

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HERVÉ GEORGELIN

Smyrna'nın Sonu

İZMİR'DE
KOZMOPOLİTİZMDEN MİLLİYETÇİLİĞE

BÎRZAMANLAR
YAYINCILIK

SMYRNA'NIN SONU

Smyrna'nın Sonu
İzmir'de Kozmopolitizmden Milliyetçiliğe

Hervé Georgelin

Özgün adı:

La fin de Smyrne
Du cosmopolitisme aux nationalismes

Yayına hazırlayan:

Osman Köker

1. baskı

İstanbul, Aralık 2008

Birzamanlar Yayıncılık

Yerel Tarih Dizisi - 2

Kapak tasarımı:

Ayda Uyar

Kapak uygulama:

Savaş Yıldırım (Punto Baskı Çözümleri)

Baskı:

Sena Ofset (0212 613 03 21)

Kapak fotoğrafı:

19. yüzyıl sonu - 20. yüzyıl başına ait bir kartpostalda

İzmir'de rıhtım.

Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu

ISBN:

978-975-6158-10-4

© 2005 CNRS Editions, Paris

© 2008 Birzamanlar Yayıncılık

Birzamanlar Yayıncılık

Hüsambey Sokak 2/6 Fatih 34083 İstanbul

Tel: 0212 523 25 06 Faks: 0212 523 25 11

www.birzamanlaryayincilik.com

info@birzamanlaryayincilik.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Hervé Georgelin

~

SMYRNA'NIN SONU

İZMİR'DE KOZMOPOLİTİZMDEN MİLLİYETÇİLİĞE

ÇEVİRİ

SAADET ÖZEN

Birzamanlar Yayıncılık

Yerel Tarih Dizisi - 2

HERVÉ GEORGELIN

Hervé Alain René Georgelin 1968'de Fransa, Rueil-Malmaison'da doğdu. Akademik hayatı boyunca, özellikle 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan farklı toplumların geçirdiği değişimler üzerine çalışmalar yaptı. EHESS'te (Toplumsal Bilimler Yüksek Araştırmalar Okulu), Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde İzmir'in durumu üzerine yazdığı teze doktorasını tamamladı ve söz konusu başlıkla bağlantılı çok sayıda çalışmaya imza attı. Pek çok farklı ülkede, cemaatler arasında dini ve etnik temeldeki ilişkiler ya da Osmanlı Ermeni tarihi üzerine akademik toplantılarda bildiriler sundu. 2005'te Ecole Française d'Athènes bünyesinde düzenlenen "Anadolu ve Küçük Asya Rumları" konulu kolokyumun hazırlanmasında sorumluluk üstlendi. Gerek hakemli bilimsel yayınlarda, gerekse daha geniş kitlelere seslenen yayınlarda onlarca makalesi yayınlandı. Bir dönem İsviçre, Bern Üniversitesi'nde temel olarak Rum ve Ermeni cemaatleri üzerine dersler veren Georgelin, halen Fransa'da Montpellier 3 – Paul Valéry Üniversitesi Yeni Yunan Araştırmaları Bölümü'nde Tarih ve Dil doçenti olarak görev yapıyor.

SAADET ÖZEN

Saadet Özen 1972'de İstanbul'da doğdu. Ortaokulu ve liseyi Notre Dame de Sion Fransız Kız Lisesi'nde okuduktan sonra, İstanbul Üniversitesi'nde Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'ne devam etti. Uzunca bir süre Can Yayınları'nda Fransızca editörü olarak çalıştı; Jose Saramago, Fernando Pessoa, Amin Maalouf, Romain Gary, Yves Simon, Luis Sepulveda, Paolo Coelho gibi yazarların kitaplarını Türkçeye çevirdi. 2006 yılında Notre Dame de Sion'un 150 yıllık tarihini anlattığı *Yüz Elli Yılın Tanığı* adlı kitabı yazdı. Şu an çevirmenliğin yanı sıra belgesel film alanında çalışıyor, bir taraftan da Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde sinema tarihi üzerine tezini yazıyor.

*EHESs'te tarih doktorası tezimi yöneten
Madam Lucette Valensi'ye,
bu onura erişmiş olmanın mutluluğuyla...*

*Dünyası Anadolu'dan çok uzaklarda olan
merhum babam Gérard Georgelin'e...*

*Çok yakındaki o Doğuya beni iyice aşına kılan
çocuklarım Şahe ve Mannik'e.*

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

Bugün Türkiye topraklarında yer alan bir şehri, bu kadar uzaktan bakarak değerlendirmek belli bir cesaret istiyor. İzmir ve yöresini etkilemiş olan toplumsal olgulara ve olaylara bu kadar yabancı biri, nasıl olur da bu derece tehlikeli bir işe cüret edebilir? İster bilinçsizlik, ister yüzeysellik densin, yabancılığın aşılamayacak kadar keskin olduğuna inanmıyorum. Çalışmakla, empati kurmakla, İzmir’de bugün yaşayanlarla ya da eskiden yaşamış olanların torunlarıyla görüşmekle uzam ve zamandaki mesafenin ve görünürdeki kültürel engellerin hatırı sayılır ölçüde azaltılabileceğini düşünüyorum.

Bir tarih kitabının görevi ortak kimliğin gururunu okşayacak, önceden kabul edilmiş, donmuş bir gerçekliği dile getirmek değildir. Tarih kitabının işi bu gerçeklik hakkında sorular sormak, yeni yaklaşımlar getirmektir. Ayrıntılarda birtakım hatalar da olabilir; fakat bu da tarih yazmaya soyunan her kitabın doğasında vardır, zira o da insan elinden çıkan her eser gibi tarihe boyun eğer. Kendimizi kandırmayalım, ilerleyen sayfalarda ele alacağımız konulardan bazılarının Türkiye’de birtakım çevreleri kızdığını biliyoruz. İyi niyetli okurun, kitapta gene dürüstçe, hep aynı yöntemle işlenmiş ve hemen her yerde, özellikle Ege Denizi’nin ya da Aras Nehri’nin öbür yakasında soğuk karşılanacak konulara da değinildiğini fark edeceğini umuyorum. Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü’nün müdürü Pierre Chuvin uyarısında haklıydı: "Trajik bir konu bu, siz de okuduğum kadarıyla adalet ve özenle işlemişsiniz. Bu her iki taraftan çok insanı size düşman edecek..." Fakat kitabın yaratabileceği ufak tefek rahatsızlıkları bir kenara bırakırsak, en büyük dileğim Osmanlı topraklarında yaşamış olan bütün toplulukların titiz tarihçiler için eşit değerinde, aynı derecede meşru araştırma konuları olduğunun görülmesine katkıda bulunabilmektir. Bugün topluluklar ulus-devletlere ayrılmış olsa da, bizi ilgilendiren Anadolu’daki çekirdek bugün Türkiye sınırları içindedir.

Osmanlı toplumunun karmaşıklığını kucaklayabilmek ancak böyle bir yaklaşımla mümkündür. Ne var ki bu hiç kolay bir yol değil, zira mesela kuramsal ola-

rak dil öğrenmek gerekir ki, bu da Osmanlı'nın son döneminde, hatta Osmanlı sonrasında tarihin şiddetli seyri yüzünden çok zorlaşmıştır. Halen konuşulan Batı Ermenicesi ya da Ladino nerede öğrenilebilir? Ya da aynı anda Türkçe, Osmanlıca ve iki şekliyle Yunanca, *dimotika* ve *katarevusa* nasıl bellenebilir? Bu zorluklardan tek birinin üstesinden gelmek imkânsız değilse de, tek bir araştırmacının hepsini birden göğüslemesini beklemek insafsızlıktır.

Bu yapıtın yazarı kendi idealindeki kıstasların ancak bir kısmını yerine getirmiş ve tarihin, Türkçe olmayan belgelerden okunan parçalarını ortaya koymaya çalışmış, fakat İmparatorluğun son devrinde İzmir'de yaşayan insanları merkezde tutmaya çalışmıştır. Kaynaklar nadir ya da ulaşılması zor olsa da, varolanları bilerek atlamamaya gayret etmiştir. Hayır, kozmopolit Smyrna bir Yunan şehri değildi, fakat Osmanlı'nın İzmir'i de bir Türk şehri değildi. İzmir'in Ermenileri yabancı değillerdi bu şehirde, ayrıca burası Yahudi nüfusun da kendi eviydi. İzmir'i Levantenler olmadan hayal etmek mümkün müdür peki? Kimi Avrupa'dan yeni gelmiş, kiminin ailesi kuşaklar boyunca yerli Hristiyanlarla karışmış, belki de Batı Avrupa'yla yeniden bağlar kurmuş ya da olan bağları zorunlu olarak korumuştur. Çingeneler ya da siyahlar gibi pek fazla yazılı belge üretmesizin yaşamış, bugün hâlâ yaşayan topluluklar nasıl bir kenara atılabilir? Geç devir Osmanlısının İzmir'i, cazibesini herkesin birlikte yarattığı sinerjiden alıyordu. Bununla birlikte bu kitap nostaljik bir güzelleme de değildir. Ege'nin bu şehrindeki ve etrafındaki dinamik hiyerarşik yapıları, gerilimleri saklamıyor; tersine farklı toplulukların yaşamasının siyasi bir mesele olduğunu, o dönem şehir halkını cezbeden kutuplaşmaların uzun vadede ölümcül sonuçlar doğurduğunu ortaya koyuyor.

Türkiye'nin bugünkü siyasi gündeminin bu kitabın yayınlanması için çok elverişli olmadığına gayet farkındayım. Fakat bu bağlamda ne bugün ne de geçmişte yaşam ve eylem koşullarımızı seçemediğimizi, çoğu zaman çok kötü koşullarda elimizden gelenin en iyisini yapmak zorunda olduğumuzu hatırlamakta fayda var. İç siyasetteki belirsizliklerden ötürü ortam, ister istemez eleştirel bir boyutu olan bir tarihsel yaklaşıma kucak açacak türden değil. Bugünkü iklimde

İmparatorluğun son yılları ve Mustafa Kemal'in milli hareketi, en azından kimileri için hâlâ yasaklarla perdelenmesi gereken dönemler. Bildiğim kadarıyla Türkiye'de ilk ve orta öğretim kör bir inanç (*doxa*) aşılamaaya çalışmakta, tarihçi meslektaşlarım sonradan bundan kurtulmakta epey zorlanmaktadır. Amacım günümüzdeki rahatsızlığı, kaygıyı iyice artırmak değil, sadece İzmir'in tarihinin yeniden ele alınmasına katkıda bulunmak. Kitabım gücünü, okurlara, ve belki de içlerindeki Türkiye vatandaşlarına, özellikle de İzmirliyle yaşadıkları yerin yüz yıldan kısa bir süre önce ne kadar farklı olduğunu, ne kadar hoyrat, acımasız, hatta övünülecek pek bir yanı olmayan bir dönüşüm yaşandığını hatırlatmasından alıyor.

Son olarak Türkiye'de, özellikle İstanbul'da bir yayıncı bulabildiğim için ne kadar mutlu olduğumu belirtmek isterim. Osmanlı kozmopolitizmini silik de olsa hatırlatabilen tek Türk şehridir İstanbul. İlerideki sayfalarda görüleceği gibi, kozmopolitizm benim gözümde hiç olumsuz bir anlam taşımıyor. Tam aksine şehirlilik, dünyaya açık olmak anlamına geliyor bu, zorunlu olarak bunlara eşlik eden iktidar ilişkilerine rağmen. Öte yandan kozmopolitizm şehirlerin geliştikçe kaçınılmaz olarak varacağı noktadır. EHESS'ten (Toplumsal Bilimler Yüksek Araştırmalar Okulu) hocam, kendi de Tunus sürgünü olan Lucette Valensi'nin öğrettiği gibi, şehir kendi çeşitliliğini üretir, en sert homojenlik söylemlerine bile teslim olmaz. İzmir bugün, dünyanın dört bir köşesinden gelen yolculara tekrar kucak açıyor ve son zamanlarda moda olan şüpheli anlayışa göre "etnik kökenlerinden" ötürü değil, vatandaşlık ekseninde "Türk" sayılması gereken insanları barındırıyor. Bu zaten dünyanın bütün büyük şehir ağlarında da geçerlidir. Kitabımı çevirtip basmak isteyen pek çok yayınevi oldu, fakat bu çalışmanın Birzamanlar'dan çıkmasının ayrı bir değeri var. Yayınevinin kurucusu Osman Köker'e güvenim sonsuz. Kendisi bilginin mütevazı silahlarıyla, geç Osmanlı tarihinin aydınlatılması ve herhangi bir karşılık belemeksizin, büyük beklentilere girmeksizin Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratik yapısının güçlenmesi için çalışıyor. Türkiye'deki hiç durmayan, şaşırtıcı gelişim de umudu hep diri tutuyor. Buna benim de küçük de olsa bir katkı olabilirse ne âlâ.

Kitabımın Türkçesini, Türk pasaportu taşımış ya da taşıyan, yahut dedeleri Osmanlı tebaasından olan bugünkü veya gelecekteki dostlarıma adıyorum. Türkiye’de pek çok dostum var böyle, ama niceleri de dünyanın dört bir yanına dağılmış durumdadır. Hayatıma büyük sevinç katıyor, çalışmalarımda bana daima ilham kaynağı oluyorlar.

Hervé Georgelin

Paris, 11 Haziran 2007

TEŞEKKÜR

Öncelikle, temelini doktora tezimin oluşturduğu bu kitabın basılmasında katkısı olan bazı şahıs ve kurumlara teşekkür etmek isterim. Onlar olmasa böyle tarihi bir araştırmayı tek başıma kâğıda dökemezdim.

Pek çok dostum, meslektaşım ve hocam sözleri ve tartışmalarıyla çalışmalarıma katkıda bulundular. Bu bağlamda Janine Altounian, Stéphane Astourian, Krikor Beledian, Yorgo Benlisoy, çok erken aramızdan ayrılmış olan Philippe Blacher'e, Hamit Bozarslan, Nathalie Clayer, Leônidas Embiricos, Corinne Fortier, Hilmar Kaiser, Alp Yücel Kaya, Harout ve Marô Kurkdjian, Elke Hartmann, Martine Hovanessian, Clara Lefevre-Thibault, Despina Manganari, Gilles Pécout, Alexandre Popovic, Ara Sarafian, Gwendolyn Sasse, Nikos Sigalas, Malina Stamatova, Vahé Tachjian, Paylinée Tomassian, Yılmaz Turan, Saskia Walentowitz ve sevgili Lucette Valensi'ye teşekkürlerimi sunarım.

Bunun yanı sıra dostlarım Atina, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi müdürü Stavros Anestidis'i, Paris, Nubar Paşa Kütüphanesi'nden Raymond Kévorkian'ı ve Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Millî Enstitüsü'nde (INALCO) doçent olarak görev yapan Bernard Lory'yi şükranla anmak isterim. Araştırmalarım boyunca beni hiç yalnız bırakmadılar. İstanbul Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'ne (IFEA) ve Atina Fransız Okulu'na (EFA), İmparatorluğun mirasçısı olan bu iki şehirde birkaç ay kalıp araştırmalarımı sürdürmeme fırsat verdikleri için ayrıca minnettarım.

Bu kitap, Michel Paboudjian'ın görsel malzemeye yardımcı olması, Claude Mutaflan'ın da yayınlanmasına ön ayak olmasıyla ortaya çıkabilmiştir. Kendilerine minnet borçluyum. Çalışmanın son rötuşları Floransa'daki Avrupa Üniversitesi Enstitüsü'nde (IUE), Anthony Molho'nun başkanlığını yaptığı Tarih ve Medeniyetler bölümünün verdiği Jean Monnet bursu sayesinde yapılmıştır; kendisine teşekkürlerimi sunarım. Ve son olarak CNRS yayınevinde kitabı takip eden Brigitte Pennaguer'e müteşekkir olduğumu belirtmek isterim.

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ	7
TEŞEKKÜR	11
GİRİŞ	17

Birinci Bölüm

ULUSAL OLMAYAN BİR TOPRAK: BAŞKALARININ İÇİNDE YAŞAMAK	21
ANTİK DÖNEMDEN BERİ BEREKETLİ, KONUKSEVER BİR BÖLGE	23
Köklü, Zengin ve Değişken Bir Nüfus	25
Bölgenin Yunan Tarihindeki Kırılmalar	27
Bizans Asya'sından Türk Anadolu'ya	33
Müslüman Muhacirler	39
Yahudiler ve Ermeniler: Sürgünlükle Özerklik Arasında	42
İZMİR: ULUSAL ÇERÇEVENİN DIŞINDA MODERN BİR ŞEHİR DOKUSU	46
Bölgenin Merkez Şehri	46
Etnik-Dini Temelli Mahalleler	48
Eski Frenk Mahallesi	50
Ermeni Mahallesi	50
Yahudi Mahallesi	52
Türk ve Müslüman İzmir	52
Rıhtımlar	53
Kentin İşlevleri	55
İmparatorluğun İzmir'deki Varlığı	57
Şehir Toprağının Sembolik Anlamı	58
BANLIYÖLEŞME: EKONOMİK VE TOPLUMSAL MANTIK	62
Kordelyo	63
Göztepe	69

İkinci Bölüm

İZMİR'DE OKUL: BİZ BİZE BİR ORTAM	73
EĞİTİM AÇISINDAN İZMİR	75

Devlet ve Milletler	80
İzmir Okulları ve Cinsiyet	81
EĞİTİMDE BATI MODERNİZMİ:	
FRANSIZ KATOLİKLİĞİYLE ANGLOSAKSON PROTESTANLIĞININ ARASINDA	83
Belirli Bir Fransa'nın Okulunda	84
İzmir'de Amerikan Okulu: Modernizme Doğru Yeni Bir Yol	88
Batılı Okulların İzmir Halkı Üzerindeki Etkisi	91
YEREL OKULLAR: RUM ORTODOKS ÖRNEĞİ	96
Rum Okullarında Eğitim Kadrosu	98
Rum Okulunda Rum Olmayanlar	99
MÜSLÜMAN GELENEĞİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ÇABALARI	102
RUM OKULU: YUNANLAŞMANIN TEMEL MEKANİZMALARINDAN BİRİ	107
Ders Programları: Kendi ve Öteki Temsilleri Üzerine	107
Yunancanın Lehçeleri	110
Öğrenilmesi Şart Olan Yabancı Diller	112
Bedenlerin Eğitimi	115
Ortodoksluk, Gerçek İnanç	115
Sembolik Olarak Uzama ve Zamana Sahip Çıkmak	118
Okul Gezileri: Söylemin Hayata Geçirilmesi	122
Atina'nın Öne Çıkarılarak İstanbul'un Geriye İtilmesi	124
Üçüncü Bölüm	
EĞLENCE, ÖZEL HAYAT VE SERBEST ZAMAN: ÖTEKİLERLE BİR ARADA	129
ORTAK BAYRAMLAR	131
Ortodoks Bayramları	132
Ortodoks Paskalyası	135
İzmir'de Ramazan	138
Dini Takvimlere Bir Ek: Milli Bayramlar	140
DİN DIŞI EĞLENCERLER	142
Kahvehane: En Önemli Toplumsal Mekân	142
Sofra Keyfi	147
Aile Arasında	148
Ege'nin Paris'inde Cemiyet Hayatı	149

UÇ VEREN BİREYSELLİK	153
Giyim Kuşam	153
Kadın-Erkek İlişkileri	155
Cinsiyetler ve Milletler	158
Evlilik Dışı Cinsel İlişkiler	161
BOŞ ZAMANLAR VE YENİLİKLER	166
Temsiller	166
Yeni Bedensel Alışkanlıklar ve Simgeler	173
Egzersizler	173
Beden ve Su	176
Şehir Dışı Geziler	180
Turizmin Çelişkili Yönleri ve Kendilik Algısı	184
 Dördüncü Bölüm	
POLİTİK HAYATIN İÇİNDE MİLLETLER:	
BİRLİKTE YAŞAMAK MÜMKÜN MÜ?	187
ABDÜLHAMİD DEVRİNİN DURGUN SİYASİ HAYATI	189
Cemaatlere Bağlı Politik Örgütlenme	190
Merkezi İktidar ve Yerel İdare	192
Ortodokslar: Politik Bir Güç	196
Meşruiyetle Milliyetçilik Arasında Ermeniler	199
Abdülhamid Devrinde İzmir ve Yunan İrredantizmi	212
1908: KANUN-I ESASİ'NİN TEKRAR YÜRÜRLÜĞE KONMASI,	
POLİTİK ALANDA SERBESTLİK	216
Seçimler	222
Devrimci Özellikler	226
Jöntürk Devrimi ve Türk Olmayanlar	230
YENİDEN CANLANDIRILAN "OSMANLILIK"IN TAMAMEN REDDİ VE	
GÂVUR İZMİR'İN YAKLAŞAN SONU	234
Türk Milletinin Edindiği Somut Tecrübe	234
Osmanlı Modernleşmesi ve Rumlar	239
Kapitülasyonlar Karşısında İttihat ve Terakki	249

Beşinci Bölüm	
ÖLÜMCÜL SON	253
YIKILMAYA MAHKÛM BİR KOZMOPOLİT HAYAT	255
İzmir’i Kim Yaktı	256
Tarihyazımındaki Boşluklar	260
Kemalizm ve Tarihsel Söylemin İnşası	263
Savunması Zor Bir Mevzi	265
İzmir’de Hıristiyan Varlığının Sonu	266
Ateşle Yok Etmek	268
Yerli Elitin Ortadan Kaldırılması	273
Aşağılama ve Tecavüz	277
Erkeklerin Öldürülmesi ve Sürülmesi	278
Batılılar ve Çoğul İzmir’in Sonu	281
 SONUÇ	 287
HARİTA VE FOTOĞRAFLAR	293
KAYNAKLAR	309

GİRİŞ

Ege'nin incisi İzmir, gönülleri okşayan, insani tarafla büyüleyici bir yerdir. Balkanlar'da ve Yakındoğu'da ne kadar millet varsa, hepsi burada yan yanadır âdetâ. Keşke Levantenlerin ağırlıkta olduğu 19. yüzyıla gidip, bugünlerde çok moda olan modern çokkültürlülüğün doğuşuna tanıklık edebilmek mümkün olsa. 1424-1425'ten itibaren Osmanlı'ya ait olmasına rağmen Rum Ortodoksların ağırlıklı olduğu bu şehrin İmparatorluğun son dönemindeki insan zenginliğı, Batı Avrupa'nın ulusalcı hikâyeleriyle örtüşmeyen, karmaşık bir tarihin ürünüdür. Sözde *Belle Époque* cilâsının ötesine geçmeye, Osmanlı devrinde İzmir'in toplumsal hayatını tarihsel açıdan, temalar halinde ele almaya çalışacağımız bu kitabın temelinde ise, Kasım 2002'de, EHESS'te savunduğum tarih tezinin ana malzemesi bulunuyor.

İlk bölümde İzmir'in ve bulunduğu bölgenin tarihinden bahsediyor, bu uzamda toplulukların hiç durmadan nasıl birbiriyle karıştığına işaret ediyoruz. Bu süreçleri yaratan barışçıl yaklaşımlar değildi, ama 19. yüzyılın sonunda İzmir İmparatorluğun en güvenli şehirlerinden biri; farklılıklarını korumaya kararlı toplulukları barındırması bakımından da, Batı Avrupa'ninkinden farklı bir modernizmin örneğiydi. Cemaatler üzerinde etkili olan açık ideolojik söylemleri ortaya koyabilmek amacıyla, ikinci bölümü bazı okulların incelenmesine ayırdık. Bu bölüm bu liman-şehrin en azından zihinlerde varlığını koruyup koruyamadığını tartışıyor. Üçüncü bölüm iş saatleri dışındaki birtakım etkinliklerle ilgili: bayramlar, eğlenceler, bireye ait bir hayatın doğuşu. Burada söz konusu olgularla farklı halkların varlığının birbirlerini nasıl etkilediğini, bu türden pratiklerin cemaatleri tarihsel olarak birbirinden uzaklaştıran söylemlerden etkilenip etkilenmediğı sorusunu soruyoruz. Bu şenlikli kesitin ardından, dördüncü bölümde İzmirîlilerin politik hayatını ele alıyor, bütün aktörlerin, kıyılarda oldukça rahat bir yaşam sürdüğü, ama buna rağmen giderek daha çok sorguladığı bir Osmanlı *modus vivendi*'sinin üzerindeki perdeyi aralıyoruz. Beşinci bölümde ise, doğal olarak Smyrna'nın sonundan bahsediyoruz.

İzmir'in politik hayatına dair değerlendirmelerimiz, 1870'lerin sonundan başlayıp, Abdülhamid rejimini içine alarak Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce biten bir süreyi kapsıyor, fakat daha ziyade toplumsal hayattan bahsettiğimiz bölümlerde bu tarihleri aşmakta bir sakınca görmedik. Bu tür olgular, bugünden yarına köklü olarak değişmez. İnsanoğlunun farklı alanlardaki etkinliklerinin zamanla farklı ilişkileri vardır. 1914'ten çok kısa süre sonrasına ait toplumsal pratikler, daha eskiye ait kültürel olguları gözler önüne serebilir.

İzmir'deki bütün cemaatlerin kaynaklarını ve sadece belli başlılarını sayacak olursak, Osmanlıca, Rumca, Ermenice, Ladino dili gibi pek çok yerel dilde yazılmış belgelerin hepsini birden ayırım yapmadan gözden geçirmeye kalkışmak, gözümlü fazla yükseğe dikmek olurdu. Böyle bir proje tek bir araştırmacının kapasitesinin gerçekten de çok üstündedir. Bununla birlikte tek bir cemaat üzerine odaklanıp onu öne çıkarmaktan, böylece şehir tarihinde, belli etmeden kilit özne makamına yükseltmekten de kaçındık. Rumlar, Yahudiler ya da Ermeniler genellikle müstakil olarak ele alınmıştır, çünkü bazı yazarlar onları, Tarih'i yaratan özneler olarak görmüşlerdir. Biz tabii Rum Ortodoksların ve Apostolik Ermenilerin durumunu, öbür cemaatlere göre daha derinden inceleyeceğiz. İdealimiz hiçbir şeyi eksik bırakmamak olsa da, bu iki cemaat kitapta ötekilere göre daha geniş bir şekilde ele alınmıştır. Ama bu iki cemaat bir yandan da pek çok noktada birbirlerinden ayrılırlar. Genellikle paralel olarak etnik kökene yoğunlaşan söylemleri, bizi eninde sonunda şehrin çoğulluğuna götürüyor. Dil meselesi yüzünden Osmanlıca kaynakları kullanamadık; kaldı ki, İzmir kadılarının arşivleri 1922'de yanmıştır. Oysa kadı sicilleri Osmanlı toplumsal tarihi hakkında, son derece değerli kaynaklardır. Öte yandan Türk tarih yazımında da, İzmir hakkında geniş ölçüde Batılı kaynaklara başvurulmuştur. Bugünkü Türkçe yapıtların dipnotları bu bakımdan sürprizlerle doludur. Gene de Osmanlıca belgelerin olmayışını değerlendirirken, şehrin nüfusunun büyük bir bölümünün Türk olmadığını göz önünde bulundurmak da yerinde olur. Metinde çağdaş Yunancadan ve Batı Ermenicesinden basit transkripsiyonlar vermekle yetindik, Türkçe için bugünkü harfleri kullandık. Konu ettiğimiz şehirde dilde kesin kıstaslar yoktur. Araştırdığımız terimlerin, özellikle etnik isimlerin ve yer isimlerinin homojen bir bütün oluşturduğu söylenemez.

Bu şehir hakkında bir kitap yazabildiysek, bu az rastlanan, başka yerlerde pek geçmeyen kaynakları kullanabilmemiz sayesinde oldu. Almanya, Avusturya, Fransa, ve İngiltere'nin, Rumların ve Ermenilerin diplomatik belgeleri üzerinde çalıştık.¹ Tarihin aktörleri olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son devrinde İzmir'de ve o civarda yaşayanların ürettiği kaynakları incelemek de tabii şarttı. Bunun yanı sıra, gerek eski İzmirli Rum ya da Ermenilerin çoğunlukla Rumca olarak kalem aldıkları anlatıları da kullandık.² Öte yandan Atina'daki Küçük Asya Araştırma Merkezi'nin sözlü tarih arşivlerinde çalıştık; burada İzmir yöresi hakkında, Küçük Asya'daki bütün toplumsal katmanlardan gelme sığınmacılardan elde edilen bilgileri içeren pek çok dosya mevcuttur. Kaynakları İzmir ortamının içinde ve dışında üretilmiş olanlar diye ayırmak işi sadeleştirerek kolaylık sağlayabilir, ama bizi yanıltabilir de. Uzun yıllar görev yapmış, ömrünü Osmanlı İmparatorluğu'nda geçirmiş, İskenderiye'de, İstanbul'da, Edirne'de çalışmış, en önemlisi de *Enosis* krizinin en kızgın zamanında, on yedi yıl boyunca Girit'teki Fransız konsoloshanesini idare etmiş Paul Blanc gibi bir Fransız konsolosunu hangi sınıfa dahil edebiliriz?³ İlk karısı İstanbul'un önde gelen Katolik ailelerinden birinin kızıydı. Ondan boşandıktan sonra, hıdive hizmet veren Rum bir mühendisin kızı olan Erasmi Ligumes'le evlendi; ki Paul Blanc'ın kendi de modern Yunanca konuşurdu. Bir Fransız diplomatı olarak kendini devlet hizmetine adanmıştı ve İmparatorluğun yıkılmasını isteyecek bir konumda değildi. Her ne kadar başarıya ulaşmadıysa da, Fransa'nın Girit'te, Müslümanları himaye etmeye yönelik bir politika gütmesi, bunun bir kanıtıdır. Vilayetin durumu Fransız çıkarlarına zarar vermeye başladığında konsolosun görüşleri ve analizleri basit raporların çerçevesini aşıyordu. Blanc içinde yaşadığı dünyayla, etrafındakilerin bakış açısından düşünebilecek kadar ilgiliydi.⁴ Dolayısıyla Batılı diye tabir edi-

- 1 Son zamanlarda yazılmış kitapların yazarları bile Ermeni kaynaklarını tamamen görmezden gelmiştir. Bu belgelerin hesaba katıldığı Osmanlı tarihi ya da Türkiye tarihi üzerine inceleme hemen hiç yoktur.
- 2 GEORGELIN H., "La fin de la société ottomane polyethnique dans les récits grec", *Etudes balkaniques*, Paris, n.9, 2002.
- 3 AMAEF, şahsi dosya, 2. seri, n. 46, Paul BLANC.
- 4 Örneğin Çakıcı denen eşkıyanın karşısında Osmanlı kolluk kuvvetlerinin yaşadığı hayal kırıklığı, bu konsolosu gerçekten heyecanlandırır.

len bazı diplomatik kaynakların belge değeri de tartışılabilir. Avrupa'nın dışındaki âlemi incelerken mümkün olduğu kadar Batılıların görüşleriyle ya da yargılarıyla yetinmemek yerinde olur.⁵ Fakat Avrupalı kalemlerden çıkmış, alıcı gözle bakıldığında nitelikli oldukları anlaşılan, yerel söylemlerin özgünlüğünü ve yetkinliğini koruma yönünde bir çabanın hissedildiği malzemeyi reddetmek de küstahlık olur. Aslına bakılacak olursa bazı yerel söylemler de aynı ölçüde tarafgir ve heyecanlı olabiliyor, en az alabildiğine ezici Batı'dan gelme konsolosların telgrafları kadar, söylemin doğduğu grubun üstünlük duygusuna gark olabiliyor.

Günümüzde tarihçiler genellikle, araştırdıkları konuya ilgilerinin nasıl başladığından bir parça bahsediyorlar.⁶ Bu nasıl bir yol izlediklerini anlamamızı kolaylaştırabiliyor. Ben bu yolu temel olarak ailevi sebeplerden dolayı seçtim. Bir vakitler İzmir'de yaşamış cemaatlerden hiçbiriyle bir akrabalığım yok. Bu coğrafi alana olan ilgim tamamen entelektüel düzeyde; bu ise özel hayatımdaki ilginç, bazen de mutluluk verici birtakım karşılaşmaların, tesadüflerin bir ürünü. Böyle başka insanların da olabileceğini gayet iyi biliyorum, hem ayrıca münferit bir olgu olarak kalmayı da istemem. Zihinsel kategoriler hep "doğal özelliklerin" üzerinde şekillendirilir. Bir tarihçi ve Germanist olarak, en çok böylesi iddialardan çekinirim. Araştırmamın bir kurum tarafından kabul edilmesine gelince; şu an hâkim olan eğilimlerin tersine olsa da, tarihin bütün alanlarının evrenselleştirilmesine hâlâ destek olan, kimlik mantığından uzak Cumhuriyetçi şahıslar ve alanlar sayesinde oldu bu. Bütün bu değerlendirmelerin dönüp dolaşıp vardığı noktaya ise, son bölümde ele alınan İzmir'in hikâyesinin hüznü sonu.

1922 Eylülünde şehir ateşe ve kana, millî "tabiatların" sözde alt edilemezliği-ne boğuldu.

5 SAID E., *Orientalism*, New York, 1979 (2. baskı).

6 Bkz. NOIRIEL G., "Un désir de vérité", s. 249-278; *Penser avec, penser contre, l'itinéraire du'un historien'den*, Paris, 2003.

BİRİNCİ BÖLÜM

-

ULUSAL OLMAYAN BİR TOPRAK: BAŞKALARININ İÇİNDE YAŞAMAK

ANTİK DÖNEMDEN BERİ BEREKETLİ, KONUKSEVER BİR BÖLGE

Küçük Asya'nın batı kesiminde yer alan İzmir yöresi, Ege Denizi'nin, Ayvalık'tan Fethiye'ye kadar uzanan sahil şeridini kapsar. Sahil ise, Büyük Menderes, Küçük Menderes, Gediz gibi nehirlerin açtığı vadilerle yarılmış bir *hinterland*'ın sınırını çizer. En doğudaki şehirler, rasgele sıralayacak olursak Akhisar, Ahmetli, Uşak, Nazilli ve Denizli'dir. Coğrafi olarak *stricto sensu* bir bütün olmanın ötesinde, insan manzarası açısından belli bir kimliğe sahip olan bu yer, aşağı yukarı başkenti 1833'te Aydın'dan İzmir'e taşınmış olan Aydın vilayetini, her ikisi de İzmir'den başlayan iki demiryolu hattının geçtiği havzayı, 1620'li yıllardan itibaren İzmir'de ikâmet eden Batılı konsolosların konsolosluk alanını, ilk dünya savaşının ardından Yunanlıların göz diktiği yöreyi kapsardı. Bugün ise aşağı yukarı, Türkiye Cumhuriyeti'nin Ege Bölgesi'nden ibarettir; Ege sahili, Akdeniz iklim kuşağının içindedir.

Küçük Asya'nın Ege tarafı Antik Çağ'dan beri verimliliğiyle ünlüdür. Bu toprak her çeşit meyve, sebze, tohum ve dokumacılıkta kullanılan bitkilerden verir: burada üzüm, incir, nar, hurma, kayısı, şeftali, turunçgiller, karpuz, kavun, tütün, pamuk, keten, elma, armut, ayva, erik, kiraz, dut, muşmula, ceviz, fındık, kestan, badem, haşhaş, ayçiçeği, fıstık ve ekmek yapılmaya elverişli her türden tahıl yetişir, Türkiye'de bugün bile nüfusun büyük çoğunluğunun temel gıdası hâlâ ekmektir. 19. yüzyılda tarım milliyetçi ideolojiyle iç içeydi. İrgatlık çok para getiren bir uğraş değilse de, belli bir grubun bir memlekette kök saldığını, yani oranın tek sahibi olduğunu iddia etmesine imkân veriyordu. Toprakla halk arasındaki bağlar, bütün iktidarların dikkat ettiği bir konudur. Rusya'da Yahudilerin toprak satın alması yönetmelikle yasaklanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise, hem İmparatorluk tebaasına hem de yabancılara özel mülkiyet hakkının tanınmasından sonra (Haziran 1867) buna benzer herhangi bir şey görülmedi. Avrupalı güçlerin baskısıyla toprak rejiminin bu şekilde değiştirilmesiyle birlikte Rum

Ortodoks ahali arazi satın almaya başlayabildi. Balkan Savaşları'na kadar, Küçük Asya'nın zengin topraklarının giderek Rumların eline geçtiği görülür. Bununla birlikte Balkan Savaşları'nın ardından Jöntürk iktidarı Rum Ortodoksların mülklerini elde tutmasını zorlaştırdı. Tarımsal etkinlikler sanayinin gelişmesini getirdi. Zeytinyağı üretildikçe, önce hayvan gücüyle, ardından suyla ve nihayet motorla çalışan yağhanelere ihtiyaç duyuldu. Zeytinyağı ayrıca sabun yapımında hammadde olarak da kullanılıyordu. Son olarak, temel yemeklik yağ da gene zeytinyağıydı.

İzmir limanındaki hareketlilik bitkilerin doğal döngülerine bağlı olarak değişirdi. Nitekim ticaret sezonunun haziran başından eylül sonuna kadar uzandığı ve bunun hasat zamanına ve çeşitli ihraç ürünlerinin Küçük Asya'nın bu ihracat limanına teslim edildiği döneme denk düştüğü söylenir. 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında ihraç edilen belli başlı ürünler sultani üzümeleri, pamuk ve incirdi. Bunun dışında yörede koyun, keçi ve büyükbaş hayvan yetiştirilir, atlar ve eşekler de ulaşımda kullanılırdı. İzmir aynı zamanda deve kervanlarının da son durağıydı. Seyahatnamelerin ya da kartpostalların olmazsa olmaz figürlerinden biriydi develer. Kartpostallardan birinde motorların çalıştığı bir fabrikanın önüne bir kervanın gelişi resmedilmiştir ki, batı kaynaklı modernitenin simgeleriyle, Doğunun simgesi yük hayvanı arasındaki çelişki, bu şehrin özgün tarafını yansıtmaktadır.

Osmanlı'nın idari yapısı, Ortodoks kilisesinin çizdiği sınırlarla örtüşmüyordu. Aslında kışın Manisa'ya, yazın Kordonboyu'na yerleşen Efes metropolitliği ya da İzmir metropolitliği eski Bizans idari birimlerine de denk gelmiyordu. İşi iyice karıştıracak şekilde, Fransız konsolosluğunun yetki alanı Aydın vilayetinin sınırlarıyla sona ermiyor, onun dışında Konya vilayetini ve Osmanlı İmparatorluğu'na aitken Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetini de içine alıyordu. İdari birimlerin sınırları, genellikle sınırları çizenlerin ulusal eğilimlerini yansıttırdı. Eski Yunan, Roma ya da Bizans döneminden kalma, yürürlükten kalkmış yer isimlerinin kullanılmasında manasız değildi; Osmanlı idaresinin tam olarak meşru kabul edilmediğini hissettirir bu. En yaygın iki idari taksimat, *Indicateur oriental, annuaire du commerce*'in kabul ettiği Osmanlı idari taksimatıyla, Batılı, Rum ve Ermeni bilim yazarla-

rının pek çoğunun benimsediği Roma sistemiydi.¹ Cumhuriyet Türkiye'sinde bütün idari birimler yeni baştan tanımlanmış, bütün resmi yer isimleri Türkleştirilmiştir. Aydın vilayeti, Roma'nın İonya, Lidya, Karya ve Eolya birimlerini kapsıyordu. Es-kinin küçük vilayetleri, bugün Ayvalık şehrini de içine alan İzmir'in gelişim alanı-yla örtüşmüyor; dolayısıyla biz burada Osmanlı'nın idari taksimatını kullandık.

KÖKLÜ, ZENGİN VE DEĞİŞKEN BİR NÜFUS

İzmir yöresi Antik Çağ'dan beri insanoğlunun yaşadığı bir yerdir. Nüfus yapı-sı karmaşıktır, hep de öyle olmuştur.² Tarih boyunca fetihler, asimilasyon, yer-leşme, toprağın bereketi, zenginliğin ve hâkimiyetin paylaşılması yoluyla farklı halkları kaynaştırmıştır. Bu tarihsel süreçlerin ve ayrıca geç Osmanlı döneminin oldukça parçalanmış toplumsal örgütlenme biçiminin sonucunda, insan malze-mesi gayet renkli bir bölge ortaya çıkmıştır.³

Antik Çağ'da Yunan uygarlığı esas olarak Küçük Asya'nın batı kesimindeki kı-yılara yerleşmiştir. İskender'in bölgeyi fethetmesinden ve diadoklarının idareyi ele almasından itibaren Helenleşme yarımadasının tamamına yayıldı. Bizans İm-paratorluğu zamanında da bölge çok renkli manzarasını korudu. Vryonis etnik olduğu kadar dini bakımdan da bunun geçerli olduğunu vurgular.⁴ Federallığe meyilli olan ortodoksluğun ayırt edici özelliği, pek çok heterodoks ve sapkın ha-reketi içinde barındırmasıdır. Ahrweiler ayrıca, bütün Küçük Asya için "erken bir

- 1 KALFOGLUS I., *Küçük Asya'nın Tarihi Coğrafyası*, İstanbul, 1899 (Karamanlca [Yunan harfle-riyle Türkçe]); Atina, 2003 (Yunanca); İstanbul, 2009 (Türkçe, Birzamanlar Yayıncılık tarafından yayınlanacak).
- 2 RECLUS E., *Nouvelle Géographie universelle. La Terre et les Hommes*, c. IX, *L'Asie Antérieure*, Paris, 1884, s.4: "Dünyada birbirini dengeleyen belli başlı ırkların yeryüzünün hiçbir yerinde, buradaki kadar açıkça birbiriyle çelişen uygarlaşmış temsilcileri olmamıştır."
- 3 ASKITOPULOS Y., "Küçük Asya Etnografyası", s. 303-312, *DKMS*, c. VII, 1988-1989 (Yunanca).
- 4 VRYONIS S., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamiza-tion from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, 1971, s. 68: "Bununla birlik-te Anadolu kültürü, Helenizmin ve Ortodoksluğun görüntüsü altında boğulmuş, birtakım dağınık öğeleri barındırıyordu. Bazı durumlarda eski yerel özellikler yok oldu, ama genellikle Bizans Anadolu'sunun kültürel formlarında zorla bir yer ediniyorlardı."

'kozmopolitizm'den" de bahseder.⁵ Bizans döneminde bölgede Ermeniler, Slavlar, yani Sırlar ve Bulgarlar, ama bunun yanında Kumanlar, Araplar, Türkler ve Latinler de yaşırdı.

Bölge Balkanlardan başlayan, Antik Çağ'ın Miletos, Halikarnasos, Smyrna, Efesos, Adrmayttos vb. ünlü şehirlerinin kurulmasıyla sonuçlanan göç hareketlerinin etkisiyle kısa sürede Antik Helen dünyasıyla bütünleşti. Söz konusu şehirler MÖ 6. yüzyıldan itibaren Pers İmparatorluğu'nun egemenliğine girecekti. Küçük Asya eski Yunan felsefesinin, matematiğinin, şiirinin ilk adımlarına Atina'dan çok önce tanıklık etmiştir. Bu tarihsel gerçekler Yunan ya da yunansever bir bakış açısıyla bölgenin tarihini yazanların ya da üzerinde çalışanların zorunlu çıkış noktasıdır.⁶ Bu tarihten geriye kalan izler gerek Batı arkeologları, gerekse Rum Ortodoks ağırlıklı yerel aydınları büyülemiştir. Söz konusu kalıntılara bilim çevrelerinin ilgisini ayakta tutan yerel bir kurum olan Rum Ortodoks Sholi Évangeliki, 1873'ten itibaren İzmir'de, Rumca olarak *Sholi Evangeliki Müzesi ve Kütüphanesi*'ni yayınlamıştır. 2. yüzyıldan itibaren bölge Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girdiyse de, tam olarak Roma karakterine büründüğü söylenemez. İzmir yöresi Hristiyanlığın başlangıcında da pay sahibidir: İzmir episkoposu olan Polikarp 156 yılında, Roma tarafından şehit edildi; ardından İzmir Doğu İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelerek Hristiyan imparatorluk kültürüne dahil olmuş oldu; bu da 1320'lerin sonuna kadar sürecekti. Kısa bir süre için başkent mertebesine yükselen Nymphaion kasabası İznik İmparatorluğu'nun merkezi olduğu için, bölgede Bizans'tan kalma önemli kalıntılar mevcuttur.⁷

5 AHRWEILER H., "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle", *Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines*, n.1, Paris, 1965, s. 1-42.

6 TEXIER, C., *Description de l'Asie Mineure : faite par ordre du gouvernement français de 1833 à 1837 et publiée par le ministère de l'Instruction publique, Deuxième partie, Beaux-Arts, monuments historiques, plans et topographie des cités antiques*, Paris, 1839-49, s. 263-308. KALFOGLUS bile, adı geçen yayınında "Anadolu" yurtseverliğine rağmen bu kuralın dışına çıkamaz, bkz. "Giriş", s. 37-40.

7 AHRWEILER, a.g.m., s. 42-44.

BÖLGENİN YUNAN TARİHİNDEKİ KIRILMALAR

Pek çok Helen tarihçisinin çabaladığı gibi, Yunanlılık olgusunun binlerce yıl boyunca kesintisiz olarak devam ettiğini göstermek çok zor bir iştir. Homer'in anlattığı zamanlardan başlayıp bir şekilde günümüze kadar gelen panoramaya baktığımızda, Yunanlılığın kesintiler ya da ideolojik, coğrafi ve tabii genetik krizler, kopuşlar içeren karmaşık bir olgu olarak ele alınması gerektiğini görürüz.⁸ Devamlılık meselesi, bölgenin eskilerinden dediğimiz Ermeniler, Araplar ya da Yahudiler gibi başka milletlerin tarih yazarları için de bir saplantıdır. Devamlılık iddiasının temelinde, bu halklara özgü bir kimliğin temel olarak hep mevcut olduğu inancı yatar. Ne var ki bu noktadan itibaren tarihi gözden saklayan, esasen hepsi birbirine benzeyen serüvenler anlatmaktan öteye gitmeyen bir tarih anlayışı çıkar ortaya. Oysa Küçük Asya'nın batı kesiminde böylesi bir devamlılıktan bahsetmek gerçekten zordur.⁹

Müslümanların Küçük Asya'yı fethi Bizans toplumunun yıkılmasına, Rum Ortodokslar başta olmak üzere Hristiyanların çoğu yerde ortadan kalkmasına ya da kaçmasına sebep oldu. İzmir fetihle birlikte onda dokuzu Türk ve Müslümanlardan oluşan bir kasaba haline geldi. 20. yüzyılın başında yaşamış şu Yunan yazarın yazdıklarına katılmak gerçekten büyük cesaret işi: "[...] Kıyılarda ikâmet eden Rumlar eski zamanlarda kurulmuş kolonilerde yaşayan Yunanlıların ve zaman içinde, Büyük İskender'in idaresinde ya da Bizans egemenliğinde Helenleşmiş olan, Küçük Asya'nın iç kesimlerindeki halkların torunlarıdır."¹⁰ Bu pasajın ardından gelen metinde dışarıdan gelen Yunanlılarla Küçük Asya'dakilerin son-

8 İkinci Roma Hristiyanlıkla, elit kesimin antik Yunan kültürüne olan bağlılığı arasında bölünmüş durumdaydı. GUILLOU A., *La Civilisation byzantine*. Paris, 1990. Bkz. Bölüm VI, "La culture", s. 297-369. Yunan toprağı derken kastedilen Homer'in anlattığı zamanların Küçük Asya'sı mıdır, klasik Antik Çağ'ın Attika'sı mıdır, yoksa Bizans'ın, hatta Osmanlı'nın Konstantiniye'si midir? Modern Yunan halkı genetik olarak Arnavutlarla ve Slavlarla karışmıştır.

9 SFIOERA V., "Türk Hükümrânlığı Sırasında Kyklades Adaları'nda Yaşayanların İzmir'e Göç Etmesi ve Yerleşmesi", s. 164-199, *MCh*. c. X, Atina, 1962 (Yunanca).

10 KONTOYANNIS, a.g.e. s. 54. Etnik topluluğa tabii hep *Hellines* deniyordu, bu Yunan Antik Çağ'ıyla onları özdeşleştiriyor, bir devletin üstünlüğüne ya da "boyun eğmeye" dair bütün çağrışımları ortadan kaldırıyordu.

radan karıştığından bahsedilir, fakat temelde bir devamlılığın olduğu daha baştan ortaya konmuştur. Bölge üzerinde çalışan coğrafyacı ya da tarihçiler genellikle insan coğrafyası ya da ahalinin tarihine odaklanmamışlardır; 1920'lere dek neredeyse hiç istisnası yoktur bunun. Yapmaya çalıştıkları daha çok belli bir yerde kimin meşru olarak bulunduğunu belirlemektir.

Gene çoğul bir insan manzarasına sahip olan, 19. yüzyılın İzmir'iyle karşılaştırılabileceğimiz Odessa ve yöresinin Küçük Asya'ya göre önemli bir farkı vardır. Herkesin hevesle Antik Çağ'dan beri süregelen bir devamlılığa sahip olduğunu kanıtlamaya çalıştığı İzmir'in tersine, buranın yeni kurulmuş bir yer olduğu hiçbir zaman saklanmamıştır.¹¹ Odessa'da şehrin kuruluşu yenidir, fakat gene de insanoğlunun bu bölgede kökü uzun zaman öncesine dayanan faaliyetlerinin tarihinin bir parçasıdır, ama kimse bunun kesintili bir süreç olduğunu ört bas etmeye kalkışmaz. Boyut bakımından bir başka fark da, Odessa'nın daha ilk baştan itibaren modern şehircilik esaslarına göre çizilmiş bir şehir olmasıdır. Odessa birtakım topraklara cesurca el konulmasıyla doğmuştur. Çocukluk çağını yaşamamış bir şehirdir burası. Ne var ki, her ne kadar şehrin içinde antik kalıntıların hayal kırıklığı yaratacak kadar nadir olduğunu bütün seyyahlar kaydetmişlerse de, İzmir'in ziyaretçilerde bıraktığı izlenim Odessa'nınki gibi değildi. Rıhtım civarındaki, Konak meydanındaki yeni mahalleler dışında hiçbir yer Osmanlı'nın fetminden beri şehrin tarihinin kesintiye uğradığı izlenimi vermezdi.

İzmir ve Ege kıyıları, 19. yüzyılın ikinci yarısında ziyaretçilere belirgin bir Yunan karakterine sahip bir manzara sunmaktaydı. Bizans devrinden o günlere kadar neler olup bitmişti? Özellikle Katolik misyonerlerin faaliyetleriyle yayılan Batı tıbbının tedavi yöntemleriyle erken tanışan Ortadoğu'daki Hristiyan toplulukların nüfusunun artmasının dışında, uzun süre bu yörede neredeyse hiç kalmamış olan Yunanlıların geri döndüğünü kaydetmek gerekir.¹² Dönemin bütün

11 HERLIHY P., *Odessa : A History, 1794-1914*, Cambridge, 1995.

12 HEYBERGER B., *Les Chrétiens du Proche-Orient au temps de la réforme catholique*, Roma, 1994. Verdikleri tıbbi hizmetler Katolik tarikatların din ve eğitim alanındaki varlığını meşrulaştırıyordu. Katoliklik yerel toplumsal hayatın içinde birtakım ihtiyaçları gidermenin bir yolu haline gelmişti.

yazarları, Rum Ortodoksların ekonomik faaliyetlerinden ötürü kıyıların barışçıl bir şekilde fethedildiğinden bahsederler.¹³

O süre içinde bölge, özellikle de yer isimleri alabildiğine Türkleşmiş durumdaydı. Bu olgu köylerin Türkçe adlar taşıdığı kırsal kesimde hissedilebilmektedir, köy isimlerinin Rumca karşılıkları ise genellikle yakıştırmadır. Örnek olarak İzmir'in kuzeydoğusundaki Buca'yı, Kokluca, Hacılar, Sevdiköy [bg. Gaziemir —ed.] ve Narlıköy'ü sayabiliriz. Hatta bazı irredantist Yunan yazarlar bile bu yerleri, sadece transkripsiyonla hafifçe Yunanca'ya kaydırılmış, dolayısıyla ister istemez telâffuzu da değişmiş Türkçe adlarla anarlar; kaldı ki bölgedeki herkes bu adları kullanır. Öte yandan Türkçenin de eski Yunan ya da Bizans yer isimlerini alıp az çok Türkçe fonetiğe uyarladığını gözden kaçırmamak gerekir. Prinovaris'ten gelen Bornova, Magnisia'dan türemiş olan Manisa ya da dosdoğru Zmyrni'den gelen İzmir gibi en önemli merkezler için bu geçerlidir; eskiden kalma yerleşmelerde bu tür uyarlamalar görülür. Türklerin gelip yerleştiği yer Bizans döneminden sonra kurulmuşsa sadece Türkçe bir ismi olabilir. Kökeni ne olursa olsun Türkçe adların ne kadar yaygın olduğu, Levanten Fransızcasında, Ermenicede, hatta Küçük Asya Rumcasında bunların kendi doğallığında kullanılmalarından anlaşılabilir.

Yunanlıların kitleler halinde Küçük Asya'ya dönmesine bölgede ticaretin ve tarımın ilerlemesi, bunun yanı sıra 1821'deki devrimci ayaklanmanın ardından Mora'yı kasıp kavuran karışıklıklar sebep oldu. Müslümanlar için orduda ya da devlet katında başarı kazanmak benzersiz bir ideal olarak kaldığı, Osmanlı'nın imparatorluk nizamı hiç yıkılmayacak gibi görüldüğü sürece, ahalinin niteliğinde olağanüstü bir değişiklik olmadı. Bu bağlamda farklı gruplar birbirlerini hasım olarak görmemekteydiler. Topluluklar, kendilerine çizilen çerçeveyi kabul ettikleri sürece, yan yana hayatlarını sürdürebiliyorlardı. Özellikle Rum Ortodokslar politik çıkışlarda bulunmamak kaydıyla pekâlâ inançlarına bağlı kalabilir, iç işlerini uygun gördükleri şekilde düzenleyebilirlerdi. Fakat Ortodoks Yunan unsurun kitlesel olarak geri dönmesiyle birlikte kıyılarda, özellikle İzmir şehrinde

13 KRUMBACHER K., *Griechische Reise. Blätter aus dem Tagebuche einer Reise in Griechenland und in der Türkei*, 1886; CUINET V., *La Turquie d'Asie*, c. III, Paris, 1894.

Rumlar çoğunluğu ele geçirdi; fakat vilayet ölçeğinde böyle yerler gene de azınlıktaydı. Özellikle Aydın 1922'ye kadar gerek nüfusuyla, gerek görüntüsüyle bir Türk şehri olarak kaldı.¹⁴

Müslümanlar bölgeyi fethettiği sırada Ege adaları Hristiyan topluluklar için bir sığınak haline gelmişti. 19. yüzyılda ise adalar artık yarımadanın batı toprakları için bir depo görevi görüyordu.¹⁵ Çoğunluğu bir avuç toprağa sahip balıkçılardan ve denizcilerden ibaret olan ada halkı, genellikle denizle bağlantılı mesleklerle uğraştığından sürekli hareket halindeydi. Ne var ki Küçük Asya yarımadasına bitişik olan bu bölgede, 18. yüzyıldan itibaren bir nüfus patlaması yaşandı. Topraklar verimsiz, ayrıca kıt olduğu halde doğum oranları artmıştı. Adalılar bu durum karşısında ilk başta pek kalabalık olmayan, hayırlı bir gelecek vaat eden Asya'ya yöneldiler.¹⁶ Böylece Ege adalarının Rum Ortodoks nüfusu komşu kıyılara adım atmış oluyordu.¹⁷

Rum Ortodoksların başka yerden geldiği ve Küçük Asya'ya yakın bir tarihte yerleşmiş olduğu halk için bir sır değildi; herkes kökünün Peloponnesos'a ya da Ege'ye dayandığını açıkça, hatta bir parça gururla ifade ederdi. Atina'daki Küçük Asya Araştırmaları Enstitüsü'nün 1930'lu yıllardan başlayarak, 1970'lere kadar anılarını dinlediği muhacirler bunu hiç saklamamışlardır. Atalarının nereden

14 ALEXANDRIS A., "The Greek Census of Anatolia and Thrace (1910-1912): A Contribution to Ottoman Historical Demography", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism : Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century* (ed. GONDICAS D. ve ISSAWI C), Princeton, 1999.

15 SFİROERA, a. g. m.

16 CEAM, ATO, Çiftlik Aya Yorgi, İON 15, Ariadni Polikrati, Osmanlı İmparatorluğu'nun son devrinde Çiftlik Aya Yorgi'de doğmuş, 24. 6. 63'te Atina'da mülakâtı yapan Zôi Kyritsopulu, birinci dosya: "Köyüm Abdul Ağa diye bir Türk'ün mülkü olan bir çiftlikten ibaretmiş. Hristiyanlarla çok iyi geçinirmiş, onlara tarla vermiş, düzen kurmalarına yardım etmiş. Bir gece Aya Yorgi rüyasına girmiş, Türkler o azizi çok sayarlardı, aziz şöyle demiş ona: 'Bu günden itibaren köye Abdul Ağa Çiftliği demek yok, adına sadece Çiftlik Aya Yorgi denecek.' Büyükkannem bana böyle anlattı, o da kendi büyüklerinden duymuş."

17 KITROMILIDES P., ALEXANDRIS A., "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration, the Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era", s. 9-44, *DKMS*. c. V, Atina, 1984-1985.

geldiğini bilenler de vardı bilmeyenler de, fakat hepsi Küçük Asya'ya oldukça yakın bir zamanda yerleşmiş olduklarının farkındaydılar.¹⁸ Rum muhacirler ayrıca göçmen işçilerin yerleşme sürecini de anlatmışlardır.¹⁹ Yunanistan'dan Küçük Asya'ya gelen göçmenler günün birinde burada evlenmiş, aile kurmuşlardı. Yunanlıların bu topraklar üzerinde tarihten gelen haklara sahip olduğunu ifadeye hazır irredentistlerin bile inkâr edemediği nüfus hareketleridir bunlar: "Epir'liler 1830'lardan itibaren gelip kök saldıkları Küçük Asya'nın her köşesinin, Lesbos'lular adalarının hemen karşısındaki Küçük Asya'nın batı kıyılarının, Kapadokyalılar ise yarımadanın kuzey, güney ve batı kıyılarının Helenleşmesine katkıda bulundular."²⁰

Küçük Asya'nın batı kesiminde büyük oranda Ege Adaları'nın Yunan lehçesi konuşulurdu. Bizans döneminden beri dilin bir devamlılık arz ettiğinden çok, belli bir bölgenin Yunanca'sının topyekun benimsenmiş olduğu söylenebilir; kaldı ki adalar lehçesi Yunanistan Krallığı'nın konuşma dilinin standardının tanımında da önemli bir rol oynayacaktı. Dolayısıyla Krallığın ve Küçük Asya'nın dilinin benzeşmesinde şaşırtıcı bir taraf yoktur.²¹ Dawkins Asya'daki modern Yunanca hakkındaki büyük çalışmasında, âdeta hiçbir önemi yokmuş gibi İzmir'de konuşulan Yunanca'dan hiç bahsetmemiştir. Eğer dikkat edilirse, her şeye rağmen birtakım kendine has özelliklerinin mevcut olduğu görülür. Özellikle Rumların Türklerle, daha küçük bir ölçekte de İtalyan ya da Fransızlarla yakın ilişkilerinden kaynaklanan, onların dillerden aldıkları kelimeler vardı. Bugünün Yunan okuru, halk ağzıyla yazılmış böyle bir romanı ancak sözlük yardımıyla okuyabilir.²² Küçük As-

18 CEAM, ATO, Bornova, ION 10, 1906 Bornova doğumlu Hiliopulos Nikolaos, 26.7.1968'de Atina'da mülâkat yapan Zôi Kritsopulu: "Bornovalı Hristiyanların kökü Kytheros, Sakız, Midilli'ye dayanırdı, geleli yıllar oluyordu, bazıları 1912'de varmıştı buraya. Benim büyük-büyük dedem 1821'de, devrim sırasında Peloponnesos'tan gelmiş."

19 CEAM, ATO, Gâvurköy, ION 16, 25.9.1964'te Tbebai'de mülâkat yapan Zôi Kritsopulu, dosya 1: "Yaşlılara niye köylerini bırakıp Küçük Asya'ya geldiniz diye sorduğumuzda dediklerine göre, daha rahat yaşamak, büyük alanlarda tarım yapmak, zengin olmak isterlermiş, ki öyle de olmuş zaten."

20 KONTOYANNIS, a. g. e., s. 55.

21 DAWKINS R., *Modern Greek in Asia Minor*, Cambridge, 1916.

22 POLITIS K., *Çatıişiği Mahallesinde*, Atina, Hermes, 1988 (Yunanca).

ya'nın efsanevi "Helenizmde" Türkçenin de bir payı vardır ki, Yunanlıların ya da Yunanseverlerin bilimsel söyleminde bu ya bilerek geçiştirilir ya da reddedilir.²³ Buna karşılık Rum nüfusun Antik Çağ'dan, en azından Rum Ortodoks devletinin yıkılmasından (1461) beri devam ettiğini iddia edebileceği Pontus Rumcasıyla, Yunan Krallığı'nın Yunancası arasında gözle görülür farklar vardı. Krallığın ve Karadeniz'in konuşma dilleri, kendi de çeşitlilik arz eden eski Yunanca'dan doğmuş diller olarak aynı konumdaydı. Her ikisinin de Yunanca olduğuna kimsenin kuşkusunu yoksa da, iki taraf birbirini anlamazdı.²⁴ Dolayısıyla tarih ve tarihin yol açtığı değişimler, değişmez, yekpare, saf bir Yunanca'nın teorisini yapanları yalanlıyor. Fakat milliyetçi söylem her tür argümanı kullanmaktan çekinmez, ideologemler arasındaki tutarsızlıklardan da rahatsızlık duymaz, burada çelişki, 19. yüzyılın sonunda bir Fransız seyyahın dikkat çektiği üzere, aslen otokton olmakla yenilikçi öncü olmak arasındadır: "Yunanlılar bütün İzmir halkının hem en eskileri, hem en modernleri oldukları iddiasındadırlar. Atalarının mermer tapınaklarını da, gazla aydınlatılan Helen Kulübü'nü de aynı hevesle göklere çıkarırlar [...]"²⁵

Yunan milliyetçiliği, Yunanlıların Küçük Asya'da gelecekte politik anlamda üstünlüğü ele geçirmesi gerektiğini kanıtlamak için pek çok söylem geliştirmiştir. Kimi zaman bölgeye ilk Yunanlıların geldiği, dolayısıyla buna tarihsel olarak hakları olduğunu ileri sürülmüştür. Fakat bunun yanı sıra, özellikle fütürizmin ve faşizmin yeni yeni filizlendiği 1920'li yılların başında Yunanlının genç, enerjik, güçlü bir fatih olarak çizildiği de olmuştur ki, bu haliyle Müslüman Doğunun kalıtsal ve çaresiz olduğu varsayılan uyuşukluğuyla tam bir tezat oluşturuyordu.²⁶ Bunları yazanların hepsi Müslüman Türk toplumunun kaynaklarını görmezden gelmiş, ilk dünya buhranından sonraki Kemalist reformların habercisi olan Jöntürk devrimini gözden kaçırmışlardır. Ne var ki modern Yunan milliyetçiliğinin ustaca manevralarına rağmen Bizans döneminden beri bölge başka insanların izlerini de taşımaktaydı.

23 GEORGE LIN H., "La fin de la société ottomane multiethnique dans les récits en grec", s. 97-129; RMAC. c. 6, Paris, 2001.

24 DRETTAS G., *Aspects pontiques*, Paris, 1997.

25 DESCHAMPS G., *Sur les routes d'Asie*, Paris, 1894, s. 167.

26 DESCHAMPS, a.g.e., s. 257: "Uyuyor yaşlı Türkiye. O esnada medeniyet onu kemiriyor."

BİZANS ASYA’SINDAN TÜRK ANADOLU’YA

Bölge, Asya’nın kuzeybatısına doğru yayılmak için çabalamaya başladıklarından beri Müslümanlarla ilişki halindeydi. İlerleyen Müslümanlar İzmir ve yöresini adım adım fethetmişlerdir. Şehir Arap akınlarına maruz kalmıştı, fakat Bizans şehri için esas tehlike Selçukluların Ermenistan’a, ardından Küçük Asya’ya girmesiyle baş gösterecek, nitekim 11. yüzyılda Türk emiri Çaka Bey bölgeye yerleşerek uzun ömürlü olmayan bir beylik kuracaktı. Şehir Bizans’ın İznik’i tekrar ele geçirmesinden sonra, 1097’de tekrar Bizans hâkimiyetine girdi. 1317’de ise Pagos’un zirvesindeki kale [Kadifekale —ed.] Bizans İmparatorluğu tarafından terk edildi.²⁷ 1320’de Efes civarını elinde tutan Aydınoğlu Mehmed Bey’in aldığı şehir, tekrar Ege Denizi’nde Türk korsanlarının bir üssü haline geldi.²⁸ 8 Ekim 1344’te Venedik ve Cenova deniz kuvvetleri, Papa’nın önderliğinde İzmir’i geri aldılar.²⁹ Bura-yı savunma görevini üstlenen Rodos şövalyelerinin onardığı Saint-Pierre Kalesi ancak 19. yüzyılda, Osmanlı idaresi tarafından yıkılacaktı. Pagos kalesi ise Aydınoğullarının hâkimiyetinde kaldı. Yukarı şehir bir Müslüman Türk yerleşmesi, aşağı şehir ve Türkçede Aşağıkale ya da sadece *Hisar* denen Saint-Pierre Kalesi ise onun Hristiyan muadiliydi.³⁰ Nihayet Aralık 1402 - Ocak 1403 arasında Timur-leng şehri yakıp yıkarak Rodos şövalyelerinin buradaki varlığına son verdi.³¹

Şehrin Osmanlılar tarafından kesin olarak fethi 1424-1425’tir; İzmir böylece II. Murad tarafından imparatorluk topraklarına katılmıştır.³² Yerleşik yapıların

27 OSTROGORSKY G., *Histoire de l’État byzantin*, Paris, 1956, 1966. VIII. Bölüm: "Bizans İmparatorluğu’nun Gerileme ve Çöküşü." (*Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara, 1999).

28 LEMERLE, P., *L’Émirat d’Aydın, Byzance et l’Occident, recherche sur la "geste d’Umur Pachha"*, Paris, 1957, s. 7-18.

29 ZACHARIADOU E., *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirate of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venedik, 1983, s. 49.

30 Bizans lehçesinde iki kaleye verilen isimler şunlardı: Pagos Dağı’ndakine *palaion kastron* yani eski kale, limandakine ise *kainurion kastron* ya da yeni kale denirdi.

31 ZACHARIADOU, a.g.e., s. 81.

32 MANTRAN R. (ed.), *Histoire de l’Empire ottoman*, Paris, 1989. Bkz. VATIN N., II. Bölüm: "L’ascension des Ottomans (1367-1451)", s. 69-70.

dağılacak, Ortodoks nüfus kaçtığı bir dönem oldu bu: "[...] İzmir'li Hristiyanlar büyük oranda tehcir edildi, yerlerine Müslüman yerleşmeciler geldi ve [...] şehir harabeye dönmüştü."³³ Kaçanların bir kısmı İstanbul'a ya da Ege Adaları'na ulaşmak için çabalamıştır.³⁴ Osmanlı fethinin ardından 16. yüzyıla kadar topu topu birkaç bin kişinin yaşadığı, kendi halinde geçinip giden mütevazı şehir giderek belli bir istikrara kavuştu. Bazı yazarlar İzmir'de dört yüzyıl boyunca *pax ottomanica*'nın hüküm sürdüğünden bahsederler. Yöre gerçekten de 16. yüzyılın sonuna kadar sürekli genişlemekte olan Osmanlı'ya ait bir alanın merkezindeydi; fakat Antik Çağ'ın ya da Bizans İmparatorluğu'nun büyük limanı ortadan kalkmıştı. 1580'de İzmir, nüfusunun beşte dördü sadece yakın çevredeki topraklarda ziraat yapmakla geçinen Müslümanlardan oluşan, yaklaşık 2000 kişilik bir kasabaydı.³⁵ Fethin şehrin uzamı üzerinde pek çok etkisi oldu. Yeni bir iktidarın vesayeti altına girmiş olan Rum Ortodoks cemaat ya da *cemaat-i cibran*, 1922'ye dek varlığını koruyacak olan, Aya Yorgi Kilisesi'nin etrafındaki tek bir mahallede toplanmış durumdaydı.

Küçük Asya yarımadasında Yunanlılar gibi Türklerin varlığı da tarihe dayanıyordu. Türkler Bizans İmparatorluğu'nun kuzey kesimine ilk olarak 1071'de, Ermeni topraklarında Bizans'ın bir ileri karakolu olan Malazgirt'te, Bizans'ın yenilgisiyle sonuçlanan bir savaşla adım attılar. Fetih hareketiyle amaçladıkları, bölgeye sağlam bir şekilde kök salmaktı. Bizans uzmanları, Bizans İmparatorluğu'nun etnik, dilsel ve dinsel çeşitliliğinin Türklerin ilerlemesini kolaylaştırdığını belirtirler.³⁶ Bu süreçte Hristiyan nüfusun büyük bir kısmı Müslüman oldu ve Türkçeyi benimsedi. Hristiyan köylüler fatihlere tarım hakkında bildiklerini sun-

33 VRYONIS, a.g.e., s. 348.

34 a.g.e., s. 169.

35 GOFFMAN D., *Izmir and the Levantien World, 1550-1650*, Seattle, UWP, 1990, s. 12.

36 VRYONIS, a.g.e., s. 68'de, her ne kadar pek çok farklı grubu barındırsa da Türklerin Bizans'ın Asya'sını fethinin dikkat çekecek kadar uzun sürdüğü, bu kesimde Bizans'ın hâkimiyetini kırmasının yaklaşık dört yüz yıl aldığı görüşündedir. Bununla birlikte 403. sayfada Bizans'ın güney ve doğu topraklarındaki zayıflığını gene Rumlar, Ermeniler ve Süryaniler arasındaki anlaşmazlıklarla açıklar.

dular, bunun yanı sıra Ermeniler ve Rumlar zanaatkârlıklarıyla da sivrildiler. Türk idaresi Hristiyan köylülerin topraklarına el koyacak, ardından onları toplumsal olarak bağımlı konumda olacakları, genellikle eskisine çok uzak olmayan yeni köylere yerleştirecekti. Din değiştirme yolunda olan eski nüfusla yan yana yaşamak Türklerin yerleşik hayata geçmesine katkıda bulundu, her ne kadar yazlarını sabit kışlakların dışında geçirmek gibi birtakım yarı-göçebe alışkanlıklar varlığını koruduysa da.³⁷

17. yüzyılın başında şehir tekrar gelişmeye başladı. İzmir'in tıpkı kıyıdaki başka şehirler gibi İstanbul'u beslemekle görevlendirilmiş, küçük bir tarım limanı olmaktan çıkarak Batı Avrupa merkezli ağlara dahil bir liman haline gelmesi bu döneme denk düşer. Bu ağlar İzmir'e İran'dan ithal edilen mallar kadar, iç ke-simdeki tarım alanlarının Avrupa ticaretinin isteklerine göre şekillenen ürünle-rini taşıyordu. 18. yüzyılda bölgeye Osmanlı aileler, özellikle Manisalı Karaos-manogulları ile Bergamalı Arabogulları hâkimdi. Avrupalılar işte bu güçlü ayan-larla anlaşmak zorundaydı.³⁸ Hem ekonomik, hem de bilimsel ve teknik devrime doğru ilerlemekte olan Batının dünyanın bu bölgesine bir anda girmesi İzmir'in büyümesine ivme kazandırarak, onu pek çok dili, pek çok etnik grubu, pek çok dini barındıran kozmopolit bir merkeze dönüştürdü.³⁹ Jean-Baptiste Taver-nier'nin dile getirdiği meşhur manzardır bu:

"Şehir çok kalabalık, nüfusu doksan binin altında değil. Aşağı yukarı 60.000 Türk, 15.000 Yunanlı, 8.000 Ermeni ve altı-yedi bin Yahudi mevcut. Ticareti ta-mamen elinde tutan, az sonra bahsedeceğim Avrupalı Hristiyanların nüfusu ise pek cılız. Her millet ibadetinde tamamen serbest. Türklerin İzmir'de on beş ca-mii, Yahudilerin yedi sinagogu, Ermenilerin sadece bir, Rumların iki, Latinlerin ise üç kilisesi var. Fransız Kapüsenler çok güzel bir manastıra sahipler, bölge ki-

37 TAMDOĞAN-ABEL, I., *Les Modalités de l'urbanité dans une ville ottomane : les habitants d'Adana au XVIIIe siècle d'après les registres des cadis*, doktora tezi, danışman Gilles VEINSTEIN, 22. 5. 98, EHESS, Paris, s. 28 ve 79.

38 VEINSTEIN G., "'Ayân' de la région d'Izmir et commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)", s. 71-83, *EB*, n. 3, Sofya, 1976.

39 GOFFMAN, a.g.e., bkz. 7. bölüm, "A Colonial Port City", s. 138-146.

lisesi konumundaki ibadethanelerinde hizmet veriyorlar. Onlardan başka Fransız Cizvitler ve İtalyan *observantin*'ler mevcut. Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler tepede yaşıyor, deniz boyunca uzanan en alt kesimde ise Fransız'ı, İngiliz'i, Hollandalı'sı, İtalyan'ıyla salt Avrupalı Hristiyanlar oturuyor. Rumların aynı mahallede eski bir kiliseleri ve denizcilerin bazen yemek yediği birtakım ufak evleri var.

Frenk mahallesi tek bir uzun sokaktan ibaret, bir kenarı evlerin eteklerini döven denize bakıyor; gerek manzarasından ötürü, gerek malların yüklenmesi daha kolay olduğu için denize yakın olan evler tepeye bakanlara göre kat be kat pahalı.⁴⁰

17. yüzyılda gitgide kozmopolit bir karaktere bürünmesine karşın şehirde Türk nüfus kesinlikle ağırlığını koruyordu; aslında Hristiyanlarla temas kurması daha kolay olan, dolayısıyla sık yapılan bir hataya düşerek doğrudan ulaşabildiği grubu abartması beklenebilecek Batılı bir seyyah bile bunu açıkça görebiliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus hassas bir meseledir.⁴¹ Esasen nüfusun tamamını saymanın teknik açıdan zor olması bir yana, araştırmacı aynı zamanda politik ve ideolojik beklentilerle, ayrıca döneme özgü topluluklar arası ilişkilerdeki toplumsal gerçeklerle karşı karşıya gelecektir; bunlar ister devletin, ister ya-bancılarının, ister cemaatin eliyle başlatılmış olsun, nüfus sayımına ya da tahmini-ne yönelik mekanizmaların üzerinde, en azından kısmen ağır bir yük oluşturur.

19. yüzyılda Rum Ortodokslarda doğum oranı Müslümanlardakinden fazlaydı, nitekim gözlemciler Küçük Asya'da Türk nüfusunun gerilediğine işaret ederler. Gayrimüslimlerde asıl fazla olan hayatta kalabilen çocukların sayısıydı, çün-

40 TAVERNIER J.B., *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier...*, Paris, 1676, s. 76-77.

41 PANZAC D., "L'enjeu du nombre. La population de la Turquie de 1914 à 1927", s. 45-67, *REMMM*, n. 50, 1988. Bu araştırmacı Osmanlı verilerinin güvenilir olduğu görüşündedir. Veriler sadece pratik amaçlarla tespit edilmiştir. Fakat Rum Ortodoksların ya da Apostolik Ermenilerin nüfusu tespit etmeye yönelik girişimlerinde pratik amaçlar yok mudur? İmparatorluğun 17. yüzyıldan beri sürekli toprak kaybettiği, ayrıca ayrılıkçı grupların sarıldığı yeni argümanlardan birinin de nüfuslarının kabarcıklığı olduğu düşünüldüğünde Osmanlıların öne sürdüğü rakamları üretenlerin işini safça yaptığı ileri sürülebilir mi?

kü onlar nüfus devriminin ilk evresine girmiş durumdaydılar: "Türk tarihinde Rumlar ve Ermeniler başta olmak üzere gayrimüslimlerin nüfusunun zirveye çıktığı dönem 1881 civarındır. O sıralar, bugünkü Türkiye topraklarının nüfusunun yüzde 21'ini temsil ediyorlardı."⁴² Komşu ülkelerle savaşlar, Balkan topraklarındaki ayaklanmalar birbirini izlerken askerliğin, sık sık savaşa gitmenin güçlüklerine tek başlarına karşı koyan Müslümanlar, ötekiler kadar bakımlı da değildiler; dolayısıyla Jöntürk devrimine dek *bedel-i askeriye* vererek askerlik borcundan kurtulacak olan gayrimüslimlerin nüfusuyla rekabet edemez hale gelmişlerdi.

Bu bağlamda İzmir, ona *Gâvur İzmir* diyen Türklerin gözünde de büyük bir gayrimüslim, özellikle Hristiyan şehriydi. Fransız konsolosu Rum Ortodoksların toplam nüfus içindeki oranını üçte iki olarak tahmin eder. İzmir, iç kesimde Müslümanların olduğu bir Rum adasına benzemişti.⁴³ O zamana dek tarihin doğal akışı olarak görülen bu durum, 19. yüzyılın sonunda İmparatorluk için bir can sıkıntısına dönüşmüştü.⁴⁴

Bunun yanı sıra Helen diplomasisiyle Ortodoks Kilisesi'nin Marmara Denizi'nden Antalya'ya kadar uzanan bir alana yayılmayı değilse de, en azından Rum nüfusu birlikte kontrol etmeyi hedeflediğini görüyoruz. En uzak kıyılarda bile Rum Ortodoks dünyası adım adım Helenleşmeye başlamıştı. Helenleşme iki yoldan ilerledi: Birincisi konsoloslar, konsolos yardımcıları, Yunan konsolosluk ajanları üzerinden, bir de önde gelen ruhban üzerinden. Metropoller Helenleşmenin odakları haline geldi.⁴⁵ Yunan devletine olan duygusal bağlılık kamusal alanda gösterilerle dışa vuruluyordu. İzmir'deki Paskalya kutlamaları, Osmanlı

42 COURBAGE Y., ve FARGUES P. *Chrétien et Juifs dans l'Islam arabe et turc*, Paris, 1992 (1. baskı), 1997.

43 AMAEF-AT-CES-1906-1917, 177 numaralı telgraf, Fransa Başkonsolosu P. Blanc tarafından 10. 9. 08'de İstanbul'daki Fransız Elçiliği'ne gönderilmiş, "Rum unsuru ve meşrutî rejim."

44 AMAEF-AT-CES-1878-1881, 170 numaralı telgraf, İzmir'deki Fransa başkonsolosu H. Pellissier tarafından 27.1.1881'de Fransız elçisi Mösyö Tissot'ya gönderilmiş, "İzmir, Midilli, Ayvalık ve Kuşadası'ndaki yerlerin müdafî vaziyeti hakkında."

45 AMAEF-AT-CES-1891-1896, FK F. Rougon tarafından Fransız maslahatgüzârı Mösyö de la Bouli-nière'e gönderilmiş telgraf, 10. 9. 93.

sokaklarına taşmasıyla ünlüydü. Modern Yunan devletinin bayramlarında ya da önemli günlerinde de gösteriler yapılıyor, İzmir evlerinin önlerinde mavi beyaz bayraklar açılıyordu.⁴⁶ Çok uzak köşelerdeki Rum kahvelerinde bile çoğu zaman Yunan kralının bir fotoğrafı bulunuyordu; nitekim bir seyyah Nazilli'deki bir kahvede Yunan kraliyet ailesinin portrelerini görmüştür.⁴⁷

Son derece dışa dönük olan Rum nüfus seyyahların dikkatini üzerine çekmeye başlamıştı, bununla birlikte 1922'ye kadar Aydın vilayetinde çoğunluğu hep Müslümanlar elinde tuttu. Her ne kadar Batılı kaynaklara ya da Doğu'daki gayrimüslimlere ait kaynaklara dayanarak derinlemesine incelemek mümkün değilse de, Müslüman nüfus da yekpare değildi. Küçük Asya'nın Yörükleri ya da Zeybekler gibi çok göze çarpan topluluklar vardı. Bunlar bölgenin egzotik imgesinin bir parçası olan, rengârenk kıyafetler giyen topluluklardı. Bununla birlikte Müslümanlar arasındaki farklar gene de dışarıdan bir bakışla anlatılmıştır. Sözelimi Acemhanı'ndaki Şii camiinin adına nadiren rastlanır. Milliyetçi Yunan kaynakları ise tam tersine Müslüman cemaatini milli temelde gruplara bölmek, Türklerin bütünsel görüntüsünü kırmak için çeşitliliği öne çıkarmışlardır.⁴⁸

Aralarında yakın tarihli olanların da bulunduğu bazı çalışmalarda 19. yüzyılda, özellikle ekonomik olarak Hristiyan göçmenlere karşılık Türklerin bölgenin yegâne yerlisi olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır.⁴⁹ Oysa araştırmanın zamansal sınırlarını değiştirdiğimiz anda, Türklerin varlığının kaçınılmaz tarihi göz önüne serilir. Modern Türk tarih yazımı uzun süre yörenin geçmişini silmeye çalışmıştır. Ermeniler ve Rumlar, Türkiye'nin uzam ve zamanı içinde istenmeyen kişilerdi. Yarımadayı tamamen kendilerine mal etmek isteyen başka grupların yaptığının benzeri

46 PAULIN F., "Négationnisme et théorie des populations stables : le cas du génocide arménien": <http://www.ehess.fr/populatique.Numero1.PAULIN.html>

47 DESCHAMPS, a.g.e., s. 248.

48 ACRITAS DS., *Peuples et races de l'Asie Mineure, aperçu historique et ethnographique*, İstanbul, 1922, s. 32 vd.

49 Bkz. BILSEL C., *Cultures et fonctionnalités : l'évolution de la morphologie urbaine de la ville d'Izmir aux XIXe et début XXe siècles*, doktora tezi, danışman: Guy BURGEL, Paris X, Ekim 1996, s. 191-194.

ideolojik bir manipölasyon söz konusuydu.⁵⁰ Bununla birlikte yerlilik argümanı, tekeli anlaşıpı tek başına destekleyemezdi. En son kitabın Müslümanlara inmiş olduğu, dolayısıyla fethedilen toprakların Hak diniyle idare edildiği inancı, *Dar-ül-İslam*'a kazandırılmış olan bu bölgede Türklerin pek eskiye gitmeyen varlığına değeri bile katıyordu. Vryonis'in ifade ettiği gibi, bu şekilde kutsallaştırılan toprak dokunulmazlık kazanmış oluyordu: "*once Muslim, always Muslim*."⁵¹

MÜSLÜMAN MUHACİRLER

Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarında milliyetçiliğın kendini göstermeye başlamasıyla birlikte o yörede yaşayan Müslüman Osmanlılardan bazıları –gerek yerel halktan din değıştirmiş olanlar, gerekse eskiden buraya göçmüş Müslümanlar- yeni devletlerin ya da toplulukların baskısıyla gitmek zorunda kaldılar, ya da kendiliklerinden Müslüman hâkimiyeti altında yaşamayı tercih ettiler.⁵² Böylece Küçük Asya'ya Müslüman nüfusu tazeleyen bir muhacir akını başladı, Anadolu göçe zorlanan Balkanların Müslüman ahalisi için bir sığınak haline geldi. Önemli bir nitelik değışimi söz konusuydu. Esasen muhacirler kendilerini evlerinden kovanlara karşı hınç doluydular.⁵³ Özellikle Girit'te, 1821-1829'de patlayan ilk Rum Ortodoks isyanından sonra İzmir tarafına akın eden Giritli Türkler genellikle vilayetteki Rum Ortodokslara karşı düşmanca duygular besliyorlardı. Bu kin, İzmir'in dışında açıkça kendini gösteriyordu. Küçük Asya'daki Rum Ortodoks sığınmacıların ifadeleri de böyle bir değışiklik olduğunu kanıtlar:

50 COPEAUX E., *Espaces et temps de la nation turque, analyse d'une historiographie nationale, 1913-1993*. Paris, 1997, s. 25: "Türkler önce Anadolu'ya, ardından Balkanlara yerleşirken bu toprakların geçmişıyle ve halklarıyla karmaşık ilişkiler kurmak zorunda kaldılar, bunun sonucunda da yüzyıl sonunda bir dizi dram ve felâket yaşandı. Bir halkın bu kadar dağınık topraklarla olan benzersiz ilişkisi, tarihsel anlatının arka planında hep vardır [...]."

51 VRYONIS, a.g.e., s. 285.

52 MCCARTHY J., *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*. Princeton, 1995.

53 MCCARTHY J., *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*. New York, 1983.

"Başsız kalmış Giritlilerden korkuyorduk. Adam öldürüyorlardı. Hırsızlık yapıyorlardı, Hristiyanların can düşmanlarıydılar. Girit'in işgalinden sonra Küçük Asya'ya adım attıkları andan itibaren Hristiyanların hayatı değişti."⁵⁴

Giritli Türkler atalarının memleketi olan, Rum şivesinin tek dil olduğu, her tür işle meşgul oldukları adalarını 19. yüzyıl boyunca arka arkaya maruz kaldıkları baskılar karşısında terk ettiler: 1821-1829 arasında, ardından 1858'de, 1866-1869'da ve son olarak 1896-1897'de.⁵⁵ İzmir'de ve yörenin diğer şehir ve köylerinde yeni mahalleler kurdular.⁵⁶ Bunlar genellikle Kadifekale'nin güneyinde olduğu gibi hesapsız kitapsız, alelacele kuruluveren, Girit'i unutturamayan yerlerdi.⁵⁷ Balkan savaşlarından sonra Trakya'dan, Makedonya'dan, Epir'den muhacir kalabalıkları Küçük Asya'ya demir attı; göç dalgası 1912-1913'teki Balkan Savaşları'na kadar git gide kabarcaktı.

Osmanlı makamları, 1882'de Yunanistan'a katılmış olan Tesalya'dan gelenler başta olmak üzere muhacirler için Kadife Kalesi, Belibahçe, Göztepe, Halkapınar ve Bağlıburnu'nda mahalleler kurdu. Gözler Değirmen Dağı'nda bulunan, Karataş'ın karşısına denk gelen Yahudi mezarlığına da çevrildi, ardından Osmanlı İskân-ı Muhacirin Komisyonu araziye el koydu. Burada ilk başta barakalar inşa edildi, derken bu geçici yerleşme bir köye dönüştü.⁵⁸ Her ne kadar kullanım hakkını onlara veren fermanı gösteremeseler de, Yahudi cemaati yüzyıllardır kullandıkları bir mezarlığın kutsiyetine böyle tecavüz edilmesi karşısında dehşete kapılmıştı.⁵⁹ Bu akın İzmir'in gelişimine bir yön verecek, tarihten kalan izle-

54 CEAM, ATO, Magnésie (Manisa), AIO 18-19-20, 1895 Manisa doğumlu Yorgi Kiugis, 22.9.1962'de Atina'da mülakâtı yapan Zöi Kritsopulu.

55 KOLODNY E., "Des musulmans dans une île grecque : les 'Turcocrétois'", s. 1-15, *Mediterranean World*, n. XIV, Tokyo, 1995.

56 CEAM, ATO, Bunarbaşı (Pınarbaşı), ION 27, 1887 Bunarbaşı doğumlu Kostis Lamprinudis, 20.4.1965'te Atina'da görüşen Hara Liudaki: "Yaklaşık 40 kadar Giritli Türk aile gelip yerleşti. Kanimaki diye, ayrı bir Türk mahallesine yerleştiler."

57 BILSEL, a.g.e., s. 306-308.

58 AMAEF-AT-CES-1881-1884, 230 numaralı telgraf, İzmir FK H. Pellissier'den FE Tissot'ya, 19.2.1982.

59 KRUMBACHER, a.g.e., s. 73.

rin silinmesini de hızlandıracaktı, zira özellikle muhacirler için yeni mahalleler inşa edilirken antik kalıntılar taş ocağı gibi kullanılmıştır. O zamanlar kimsenin geçmişe ya da kalıntılara değer verdiği yoktu.

Muhacirler homojen bir topluluk oluşturmuyor, sefalet içindeki mahallelerinden başka, aynı zamanda yetenekleri, maharetleriyle de göze çarpıyorlardı. Özellikle entelektüel bağlamda bu bütün imparatorluk için geçerliydi.⁶⁰ Aynı zamanda İzmir'deki kamu hizmetleri için de doğruydı bu. Vilayetin idaresini elinde tutan yüksek şahsiyetlerin kökeni, imparatorluğun kaybettiği topraklara dayanıyordu; 20. yüzyılın başında Girit'ten gelmiş olan defterdar Kemal Bey, ya da ailesi Selânikli olan vali Rahmi Bey bunların arasındaydı.⁶¹ Rahmi Bey İzmir'e 1913 yılının eylül ayında gelmiş, 1918'e kadar da görevde kalmıştır. Bu memurların Rumlara iyi niyetle yaklaşması imkânsızdı.

İzmir'in Avrupa'yla temas halinde olan ve onun büyüklüğünün cazibesine kapılmış durumdaki Müslüman cemaati, İttihat ve Terakki'nin büyük başarı kazandığı toplumsal kategorilerden biriydi. *Moniteur Oriental*'e göz atıldığı zaman, şehirde, Hristiyanlar gibi serbest meslekler edinmiş olan, doktor, gazeteci eğitimci ya da hukukçulardan oluşan bir Müslüman elitin yaşadığına hiç şüphe kalmaz. Hatta Batıyla daha ziyade gayrimüslimler temas kursa da, Müslüman tüccarların da her alanda faaliyet gösterdiği fark edilir. 1908 Temmuz'unda İttihat ve Terakki'nin gerçekleştirdiği devrim bu modern topluluğu büyüleyecekti. İzmir aynı zamanda Osmanlı Müslümanlığının modernleştiği bir şehirdi; ne var ki Türkler azınlıkta olduğundan, Türk milliyetçiliği de *de facto* zayıf kalıyordu.⁶² Hali vakti yerinde, Av-

60 Bir Volga Tatarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki entelektüel ilerleyişi için: GEORGEON F., *Aux origines du nationalisme turc*. Jusuf Akçura (1876-1935). Paris, 1980.

61 HUMBERT G., *Konstantinopel-London-Smyrna. Skizzen aus dem Leben eines kaiserlich deutschen Auslandsbeamten*, Berlin, Charlottenburg., 1927, s. 76: "1913 Eylülünden beri kökü Selânik civarlarına dayanan Rahmi Bey valimizdi; sadece Jöntürklerin İttihat ve Terakki komitesinin ateşli bir üyesi olmakla değil, aynı zamanda sapına kadar Türk milliyetçiliğine inanmakla ün yapmıştı."

62 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 160 numaralı telgraf, İzmir'den, FBK P. Blanc'dan, İstanbul'daki FE'ne, 14.9.1908, "Nazım Bey'le görüşme", ve 177 numaralı telgraf, FBK P. Blanc'dan İstanbul FE'ne, 10.9.1908, "Rum unsur ve meşruti rejim."

rupalılaşmış gayrimüslim topluluklarla yan yana olmak, Müslümanlarda maddi ve siyasi olarak, şehirde varlığını alabildiğine hissettiren Batıyla aynı seviyeye yükselme arzusunu körüklüyordu. Kıyaslamak gerekirse, İstanbul emperyal muhafazakârlığın şehriydi ve İttihat ve Terakki'nin fikirlerine daha soğuktu.

YAHUDİLER VE ERMENİLER: SÜRGÜNLÜKLE ÖZERKLİK ARASINDA

Küçük Asya'daki Yahudi nüfusu iki kademeli bir sürgün hayatı yaşıyordu. Di ni açıdan Yahudi milleti 70 yılında tapınak ikinci kez yıkıldığından beri sürgündeydi. Lisan bakımından ise Yahudiler, Katolik Kralların yürüttüğü *Reconquista* hareketi sırasında İspanya'dan kovulmuş olan Yahudilerin mirasçısı sayıyorlardı kendilerini.⁶³ Tıpkı Selânik'te ya da İstanbul'da yaşayanlar gibi, litürjik dağarcıkla ve temas edilen başka dillerle karışmış bir 15. yüzyıl İspanyolcası konuşmaya devam ediyorlardı. İzmir'deki Yahudi cemaati 1605'te, dolayısıyla oldukça geç bir tarihte kurulmuştu. Nüfus hızla artmış, daha 1630'da yaklaşık 2.000 kişiye ulaşmıştı. Yahudiler İzmir'e özellikle Balkanların Kudüs'ü Selânik'i etkileyen dokumacılık alanındaki krizin ardından yerleştiler.⁶⁴ Böylece o güne dek bölgede Yahudilerin yaşadığı en önemli merkez olan Manisa tahtından inmiş oldu. 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir Selânik'ten daha kalabalıktı; Selânik 19. yüzyılın başında, üstelik büyümüş olmasına rağmen sadece 150.000 kişiyi barındırırken, İzmir'in nüfusu bunun iki katıydı.⁶⁵ Selânik, Müslümanlıkta Gâvur İzmir'den bile geriydi. 20. yüzyılın başında İzmir'de nüfusun yüzde 33'ü Müslüman iken, Selânik'te oran ancak yüzde 27'yi buluyordu.⁶⁶ Çoğunluğu Yahudilerin oluşturmāsından ötürü Selânik İzmir'e hiç benzemiyordu; İzmir'de bu grup azınlıktaydı, maddi gücü de daha azdı.

63 SEPHIHA H., *L'Agonie des Judéo-Espagnols*, Paris, 1977.

64 VEINSTEIN (ed.), *Salonique 1850-1918, la "ville des Juifs" et le réveil des Balkans*, Paris, 1922.

65 ANASTASSIADOU M., *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes*, Leiden, 1997, s. 4-97 (*Selânik: Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001; PAPAYEORGİOS V., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Döneminde Selânik'teki Küçük Etnik Cemaatlar", s. 103-120, *Historika*, fas. 26, cilt XIV, 1997, Atina.

66 GEORGEON F., "Selânik musulmane et dönme", s. 105-118, *Salonique, 1850-1918, la "ville des Juifs" et le réveil des Balkans* (ed. Gilles VEINSTEIN), Paris, 1992.

İzmir Yahudi tarihinde önemli bir yere sahiptir, çünkü 17. yüzyılda, *dönmeler* denen gizli bir cemaatin kurulmasıyla sonuçlanan mesianik sabetayizm hareketi burada cereyan etmiştir.⁶⁷ 19. yüzyılda nüfusu 15.000 ila 20.000 arasında⁶⁸ olan Yahudilerin şehirde hâkimiyet kurmak yönünde hiçbir iddiaları yoktu.⁶⁹ Yahudiler Osmanlı düzenine sadık kabul ediliyordu. Yahudilerin İmparatorluk üzerinde büyük etkilerinin olduğu 17. yüzyıla kıyasla 19. yüzyılın başında, bizzat Yahudiler bir çöküş dönemi yaşadıklarını varsaymaktaydılar. İzmir'de Türk mahallesine komşu olan, Avrupalıların mahallelerine ise epey uzaktaki yerleşmelerinde maddi sıkıntılarla tanışmışlardı. Bunun yanı sıra vilayetin genelinde, Manisa, Aydın ve Tire gibi yerlerde çok sayıda, fakat küçük Yahudi cemaatleri vardı.

Ermeni kaynakları Ermenilerin İzmir'deki varlığını mümkün olduğu kadar erkene, hatta 14. yüzyılda Kilikya krallıklarının yıkılmasından, ya da Doğu Ermenistan'ın Persler tarafından fethini takiben Ermenilerin Doğu Ermenistan'dan sürülmelerinden bile eskiye dayandırmaya çalışır. Bu anlatılarda, nüfusun batıya doğru kaymasını da tetiklemiş olan Şah Abbas'ın emrettiği tehcire ayrı bir önem verilmiştir.⁷⁰ Bu acaba, 19. yüzyıl milliyetçi monograflarının, ulusal top- rakların tamamen dışındaki bir cemaatin varlığını meşrulaştırmak için gerekli gördükleri hazır bir şema olabilir mi? Bu koşullar altında ancak araya giren me- safeyle efsanevi özellikler kazanan ulusal merkezin yıkılmış olması, Ermenilerin buradaki varlığına bir meşruluk kazandırabilirdi. Daha materyalist bir anlayışla, Ermenilerin İzmir'e şehrin uluslararası ticarete bir yer edinmeye başlamasıyla geldikleri ileri sürülebilir. Halepli ve İranlı Ermeniler İzmir'e 17. yüzyılın başın- da ayak bastılar ve İran'la sürdürülen ticaretten —özellikle ipek ticaretinden ötürü— pek çok Ermeni gelip buraya yerleşti.

67 BEN ZVI I., *Les Tribus dispersées*, Paris, 1959, s. 193-217, ve ZORLU I., *Evet, Ben Selânikliyim*, Zvi-Geyik Yayınları, İstanbul, 1998.

68 1912'de Selânik'in nüfusu 170.000'i buluyordu, bunun da yaklaşık üçte ikisi Sefarad Yahudilerinden oluşuyordu.

69 Yahudiler İmparatorluğun örnek gayrimüslimleri idi. Osmanlı'nın statükosuna o kadar bağlıydılar ki İmparatorluğun çökmesinden sonra bile bunun sürmesini isteyeceklerdi. Bkz. MORIN E., *Vidal et les siens*, Paris, 1989.

70 KEVORKIAN R., ve PABOUDJIAN P., *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, s. 160-172, Paris, 1992.

Ermeni nüfusu 17. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın başına kadar hemen hemen sabit kaldı. İzmir, Ermenileri İzmir'den Batıya, Trieste'ye, Venedik'e, Amsterdam'a ya da Marsilya'ya, hatta Mısır gibi ticarete elverişli başka kıyılara götüren güzergâhın içinde genellikle bir etaptı sadece.⁷¹ Hareketlilik o kadar yoğun-
du ki, Kahire'de ya da Kandiye'deki gibi bazı kolonilerde çoğunluk İzmirli Ermenilerindi. Anadolu'dan ya da Osmanlı Ermenistanından art arda buraya göç edenler de gidenlerin yerini dolduruyordu. Göçlerin bir sebebi, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin İstanbul ya da İzmir'deki kadar parlak görünmediği mahallerdeki kronik güvenlik sorunuydu; bir başka sebep ise yoksulluktu. İzmir daha güvenli bir hayat, hem iş, hem de çocuklar için okul imkânı vaat ediyor, kişilerin ve soylarından gelenlerin toplum içinde yükselebileceğine dair bir umut uyandırıyordu.

Bütün bunların yanında bir de şehirli bir Ermeni nüfusu vardı. Bölgede, örneğin Manisa'da çok sayıda, ama mütevazı cemaatler bulunuyordu. İzmirli Ermeniler Yahudiler kadar kalabalık değildiler, ama genel olarak daha zengin diye bilinirlerdi. 1914'e kadar toplam nüfusları yaklaşık olarak 10.000 kişi civarında kaldı. Öte yandan pek çok Ermeni'nin daha çekici görünen başka milletlerin mensuplarıyla evlenmeleri de insan unsurunun azalmasına yol açıyordu. Dolayısıyla bu topluluğun nüfusunun görünürde sabit kalmasının ardında, daha karmaşık bir toplumsal tarih, bir göçler tarihi gizlenmektedir.

Bölgedeki bütün topluluklar, uzun ve karmaşık bir tarihin sonucunda burada toplanmışlardı. Balkanların her yerinde ve Yakındoğu'da da durum aynıydı; insanların dört bir yana dağılması hiçbir yer için olağanüstü sayılmazdı.⁷² Farklı

71 KALUSDYAN C.O., "İzmir ve İzmir Ermeni Kolonisi", *Yunanistan Ermeni Almanağı*, s. 276-351. Atina, Nor Or, 2. yıl, 1928 (Ermenice).

72 JELAVICH B., *History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, cilt I., Cambridge, 1993 (incelediğimiz baskı), s. 53-57: "Yunanlılar Balkanlardaki diğer halklarından dağılmış olmalarıyla ayrılıyorlardı. Antik Çağ'da Karadeniz, Akdeniz ve Küçük Asya kıyılarında Yunan topluluk-

hareketlerin birbirine karıştığı bu ortamda belli başlı grupların geliştirdiği söylemler, tekelci taleplerle örtüşüyordu. Rumlar ve Türkler bölgeyi kendi mülkiyetlerine geçirmeyi istiyorlardı. Toprakla olan ilişki hiç olmadığı kadar önem kazanmıştı. 19. yüzyılda ulus-devlet ve bir toprakla ifade edilen vatan modeli, toplulukların politik örgütlenmesinde norm haline gelmiştir. Bu noktadan itibaren İzmir de, Doğu Akdeniz'deki bazı başka büyük liman şehirleri —özellikle Selânik, Odessa, İskenderiye ve İstanbul— gibi, yeni yeni filizlenen ulusal bir bütünün içine dahil edilmek istenen, bunun için de barındırdığı istenmeyen topluluğun dışarı atılmasıyla normalleştirilmesi gereken bir anomali olup çıkacaktı.

lara rastlanırdı. Osmanlıların fetih hareketi sırasında Yunanlıların bir kısmı İtalya'ya göçtüler; Sicilyateyn krallığı ve Venedik büyük Yunan kolonilerini barındıracaktı burada. Venedik'teki merkez gelecek açısından taşıdığı önemle öne çıkacaktı. Avrupa ekonomik açıdan Yunanlıları da içine alacak şekilde büyürken, belli başlı Avrupa şehirlerinde Yunan kolonileri ortaya çıktı: Londra, Viyana, Marsilya, daha sonra da Odessa'nın etkisi büyük oldu.”

BÖLGENİN MERKEZ ŞEHİRİ

İzmir Körfezi'nin içine kurulmuş olan İzmir, Küçük Asya kıyılarındaki en büyük doğal limana sahiptir. Körfez, su içi derinliği fazla olan gemilerin de yaklaşık elli kilometre karanın içine sokulan limana kadar gelmesine imkân sağlıyordu. İzmir şehri, Pagos Dağı'nın eteğinde Meles'in oluşturduğu delta ovasına yayılmıştı. Şehir adı geçen dağın, akropol yerleşmesinin ve kalıntıları hâlâ görülebilen bir Bizans kalesinin tepeden baktığı bir amfiteyatro şeklindeydi. 1867-1877 arasında İzmir, açıklardan gelen yolculara uygar bir kıyı manzarası sunan bir rıhtıma sahipti.¹ 17. yüzyılda Doğunun zenginlikleriyle Anadolu'dan gelen kervanların son durağıydı; bu sayede İmparatorluğun Doğuyla temas ettiği en önemli noktalardan biri haline gelecekti. İzmir'e denizden gelenleri, heyecan verici bir manzara karşılardı.² Rıhtımlarının, belli başlı binalarının madeni, temiz görüntüsüne, Türk mahallesindekiler gibi küme küme küçük evlerin kırmızı tuğlaları ve o zamanlar gerek şehirde, gerek çevresinde hâlâ çok bol olan Akdeniz bitkileri, özellikle servi ağaçları karışırdı.³

- 1 GEORGIADDES D., *La Turquie actuelle, les peuples affranchis du joug ottoman et les intérêts français en Orient*, Paris, 1892. Bkz. XXI. Bölüm, "Les ports et les quais de Smyrne", s. 331-366 (İzmir'in limanları ve rıhtımları).
- 2 Hemen hemen bütün çağlarda neredeyse seyahatnamelerin tamamı bu manzaranın bir tasviriyiyle başlar. Rıhtımlar inşa edildikten sonra övgüler iyice artar. Örnek olarak bkz: REYNAUD C., *D'Athènes à Baalbeck*, Paris, 1846, s. 49; EUDEL P., *Constantinople, Smyrne et Athènes. Journal de voyage, illustrations de Frédéric Régamey et A. Giraldon*, Paris, 1885, s. 299; MARISON F., *O'er the Oceans and Continents with the Setting Sun*, Chicago, 1909, ya da STARK K.M., *Nach dem Griechischen Orient, Reisestudien*, Heidelberg, 1874, s. 181.
- 3 Bu anlatıların arasında aykırı sesler de yükselir. Sözelimi REINACH J., *Voyage en Orient*'da (Paris, 1879) şöyle yazar: "Şarkın incisi, derdi şairler, bugün seyahat rehberlerini yazanlar da aynı şeyi söylüyor. Üzüntüyle belirtirim ki, bu hayranlar korosuna katılmam vicdanen mümkün değil."

İzmir 1870'lerden itibaren kıyı boyunca, hem Karataş'a, Göztepe'ye kadar güneye, hem de kuzeye, Punto mahallesine, daha ötesinde Halkapınar ve Aya Kıryaki gibi dış mahallelere doğru yayıldı. İzmir genişliyor, banliyö yerleşmeleri ortaya çıkıyordu. İçlerinde Kordelyo [bg. Karşıyaka —ed.] gibi sıfırdan yaratılanlar olduğu gibi, Bornova, Buca, hatta Sevdiköy gibi varlığı daha eskiye dayanan, İzmir'le etrafı arasındaki ulaşım kolaylaştıkça banliyöleşen küçük kasabalar da vardı. Ulaşımı kolaylaştırırsa, Kasaba'ya [bg. Turgutlu —ed.] ve Aydın'a dek iç kesimi baştan başa kat eden, yüzyılın en sonunda da şehri bir taraftan Bağdat demiryoluna, öbür taraftan da Marmara Denizi'ne bağlayacak olan iki demiryolu hattıydı. Böylece İzmir civarı topyekun merkezi bir şehir karakterine kavuşarak, gerek ekonomik ve idari, gerekse kültürel alanda yükselişe geçti.

İzmir bölgedeki diğer şehirlerden farklıydı. Sadece 80 km mesafede olması- na, üstelik trenle İzmir'e bağlanmasına rağmen Aydın Türklüğün bir kalesi görünümündeydi.⁴ Aydın'ın 19. yüzyıl boyunca merkez işlevini kaybetmesi, yerini gayrimüslim karakteri giderek güçlenen bir başka şehrin alması anlamlıdır. Bir Selçuklu beyinin adını taşıyan şehir, kıyıdaki metropolün çok gerisinde kalacak, iç kesimdeki bir kasabadan ibaret kalacaktı. Aydın, İzmir nüfusunun ancak onda birini barındırıyordu. Şehir mekânlar bakımından İzmir'le kıyaslanabilecek bir modernizasyon sürecine girmiş değildi. Aydın "hareketli, daracık sokaklara yayılan bir keşmekeşten"⁵ başka bir anlam ifade etmiyordu. Gözlemciler Aydın'ı hiç tereddütsüz bir Türk şehri olarak tarif etmişlerdir.⁶ Hıristiyanlık olgusu İzmir'in fizyonomisine damgasını vurmuşken, Aydınlı gayrimüslimler ana merkezin dışındaki alanları işgal etmekteydiler.⁷ Şehir geleneksel bir yerleşme görüntüsünde; sadece yerel bir pazar, el ürünlerinin alınıp satıldığı bir yer, ikinci planda kalmış bir idari merkez rolündeydi.

4 KRUMBACHER, *a.g.e.* s. 248.

5 *A.g.e.* s. 249.

6 KONTOYANNİS, *a.g.e.* s. 335. 40.000 kişilik nüfusun içinde Türkler 25.000, Rumlar 10.000, Yahudiler 1.500, Ermeniler 300, Levantenler ve Avrupalılar ise 1.000 kişiydiler.

7 KRUMBACHER, *a.g.e.* s. 253: "İzmir'in aksine, şehrin büyük kısmında Türk unsur egemen; Yahudi, Ermeni ve Rum mahalleleri belli başlı ulaşım yollarından uzağa kurulmuş."

İzmir'i iç kesimdeki şehirlerden ayıran, şehirde yaşayanların etnik ve dini kimliği idi. 20. yüzyılın başında İzmir'in nüfusu 300.000'di; Alman konsolosu Mordtmann anlaşıldığı kadarıyla resmi salnamelere dayanarak, İzmirli poli-tik statülerini ve dini kimliklerini belirterek sınıflara ayırmıştır.⁸ İzmir'de yaşayan Osmanlı tebaasından 245.000 kişinin 9.000'i Müslüman, 110.000'i Rum reaya, 30.000'i Yahudi reaya, 15.000'i de Ermeni reayaydı. Bunun yanı sıra 30.000'i Yunan, 10.000'i İtalyan, 2.000'i Fransız, 1.200'i İngiliz ve 1.000'i de başka Avrupa memleketlerinin uyruğu olmak üzere İzmir'e yerleşmiş 55.000 yabancı mevcuttu. 300.000'in içinde 140.000 kişiyi bulan Rum Ortodoks nüfus en azından nispeten çoğunluğu oluştururken Türk nüfus azınlıktaydı. 1915 tarihli *Annuaire oriental*'e bakılacak olursa, 1914'te bütün sancakta bu eğilim iyice güçlenmiş durumdaydı; 500.000 olarak tahmin edilen nüfusun yüzde 30'undan biraz azı Türklerden, yüzde 64'ü Rumlardan, yüzde 4'ü Yahudilerden, yüzde 2'si Ermenilerden ve 2.000 kadar da "yabancı"dan oluşuyordu. Net rakamlara bakıldığında, İzmir hiç tartışmasız Küçük Asya'nın gâvur şehriydi.

ETNİK-DİNİ TEMELLİ MAHALLELER

Batılı seyyahlar İzmirliiler arasındaki mekânsal kutuplaşmaları 17. yüzyıldan itibaren kaydetmişlerdir. Frenklerle Türklerin ayrı yerlerde yaşadığını açıkça belirtmişlerdir; hatta Frenk sokağı, İslâm topraklarında bir Hristiyan şehri görün-tüsündeydi. İstanbul'da da nüfus içinde mekânlar üzerinden kutuplaşmalar meydana gelirdi. Örneğin 19. yüzyılda Galata-Pera eksenindeki yeni İstanbul'da yaşayanların sadece beşte biri Müslüman'dı.⁹ Fakat Galata-Pera'nın nüfusu salt Hristiyanlardan oluşmuyordu, tıpkı şehrin eski kesiminde sırf Müslümanların yaşamadığı gibi. Nüfus içinde kutuplaşmalar varsa da şehirlere tam olarak sirayet etmiyordu bu.

8 DJB-6 715, İmparatorluğun İzmir konsolosluğunun yıllık ticari raporları, c. IV, I.08-II.14; 18.9.09 tarihinde İzmir'den, konsolos Mordtmann tarafından İmparatorluk şansölyesi von Bethmann-Hollweg'e gönderilmiş.

9 MANTRAN R., *Histoire d'Istanbul*. Paris, Fayard, 1996, s. 306.

19. yüzyılda çizilmiş İzmir haritalarının hemen hepsinde, şehir homojen mahallelere ayrılmıştır; fakat haritalar fazlasıyla statiktir. İzmir’de adı hiç geçmeyen topluluklar da yaşırdı. Büyümekte olan şehrin etrafına yoksul, hatta marjinalleşmiş gruplar, örneğin çok fakir Rum aileler yerleşmişti. Bunun yanı sıra Çin-genelere ve “Arap” denen, köle torunu siyahılara da rastlanırdı. Öte yandan bu türden şehir haritalarında nüfusun şehir içindeki dağılımının başka nedenleri, 19. yüzyılın sonunda Türk mahallesini Yahudi mahallesine, Ermeni mahallesine, Rum mahallesine, deniz kıyısındaki Frenk mahallesine bağlayan mozaikçi tehlikeye atan toplumsal ve ekonomik sebepler görmezden gelinmiştir. 1870’lerden itibaren, şehirdeki etnik alanların sınırlarının silikleştiğini fark edenler olmuştur:

“Artık mahalleler arasında kesin sınırlar yok. Başı sonu en belli olan Yahudi mahallesi, fakat 1864’ten beri mahallenin dışında da pek çok Yahudi evi görülüyor. Ermeni mahallesi aşağıda, Kervan köprüsü, Türk mahallesi ve Rum mahallesinin arasında; fakat bu zengin şehirliler artık şehrin her yerinde, en güzel evlerde oturuyorlar. Günümüzde müstakil bir Frenk mahallesi kalmadı. Frenk sokağında Avrupalılara ait pek çok iş yeri var, fakat tıpkı Ermeniler gibi Avrupalılar da her yere dağılmış durumdalar. Çarşılar Türklerle Yahudiler arasında ve Frenk sokağının sonunda yer alıyor. Türk, Ermeni ve Yahudi mahalleleriyle sınırlanmış olan bir alanda yaşayan Rumlar, aşağı şehrin en büyük kısmını işgal ediyor.”¹⁰

19. yüzyılın sonunda insanları birbirlerinden ayrılmaya zorlayan hiçbir sebep yoktu. Öte yandan bazı mahallelerde umulmadık adacıklar mevcuttu; sözelimi Ortodoksların Aya Yani Kilisesi Türk mahallesindeydi. Müslüman mahallesinde Ortodoks bir ruhani dairenin bulunması, Osmanlı dönemi boyunca gayrimüslim mahallelerin şehir içinde yer değiştirdiğinin bir kanıtıdır. 1284 Sefer – Haziran 1867 tarihli kanunla Osmanlı İmparatorluğu yabancı uyruklular da dahil herke-se özel mülkiyet hakkı tanınmıştı. Vakıf malları dışında kalan araziler ve gayrimenkul artık serbestçe alınıp satılabilecekti; açık pazar böylece yürürlüğe girmiş oluyordu. Fakat farklı cemaatlere ait gayrimenkullerin ayrı idarelere kaydettirilmesi gerekiyordu.¹¹ Şehir idaresi, tek elden hizmet verilebilecek yekpare

10 *Handbook for Travellers in Turkey....* Londra, 1878, s. 260.

11 *Annuaire des commerçants de Smyrne et de l’Anatolie.* İzmir, 1893, s. 39.

bir Osmanlı halkı varmış gibi davranmıyordu; zenginliklerin cemaatlere göre dağıldığının gayet farkındaydı. Gâvur İzmir aynı zamanda mülkiyet durumundan da okunabilen bir gerçeklikti.

Eski Frenk Mahallesi

İzmir’de Avrupalıların yaşadığı mahalle, ülkelerinden ayrılmış Avrupalı tüccarların yaşadığı, bunun yanı sıra özellikle Ege Adaları’ndan gelme bölgeden Latin Katoliklerin onların faaliyetlerine katıldığı, kıyı boyunca uzanan 17. yüzyılın Frenk sokağının mirasçısıydı. *Frenkhane* denen evler doğrudan körfeze bakar, bu sayede mallar kolayca yüklenip indirilir, aynı zamanda da çabucak depolanabilirdi. Ne var ki mahallede salt toplamı birkaç bin kişiyi zor bulan Avrupalıların yaşamış olması imkânsızdır. Mahalle sakinlerinin çoğu Batıyla bir bağlantısı olan yerlilerdi.¹² Rum, Ermeni ya da Yahudi; 19. yüzyılın sonunda bu Osmanlıların hayalindeki ideal Batıya eklemelenmekte. Rıhtımda Fransızca konuşarak gezinmek âdet edindikleri şeylerden biriydi, gerçeğe ne kadar uygun olduğuna bazı seyahatların şüpheyle baktığı bir şehir imgesini ayakta tutuyorlardı böylece.¹³ Frenk mahallesi daha genel olarak, her mezhepten Hristiyan’ın Helenleşmekte olduğunu da gözlerden saklıyordu.

Ermeni Mahallesi

19. yüzyılda şehrin kuzeye doğru genişlemesinden dolayı mahalle merkezi bir konumda kalmıştı. 1845’te çıkan bir yangın vesilesiyle planlı bir şekilde yeniden inşa edildi ve böylece modern bir görünüme ilk kavuşan kesimlerden biri oldu. Sokaklar, şehri dışarı bağlayan iki eksene cetvelle çizilmiş gibi, dümdüz uzanıyordu. Câna Birsell’e göre devlet modern şehir plancılığı kıstaslarına göre Ermeni mahallesini tekrar kurmak üzere mimarlar göndererek bu işte bir rol oynamış-

12 FALBOS F., *İzmir’deki Frenk mahallesi*, Atina, ES; 1961. Bkz. IV. Bölüm, "Levantenlik", s. 216-247 (Yunanca).

13 KRUMBACHER, a.g.e., s. 272.

tı. Nitekim çıkmaz sokakların ortadan kalkmasına, binalar arasında mümkün olduğu kadar az boşluk bırakılmasına dikkat edilmişti. Câna Bilsel'in de ihtimal dahilinde saydığı üzere, Sultan'ın hizmetindeki Balyan ailesinden mimarlar bu planlı imar hareketinde rol almış olabilirler. Bilsel aynı zamanda İzmirli Ermenilerin mahallelerini yeniden kurmak için Avrupa'dan kaynak bulabildiklerinden de bahseder. Şehrin göbeğinde Avrupalılardan oluşan bir topluluğun bulunması yeniden inşa hamlesini kolaylaştırmış olabilir mi? Bu açıdan bakıldığında, devlet somut olarak ne ölçüde müdahale etmiş olabilir? İncelediğimiz Ermeni kaynaklarında devletin müdahalesinin kesinlikle bahsinin geçmediğini de kaydedelim. Buna karşılık aynı kaynaklarda, Ermenilerin modernliklerinin simgesi olan bu mahalleye ne kadar bağlı olduğu hemen hissedilir. Komşu Türk ve Yahudi mahalleleri daima Ermenilerin üstünlüğünün vurgulanacağı şekilde tasvir edilir, böylece Ermeni mahallesinin modernliği iyice öne çıkarılırdı.¹⁴

Apostolik Ermeni kurumları buraya toplanmış durumdaydı. Mihitarist pederlerin Katolik okulu, ayrıca özellikle Ermeniler arasında yandaş bulmaya çalışan Kuzey Amerikalı Protestanların okulları da mahalleye yakındı. Dolayısıyla Ermenilerin tamamı şehirdeki bu alanla özdeşleştirilebilirdi; herkes Ermeni mahallesine bu gözle bakar da. Şehir dokusunda herkesin yeri konusunda şehirli arasında bir konsensüs vardı. Buna paralel olarak İzmir'de konuşulan bütün dillerde mahalle aynı şekilde anılırdı; dolayısıyla yer adlarının da şehir uzamında ne kadar farklı toplulukların mevcut olduğunu ortaya koyduğu söylenebilir. Ermeniler, Ermeni mahallesinin ötesinde de şehre hatırı sayılır derecede damgalarını vurmuşlardı. Bir bina ya da bir pasaj inşa ettiren oraya kendi adını koyma fırsatını elde etmiş olurdu; nitekim haritalarda Bakırcıyan ya da Kuyumcuyan Pasajı'na rastlarız. Bazı Ermenilerin ve bölgenin sahip olduğu ekonomik güçten ötürü, bu topluluk hacminden beklenmeyecek kadar şehir uzamında kendini hissettirebilmiştir. Herkes farkındaydı mevcudiyetlerinin.¹⁵

¹⁴ *Handbook for...*, a.g.e., s. 262.

¹⁵ Bu gerçeklik bugünün Türkiye'sindeki şehir manzarasına aykırıdır. Gayrimüslimler bugün kimliklerini fazla öne çıkarmadan yaşamak durumundadırlar.

Yahudi Mahallesi

Hem sinagoglarıyla, hem de geleneksel banyolarıyla kendini belli eden Yahudi mahallesi, eskiden çarşıların olduğu yere yakındı. Gözlemciler bu mahalleden pek övgüyle bahsetmezler. Bir İngiliz seyyaha göre "sokaklar ve evler pistir."¹⁶ Esasen Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "İspanyol Yahudilere" sıcak yaklaşan bir Alman seyyah ise şöyle belirtmiştir: "Diğer topluluklar gibi Yahudilerin de ayrı bir mahalleleri var ve buranın temizliğiyle ünlü olduğu söylenemez. İdarecilerin inancına göre şehirdeki salgınların kaynağı hep Yahudi mahallesiymiş."¹⁷

1893'teki bir kolera salgını sırasında Fransızların çektiği telgraflar da durumun böyle olduğunu kanıtıyor.¹⁸ Telgraflarda salgının şiddetiyle mahallenin sefaleti arasında bağlantı kurulmuştur. Sağlık görevlileri burayı daimi bir salgın yuvası olarak tarif etmekteydiler. Yahudi mahallesi şehrin modernleşme sürecinin dışındaydı. Tek çare ahalinin en azından geçici olarak tahliye edilmesi idi. Vali yardımları örgütlemek için bir komisyon kurmuştu. Yahudiler yardımlardan ilk yararlananlar arasındaydı, bu da İzmir nüfusu içindeki oranları göz önüne alındığında, ekonomik açıdan toplu olarak nasıl bir sefalet içinde bulunduklarını açıkça gözler önüne seriyor. Salgın sırasında şehirden ayrılan Yahudilerin izlediği güzergâhlar, akrabalık ağlarını da ortaya koyar. Maddi durumu en iyi olanlar Manisa'ya, Aydın'a kadar yayılan büyük ailelerinin sayesinde İzmir'den çıkabilmişlerdir.

Türk ve Müslüman İzmir

Kasten kıydan uzakta, Pagos Dağı'nın yamaçlarına kurulmuş bir mahalleydi oturdukları yer. Geleneksel ticaret ekonomisinin odak noktası olan çarşılarla yakındı. Mahallenin planı, pek çok çıkmaz sokak barındırmasıyla diğerlerinden ayrı-

16 *Handbook for...*, a.g.e., s. 263.

17 GELZER H., *Geistliches und Weltliches aus dem Türkisch-Griechischen Orient*, Leipzig, 1900, s. 242.

18 AMAEF-AT-CES-1891-1896, 43 numaralı telgraf, 6.9.1893, FBK F. Rougon'dan Fransa Maslahatgüzarı La Boulinière'e, "İzmir'in sağlık durumu; kolera salgınına karşı yeni tedbirler alındı; kurbanlar için gönüllüler harekete geçti; ticaret hâlâ durgun."

lırdı. Bir seyyah iyi niyetle şöyle tarif ediyordu burayı: "Sokaklarının çoğu çok pitoresktir ve ilginç manzaralar sunarlar."¹⁹ Mahalle ekonomik faaliyetlerin ve 19. yüzyılın şehirde yarattığı büyük değişimlerin dışında kalmış gibiydi. Uyuşuk diye de tarif edilir, ama çoğu gayrimüslim kaynak bunu abartmış olabilir. Bir Alman diplomat muhacirler üzerinde kafa yorarken bu izlenimi şöyle yumuşatmıştır:

"[İzmir'e] özellikle Bulgaristan Tatarlarından önemli göçler oldu. Bunlardan yaklaşık 50.000 kişi buraya yerleşerek yepyeni bir mahalle kurdular. Kalenin olduğu tepenin yamaçlarını çalışarak zeytinliğe ve bağa çevirmeleri bir yana, başka alanlarda da işinin ehli işçiler olarak takdir görürler; bu nedenle yakın zamanda herhalde belli bir refaha kavuşacak olan topluluğumuzun büyümesine önemli katkıda bulunuyorlar."²⁰

Ne var ki bölgede tarihin akışı bu mahalleyi de etkileyecekti. Türk mahallesi zamanın dışında değildi, üstelik İzmir'deki Osmanlı idari yapıları onun bir uzantısıydı; hapishane, Konak yakınlarındaki kışla, Karfiadika sokağındaki belediye hep o civardaydı. Türk mahallesi devletin, hatta toplumun modernleşmesinin kutuplarından biri haline gelmişti. İzmir'deki camiler İstanbul'dakilerden daha az, daha gösterişsizdi. Aya Sofya ya da Sultanahmed gibi selâtin camileriyle kıyaslanabilecek görkemli camiler yoktu burada.

Rıhtımlar

Rıhtım inşaatı 1868'de başladı, 1876-1877'de bitti.²¹ İnşaat bir dönüm noktası oldu. İzmir böylece dünya ekonomisiyle iyice bütünleşirken, mendirekler

19 *Handbook for...*, a.g.e., s. 263.

20 DJB-53 742, İmparatorluğun İzmir konsolosluğunun ve Bergama konsolosluk ajanının yıllık raporları, c. II, 1887 Kasımından 1889 sonuna kadar, dosya no:3, İzmir, 28.8.1887, "1886 senesindeki deniz seferleri ve ticari hareketler hakkında rapor."

21 GEORGIADIS D., *Smyrne et l'Asie Mineure au point de vue économique et commercial*, Paris, 1885. Bkz. "L'établissement des quais et des droits de quai à Smyrne" (İzmir'de rıhtımların inşası ve rıhtım vergilerinin konulması), s. 154-163, ayrıca "Annexes au tarif des droits de quai de la ville de Smyrne (19.7.1883) (İzmir şehrinde rıhtım vergileri tarifesine ekler)", s. 174-177.

sayesinde daha fazla sayıda geminin güvenli bir şekilde şehre yanaşması da temin edilmiş oluyordu. Bu düzenlemeyle İzmir Selânik'in iyice önüne geçti.²² Kırımın batılılaşması tamamlandı.²³ İşleri rasyonalize etme yönünde büyük bir operasyondur bu, zira bu sayede malları kayık ve mavnalarla taşıma devri kapanacaktı.

Proje 1867'de Osmanlı devletinden imtiyaz alan İngiliz sermayedarlar ön ayak oldu. İngiliz sermayedarlar Marsilya'dan, büyük çaplı inşaatlarla uğraşan Dussaud Frères şirketine başvurdular. Şirket sadece inşaatı yapmakla kalmayacak, İngilizlerin çekilmesinden sonra Rıhtım Şirketi'ni işletecekti de. Bu türden projelerde deneyim sahibi bir şirketti bu. 19. yüzyılın sonunda Akdeniz'deki en büyük limanlara dalgakıranlar inşa etmiş olmakla övünebilecek durumdaydı. Özellikle 1860'ların başında Port Said'de, Süveyş Kanalı'nın ağzındaki dalgakıranların yapımında en büyük pay onundu. Rıhtımların yapılmasıyla, Akdeniz dünyasına homojenleştirici yeni bir unsur katılmış oluyordu. İzmir teknik, hatta mimari açıdan şebekeye dahil olmuştu. Dussaud Biraderlerin şirketi İzmir'in kuzeyinde, Ayvalık'taki gemi barınağını da modernize etti. Başta Fransız ve İngilizler olmak üzere Batılı konsolosların, birtakım başka şahısların baskısına, ayrıca İstanbul'da, Osmanlı devletinin birden fikir değiştirmesine rağmen iş başarıyla sonuçlandı.²⁴ Bu bağlamda, büyük devletlerinin temsilcilerinin özel şirketlerinin çıkarlarını korumaya ne kadar özen gösterdiklerini de görmüş oluyoruz.²⁵ Her ne kadar açıkça sömürgeleştirilmiş ülkelerdeki kadar açık olmasa da, İngiliz ve Fransız yayılmacılığı arasında bu zeminde kıran kırana rekabet vardı.

Rıhtım güneybatıda Konak'tan başlıyor, ardından kuzeydoğuda burna kadar gidiyordu, uzunluğu yaklaşık 4 km'ydı. Dalgakıran, şehir halkının en sevdiği imgeydi; kartpostalların çoğunda onu görürüz. Yörenin modernliğinin bir ikonuydu o: "Sayın Dussaud'ların çalışmaları [...] daha şimdiden meyvesini verdi ve [...]"

22 ANASTASSIADOU, a.g.e., s. 142 vd.

23 GEORGIADIS, *La Turquie actuelle....* a.g.e., bkz. "Les ports et les quais de Smyrne", s. 331-366.

24 Georgiadès Batı kapitalizminin gelişimini ayrıntılı olarak gözler önüne serer.

25 AMAEF-AT-CES-1878-1881, 163 numaralı telgraf, FBK Pellissier'den FBE Tissot'ya, 7.1.81, "Yeni mekânlar."

bunun ötesinde sağlığa büyük yarar sağlayacak şekilde, ticarette dev adımlarla ilerlemeye açık, zenginliği ve kozmopolit nüfusu her geçen gün artan bir şehirde ister istemez sürekli daha çok hissedilecek bir yenilenme çağını başlatma onuru da onların olacaktır.”²⁶

Bu düzenlemeler aynı zamanda geniş çaplı bir inşaat operasyonuna da zemin hazırlamıştı, zira kıyı ilerlemişti. Denizden kazanılan yer üzerine yeni bir mahalle inşa edildi. Yaratılan kentsel alan İzmir’in kaymak tabakasını, Batılı bir çerçeveye içinde kaynaştırıyordu. Pek çok Rum, Levantenler, Ermeniler ve Yahudiler buraya yerleştiler; fakat ister ticaretle uğraşsınlar, ister memuriyetle, Müslümanların da burada oturmasına hiçbir engel yoktu. İzmir tiyatrosu, Kraemer oteli ya da teraslı kahveler gibi yeni, önemli yerler burada yoğunlaşacaktı. Bu yeni mahallede yaşamak, alafranga bir hayata kavuşmak demekti: “Kapalı limanın civarı kafeler, kulüpler, sinemalarla dolu.”²⁷ Rıhtımlar aynı zamanda bankaların, ardından Tütün Rejisi ya da Düyun-u Umumiye gibi Batı ekonomisinin İmparatorluk üzerindeki hâkimiyetini sağlayan kurumların toplanacağı yerdi; bundan başka ulaşımda ana akslardan biri haline de geldiler; yeni bir araba yolu olarak kullanıldıkları gibi, üzerlerine bir de atlı tramvay hattı dönecekti.

KENTİN İŞLEVLERİ

Geleneksel Osmanlı şehrinde birtakım kentsel işlevler farklı alanlarda yürürdü. Ticari işlevler merkezde toplanırken, konut alanları daha dışarıda yer alabilirdi. Birtakım faaliyetler belli sokaklarda yoğunlaşmıştı, üstelik sokakların adları da orada sürdürülen faaliyetten ileri gelirdi. Yukarıda bahsettiğimiz Karfiadika Sokağı’nın adından, orada çivi imal edilip satıldığı anlaşılıyor. Tüccarların ve zanaatkarların çalıştığı, çarşıların hemen yanındaki çok sayıda sokağın böyle saydam adları vardı. İzmir’in varlık sebebi alışverişti. Bizzat şehrin dokusunda da perakende ya da toptan satış yapılan yerler alışverişin türüne göre şekillenirdi. İzmir’de üst üste binen pek çok tüketim ve alışveriş şeması çizilebilirdi: Erzak tüketimi, gele-

26 AMAEF-AT-CES-1881-1884, 234 numaralı telgraf, FBK Pellissier’den FBE Tissot’ya, 13.2.82, “İzmir rıhtım şirketinin satılması meselesine dair.”

27 JANCARD P., *L’Anatolie*, Paris, 1919, s. 21.

neksel malların tüketimi, ve Batı Avrupa'dan ithal edilen modellere göre şekillenen, hacmi kesinlikle ötekilerden düşük olsa da değeri daha düşük olmayan, modern tarzda bir tüketim anlayışı. Öte yandan Frenklerin ve yerli Hristiyanların yaşadığı kuzey İzmir'i kat eden, daha güneyde, Türk bölgesine ve Yahudi mahallesi-ne daha yakın bir yerdeki geleneksel ticari merkeze uzanan bir aks da şu yolları takiben çizilebilirdi: "Fasula mahallesinin ana yolu olan Trassa, Camcılar Sokağı, bedestenler, Saint-Pierre kalesi ve çarşılar."²⁸ Bugün ayrı dünyalara ait gibi görünen şeyler esasen şehir dokusunun içinde bir devamlılık göstermekteydi.

İzmir'in ticari dokusu, zamanla terimlerin anlamı değişebildiği için sınıflandırılması kolay olmayan yerlerden oluşuyordu. İzmir'in ticari manzarası bedestenleri ya da özel olarak inşa edilmiş binaların içindeki üzeri kapalı çarşıları, üzeri yarım yamalak kapatılmış bir sokağa kurulmuş olan çarşıları, açık hava pazarlarını ve hanları içeriyordu; tüccarlar, seyyahlar, hayvanlar ve malların birkaç gün barınabildiği, bir iç avlunun etrafını saran alt katın aynı zamanda pazar yeri işlevine de sahip olduğu hanlar, esasen kullanım şekilleri değişebilen yerlerdi. Han kâh oryantalistlerin pek sevdiği kervansaray, kâh yoksul aileler için ucuz, möbleli ev, kâh gazetelerin yazı işlerinin, hatta matbaalarının kurulduğu oda ya da büroları barındıran bir bina olarak pek çok işlevi yerine getirirdi. Ticari ve mesleki alanlar ortak kullanılan yerlerdi. Bedestenlerde farklı gruplardan erkekler yan yana çalışırdı; fakat kadınlar da alışverişe geldiği için, aynı zamanda cinsiyet açısından karma mahallélerdi bunlar. Farklı türlerdeki çarşılar, o zamanki deyimle Rumların "elindeydi", fakat küçük işçiler Müslüman'dı.²⁹ İzmir'in doğu denen kesimine gayrimüslimler yatırım yapmıştı. Türk unsur gündelik atmosfere daima damgasını vururdu; soğuk, sıcak içecekler sunan satıcılar Türkçe bağırırdı. Şehrin bu tarafında iş hayatının dili Türkçeydi. Halılar, kumaşlar, ipekliler, değerli madenler ve taşlar, tarım ürünleri, malların saklanıp el değiştirdiği İzmir'in depolarına akardı.³⁰

28 FALBOS F., "İzmir'de bedestenler ve hanlar", s. 130-195, *MCh*, c. IX, 1961, s. 146 (Yunanca).

29 FALBOS, a.g.m., Yazar bu toplumsal ilişkileri tasvir etmekten belli bir zevk almış olabilir. (Yunanca).

30 ERSOY B., *İzmir Hanları*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1991.

Bu renkli mirasa paralel olarak Frenk sokağındaki mağazalarda Batıdan ithal edilen ya da oraya öykünerek imal edilmiş ürünler, hizmetler alınır ve satılırdı; şapkacılar, çizmeciler, fotoğrafçılar bu durumun birer yansımasıdır. Vapur ya da sigorta kumpanyalarının büyük çoğunluğunun da burada temsilciliği vardı. Tüketimin bu yüzü ticaret yıllıklarında son derece belirgindir, çünkü Batılı tarzda reklâm şekillerini derhal benimseyerek, gerek ortak arayan Avrupalı şirketlerin, gerekse gelip geçen müşterilerin ilgisini çekmeye çalışan da gene İzmir olmuştur. Sözgelimi, fotoğrafçıların 1883'ten 1920'ye dek nasıl geliştiğini izlemek mümkündür.³¹ Yıllıkta bunlara ayrılan bölümde başta dört isim varken bu sonradan on dokuza çıkmıştır. Aralarında hiç Müslüman adı yoktur. Fotoğrafçılığın oldukça teknik bir iş olması ve bir yatırım gerektirmesi, Türklerin bu işe girmesine engeldi. Frenk sokağında, Avrupa gazinosu civarında atılım yapan fotoğrafçılık, çevreye de bir parça yayılmıştı: Güller Sokağı, Basmahane Sokağı, 1920'de dört Ermeni'nin bu türden bir işyeri açtıkları Galazio Sokağı. 1920'li yılların başındaki İzmir'de, Frenk Sokağı'nda dükkânları olan Müslüman tüccarların isimlerine rastlanır. Türk nüfusun bir kolu, Batıyla temastan kaynaklanan toplumsal ve ekonomik değişimleri takip etmekteydi.

İmpartorluğun İzmir'deki Varlığı

Uluslararası boyutta bir çöküşün yaşandığı, İmparatorluğun gücünün, doğuda Rusların ilerlemesi, batıda, Balkanlarda Hristiyan devletlerin kurulmasıyla içeriden ve dışarıdan tehdit edildiği bir dönemde, nüfusun çoğunluğunun gayrimüslim olduğu bu şehirde varlığını hissettirmek Osmanlı iktidarı için önemliydi. Konak, neoklâsik üslupta, büyük bir binaydı. Görünüşe göre ekonomik ve politik açıdan hızla büyüyen bir güç olan Alman İmparatorluğu bu idari merkezin önemini simgesel olarak kavrayarak, 1901'de vilayete mağribi üslupta bir saat hediye etmişti. Alafranga usulde zamanı gösteren, Konak'ın tam karşısında yer alan saat, İstanbul'da, Atmeydanı'nda bulunan, Almanların İmparatorluğa bir başka hediyesi olan anıtsal çeşmeyi çağrıştırıyor, İmparatorluğun muhtemel müttefiklerinin olduğunu hatırlatıyordu.

31 *Annuaire oriental*, 1883, s. 588, ve MIKHAIL G.N., *Yunanistan rehberi*, Atina, 1920 (Yunanca).

Devletin askeri gücünü ise kışlalar ortaya koyardı. İzmir, Anadolu'dan gelen birliklerin Balkanlardaki operasyon alanlarına doğru yola çıktığı yerdı ve kışlalar şehrin ve bütün o bölgenin İmparatorluğa ait olduğunun bir teminatıydı. Beyler sokağındaki binalar, Birinci Dünya Savaşı sırasında Hristiyanları askere yazmakla görevli şube tarafından kullanılacaktı. Burası Osmanlı idaresine ait mekânlar arasında, Jöntürkler gayrimüslimleri de askere almaya başladıktan sonra Hristiyan kesimin en az seveceğı yerlerdi, askerliğin anlamı da amele taburlarında görevlendirilmektı. Osmanlı iktidarını simgeleyen, somutlaştıran karakollar şehrin dört bir yanına dağılmıştı. Gerçi teorik olarak gayrimüslim hanelere ancak yanlarında mahallenin Hristiyan muhtarıyla girebiliyorlardı, ama Osmanlı polislerinin gücü gene de şehirdeki herkesi yıldırılmıştı. *Annales orientaux* denen ticaret yıllıklarında şehir dokusunun içinde karakollara yer verilmemiştir, âdeta kullanıcılar için bu hizmet birinci dereceden önem taşıymıyormuş gibi.

Şehir Toprağının Sembolik Anlamı

Arap yayılmacılığının ilk döneminde, şehirlerin homojen, dışa kapalı mahallelere bölünmesi Müslümanların medeniyet ideallerinden biriydi.³² Bazı araştırmacılar, ahalinin İslam âleminde şehirlerin dokularına dağıldığı yönündeki tarihe uymayan bu görüşü sorgulamaktadırlar.³³ Bununla birlikte 19. yüzyılın sonunda İzmir'de, özellikle 1840 civarında kurulmuş durumda olan eski merkezde şehirdeki gruplar arasında bir kutuplaşmayı, hatta ayrışmayı vurgulayan unsurlara hâlâ rastlanıyordu. Bu unsurlar Antoine Galland'ın 1678'de tarif ettiğı, cemaatler arasında net bir şekilde bölünmüş şehri devam ettirir niteliktedir: "[Evler] on üç mahalleye ayrılmıştır, bunların on birinde sadece Türkler oturur. Rum-

32 MANTRAN, *L'Expansion musulmane, VIIe-XIe siècles*, Paris, PUF, 1969 ve 1991, s. 264: "Müslümanlar zımmilerin Müslüman toplumunun içinde aşağı bir konumda olduklarını unutmalarına asla izin vermediler [...] Müslümanların zımmileri aşağı görmesi, her dini grubun ayrı bir mahallede oturduğu şehirlerin parçalanmış haliyle ilgisiz değıldir."

33 TAMDOĞAN-ABEL, *a.g.e.*, s. 15: "[...] şu ortaya çıktı ki mahalleler tam olarak dini cemaatlere ya da klanlar arası bölünmelere denk düşmüyor, Adana mahalleleri homojen gruplar ya da cemaatler gibi hareket etmiyorlardı."

lar, Ermeniler ve Yahudiler üçünü, Frenkler ise Kasap Hıdır denen bir mahalleyi sahiplenmişlerdir.”³⁴

Dışa kapalı bir hayat sürmek, dini, toplumsal, hatta semantik anlamda cemaatin sunduklarından faydalanabilmek demekti: eğitim, sağlık, sosyal hizmetler, politik örgütlenme, özellikle 1908’den sonra akla gelebilecek her türden dernek faaliyeti. Cemaat mensupları sunduğu şey ne kadar değerliyse, mahalleyi o kadar cazip bulurlardı. Homojen mahallelerin bir başka iyi tarafı da, kadınların dışarıdaki erkeklerin taşkınlıklarından korunmasıydı. Aileler çocuklarını kendi dahil oldukları grup içinden birileriyle baş göz etmeye önem verir, gayrimüslimler, grup içinden evlenmeye hayati bir ihtiyaç gözüyle bakarlardı. Grubun kadınlarını korumak gerekiyordu. Yasa önünde bütün grupların eşit olmayışı gerginliği iyice artırıyordu; esasen Müslüman erkekler gayrimüslim kadınlarla evlenebilmekteydi, tersi ise düşünülemezdi bile. Müslüman grup başkalarına kız vermediği halde onlardan alabilmekteydi, dolayısıyla tehlikeliydi. Toplumsal kontrol homojen mahallede iyice artardı; grubun gelecekte de homojenliğini korumasının garanti-siydi bu. Özellikle geceleri kadınların başka mahallelerde gezinmesi ayıptı. Geceleyin cemaatler arasındaki ayrım iyice belirginleşirdi. Gündüzün alacalı bulacalı, karışık İzmir’i, gecenin daha bölünmüş İzmir’iyle taban tabana zıttı.

19. yüzyılda farklı cemaatler kimliklerini ifade etmek üzere, şehirde de etkisini gösteren bir dinamiğin içine girmişlerdi. Reform kararlarıyla millet sisteminin resmiyete dökülmesi, ardından milletler için nizamnamelerin çıkarılmasıyla, bütün imparatorluğun içinde farklı milletlerden insanlar politik olarak aynı şekilde yapılandırılmıştı³⁵ ve imparatorluğun şehirdeki mevcudiyetinin kurumsallaştırılması gerekiyordu. Eğitim, sağlık, kültür alanında giderek daha fazla çaba harcanacaktı. Yeni binaların büyük çoğunluğu cemaatlara ait eski mahallelerde bulunuyordu. Şehri gözlemleyenler, kentsel alanı barışçıl bir şekilde fethetme

34 GALLAND a., *Le Voyage à Smyrne*, Paris, Chandeigne, 2000.

35 Osmanlı toplumunun milletler halinde örgütlenmesi, İmparatorluğun tarihi boyunca değişmez bir ilke olmamıştır. Bkz. BRAUDE B., "Foundation Myths of the Millet System", s. 69-88, *Christian and Jews in the Ottoman Empire* (BRAUDE B. ve LEWIS B.), c.I, *The Central Lands*, 1982; VALENSI L., "La Tour de Babel: groupes et relations ethniques au Moyen-Orient et en Afrique du Nord", s. 817-838, *Annales ESC*, VII-VIII.86, n.4.

yönünde bir çaba sezmekteydiler. Herkes için önemli olan görünür olmak, Avrupa devletlerinin İzmir'deki konsoloslukları, Konak ya da hatta cami gibi önemli sayılan önemli binaların yanında boy göstermek ve onlarla boy ölçüşmekti: "Camiyle Konak'ın yanında o iki milli mevzii inşa ettiler: Kiliseyi ve okulu."³⁶ Millet sisteminin içinde farklı cemaatlerin kendini ifadesinin en çarpıcı tezahürü, 19. yüzyılın başından itibaren, özellikle Hristiyanların anıtsal ibadet mekânlarının çoğalmasındır.³⁷

Kiliseler ya da okullar gibi son derece simgesel binaları bile, şehrin büyümesinden ötürü ana mahallenin dışında inşa etmek gerekecekti. Örneğin Amerikan okulu batı yönünde, şehrin dışındaki Paradiso – Kızılçullu'daydı. Eski Papaz Okulu eski şehir merkezinde, bedestenlerin orada, Yahudi ve Türk mahallelerine oldukça yakın bir yerde bulunurken, kurumun yeni binaları şehrin daha bir içinde, Rumların bölgesinde, fakat kuzeydeki daha yeni mahallelerde bulunuyordu. Şehrin gelişmesi cemaatlere ait kurumların birbirinden kesin olarak ayrılmasının aleyhine işliyordu, fakat Rumların Aya Yani ruhani dairesinin Türk mahallesinin ortasında bulunmasında görüldüğü üzere, daha karmaşık bir geçmişin izleri de zaten hiçbir zaman tam olarak silinmiş değildi. İzmir'in yeni mahallelerinde ya da banliyölerinde dar bir alanda farklı dinlere ait yeni binalar bulunabilirken, İzmir'in içinde yapılar genellikle adlarını verdikleri mahallelerde yer almaktaydılar. Topoğrafik olarak merkezi bir konumları olan bu binalar, nüfusun yoğunlaştığı yeni yerlerde basit birer ek haline geldiler.

Genel olarak işyeri tabelalarında Fransızca, İtalyanca, Rumca, bazen de Ermenice ya da Osmanlıca kullanılmaktaydı. İzmir'de sokak uzamı pek çok farklı işaret sistemiyle, farklı alfabelerle doluydu. Batılı gözlemciyi genellikle şaşırtıyordu bu, fakat dünyanın bu bölgesinde yaşayanlar için alışılmış, belli ölçüde Beyrut'ta ya da Halep'te de görülebilen bir durumdu.³⁸ Ahali gündelik uzamla-

36 KONTOYANNIS P., *Bursa ve İzmir vilayetlerinde Yunanca*, Atina, ADLU, 1919, s. 86 (Yunanca).

37 SOLOMONİDİS H., *İzmir'de Kilise*, Atina, 1960 (Yunanca). İzmir'in kuzeydoğu kesimindeki yeni Hristiyan mahallelerde buna dair pek çok örnek vardır.

38 Bunun tam tersine İstanbul'da da, Trakya'nın Yunanistan'ın elinde olan kesiminde de bugün şahsi ya da resmi duyurular tek bir dilde yapılıyor.

rında çok çeşitli dillerin olduğunu farkındaydı, pek azı farklı dillerde ustalıkla yazabilse de, çoğu birkaç dil konuşurdu. Dolayısıyla tabelaların birkaç dilde yazılmasının tek işlevi bilgi vermek değildi, bu aynı zamanda dükkân sahibinin kimliğini de ortaya seren, müşteri çekmeye yönelik bir stratejinin bir parçasıydı; müşterinin el üstünde tutulduğu için gururu okşanır, kendi dilinde bir yazının herkesin görebileceği bir şekilde sunulmuş olmasından dolayı koltukları kabarırdı. Tabelalar kentsel uzamda farklı grupların varlığını meşrulaştırmaktaydı. Bununla birlikte İzmir fotoğraflarının pek çoğunda tabelaların büyük çoğunluğunun Rumca olduğu görülür; Türk mahallesinin dışındaki topraklar Rumcanın damgasını taşıyordu.

BANLİYÖLEŞME: EKONOMİK VE TOPLUMSAL MANTIK

Geç Osmanlı döneminin İzmir'i, 1836'dan beri imparatorluğu etkisi altına almış olan batılılaşma sürecine girmiş durumdaydı.¹ Batılılaşma İzmir'de, 19. yüzyılda hâkim konumdaki özel teşebbüslerle, araziler, şahıslara ait inşaatlar ve Batılı sermayedarlara verilen imtiyazlar sonucunda ulaşım ağının gelişmesiyle ilerledi. Hâlâ Müslüman şehrinin tarihinin damgasını taşıyan bölgeler gözden düştü ya da şehrin hayatı içinde önemini büyük ölçüde kaybetti.² Bunun tam tersine, eskiden şehrin merkezinden biraz uzakta bulunan Konak'la ve idari binalarla mevcudiyetini hissettiren Osmanlı iktidarı, şehrin güneybatıya doğru büyümesinden dolayı şehirle bütünleşmiş oldu. Döşenen bir tramvay hattı sayesinde idari merkezle ticari alan arasındaki mesafe azaldı. Kentsel büyüme ayrıca idarenin giderek genişleyen şehirde kontrolü artırmasına da vesile oluyordu.

Şehrin modernleşmesi derken, İzmir'in üzerinde düşünülmüş genel bir plana göre yavaş yavaş yapılandırıldığı zannedilmemelidir. Hatta tarihsel yol güzergâhı işlerliğini koruyor, bu da teknik açıdan modernleşmeyi sağlayan bazı unsurların birlikte çalışmasını zorlaştırıyordu. Sözelimi Kasaba hattının Basmahane'deki istasyonuyla, Aydın hattının Punto [bg. Alsancak —ed.] istasyonunu birbirine bağlamak hiç kolay değildi. Üstelik her iki istasyon da modern rıhtımlara uzaktı. Yükleri iki kere indirip bindirmek zorunda oldukları için, ayrıca şehir içi ulaşım araçlarının yavaşlığı yüzünden fazladan masrafa giren halk çok geçmeden hataların farkına vardı. Potansiyel bir pazar vardı burada, ve eksikleri giderme fikri Avrupalıların iştahını kabartıyordu. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda kamulaştırma uygulaması hiçbir zaman tesis edilmeyecekti.³

- 1 YERASIMOS S., "Occidentalisation de l'espace urbain: Istanbul, 1839-1871", s. 97-119, *Les Villes dans l'Empire Ottoman : activités et sociétés* (ed. PANZAC), c. I, Marsilya, CNRS, 1992.
- 2 YERASIMOS, "A propos des réformes urbains des Tanzimat", s. 17-31, *Villes ottomanes à la fin de l'Empire* (ed. DUMONT ve GEORGEON), Paris, 1992.
- 3 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 43 numaralı telgraf, adı geçen belge. "İtalyan sermayedarların istediği iş imtiyazları."

Gelişen banliyölerde şehir merkezinde rastlanan etnik ve dini ayırım ortadan kalktığı halde, toplumsal kutuplaşma olgusu çok belirgindi. Sözgelimi körfez kıyısında, modern görünüşlü zengin banliyöler olan Kordelyo ile Göztepe bu durumdaydı. Her iki yer de, özellikle kayıkhanelerine yanaşan yolcuları karşılayan müstakil evleriyle, büyük, görkemli konutlarıyla ünlüydü. Esasen ulaşımı iyi yerlerdi bunlar. Düzgün bir yolla İzmir'in merkezine bağlanırlardı, üstelik 1874'ten beri merkeze vapurla da gidebilmekteydiler. Ulaşım araçlarının gelişmesi karşılık olarak, bu yeni merkezlerin büyümesine ivme kazandırdı; dolayısıyla bunlar kentsel alana dahil yeni yerlerdi. Kentsel dönüşümler, özellikle İzmir'in büyümesi ve merkeze bağlı dış mahallelerin, banliyölerin ortaya çıkması o çağda yaşayanların da gözünden kaçmamıştı. Tam tersine, gerçekleşmekte olan bu benzeri görülmemiş dönüşümlerin gayet farkındaydılar.⁴

KORDELYO

Kordelyo'nun durumu şaşırtıcıdır. Şehirleşme yaşam biçimlerini tektipleştirdiği halde, cemaat mantığının burada mevcudiyetini alabildiğine koruduğunu görüyoruz. 1874'te Kordelyo'da henüz kırlara yayılmış birkaç köy evinden başka bir şey yoktu. 1874'te İzmir'e bağlandı, üstelik Göztepe üzerinden deniz yoluyla; böylece İngiliz bandıralı bu şirket bütün körfeze hizmet götürmüş oluyordu. 1880'de Avusturyalı Lloyd'un temsilcisi olan Popoviç ve müteşebbis Sadık Bey yeni bir şirket kurdular. 1884'te Hamidiye adında üçüncü bir kumpanya Yahya Hayati Paşa tarafından tesis edildi. Nüfuzlu biri olan Hayati Paşa Osmanlı iktidarından da lütuf görerek hattın imtiyazını aldı, karşılığında şirketin sermayesi rakiplere açıldı, böylece onlar da sessizce bertaraf edilmiş oldular. Kızgın rekabet, büyümekte olan bu piyasanın ne kadar önemli olduğunu ortaya koyuyor. Bunun karşılığında da kurulan bağlar sayesinde yerleşme büyük bir hızla gelişmiştir.⁵

4 MİHALL, a.g.e., s. 98.

5 KARARAS N., *Kordelyo. İzmir'in gururu, tarih-folklor*, Atina, ES, 1971 (Yunanca), s. 20-26.

1880'lerin sonunda Kordelyo'nun nüfusu 5.000 kişiyi bulmuş, 1920'lerin başında ise 10.000'i geçmişti. Buranın yeni bir yerleşme olduğunu ahali gayet iyi biliyordu.⁶ Köyün büyümesiyle etnik-dini anlamda belli ölçüde karma bir halk ortaya çıkmış, fakat aynı zamanda ahali toplumsal olarak homojen bir nitelik kazanmıştı. Aynı milliyetten ya da dinden gelmeyen bu insanlar, müstakil evlerle dolu Kordelyo'da aynı dünya görüşünü, Yakındoğu'daki Levanten toplumunun bakışını paylaşılmaktaydılar. Batının ve dış tezahürlerinin üstünlüğüne inanmak, Yakındoğu'da kapitalizmin oyununda yer almak ve bunu benimsemek, üstün kabul edilen, tarafsız olduğu varsayılan, komşuluk ilişkilerini kolaylaştıran bir dilin, Fransızcanın vasıtasıyla toplumsal ilişkiler kurmaya dayalı incelikli oyunda ustalaşmak demekti bu.

Kordelyo'da hızla her iki cinsten çocuklar için, nüfuzlu ailelerden pek çok Rum çocuğuna da kucak açan Katolik bir okul altyapısı oluştu. Notre Dame de Sion rahibeleri, Saint-Joseph rahibeleri ve Kapüsen frerler, yerleşmenin sınırlarında kurumlar tesis ettiler. Kordelyo, İzmir'deki zengin Katoliklerin yoğunlaştığı yerdı. 20. yüzyılın başında, yaklaşık yirmi beş yıldır buraya yerleşmiş olan bin kadar Katolik mevcuttu. Buna paralel olarak 1880'li yılların sonunda Kordelyo'da 5.000 de Ortodoks vardı. 20. yüzyılın başında, 1922'de Rumların gitmesinden önce nüfus 15.000'i bulmuştu. Nüfus içindeki dağılım oranlarını belirlemek zordur. Yunan makamları ahalinin onda yedisinin Rum Ortodokslardan oluştuğunu ileri sürse de, milliyetçilikten taviz vermediğinden şüphe duyamayacağımız *Xenophania* adlı bülten 20. yüzyılın başında nüfusun sadece yüzde 52'sini Rum Ortodoks sayıyordu, yüzde 35'i tam olarak tanımlanamayan, belki İzmir'e yerleşmiş Yunan uyrukluları da içeren yabancılardan, yüzde 12'si de Türklerden oluşuyordu. Kordelyo, statükodan büyük çıkarları olan insanların yaşadığı bir yerdı.

6 CEAM, ATO, Kordelyo, ION 7, mülakatı yapan Sofya Frangu: dosya 10-11: "Rumların çoğu oranın yerlisiydi. Kordelyo ne zamandan beri vardı, bilmiyorum. Sonradan gelenler Sakızlı, Ikaria'lı, ya da öyle yerlendı. Kordelyo'ya çalışmaya gelir, oralı kızlarla evlenip kalırlardı. Magna'dan bir zenginin topraklarında çalışıp iş öğrenmeye gelmiş bir amcamız vardı. Bahçıvanlık yapardı. Patronu onun elinden tuttu ve kızlarından biriyle evlendirip onu kendine damat yaptı. Başkalarına da aynı şey olurdu. Kordelyo'da ilk Rumlar mı, yoksa Türkler mi yaşamış, bilmem. O meseleye dair kimseden bir şey duymadık."

Fakat ahali arasında tam bir uzlaşma sağlanmış değildi. 19. yüzyılın son yıllarında Rumların da burada ilkokulları ve teşkilâtlı bir ruhani daireleri vardı; hatta Efes metropoliti de Aya Anna Kilisesi'ni, dolayısıyla Kordelyo'yu fiilen mekân bellemiştir. Metropolit yazlarını burada geçiriyor, fakat kışın Manisa'da kalıyordu. Kordelyo'da Aya Anna, Aya Ioannis Prodromos ve son olarak da Alaybey'de, Aya Marina adında, hepsi yüzyılın son on yılı içinde inşa edilmiş üç kilise bulunuyordu. Rumlarda cemaatin önde gelenleri ve din adamları dışarıya âit birtakım âdetleri ve fikirleri kucaklarken ölçünün kaçırılmamasına dikkat ediyor, Rumların hayat tarzının katılığı Levanten kozmopolitizmini yumuşatıyordu. 1898'de Aya Anna Kilisesi daha büyük olarak taştan yeniden yapılırken Bizans'ı hatırlatan bir üslup benimsenmişti. Yeni yeni iskân edilmekte olan yerleşmeye, bölgede ortadan kalkmışken yeniden canlandırılan bir mimari damgasını vurmuştu. İzmir'deki metropolitlik kilisesi Aya Fotini'nin İtalyan tarzını andıran mimarisi bunun en iyi kanıtıdır.⁷

Kordelyo'da araziler pahalıydı ve orta halli ailelerin buraya yerleşmesini engelleyecek kadar da spekülasyon dönüyordu. Kordelyo'da inşa edilen binalar pahalı ve gösterişli cinstendir. Fotoğraflar, 20. yüzyılın başlarındaki Vésinet'yle kıyaslanabilecek bir banliyöyü yansıtır. Mimarisi, içinden çakıl taşı patikalar geçen, kânallarla, çeşmelerle süslenmiş, tepesi ferforje parmaklıklı taş duvarlarla çevrili bahçeleriyle arduvaz ve çinko kaplı kırma çatılı, taş evleri hatırlatır. Bu fotoğraflarda Şark yoktur âdetâ; onu sadece birtakım Akdeniz bitkileri ya da deniz hatırlatır gözlere. O civarın seçkinlerine ait binaların, daha mütevazı insanların barındığı yerlere göre çok daha fazla fotoğraflandığı şüphesizdir. Bir yerin imajının nasıl üretileceğini, imajın üretimine ve yayılmasına karar verenler tayin etmekteydi.⁸

7 Bu beyaz çan kulesinin Atina'nın banliyösü olan Nea Smyrni'de Aya Fotini'ye adanmış neo-bizans üslubundaki bir Ortodoks kilisesinin yanına yusuvarlak ve kırmızı olarak birebir inşa edilmesi, kimliğin dayandığı referansları öne çıkarma çabasının sayısız örneğinden biridir; absürd, fakat sürekli tekrarlanan bir oyundur bu.

8 Aradan geçen zamanda şehirleşme artmış olmasına rağmen Karşıyaka'yı ziyaret ettiğinizde, özellikle deniz kıyısında eski Kordelyo'dan izlere rastlayabiliyorsunuz.

Kordelyolu Ermenilere Rum kaynaklarında ihmal edilebilecek kadar az gözüyle bakılırken, bölge hakkındaki büyük bir başvuru kaynağı olan bir monografide bu topluluğa koca bir bölüm ayrılmıştır. Eserin yazarı olan Mihitarist peder Kosyan cemaatin zayıf olduğunu kabul ediyordu elbette, fakat hemen ardından faaliyetlerini, teşkilâtlılığını, zenginliğini ön plana çıkarıyordu. Grubun gücü ekonomik olarak, ama aynı zamanda sembolik olarak beslendiği kaynakların ne kadar büyük olduğunu gösteriyordu, zira kısa bir süre sonra örnek kabul edilecek olan teşkilâtlanma tarzı burada tam anlamıyla hayata geçirilmişti. 19. yüzyılın sonunda Ermeni cemaati bir cemaat konseyi kurmuştu bile. 1871’de Tanrı Anası Meryem’e adanmış, daimi bir papazın hizmet verdiği bir kilisenin inşasına başlanmış; bunun yanı sıra kilisenin bitişiğinde karma bir ilkokul açılmıştı. Arazî İzmir’de, Aya Yorgi Sokağı’nda mağazaları olan, mamul mal alıp satan İplikçiyan ailesiyle, kumaş tüccarı Avedis Avedikyan’ın ailesi tarafından bağışlanmıştı. Cemaatin ayrıca Alaybey denen yerde, tüccar Garabed Balizyan Efendi tarafından tahsis edilmiş bir mezarlığı da vardı. Kordelyolu Ermeniler, dağınık olmalarına rağmen –hiçbir kaynakta bir Ermeni mahallesinin varlığından bahsedilmez– 19. yüzyılın sonunda 140 ila 150 hane, yani yaklaşık 700 kişiydiler.⁹ Özetlemek gerekirse tıpkı Rumlar gibi Ermenilerin de son derece alışılmış mantıklarla teşkilâtlandığını görüyoruz, bu da nüfusun Levantenlik olgusu çerçevesinde tektipleşmesini sekteye uğratıyordu.

Kordelyo gerçek bir banliyö haline gelmişti. Çoğu erkeğin ve ilkokuldan sonra da okula gitmesi arzu edilen çocukların aktif hayatı eski şehir merkezinde sürüyordu. Bunun üzerine banliyöyle merkez arasında günlük vapur seferleri başladı. Erkekler ve büyük okullara giden öğrenciler her sabah vapurla okulların olduğu, iş hayatının döndüğü merkezlere ulaşıyor, iş saatleri sona erene dek, genellikle erkeklerin yemek için döndüğü akşamüstüne kadar da orada kalıyorlardı. İşlerin temposunun, öğlenleri uzun bir molayla bölünen çalışma saatleriyle uyumlu olması gerekiyordu. *Commuting*, cemaat aidiyetlerinden bağımsız olarak bütün erkekleri etkiliyordu. Şehirde farklı etkinlik alanları gene keskin bir

9 KOSYAN H., *İzmir ve civarında Ermeniler*, c. I: *İzmir ve Ermeniler*, c. II: *İzmir episkoposluğunun belli başlı şehirleri ve Ermeniler*, Viyana, 1899 (Ermenice).

şekilde birbirinden ayrılmış durumdaydı, fakat teknik ilerlemeler sayesinde aralarındaki mesafeler büyümüştü. Kordelyo bir mesken alanı, aileyle birlikte hoş vakit geçirilen bir yerdi, bundan dolayı gündelik ihtiyaçlar için alışveriş imkânı da mevcuttu: "Ne istersek bulduğumuz bir çarşımız vardı. Balıkçılar, bakkallar, kasaplar, uncular çalışırdı."¹⁰ Ticari merkez, yani iskeleden içeri doğru uzanan ana yol Türkçe bir isimle anılsa da şehir merkezindeki bütün dükkânlar Rumlara ya da diğer gayrimüslimlere aitti. Uzam işlevlerine göre ayrılmıştı, fakat istisnalar yok değildi. Burada Ermeni Artin ya da Filip'in kafeleri, "Meltem" adında bir Rum kulübü de bulunuyordu; üyelerine bir büfe, bir tiyatro, bir film makinesi, bir okuma salonu, oyun salonu ve bilardo salonu sunabilen bir yerdi burası. Bu kesimde, kulübün içinde Klonaridis'in açtığı türden birahaneler, önüne masa çıkarılan lokantalar da mevcuttu.

Böylesi bir gelişme, kentsel alanın aidiyetlere göre oldukça içine kapalı alanlara ayrılması olgusuna bir son verebilirdi. Bu büyük oranda oldu da, fakat bir taraftan da İzmir Osmanlı toplumunda toplumsal hiyerarşi, etnik sınırları da yeniden şekillendirmekteydi. Üstelik Rumlar da buna taraftardı. Deniz kenarındaki büyük evler o kadar görkemliydi ki, Kordelyolu genç bir Rum kızı bunları başka bir millete ait sanmıştı: "Evlerin en güzelleri, en başta da kıyıdakiler İzmirli Fransızlardı. İzmir'deki diğer Avrupalıların da müstakil evleri vardı."¹¹ Genç kız daha sonraları bile, ona yakın olması gereken kendi cemaatinden insanların bu şekilde inceleliğin doruklarına ulaşabileceğini hayal bile edemeyecekti. O çevrenin daha bir içinde olan bir monografi yazarı deniz kıyısındaki evleri aynı hayranlıkla anlatıyor, fakat servet sahibi olarak başkalarını sayıyordu: "Rumlara, Ermenilere, Fransızlara, İngilizlere, İtalyanlara ait son derece zarif evler, küçük, gizli cennetler."¹²

Bununla birlikte Kordelyo'da bile alıcı gözle bakanlar, toplumsal katmanların belli ölçüde birbirine karıştığını fark edebilirlerdi. Kordelyo aynı zamanda tarımı çağrıştıran bir yerdi. Rumcada burayı tarif eden iki ayrı terim vardı: *proastio*,

10 CEAM, ATO, Kordelyo, ION 7, mülâkat S. Frangu, d. 49.

11 CEAM, ATO, Kordelyo, ION 7, mülâkat S. Frangu, d. 34.

12 KARARAS, a.g.e., s. 31.

yani *banliyö*, ya da *chorio*, yani *köy*. Tıpkı çifte isimden sezildiği gibi, burjuva yerleşmesinin sınırlarında, köylüleri ve işçileri barındıran bir başka Kordelyo'nun olduğu hissediliyor. Kayıtlarda resmi olarak yüceltilen sosyetik vahanın yanında, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nin konuşabildiği sıradan insanlar, mütevazı kesimin Kordelyo'sundan da bahsetmişlerdir. Buradaki pek çok bostan o civardaki dükkânlara mal veriyor, aynı zamanda artık ürünler İzmir'e de akıyordu. Ürünler toptancılara satılmak üzere akşamları gemiyle karşı kıyıya gönderilirdi. Kordelyo aynı zamanda ticaret hayatına katılmak için değil, en başta üzüm, incir ve tütünü satışa hazır hale getirmek üzere her gün İzmir'e, atölyeye inen işçilerin de yaşadığı yerd. ¹³

Böyle banliyölerde Türklerin olmadığını ifade eden metinler ve tanıklıklar hatalıdır. Hristiyanların elinden çıkmış nostaljik bir Kordelyo monografisinde, bir paragrafta Hristiyan topluluğun içinde erimiş, zengin Türklerin olduğu itiraf edilmiştir: "En zenginleri diğerlerinden hiç farkı olmayan, muazzam güzellikte evlerde otururlardı."¹⁴ 1920'lerin başında Alaybey'le Soğukkuyu'nun arasında, 120'nin üzerinde öğrenciye sahip bir Osmanlı okulunun olması da bunun bir kanıtıdır. 20. yüzyılın başında aşağı yukarı 800 kişinin yaşadığı Soğukkuyu, Kordelyo'nun Türk mahallesi diye bilinen yerd. Dolayısıyla en hissedilebilir etnik ayırım, kabaca Müslümanlarla gayrimüslimler arasında mevcuttu. Bununla birlikte cuma günleri Soğukkuyu pazarına her dinden müşteri gelirdi. Kordelyo'nun Rum sakinleri Türkçeyi en azında anlardı; anlamayanlarınsa Yunan Krallığı'ndan göçmüş oldukları belli olurdu. Daha alt sınıflar Türklerle gündelik hayatta temas içindeydiler. Çocukları sokakta birlikte oynardı; ne var ki bu her zaman uyum içinde yaşadıkları manasına gelmiyor. ¹⁵

13 CEAM, ATO, Kordelyo, ION 7, mülâkat S. Frangu, d. 50.

14 KARARAS, *a.g.e.*, s. 65.

15 CEAM, ATO, Kordelyo, ION 7, mülâkat S. Frangu, d. 93. Gruplar arasındaki ilişkilerin belirsizliği, yan yana yaşayanların birbirini tutmayan tecrübeleri, söylem ve yaşanmış toplumsal gerçeklik arasındaki tutarsızlıklar burada su yüzüne çıkıyor: "Küçükken Türk kızlarıyla oynardık. Ne zaman bizi kızdırmak isteseler yere bir haç çizip üzerine tükürür, işerlerdi. Bizi böyle kızdırırlardı. Komşu köydeki Türklerden korkardık. Hepsii barbardı. Ama babamın Türk arkadaşları vardı. [...]"

GÖZTEPE

Rum yazarların ya da tanıkların dilinde İzmir çoğu zaman bir Rum şehri olarak anlatılır. Sözgelimi Göztepe için de bu geçerlidir. Bu ideolojik söylemin kendi içinde çelişkileri de yok değildir. Devrin bir tanığı Göztepe'nin en şaşılağı evleri arasında hemen Ermeni Aznavuryan ve Sivrihisaryan ailelerinin "şatolarını" da sayıyordu; bunlar kumaş ve pamuk ipliğı üretir, alır satarlardı. Tanık Göztepe'yi iliklerine kadar Hristiyan bir banliyö diye tarif ettiğı halde başta Vali Rauf Bey olmak üzere büyük servet sahibi Türk ailelerin de burada yaşadığını belirtiyordu.¹⁶ Esasen: "Türk mahallesi yoktu bizim orada. Türklere ait üç-beş ev ötekilerin arasına karışmıştı."¹⁷ Göztepe'de Ermeniler göze çarpacak kadar müstakil, ortak bir yaşam kurmuş değillerdi. Bu ayrıcalıklı mahallede komşuların Ermeni olduğunu fark etmeyebilirdi bile insan. Göztepe, Kosyan'ın monografisinde daha ziyade Rumların yaşadığı bir yer olarak tarif edilmiştir. Sahiden de çift çan kuleli, kubbeli Rum kilisesi buraya hâkimdi. Yerli Ermeniler çok üst sınıflara mensup olanlardı. Tıpkı Kordelyo gibi Göztepe de daimi bir ikâmet yeri olmadan önce bir sayfiyeydi. Nitekim yüzyılın sonunda yaklaşık otuz aileye tekabül eden Göztepe'nin yazlıkçı Ermenileriyle, birkaç haneye inen kışın oturanlar arasında çok açık bir ayırım vardı. Bununla birlikte 1870'ten beri Apostolik Ermenilerin burada Kutsal Üçlük'e adanmış, taştan bir şapeli bulunuyordu.

Osmanlı eliti de, genel olarak Göztepe'nin Rum mahallesi manzarasını bozacak şekilde davranmıyordu. Cemaat aidiyetlerinin toplumsal rolleri, bireyler arasındaki muhtemel iktidar ilişkilerini belirlediğı bir toplumda insanların dikkatle bakmayı öğrenmiş olmalarına karşın, şehir ortamında başkalığı algılamak her zaman kolay değildi. İnsanlar toplum içinde yükseldikçe, taraflar birbirlerine iyi davranmak konusunda bir uzlaşmaya varıyor, başkalık o kadar göze batmıyordu. "Ötekiler"in hepsi davranışları, dilleri ya da nesnel hayat tarzlarıyla belli etmiyorlardı kendilerini. Artık onları buna zorlayan bir şey kalmamıştı.

16 CEAM, ATO, Göztepe, ION 3, mülâkat yapılan 1892 civarında Göztepe'de doğmuş olan Eleni Ampatçoğlu, görüşme tarihi Temmuz 1962, d. 31. Mülâkatı yapan CEAM görevlisi, iyi bir eğitim görmüş olan E. Ampatçoğlu'nu iyi bir bilgi kaynağı olarak değerlendirmişti.

17 CEAM, ATO, Göztepe, ION 3, mülâkat yapılan kişi H. Ampatçoğlu, d. 30.

19. yüzyılın sonunda, Şehir ortamında, hele de ortak yaşam kamusal alana pek az yansırken, insanlar baŐkalıklarını daha gizliden yaşıyorlardı artık. Gztepeli genç bir Rum'un gözünde mahallenin Ermenilerinin ya da Türklerinin ne gibi bir ayırt edici özelliği olabilirdi ki?

İzmir'in kapladığı alan, toprakları sürekli küçülmekte olan bir imparatorluğa aitti. İzmir önceleri merkezdeyken sonradan bir sınır şehri haline gelmiş, bu da ahalî içindeki farklı unsurlar arasındaki toplumsal barış meselesini hassaslaştırmıştır. İzmir giderek Batının ya da Yunanistan'ın imparatorluğun içindeki bir uzantısı olarak görülür olmuştur; Cezayir'in Fransızlar tarafından fethi, Tunus'ta Fransız protektorasının kurulması, İngilizlerin Mısır'a çıkması, ardından Libya'daki vilayetlerin İtalyanların eline geçmesiyle Afrika'dan kovulmuş, 1912'den sonra Avrupa'dan fiilen çıkarılmış bir imparatorluktu bu.

İmparatorluk gerileyip zayıflarken İzmir'in kapladığı alan gelişmekteydi. Yarı-sömürge limanın getirdiği servet şehrin büyümesine zemin hazırlamıştı. Sanayileşme ve banliyöleşme; şehir içi, şehirle vilayet, ardından bütün Anadolu arasındaki ulaşımın gelişmesine, ayrıca dış dünyayla ilişkilerin iyileşmesine bağlı olarak ilk dünya savaşına kadar giderek arttı. Çoşul şehir güçlü etnik ve dini kimlikleri olan alanlar yaratıyor -19. yüzyılın ortasında Avrupalıların yaptığı haritalarda tespit edilmiş olan homojen mahalleler-, bunun yanında ekonomik, toplumsal, idari, hatta sadece mesken işlevi olan yerleri kapsıyordu, farklı etnik ve kültürel grupların mensupları buralarda, insanların kökenlerine dair yaygın söyleme indirgenmesi mümkün olmayan katı toplumsal ve ekonomik süreçler uyarınca yan yana gelirlerdi.

Böylece imparatorluğun en kalabalık, en karma, ayrıca en donanımlı şehirlerinden biri, Batılı emperyalistlerle önce Rumların, ardından Türklerin tekelci, milliyetçi talepleri arasında açık bir savaş sebebi haline geldi. Bu gerilimler şehirdeki nazik dengeyi alt üst edecek ve denge, Dimitris Kitsikis'in deyimiyle bu "ara bölgede" yer alan diğer şehirlerde de olduğu gibi bozulup gidecekti.

İKİNCİ BÖLÜM

-

İZMİR'DE OKUL: BİZ BİZE BİR ORTAM

EĞİTİM AÇISINDAN İZMİR

İzmir İmparatorluğun en fazla okula sahip şehirlerinden biriydi, kurumların sayısı ve öğrenci mevcudu bakımından İstanbul'un ardından ikinci sırada gelirdi. İzmir'deki eğitim kurumları, 1870'ten 1922'ye kadar altın çağını yaşamıştır. Eğitimde Küçük Asya'nın odak noktası burasıydı. Eski Fransız konsolosu Rougon, durumu şöyle anlatıyordu:

"Genel eğitim İzmir'de, nüfusun sürekli artmasıyla ve modern hayatın gerekleriyle bağlantılı olarak giderek gelişti. Varolan kurumlar bütün ihtiyaçlara cevap verebiliyor: Bazıları alt sınıflara, toplumun bütün katmanları için olmazsa olmaz temel bilgileri öğretiyor; kimileri gençliği sağlam, alabildiğine gelişmiş bir eğitimle ticari ve mali işlere hazırlıyor."¹

Okula gitmek isteyenler için çok çeşitli imkânların olması, okullar arasında bir hiyerarşi olduğu gerçeğini gözden gizlememeli. Bütün okullar çok iyi değildi ve bütün okullara herkes aynı gözle bakmıyordu. Bu çoğul şehrin zenginliği her zaman birtakım kurallara bağlıydı. İlk bakışta İzmir'deki her bir cemaat kendi eğitim kurumlarını geliştirmiş gibi görünüyor. Müslümanlar Osmanlı devletinin kurumlarına ya da geleneksel dini okullar olan medreselere gidiyor, Rumlar cemaatin kurumlarının ya da çeşitli özel okulların verdiği eğitimden yararlanıyorlardı. Yahudi ebeveynlerin elinin altında farklı Yahudi kurumları, Ermeni ailelerin Ermeni okulları, Katolik ana-babaların Katolik kurumları, Protestanların da Protestan kurumları vardı. Osmanlı'daki etnik ve dini ayırım, âdeta okullara da aynen yansımıştı.

Bir örnek olarak, Rumların yazdığı monografilerde, cemaatin teşkilâtlanma süreci anlatılırken Rumlara ait olmayan kurumlar hakkında pek az, dahası hata-

1 ROUGON F., *Smyrne, situation commerciale et économique des pays compris dans la circonscription du consulat général de France (vilayets d'Aidin, de Konieh et des îles)*, Paris, 1892, s. 36-37.

lı bilgiler verilir.² Zaten açıklamaların kurgusu da Rum gençlerinin hepsinin cemaatlerine ait okullara gittikleri, ya da daha da aldatıcı bir şekilde tarihin akışına uyan en iyi kararın bu olduğu hissini verecek şekildedir. Bu görüş, YMCA'lı Amerikalıların 1921'de, İzmir'deki toplumsal koşullar hakkında yaptığı araştırmaya da yansımıştır. Kendileri de kuşkusuz başka şekillerde olsa da gene etnik ve dini cemaatler esasına göre düzenlenmiş bir toplumdan gelen araştırmacılar meseleye bu pencereden bakmışlardır.³ İşe yarayan bir yaklaşımdır bu, fakat bu görüşte bazı çocukların cemaat sınırlarını aşan yollardan geçtiği göz ardı edilmiştir. Okullar arasında, tıpkı etnik-dini kategoriler arasındaki gibi sınırlar vardı, fakat kurumlar tamamen dışa kapalı değillerdi. Birkaç gruba birden mensup olan, pek çok okul arasında seçim şansı bulunan aileler mevcuttu. Dolayısıyla cemaat okulları arasındaki ayrımları, aşılmaz kırılma hatları olarak kabul edemeyiz. Esasen bir grupta okulların gelişmesi rekabetten ötürü komşu grubu da etkiliyor, bu da gerek öğrencilerin istihdamını, gerekse daha sonra, iş piyasasında farklı kurumların eski mezunlarının arasındaki ilişkileri etkiliyordu.

Biz burada özellikle İzmir'deki uygulanan Batılı eğitim yöntemlerinin, ardından Rum cemaatinin bağrında gelişen eğitim olanaklarının üzerinde duracağız. Ayrıca Osmanlı devletinin, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin eğitim alanındaki çabalarından da bahsedeceğiz. Bu dönemde etnik ve dini sınırları aşan okul programları vardı ve bunlar rasgele yürütülüyor, cemaatler arasında kurulan bir hiyerarşiye uygun olarak düzenleniyordu ki, bu aynı zamanda Yakındoğu'nun her yerinde olduğu gibi Ege'nin bu şehrinde de varolan tabiiyetler arasındaki hiyerarşiye teka-bül ediyordu. Hiyerarşi yavaş yavaş değişmekteydi.; bütün cemaatlerin, bütün bireylerin gözünde yapısı aynı değildi. Bununla birlikte yaratılan değerler piramidi-nin en tepesinde Batı, özellikle Fransa vardı.⁴ Batı teknoloji, ekonomi, sağlık, po-

2 SOLOMONIDIS, *İzmir'de Eğitim*, Atina, 1961 (Yunanca), ya da BELITSOS T., 20. *Yüzyılın Başın-da İzmir'deki Rum Okulları*. Atina, 1993 (Yunanca).

3 BIRGE J.K. (ed.), *A Survey of some Social Conditions in Smyrna, Asia Minor*. İzmir, 1921.

4 Bir Fransız okuluna gitmiş olmak hâlâ bir ayrıcalık sayılıyor. İstanbul'daki, Atina'daki ya da Beyrut'taki Fransız okulları ömür boyu sürecek bir ayrıcalık kazandırıyor. Kavramı geliştiren: BOURDIEU Pierre, *La Distinction, critique sociale du jugement*, Paris, Editions de Minuit, 1979. Ayrıcalığı yaratan fenomenler, toplum içindeki tabakalaşmayı ifade eder ve pekiştirir. Bu süreçlerde okulun önemli bir rolü varsa da, beklenebileceği kadar büyük değildir. Bourdieu'ye göre okulun

litika, askerlik alanlarındaki açık üstünlüğüyle kendini dayatıyor, bunların medeniyetinin özünde olan bir üstünlüğü yansıttığı varsayılıyordu. Şehirli onları âdetlerini, geleneklerini kopyalıyor, yerel birtakım uyarlamalarla taklit ediyorlardı. En saygın topluluklar, tekil modernite örneğine en yakın olanlardı.

Ahalinin içinde Rum nüfusu saygınlıkta kolaylıkla zirveye oturabilirdi, en altta ise şehrin dışındaki, çoğu Müslüman olan köylüleri bulmak mümkündü. "Şark" hakkında ne İzmirli, ne de genel olarak Yakındoğu'da yaşayan hiç kimse, şaşırtıcı bir şekilde olumlu düşünmüyordu.⁵ Kendi de 1863'te, Osmanlı topraklarındaki Bulgaristan'da, Sefarad bir ailenin içinde doğmuş olan, Alliance Israélite Universelle'in sorumluları arasında yer alan ve 1893'ten 1906'ya kadar İzmir'deki Alliance okullarını idare eden Gabriel Arié içinden çıktığı imparatorluk hakkında karamsar, genellikle de ırkçı sözler sarf edebilmiştir:

"Bunca yanlış okullarda verilecek eğitimle günün birinde düzelebileceğine inanmak imkânsız, kötü durum biraz hafifletilebilir elbette, fakat bana kalırsa bu kitleye okulla ya da başka araçlarla ahlâkı öğretebileceğini iddia eden, masal âleminde yaşıyor demektir. Kitleyi çürüten çok fazla unsur var: Tepedekilerin verdiği örnek, iktidarın yokluğu, Rumların zararlı itikadı, Ermenilerin alçaklığı, uyuşukluk ve Doğunun zevklerine olan düşkünlük; bütün bunlar hamurunda taklitçilik olan bu cahil halkın gözünün önünde, Doğuda ahlâkı benimsetmeye çalışan Alliance'ın işi hiç kolay değil."⁶

tek yaptığı bazı toplumsal çevrelerin bir kültürel sermaye olarak zaten elinde bulundurduğu şeyi vermektir. Toplumsal yapının geliştirdiği devirler için düşünüldüğünde acaba bu tespit sert kaçıyor olabilir mi? "Kültürel bir heves" içindeki bursluları nasıl değerlendirmeliyiz?

- 5 Kendi kendini kötülemeye dayanan söylem hâlâ mevcudiyetini koruyor. Coğrafi alan ve üzerindeki medeniyet genellikle doğrudan doğruya İngilizce ya da Fransızca isimlerle anılıyor. Bu noktada etrafla bağları koparmak ve Batıyla birleşmek iddiası söz konusudur. Belli bir toplumsal ya da etnik-dini gruba mal edilemeyecek bir tavidir bu. Buna bir de, Batıya karşı saldırganlık içeren bir söylem eklenir. Her iki tavır, birbirine zıt iki dünya olarak kabul edilen şeyler arasındaki ilişkilerin ne kadar önemli olduğunu ortaya koyuyor.
- 6 Gabriel Arié'nin Alliance Israélite Universelle'in müdüriyetine mektubu, 17.11.1893, AAU, Türkiye, LXXIV-E, aktaran BENBASSA E. Ve RODRIGUE A., *Une vie judéo-espagnole à l'Est : Gabriel Arié. (1863-1919), autobiographie, journal et correspondance*, s. 206-213, Paris, 1992. Çeşitli olarak bu türden ifadeler, pratikte bu dar görüşlere uygun davranmayan pedagogların kaleminden çıkıyor.

Kendi kendine karşı nefretle dolu söylemlere, yörede okumuş kesimin yazılarında çok sık rastlanır.⁷ Şarklı olmak geri kalmış olmak demektir. Aşağı tabakadan insanlarla biraz fazla açıktan haşır neşir olmaya iyi gözle bakılmazdı. Geleceğin armatörü Aristotelis Onassis, 1910'larda, 1920'lerin başında İzmir'de önce Aronis okuluna, ardından *Sholi Evangeliki*'ye gitmişti. Bununla birlikte annesi Salihlili olduğu için Türkçe bilirdi; Salihli gene Küçük Asya'nın batısında, fakat İzmir'in otuz kilometre kadar doğusunda bir kasabadır.⁸ Bu iki özelliğinden dolayı arkadaşlarının gözünde o kaba saba bir "Şarklıydı", okuldaki notları da çok kötüydü. Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında okula giden İzmirli Rumlar arasında Türkçeyi iyi konuşmak neredeyse ayıp sayılırdı.⁹

İzmirliiler hangi millete mensup olurlarsa olsunlar, dünyanın bir hiyerarşisi olduğuna inanırlardı. Zihinlerde ya da şehrin sosyal alışkanlıklarında hüküm süren milletler hiyerarşisini kesin olarak tarif etmek daha güçtür. Milletlerin Batıyla olan ilişkileri, dünyadaki hiyerarşiye bakışları üzerinde belirleyiciydi. Bütün milletler için bu ilişkinin iki yönü vardı. Üstünlüğü ayan beyan ortada olan, ama yabancı oldukları bu gücün karşısında kendilerini nereye koymalıydılar? Hiç durmadan yeni baştan başlayan gruplar arası hiyerarşinin kurulma süreci okul sistemini etkiliyordu, zira farklı kurumların hepsinin Batılı bir ülkeyle bir ilişkileri ve/veya yerel milletlerden biriyle cemaat bağları vardı. Geç gelişen Osmanlı devlet okulları ise bu durumu değiştiremeyerek modernize edilmiş bir Müslüman okulu görüntüsüne bürünecekti; eğer amaç öğrenci velilerinin cemaatler ve yabancı düşmanlığı üzerinde şekillenen eğilimlerinin önüne geçmek idiyse bunda başarısız olmuşlardır.¹⁰

7 Formülü LESSING T. dile getirmiştir: *Jüdischer Selbsthass*, Berlin, 1930. Bkz. GEORGELİN, "Smyrne à la fin de l'Empire ottoman : un cosmopolitisme si voyant", *Cahiers de la Méditerranée*, sayı 67, Aralık 2003, s. 125-147.

8 Babası Kayseriliydi.

9 ANASTASSIADIS M., "'Les derniers diplômés de l'Ecole évangélique de Smyrne", *MCh*, c. VIII, 1959, s. 232.

10 FORTNA B.C., *Imperial Classroom*, Oxford, 2002, s. 23: Osmanlı yetkililerini, kendi dinlerindeki okullardan "Müslüman" mektebi olarak bahsetmeye sevk eden şey, sadece anlamsal bir uygunluk değildi.

Bu ideolojik hiyerarşi her bir yerel grubu ve her yabancı devleti itibarını korumak, saygınlığını artırmak için, kültüründe ve eğitiminin özünde var olduğunu farz ettiğini birtakım özelliklerle övünmeye itmiştir. Okul çağındaki çocukların ailelerinin gözünde hayallerdeki Batıya mümkün olduğu kadar yaklaşımları gerekiyordu, fakat zihinlerindeki kendilerine dair imge açısından kabul edilebilir yollar seçerek. Ekonomik gelişmenin baskısı altında giderek kurumlar arasında da bir hiyerarşi oluştu. Çocuklar yarı-sömürgeci bir ekonomik düzenin hüküm sürdüğü, dışarıyla sıkı bağları olan İzmir'de, yerel toplumsal ve ekonomik hayatın içine en iyi şekilde girmelerini sağlayacak şekilde eğitilmeliydiler.

Her bir cemaatin bünyesinde de birbirinden çok farklı kurumlar mevcuttu. İsteyen, cemaatin içinde bile Batıyla ne derece yakınlaşacağını belirleme şansına sahipti. Sözelimi Musevi toplumunda Alliance israélite okulları, yeni kurulan diğer Musevi okullarıyla mücadele halindeydi. Alliance israélite kendini tamamen çökmüş hisseden Osmanlı Yahudi cemaatini "diriltmek", ayrıca Yahudi toplulukların bulundukları ülkelerde ilerlemesine zemin yaratmak arzusundaydı.¹¹ Bu amaç doğrultusunda onların zamanın tartışmasız *lingua franca*'sıyla, yani Fransızcaya ve rasyonel bir eğitime erişimini kolaylaştırmaya çalışıyordu;¹² dolayısıyla eğitimi dine dayanan, daha geleneksel kurumlarla rekabet halindeydi. Alliance 19. yüzyılın sonunda ise *yishuv*'un, yani modern proto-İsrail'in kuruluşuyla başka türlü bir ideolojik meydan okumayla karşı karşıya kalacaktı.¹³

11 RODRIGUE A., *De l'instruction de l'émancipation, les enseignants de l'Alliance israélite universelle et les Juifs d'Orient, 1860-1839* (İngilizceden Fransızcaya çeviren CARNAUD J.), Paris, 1989, s. 17: "Bu 'yenilenme' programının ideolojik olarak özgünlüğünün dışında, Batıdaki Yahudileri Akdeniz çanağındaki dindaşlarıyla ilgilenmeye iten başka nedenler vardı. Batı ekonomisinin Yakındoğu ve Kuzey Afrika ekonomisine giderek daha fazla nüfuz etmesi, buharlı gemilerin gelişmesi ve alışverişlerin yoğunlaşmasıyla Akdeniz limanlarında ticaretle ya da başka işlerle uğraşan Avrupalıların sayısı hatırı sayılır oranda artmıştı."

12 BENBASSA ve RODRIGUE, *Juifs des Balkans, espaces judéo-ibériques, XIVe-XXe siècles*, Paris, 1993, s. 172: "Orta sınıf Fransızlaşarak okullardan yarar sağlayan ilk kesim oldu. Avrupa'nın giderek ele geçirdiği, yeni ekonomik hedeflerin yerel çerçeveyi aştığı bir piyasada bir yer edinebilmek için yabancı dillere ihtiyaçları vardı."

13 RODRIGUE, a. g. e., s. 183: "İdeolojik açıdan Siyonistlerle Alliance taban tabana zıttılar."

Benzer bir şekilde Ermenilerde de aileler çocuklarını isterlerse Viyanalı Mihitaristlere, isterlerse, başta Mesrobyan erkek okulu ve Hripsimyan kız okulu olmak üzere, Apostolik cemaatin kurumlarına verebilmektedirler. Apostolik cemaatin yapılarına kıyasla Mihitaristler hem Batıyla daha doğrudan bir ilişki içindeydiler, hem de Ermenice eğitiminde mükemmel olduklarını da iddia edebilecek durumdaydılar, zira tarikat Ermeni kültürünün ilk yenilenme hareketinde, yani *Zartontk*'ta başrolü oynamıştı. Tıpkı Apostolik kurumlar gibi onlar da Ermeni mahallesindeydiler.¹⁴

DEVLET VE MİLLETLER

Osmanlı devleti okullar konusunda geç harekete geçti.¹⁵ Birtakım yasal düzenlemeler olmasına rağmen eğitim fiilen zorunlu değildi.¹⁶ Çocuklar çok nadiren okul üzerinden toplum hayatına katılırlardı; normal bir ustanın ya da tüccarın yanına çırak girmekti. İmparatorluğun okullar üzerindeki denetimi ilk başta çok sıkı değildi, fakat Abdülhamid devrinde güçlendi, 1909'da iyice hissedilir hale geldi, 1914'ten sonra da baskı giderek arttı. 1912'de devlet Maarif Nezareti'ni kurdu. Kapitülasyon rejimine tabi olan Batılı kurumlar normal olarak Osmanlı devleti tarafından teftiş edilmiyordu, fakat Fransa konsolosları okullara Osmanlı memurlarının gidip gelmesinden rahatsızdı ve sürekli olarak bu ziyaretlerden doğacak sonuçları belli bir seviyede tutmak için uğraşıyordu. Fransız makamları kurumlarının özerkliğini yerel idareye karşı büyük bir titizlikle korumaya çalışmışlardır.¹⁷

14 KOSYAN, a.g.e., s. 350-351.

15 BAŞGÖZ İ. ve WILSON H., *Educational Problems in Turkey, 1920-1940*, Bloomington, 1968, s. 19: "Hükümet, yeni bir ilköğretim sistemi kurmaya teşebbüs etmişti: rüştiye. 1839'da kurulan bu yeni okullar, sivil gençlerin askeri okullara hazırlanmalarını sağlayan önemli bir araçtı."

16 1869'da İmparatorluk kızlarla erkeklerle zorunlu eğitimi öngören bir "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi"ni kabul etti. Fakat anlaşıldığı kadarıyla bu kurala uymayanlara ne yapılacağı düşünülmemişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden beri Türk toplumunun geçirdiği bütün değişimlere rağmen küçük yaşta çalışan çocuklar, İstanbul sokaklarında bugün hâlâ görülebilen bir gerçekliktir.

17 AMAEF-AT-CES-1869-1902, 52 numaralı telgraf, 12.7.1901, İzmir FBK Jousselin'den İstanbul

Ailelerin çocuklarını şu ya da bu kuruma göndermek gibi bir mecburiyetleri kesinlikle yoktu. Okulların organizasyonu milletlerin yetkisindeydi.¹⁸ İzmir’de sınırlı sayıda insanın gidebildiği ücretli, özel kurumlar mevcuttu; bunun yanı sıra her cemaat çeşitli burs imkânları da sunmaktaydı. Eğitimin uzun mu, yoksa kısa mı süreceğini belirleyen toplumsal-dini aidiyetlerdi. Maddi durumu iyi olmayan ailelerin çocuklarının en azından ilkokul düzeyinde eğitim almasına destek olan en gelişmiş sistem Rum cemaatinindi. Bu yöndeki ortak çaba göz önüne alındığında, gerek Küçük Asya’da, Rumların yaşadığı en küçük kasabalarda bile okulların sayısının neden çok kabarık olduğu, gerekse İmparatorluğun son döneminde Rum nüfusta okur-yazarlık oranının neden Yunan Krallığı’nın nüfusuna oranla çok yüksek olduğu kolayca anlaşılabilir.¹⁹

İZMİR OKULLARI VE CİNSİYET

İzmir’de ve civarında karma okul pek azdı. Yakınoğlu’da cinsiyetler arasında çok belirgin bir toplumsal işbölümü vardı. Erkeklerle kızların aynı eğitimi almasına da çok normal gözüyle bakılırdı. Genç kızların el değmemişliğine zarar gelir korkusuyla, iki cinsten gençlerin yakınlaşması engellenirdi. Öte yandan aynı mantığa göre, kızlarla temas eden erkekler de gevşeyebilir, hatta kadınsılaşa-

FBE’ne, "Frères des écoles chrétiennes mensuplarının okul açmak için izin istemesine dair". Cumhuriyet Fransa’sı yavaş yavaş Kilise’yle Devlet’i birbirinden ayırmaya yönelirken, Osmanlı makamlarıyla yakınlaştıkça tarikatlar okul açmak için girişimde bulunabiliyordu. Hatta Katolik okulları kendiliklerinden kapitülasyonları gündeme getirip, Osmanlı makamlarının kendilerini denetlemesini talep edebiliyordu. Bir skandala yol açan Türkçe dersinin programa dahil edilmesi, okullardaki insanların içinde yaşadıkları ülkenin karşısında nasıl bir ruh hali içinde bulunduklarına dair pek çok ipucu barındırıyor.

18 1856 Hatt-ı Hümayunu’yla İmparatorluk milletlerin otonomluğunun çerçevesini resmi olarak çizmiştir. Apostolik Ermenilerin *azkayin sahanatrutyun’u* ile Rumların *yeniki kanonismi’si* nin ilan edilmesinin temelinde de bu belge vardır.

19 AUGUSTINOS G., *The Greeks of Asia Minor*, Kent, 1992, s. 154: "Teker teker esas alındığında, Anadolu’daki topluluklar, Yunanistan’daki devlet destekli sistemle karşılaştırıldığında, ilkokullar konusunda çok daha iyisini yaptılar. Anadolu’nun batı kıyısı boyunca yer alan bu okullar, krallığın Ege adaları hariç, diğer tüm bölgelerdeki okullarla ya eşdeğerti ya da onlardan daha üstündü."

bilirdi. Cemaatler kızlara ya da erkeklere özel büyük kurumlara sahipti. Karma okullar varsa da, bunların çoğu en önemsiz yerleşmelerde açılmıştı ve hemen hepsi ilkokuldu. Kaldı ki görünürde karma olsalar da kızlarla erkeklere aynı eğitimin verildiği anlamına gelmiyordu bu, iki cins, tek bir öğretmenin ders verdiği, aynı dershane içinde de birbirinden ayrı tutulabilmekteydi. Genel olarak İzmir’de kız çocuklarının eğitimi, erkeklerinkine göre daha geç gelişmiştir, içeriği de farklıdır. Kızlar erkeklerle aynı dilleri öğrenmez, Türkçeden muaf tutulurdu. Kızlara verilen el işleri de erkeklere yaptırılanlarla bir değildi. Bir genç kız mutfaktan, dikişten, tığ işinden anlamalıydı, bir delikanlının ise bunları bilmesi şart değildi, hatta öğrenmekten kaçınması gerekirdi. Toplumun içindeki bazı kategorilerde ev işlerinin ya da dikiş nakışın apayrı bir önemi vardı; bölgedeki küçük okullarda bu türden faaliyetlere çok zaman vakfedilirdi.

Kadınların gelişiminden beklenenler erkeklerinkinden farklıydı. İzmir’li bir kadının, hangi cemaate mensup olursa olsun eğilimleri, konuşmaları, hatta zevkleri kocasının toplumsal konumuna uygun bir eş, ardından bir anne, ev hanımı olmak üzerine şekillenirdi. Toplumdaki bu gelişmelerle Batı Avrupa’da gözlenenler arasında paralellik vardı. Bununla birlikte ev hayatının kaçınılmaz olarak karma olmasından, çocukların eğitiminde, özellikle dil öğrenmede işin büyük kısmının anneye düşmesinden ötürü yetkili makamlar kızların eğitimine giderek daha fazla eğileceklerdi. Rumlarda lisan ve dini boyut apayrı bir öneme sahipti, zira Ortodoksluğu ve Rumca konuşmayı çocuklarına anne böyle aktaracaktı; kendi de en azından temel din bilgisini ve milli dilini düzgün bir şekilde öğrenmiş olmalıydı. Vilayetin içinde, Rum Ortodoksların eğitiminden sorumlu olanlar Türkçenin yaygın olarak kullanılmasının önüne geçmeye çalıştıkları için durum gerindi. Kızların okula gitmesi 19. yüzyılın sonunda, Aksaray gibi şehirlerde görülen dille ilgili değişimlerde belirleyici olmuştur. Rum Ortodokslarda kızların okula gönderildiği açıktır, fakat diğer cemaatlerde de gözlenebilir; hatta Müslüman kızlar için de birkaç okul açıldığını görüyoruz.²⁰

20 ROUGON F., a. g. e. 1892, s. 37: "Özel kız okullarının sayısı hâlâ çok düşük, ayrıca Müslümanlarda kadınların eğitime henüz yeni başladığı söylenebilir."

EĞİTİMDE BATI MODERNİZMİ: FRANSIZ KATOLİKLİĞİYLE ANGLOSAKSON PROTESTANLIĞININ ARASINDA

İzmir'de Katolik okulların geçmişi 17. yüzyıla kadar gider. Başta Cizvitler 1638'de şehre yerleşerek Sacré-Coeur okulunu kurmuş, 1773'te İmparatorluk tarafından sınır dışı edilene dek burayı idare etmişlerdi. Katolik kurumlar, aynı dinden olanların oluşturduğu kolonilere hitap ediyor, ama bunun yanı sıra "be-ratlı" yerli Hristiyanların çocuklarına da cazip geliyordu; ki okul da bunlardan bazılarının Katolikliğe döndürebileceği umudunu taşıyordu. 19. yüzyılın sonun-da Avrupalı okulların hem sayısı, hem çeşidi alabildiğine artmış durumdaydı. Ka-tolik okullara Protestan kurumlar eklenmiş, öğrencileri ticaret hayatına hazırla-yan özel okullar açılmıştı. Batının sunduğu okullar, Avrupalıların ya da Latin ve-ya Protestan reayanın ihtiyacının kesinlikle üstündeydi ve özellikle yerli Hristi-yan ve Yahudi çocukları kapsayan bir eğitim piyasasına hitap ediyordu.

Batılı okullar şehir dokusunun içinde de öne çıkıyordu.¹ Şehrin etrafındaki büyücek kasabalarda bile bu okullardan açılmıştı. Bu kurumlardan ilk beklenen Avrupa dillerini iyi öğretmeleri idi ki bunu garanti edebiliyorlardı. İzmir ve do-laylarını besleyen faaliyetler olan ithalat-ihracat işlerine girmek için başta Fran-sızca bilmek şarttı. İzmir'de Fransızca'yı öğrenmek haliyle kolaydı, fakat İngiliz-ce, İtalyanca ya da Almanca da zor değildi. Getireceği yararlar bir yana, dil öğ-renmek aynı zamanda kibarlığın da bir gereği idi. Fransızca konuşmak toplum içinde insana ayrıcalık kazandıran bir unsurdur;² bu bakımdan Batılı kurumlar-

1 LEWIS B., *La Formation du Moyen-Orient moderne*, Paris, 1995, "Batının yarattığı şok" başlık-lı bölüm, s. 45-75.

2 Bugün Yunanistan'da bu tür eğitim ciddiye alınmayarak, ironik olarak "piyano ve Fransızca" iba-resiyle özetlenir. Bourdieu'ye göre onları doğallaştırıp sabitleyen karizma ideolojisine rağmen ayrıcalık kıstaslarının da bir tarihi vardır.

dan daha meşrusu, daha başarılısı yoktu. İzmir'in "iyi aileleri" —toplum ve bireyler, iyilerden o kadar iyi olmayanlara doğru hiyerarşik olarak sıralanırlardı- çocuklarını Batılı okullara gönderirlerdi.³ Bununla birlikte dini tarikatların açıktan ya da gizliden din propagandası yapması yerel topluluklarda bir güvensizlik uyandırmaktaydı; ve bu tepki, milletlerin kendi okullarını geliştirmeye teşvik edecekti.⁴ Bununla birlikte çocuklarının "iyi" terbiye görmesini isteyen aileler, kendi cemaatlerinin eğitim kurumlarına pek de bağlı kalmamışlardır.

BELİRLİ BİR FRANSA'NIN OKULUNDA

İzmir'de çoğunluk Fransız okullarındaydı; bunların sayısı bütün diğer Batılı ülkelerin okullarının toplamından daha fazlaydı. Fransız denen okullar esasen Fransızca konuşan pederler ya da rahibeler tarafından işletilen dini kurumlardı. Katoliklik ve Fransızca konuşmak Yakındoğu'da, en azından 1535 kapitülasyonlarından beri sıkı sıkıya birbirine bağlıydı⁵ ve bu kurumlar Fransa'da yürürlükte olan laikleşme sürecinin dışındaydılar. Birtakım tartışmalara konu olsalar da, III. Cumhuriyet'in israf etmeyi istemediği bir sermaye oluşturluyorlardı.⁶ Cumhu-

- 3 SCHERZER (DE) CS., *La Province de Smyrne considérée du point de vue géographique, économique et intellectuelle*, çev. SILAS F., Viyana, 1873, s. 60: "[...] iyi Ermeni ailelere mensup, kızlı erkekli kalabalık bir grup var", ya da s. 66'da: "... İskoç misyonunun okuluna [...] Rum, Ermeni ve Yahudi ailelerin (kız ve erkek) çocukları büyük bir hevesle devam ediyorlar".
- 4 Monsenyör Hrisostomos Haziran 1912'de Rum Ortodoksların önde gelenlerinin bulunduğu bir mecliste şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "Ticaret eğitimi almamış, yabancı dil öğrenmemiş gençlerin özel yabancı okullara ve liselere doluşması münasip değildir"; aktaran SOLOMONIDIS, *İzmirli Hrisostomos*, Atina, iki cilt, 1971 (Yunanca), s. 111.
- 5 AMAEF-AT-CES-1875-1879, 89 numaralı telgraf, İzmir FK Pellissier'den Büyükelçi Fournier'ye, 2.8.1879, "Şark'ta dini protektora": "Katoliklere faydası dokunan ilk himaye girişimimiz, 1559'da, II. Henri'nin elçisi d'Aramon'un Kutsal Topraklar'daki taciz edilen din adamlarını koruması altına alması oldu. Esasen Bab-ı Ali'nin iyi karşılamış olmasına rağmen arkasında hiçbir kanun bulunmayan, alt tarafı yarı resmî bir müdahale olarak kaldı bu. Fransa'nın dini hamiliği yolunda diplomatik olarak ilk adım, 1604 kapitülasyonlarındaki, kapitülasyonlarla ilgili bir maddeyle atıldı."
- 6 AMAEF-AT-CES-1903-1906, f., numarasız, tarihsiz, bir gazete kupürünün kopyası, anlaşıldığı kadarıyla İzmir'de 1906 yılında çıkmış bir Fransızca gazeteden: "Fransız okulları; İzmir'deki partnerimiz 'Amalthée'de şunlar yayınlanmıştır: Fransız hükümeti Yunanistan'da ve Şark'ta faaliyet

riyet rejiminin 30 Temmuz 1904'te Vatikan'la ilişkilerini kesmesine rağmen yabancı ülkelerdeki dini okullara maddi destek vermeye devam etmesi, Fransa'nın politik hayatında epey gürültü koparmıştır. Cumhuriyet *Ancien Régime*'den doğmuş olan, onu temsil eden, ona hizmet eden yapıları çelişkili olarak Doğuda destekliyor ve geliştiriyordu. İzmir'de bu tür okullar şehrin eski kesiminde, Frenk mahallesinde yer alıyordu. Fakat Fransız okulları ağı bölgedeki şehirleşme hareketine, Hristiyanların banliyölere doğru yayılmasına paralel olarak gelişmekteydi de.

Biz burada, kuruluş tarihine göre eskiden yeniye giderek ve erkek okullarıyla kız okullarını ayrı ayrı ele alarak bu kurumların bir panoramasını çizeceğiz.⁷ 1787'de Lazaristler Saint-Polycarpe adında parasız bir erkek okulu kurdular. 1802'de Fransız Napoléon modeline uygun klâsik bir liseye dönüşen kurum 1822'ye kadar varlığını korudu. O sırada altmış kadar öğrencisi olan okul Frenk mahallesindeydi. 1837'de İzmir'in Latin episkoposu Propaganda adına bir kolej, başka bir deyişle Fransız Sacré-Coeur Koleji'ni kurdu. 1845'te kurumun idaresi Lazaristler'e geçti. Okul Frenk sokağında, Lazaristlerin kilisesine yakın bir yerdedi. 1890'a dek zorunlu olan Yunanca sonradan kaldırılacaktı. Kolejde edebiyatta ve bilimde bakalorya seviyesine kadar eğitim veriliyor ve Lazaristler doğal olarak Fransız orta eğitim kurumlarının programını izliyorlardı.⁸ 1870'lerin başında kurumun öğrenci mevcudu yaklaşık yetmişti; yirmi yıl sonra öğrenci sayı-

gösteren, din adamları tarafından idare edilen bütün tarikat okullarını kapatmaya karar vermiştir. Bugüne dek Fransa, din adamlarını topraklarından kovarken, ihtiyaçlardan ötürü sık sık prensiplerine aykırı hareket ederek onları yabancı ülkelerde korumak ve Fransız vatandaşları olarak takdim etmek mecburiyetinde kalıyordu; bu da Fransa konsolosları sık sık müşkül vaziyette bırakmıştır. Dolayısıyla bu sıkıntıya bir son vermek, aynı zamanda da tarikatlara karşı çok sık yükselen sesleri kısmak için Fransız hükümeti bu okulların kapatılmasına karar verdi. Bunun yanı sıra Şarka özel Fransız okullarında laik bir eğitimi örgütlemek üzere bir komisyonun gönderilmesine de karar verildi. Komisyonun çalışmalarının başına Eğitim Bakanlığı'nda büro şefi Mösyö Charlot getirildi, kendisi, daha önce ~~de~~ belirttiğimiz gibi önceki akşam geldiler."

7 Aksi belirtilmedikçe 1870'lerin başı için sunulan veriler SCHERZER'den (a.g.e.); 1890'ların başı için olanlar ise CUIINET'den (*La Turquie d'Asie*, c. III, Paris, 1894) ve ROUGON'dan (a.g.e.) alınmıştır.

8 SCHERZER, a.g.e.. s. 44.

sı yüzü bulmuştu; 1922'de ise yaklaşık iki yüz kişiydiler; Lazaristlerin kolejinin mevcudu sürekli olarak artmıştır.

Frères des écoles chrétiennes, diğer adıyla *frères ignorantins* ya da *frer*'ler İzmir'deki en faal gruptu; 1841'den bu yana şehirdeydiler. İzmirli Levantenler arasında en ünlü kurumlardan birini, 1881'de kurulmuş olan Saint-Joseph Koleji'ni idare etmekteydiler.⁹ Okulların yoğun olduğu, Frenk mahallesinin kuzeyindeki Güller Sokağı'nda yer alan Saint-Joseph paralı bir okuldu.¹⁰ Bina aynı adı taşıyan, aynı tarikatın hizmet verdiği kilisenin yakınındaydı. Haliyle, dengi Fransız kurumlarının programını izleyen okulun 1890'ların başında yaklaşık 140 öğrencisi vardı.¹¹ İzmir'de kilise okulları ve ücretsiz okullarıyla göze çarpan *frer*'lerin faaliyetlerinin doruk noktası olan Saint-Joseph Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında da büyümeye devam etmiştir; nitekim 1876'da *Conférences de Saint-Vincent-de-Paul* birliği popüler Hristiyan mahallesi Punto'da, Aliotti caddesiyle Punto yolunun arasında Saint-André okulunu kurmuş ve *frer*'lerin idaresine bırakmıştır.

1833'te Saint-Vincent-de-Paul rahibeleri gene Frenk mahallesinde "Providence" ya da Türkler için Yedi Kızlar Medresesi diye bilinen bir kız okulu açtılar. Yoksul ailelerin kızları burada ücretsiz okuyor, bunun yanı sıra ve en önemlisi, okul tıpkı tarikatın dünyadaki diğer kurumları gibi faaliyet gösteriyordu: "(Bura-

9 AMAEF-AT-CES-1878-1881, 162 numaralı telgraf, FK Pellisier'den FE Tissot'ya, 12.12.1880, "Frères de la doctrine chrétienne'e ait yeni kolejin açılışı": "Alışılmış merasimler velilerden ve *frer*'lerin dostlarından oluşan hatırı sayılır bir kalabalığın huzurunda gerçekleşti; herkes bu kendini işine adanmış öğretmenlerin etrafında dört dönüyor, böylece onlara duydukları yakınlığı ve minnetti ifade ediyorlardı. Büyük ayın sırasında, Fransa'ya övgüler yağdırmak için hiçbir fırsatı kaçırmayan episkopos gene sıcak bir dille ülkemiz hakkında görüşlerini dile getirdi. Monsenyör Timoni episkoposluk makamından Tanrı'nın Fransa'yı korumasını diledi ve etrafını saran kalabalık seyirciye üzerine basa basa sorumluluğu altındaki geniş ruhani dairede yaşayan Hristiyanların ibadetlerini sadece ve sadece Fransa'nın, Kilise'nin büyük kızı olan o yüce ulusun himayesi sayesinde yapabildiklerini, ayrıca yüzlerce yıldır Avrupa'dan misyonerlerin ailelere taşıdığı eğitimi de borçlu olduklarını belirtti."

10 CUI NET, a.g.e., s. 458-461.

11 Tarihin acı olaylarından geçmiş olan kurum, bugün İzmir'de, farklı koşullarda hâlâ faaliyetini sürdürmektedir.

da) yalnız Fransızca konuşulur.”¹² 1890’ların başında yaklaşık 450 öğrenciye kucak açmış olan kurum, ücretsiz olduğu için başka mezheplerden yoksul kızlarda da cazip gelmiştir. Toplumsal yelpazenin öbür ucunda ise Notre Dame de Sion cemiyeti 1875’te Fransız konsolosluğunun yakınında, Trassa Sokağı’nda genç kızlar için bir okul açıyordu. Talep İzmir Latin episkoposundan gelmişti. Gene tamamen Fransızca eğitim verilen bu paralı yatılı okul 1890’ların başında yüz kadar öğrenciyi barındırıyordu. Notre Dame de Sion rahibeleri 1922’de ise aşağı yukarı iki yüz öğrenciye eğitim veriyordu. Osmanlı İmparatorluğu’nun son demlerinde bu türden kurumlar arasında en iyisi burasıydı.

Bu iki örnek, eğitim veren dini birliklerin farklı kitlelerin ihtiyaçlarına uyum sağlayabildiklerini gösteriyor. Ücretsiz okullardan, iyi ailelerden gelen genç kızlar için seçkin kurumlara dek, toplumun içindeki her kesim rahibeler sayesinde kendilerine uygun bir okul bulabilmekteydi. Son dönemin Osmanlı toplumu farklı sınıfların eğitim ihtiyaçlarının farklı olmasını, dolayısıyla çocukları için farklı arzular beslemelerini normal karşılıyordu. Toplumsal gruplar arasındaki hiyerarşi en az etnik kıstaslara dayanan hiyerarşi kadar katıydı. Bunu mesele olarak görenler ise pek azdı, hele Batılı konsoloslukların mektuplarında ya da yayınlarında işe bu gözle bakmadıkları kesindir.

1913’te şehirde *frer*’lerin idare ettiği yedi Fransız Katolik erkek okulu bulunuyordu.¹³ Şehrin ve banliyölerin büyümesiyle doğan daha şık Hristiyan mahallelerinde de gene Fransız Katolik okulları mevcuttu. Bu okullar ağının ısıltısı, Fransızların ya da Avrupalıların yaşadığı çevrelerin çok ötesine taşmıştı; nitekim Buca’da bir Fransız Katolik din okulu, Göztepe’de Saint-Germanicus, Burnabat’ta Saint-Jean-Baptiste-de-la-Salle adında başka Fransız Katolik okulu, Kordelyo’da 1890’ların başında bir paralı sınıfla bir ücretsiz sınıf barındıran kiliseye bağlı Saint-Polycarpe Katolik okulu bulunuyordu.¹⁴ Selânik’in aksine İzmir’de faaliyet gösteren laik bir misyon yoktu.

¹² CUINET, a.g.e., s. 460.

¹³ *Annuaire oriental*, 1913, s. 1725, 1. sütun.

¹⁴ *Annuaire oriental*, 1915, s. 1418, 2. sütun.

Şehirde nüfusu birkaç bin kişiyi hiçbir zaman geçmemişse de, nüfuzlu bir İngiliz kolonisinin yaşamasına rağmen gerek İngilizce, gerekse Anglo-Sakson kültürü, İzmir'de de, Yakınoğu'da da egemen konumda değildi. İngilizlerin okulları daha gösterişsiz, fakat kaliteliydi. Dillerini ve ulusal karakterlerini korumaya büyük özen göstermeleriyle tanınan İngilizler özellikle 1848'de, Burnabat English College'in kurulduğu Burnabat köyünde yoğunlardı. En tanınmış kurum Mr. Barkshire'ın 1852'de tesis ettiği, 1890'ların başında yaklaşık yüz öğrencisi olan, 1900'lerde ise aşağı yukarı 150 çocuğun okuduğu Serbest Ticaret Okulu'ydu. Ermeni mahallesinde de İskoç diye bilinen bir okul bulunmaktaydı; 1890'ların başında, yani 19. yüzyıl sonunda çoğu Yahudi ya da Rum olmak üzere aşağı yukarı 150 çocuğu barındırıyordu.¹⁵ Bu özel okulların hepsi doğal olarak İngilizce öğrettiklerini ilân ediyor, ama bunun yanında pratikteki yararından ötürü Fransızca da veriyorlardı. Bunun yanı sıra programlarında yerel dillere yer verdilerse de, Türkçe bunların arasında yoktu.

İZMİR'DE AMERİKAN OKULU: MODERNİZME DOĞRU YENİ BİR YOL

Amerikalılar Batılılar arasında İzmir'e en son gelenlerdir, fakat buraya ellerinde yeni imkânlarla yerleşmişlerdir. İzmir, zamanla Amerikan Protestan propagandasının önemli bir üssü haline gelmiştir. İlk misyonerler 1820'de İmparatorluğa ayak bastılar; ilk adım attıkları yer İzmir'di, ardından faaliyetlerini Anadolu'ya yaydılar. 1833'te matbaalarının birkaç yıllığına Malta'dan İzmir'e taşınmasıyla Amerikalı misyonerler daimi bir yapıya kavuşmuş oldular. İzmir'deki okullar bütün İmparatorluğu kat eden Kuzey Amerika sistemiyle bağlantılıydı. Bu eğitim anlayışının göz bebekleri İstanbul'da, 1863'te kurulan *Robert College* ile 1866'da açılan *Syrian Protestant College*'di (geleceğin *American University of Beirut*'u). Her ne kadar misyonerler yerli kiliselerden ayrı, yeni kiliseler yaratmaya niyetleri olduğunu inkâr etseler de bu eğitim açısından en başta Protestanlığa geçen Rumlarla Ermeniler yararlanmaktaydı.¹⁶ Her ne söylenirse söylen-

¹⁵ Scherzer, Rougon ve Cuinet yirmi yıllık aralarla aşağı yukarı aynı bilgileri veriyorlar.

¹⁶ DWIGT H., "Die amerikanischen Missionen in der asiatischen Türkei" (İng.), *Durch Syrien und Kleinasien, Reiseschilderungen und Studien* (ed. OBERHUMMER R. ve ZIMMERER H.), s. 450-464.; s. 452'den: "Türkiye'de misyonerlik macerasına atılırken *American Board of Missions*'un

sin, Amerikan okullarının açılmasıyla, *American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*'ün misyonerlik niyetleri arasında sıkı bağlar vardı.

İzmir'de ilk andan itibaren büyük takdir toplayan bu kurumlar, Birleşik Devletler'e göç etmeyi planlayanlar için ilk basamaktı. Teknik gelişmeler –buharlı gemilerin, ardından Avrupa'yla demiryolu ağlarının gelişmesi– sayesinde, artık Birleşik Devletler'le Osmanlı İmparatorluğu arasında gidip gelmek mümkündü. Bu okulların amacı da ülkelerinden uzakta bulunan yabancıların çocuklarına hizmet vermek değildi. 1922'de Amerika Birleşik Devletleri Başkonsolosu George Horton'a göre İzmir'deki Amerikalıların hemen hepsi aslında sonradan vatandaşlık almış Osmanlı Rumlarıydı ve o zamanlar yaklaşık 250 kişiydiler.¹⁷ İzmir'de Amerikalı olmadığı için kurumlar başka bir hedef kitleyi belirlemişti.

Açılan ilk okulun kızların eğitimine adanmış olması ilginçtir. Amerikan eğitimi, belki de bölgedeki ilgisizliğin üstesinden gelebilmek için şehirdeki diğer okulların tam aksi bir gelişim çizgisi izlemiştir. Okul 1875'te, şahsi bir girişimden doğdu; şehirde yaşayan Mary West adında bir Amerikalı kendi evinde *American Collegiate Institute for Girls*'ü kurdu. Daha sonra okul Manisa civarına taşındı; burada başarıya ulaşmanın birinci koşulu olan bir yatılı okul açmak mümkündü. Ardından 1887'de tekrar İzmir'e dönen kurum, *Women's Board for Foreign Missions of Boston*'un yardımıyla Basmahane'de, Ermeni mahallesinin içinde inşa edilen bir binaya taşındı, böylece diğer Amerikan kurumlarına bağlanmış oluyordu. *International American Collegiate Institute* adını alarak savaştan sonra bir ilk, bir orta kısım, bir de öğretmen okulunu içine alacak kadar gelişti. 1890'ların başında kurumun yüz kadar öğrencisi vardı; 1920'lerin başında ise mevcudu aşağı yukarı üç katına çıkmıştı. Savaştan sonra ise binalar dar gelmeye

amacı bir mezhebi yaymak değildi. Bir Hristiyan kilisesinin mensuplarını orayı terk edip bir başkasına geçmeye davet etmek değildi mesele. [Board'un] hürmete lâyık Doğu kiliselerine hiçbir düşmanlığı yoktu. [...] *American Board* [...] eğitimi yaygınlaştırmak, herkesin rehber kabul ettiği İncil'i daha iyi tanıtmak için Doğu kiliselerinin ruhbanının desteğini alacağını umuyordu.”

17 HORTON G., *Report on Turkey: USA consular documents*, Atina, Journalists' Union of the Athens Daily Newspapers, 1985 (Yunanca çevirisi), s. 142-143.

başlayacaktı. 1920'lerin başında okul mevcudu, hemen hemen İzmir'deki bütün Amerikan kolonisinin kişi sayısına denkti.¹⁸

1891'de Ermeni mahallesinde kurulan *International College* ya da *College McLachlan*'la yörede Amerikan eğitim şebekesi tamamlanmış oluyordu. Kurum 1897'de *American Collegiate Institute for Boys* adını aldı; 1903'te, Amerika Birleşik Devletleri tarafından resmen *College* olarak tanınmasından sonra *International College*'e dönüşecekti. Ardından 1913'te okul Paradiso-Kızılçullu'ya [bg. Şirinyer —ed.], Buca'ya giden demiryolunun üstünde bir yere taşındı. *College*'in burada aldığı görkemli binalar, tıpkı Atlantik'in ötesindekiler gibi bir kampüs oluşturuyordu.¹⁹ Okul kısmen *American Board of Foreign Missions* ve *Women's Board of Missions in Bostan* tarafından destekleniyordu. 1915'e ait *Annuaire Oriental*'de binaların elektrik ile aydınlatıldığı belirtilmiştir, bu da ne kadar modern olduklarını ortaya koyar.²⁰ Öğrenciyi *Bachelor of Arts* ve *Bachelor of Commerce* diplomasına hazırlayan okulda İngilizce zorunlu, Rumca ve Ermenice, ve ayrıca Fransızca seçmeliydi.²¹ Okuldaki yerel dillere bakarak müşterilerin kimler olduğunu anlamak mümkündür: Bunlar muhtemelen mezhep değiştirmiş Rumlar ve Ermenilerdi. Apostolik Ermenilerin yayınlarında Protestan Ermeniler, eğitimde tamamen misyonerlere bağımlı olarak tarif edilir,²² Levantenlere ait kaynaklar da bu görüşü destekler.²³ *International College* geleceğin Er-

18 BIRGE J.K. (ed.), a.g.e., s. 18-19. VERHEU J., "Die armenischen Massaker von 1894-1896, Anatomie und Hintergründe einer Krise", KIESER H.-L., *Die armenische Frage und die Schweiz (1896-1923)*, s. 69-129, Zürich, 1999.

19 Tesisler sonradan NATO tarafından kullanıldı.

20 *Annuaire oriental*, 1915, s. 1515, 2. sütun.

21 SOLOMONİDİS, *Eğitim...*, a.g.e., s. 372.

22 AMADYAN S., "İzmir'deki Ermeni Cemaati", *Teotig, Herkes İçin Almanak, özgür Ermeni'nin Küçük Ansiklopedisi*, s. 166-181, İstanbul, 7. yıl, 1913 (Ermenice), s. 180.

23 BIRD S.W.H., *And Unto Smyrna, the Story of a Church in Asia Minor*, Londra, James Clarkes & Co, 1957, s. 68: "1836'da daha da çok Amerikan misyoneri geldi, fakat Rum makamları dini propagandanı korkarak Rum çocuklarını okullardan aldılar. Okulların kapanmasına rağmen *American Board* kadrosunu büyüttü. Mösyö Temple Hollanda şapelinde İngilizce vaazlar verdi, Mösyö Adger ise Ermeniler için ayinler düzenledi. Yaptıkları işler Ermeniler arasında epey yankı buldu."

meni Protestan din adamlarını hazırlamaktaydı. Abdülhamid döneminde, 1894-1896'daki katliamlardan sonra okul iç kesimlerden gelen yetimlere kucak açarak emniyetli bir eğitim yuvasına dönüştü.²⁴ Protestan misyonerler, Ermenilerin hayatta kalmasında çok belirleyici bir rol üstlendikleri bu olaylarla son derece ilgiliydiler. 1890'ların başında okul mevcudu yüzü bulmuş, 1920'lerin başında ise yaklaşık dört katına çıkmıştır.²⁵

Her iki Amerikan okulunun öğrenci sayısının alabildiğine artması, bu eğitim tarzıyla sunulan perspektiflerin gerçek bir hayranlık uyandırdığını gösteriyor. Tıpkı rakip Batılı kurumlarda olduğu gibi, bunlarda da ders programı metropol ülkeninkinin bir taklidiydi; okulu bitirdikten sonra öğrencilerin yerel toplumda kendine nasıl yer edineceğine pek önem verilmiyordu.

BATILI OKULLARIN İZMİR HALKI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Batılı okullar birtakım dil becerilerinin yanı sıra, İzmir ekonomisinin Batının hâkimiyetindeki dünya ticaretinde kendine bir yer edinmesini sağlayan kültürel becerileri de kazandırmaktaydı. Dil, kültür ve ticaret arasında karmaşık ilişkiler vardı; bu üç alandan birincisine ulaşmak, öbür ikisinin yolunu açabilirdi. Okullar dil derslerinin yanında çoğu zaman ticari bilgiler de veriyordu; kapitalist ekonominin muhasebe, ticaret, finans teknikleri evrenselleşmekteydi.

Müslümanların çok az olmasına karşın Batılı okullar etnik-dini açıdan karma bir ortam sunabilen nadir yerlerdendi. Sözelimi 1906'da İzmir'deki Fransız okullarında toplam 278 öğrencinin sadece 20'si, yani mevcudun yüzde 7'si Müslüman'dı, buna karşılık yüzde 6'sı Musevi, yüzde 27'si Katolik olmayan Hristiyanlar, yüzde 60'ı ise Katoliklerden oluşmaktaydı.²⁶ Öğrencilerin bu okullara devam edip etmemesini hâlâ büyük oranda dini aidiyetler belirlemekteydi; Katoliklerin okuldaki oranı, şehirde işgal ettiklere yere kıyasla çok büyüktü. Aynı durum Al-

24 *Bizim İzmir*, New York, 1960 (Ermenice), s. 80.

25 BIRGE, a. g. e., & *Education*, s. 18-19. VERHEIJ, a. g. m.

26 PINON R., *L'Europe et l'Empire ottoman, les aspects actuels de la question d'Orient*, Paris, Perin, 1908, s. 511.

man okullarında da göze çarpar.²⁷ Batılı okul İzmir’de Hristiyanların, Musevilerin ve Müslümanların yan yana olduğu bir yer olsa da, bu birlikteliğin sayısal oranları şehirdeki oranlarla uyumlu değildi. Öğrencilerin kabulünde dolaylı olarak doğal bir toplumsal ve dini ayrımcılığın payı vardı. Bunun tam tersine, Müslüman aileler her tür misyoner propagandasından uzak duruyorlardı. Coğrafyacı Vital Cuinet’nin etnik köken ya da din ayrımı yapmaksızın öğrenci alan Fransız Katolik kurumlarının açık yaklaşımında ısrar etmesine rağmen, bir tek Fransız eğitiminin evrensel bir karaktere sahip olduğunu ileri sürmek abartılı olur. Birkaç kişiden ibaret olan Müslümanlar bu okullarda gene de marjinal kalmaktaydılar.

Gayrimüslim milletlerin bu okullardaki oranının yüksek olması, söz konusu milletlerin eğitim alanında ilerlemesinin de yolunu açtı. Doğulu Museviler ve Hristiyanlar çocuklarının ellerinden kaçmasından korkmaktaydılar. Esasen bir bireyin içinden geldiği millettten ayrılması toplumsal anlamda ölümüyle eş anlamlıydı, ailesi açısından bir trajedi demekti, fakat bu her şeyden önce genel olarak grubun bütünlüğüne yönelik bir tehditti. İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi İzmir’de de Batılı okulların açılması yörenin önde gelenlerinin dikkatlerini çekti; bir taraftan da eğitimde gerek cemaatler bünyesinde, gerekse genel olarak yerel sistemlerin geliştirilmesini tetikledi. Öte yandan aynı cemaatin içinden kimileri Batılı okullara yakınlık duyarken, kimileri şüpheyle bakabiliyordu; bir bütün olarak bakıldığında milletler homojen gruplar değillerdi.

Batının karşısında eğitimde ilerlemenin yolu, Batının dildeki ve teknik alandaki becerilerini edinmekten geçiyordu. Bunun yanı sıra İzmir’de Fransızlara ait olmayan okullarda da geniş ölçüde öğretilen Fransızca da eğitimde iyice kök salmıştı. Fransızcanın uç boyutta kullanıldığı Alliance israélite, Musevilerin konuştuğu yerel dillerden hiçbirini kabul etmiyordu. Ladino, kurumun gözünde burun kıvrılacak bir jargondur sadece.²⁸ Paris’teki merkez büro, bundan başka Filistin’deki

27 GEORGELIN, "La lente disparition d'un monde ethnique complexe : Smyrne à la fin de l'Empire ottoman, 1894-1922", *Deltio*, sayı 14, Atina, 2004.

28 AAIU, Fransa, XVII-F28: Mösyö Fresco’nun 1907-1908 yıllık raporu: "Türkçe emanet bir elbise, Fransızca bir gala kıyafeti, Ladino insanın kendini daha rahat hissettiği eski püskü bir gecelik." Aktaran RODRIGUE, a.g.e., s. 115.

Yahudilerin yaşayan İbranicesini de saf dışı bırakmıştı. Batı dünyasından gelen bilgiler, başka bir yerde standardı belirlenmiş yerli bir kültüre de yer tanıyan Doğu'ya ait bir kültürel çerçevede aktarılıyordu. Bu süreçte tarihsel ulusçu söylem gibi dışarıdan ithal edilmiş formları benimseyen yerel kültür köklü bir değişimden geçiyordu. Benimseme iki yönlüydü. Böylece eksiğiyle gediğiyle ulus-devlet modeli bütün dünyayı ele geçirecekti. Bu türden kurumlarda aldıkları eğitim çocukları İmparatorluğa yabancılaştırıyordu. Şehrin çocukları dünyayı Batının entelektüel referanslarıyla düşünmeyi öğreniyor, Avrupamerkezci kıstaslara göre yargılarını oluşturuyorlardı. Aldıkları sağlam eğitim sayesinde ilk başta şehrin yarı-sömürge ekonomisinde ayrıcalıklı konumlar edinseler de "pusulalarını şaşırmış" durumdaydılar. Bireylerin maddi açıdan başarıya ulaştıkça çelişkili olarak, şehirdeki kimi grupları politik açıdan zayıf düşebilmekte, yöredeki cemaatlerin oluşturduğu renkli karmaşanın içinde varlığını sürdürmekte zorlanabilmekteydi.

Programda Türkçeye yer verilmemesi bütün bu kurumların ayırt edici bir özelliğidir. Türkçe Anadolu'nun iç kesimleriyle bir bağları olmayan, Osmanlı makamlarıyla ilişki kurmamayı da başarabilen bazı ailelere göre gereksizdi. Buna karşılık, çocuklarının vilayetin iç taraflarındaki Türkçe konuşan insanlarla iş yapabileceğini düşünenler bu dille ilgilenmekteydi. Perakende mamul mal ticareti demiryolları boyunca gelişmekteydi ve müşteriler tabii Türkçe konuşuyordu. Aynı şekilde ihraç edilecek tarım ürünlerini toptan almak için de genellikle Türkçe konuşan tedarikçilerle temasa geçmek lazımdı. Ve nihayet iç taraflardan İzmir'e gelmiş aileler vardı: İzmir'e yerleşmiş olan Karamanlı Rumlar bunların arasındaydı. Osmanlı idaresiyle ilişkileri sürdürmek için ise Türkçe bilmek şarttı. Özellikle İzmir gibi şehirlerde gayrimüslimler hâlâ birtakım idari ya da adli görevler edinebilmekteydi.²⁹ Her ne kadar İzmir'i Anadolu'dan farklı algılayanlar varsa da, Türkçenin sistemli bir şekilde öğretilmemesi, gayrimüslimlerin ülkeyle olan bağlarını zayıflatıyordu.

29 KRIKORIAN M.K., *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, Londra, 1978, s. 1: "Ermeni cemaatinin Doğu Anadolu'da ve Suriye'de Osmanlı kamusal hayatına katılımı hakkında henüz özel bir araştırma yapılmamıştır." FINDLEY C. V., "The Acid Test of Ottomanism : The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", XVI. bölüm, a.g.e. (ed. BRAUDE ve LEWIS).

Batı odaklı olan ders programlarında, coğrafi, tarihsel ya da ahlâki olarak Romalı Katoliklerin ya da Protestanların dünya görüşü çocuklara aktarılmaktaydı. Batı Hristiyan âleminde, dolayısıyla dinamik, temiz, gerek teknik gerekse ahlâki olarak sürekli gelişen dünyada Müslümanlar âdetâ yoksultar. Bu bakış Doğulu Hristiyanlarla Musevileri potansiyel olarak Batıya daha yakın göstererek Osmanlı toplumunu parçalamaktaydı; bundan ötürü Müslümanlar arasında Fransızca ya da diğeri Batı dillerini öğrenme eğilimi o kadar yaygın değildi. Fransızca bilmek, Osmanlı toplumunun ayrışmasının önemli dinamiklerinden biriydi. Batılı okullar cemaatlerin kendi içine kapanmasını teşvik ediyor, Müslümanlar ise buna şüpheyle bakıyordu. Bu okullara gitmek, Batılı dilleri konuşmak, Batılı güçlerin yerli Hristiyanlarla yapabileceği birtakım gizli anlaşmaların gözle görülebilen işaretleiriydi.

Yüzyıl sonunda Batılı okulların özellikle kullanılan dil açısından ulusal karakterlerini öne çıkardıklarını görürüz. Örneğin İtalyan okulu Fransızcaı geri plan-
da tutarak İtalyancaı şart koşarken, Alman okulu Fransızcaı kaldırıyor, Alman-
caı zorunlu yapmaya niyetleniyordu. İzmir'deki Fransız Katolik okulları, ente-
lektüel açıdan etraflarında var olan dünyanın içinde yer almaksızın Doğuda
Fransa'nın bir parçasını kurmayı şiar edinmiş, son derece tek boyutlu kurumlar-
dı. Özel okullarda yerel dillere daha az zorluk çıkarılıyor, bunlar seçmeli dersler-
le verilebiliyordu. Fakat ancak bazı öğrencilerin devam ettiği seçmeli dersler
acaba ne kadar ciddiye alınıyordu? Okulda öğretilenlerin toplum içindeki itibarı,
öğrencilerin okula yazılma sürecini doğrudan etkiliyordu. Eğitimde şu ya da
bu dilin önerilmesi, milletlerinin kurumlarına vefasızlık eden ailelerin içini ra-
hatlatıyordu. Okul gerçeği derinlemesine incelendiğinde kozmopolit şehir miti
büyük zarar görür. Çoğulluğunu tam olarak yaşayamayan şehir, Osmanlı'nın son
döneminde hiyerarşik olarak sıralanan ve giderek aralarında duvarlar yükselen
birtakım eğitim kurumları barındırıyor, piramidin tepe noktasına ise Yakındo-
ğu'yu reddeden, hatta aleyhine çalışan kurumları yükseltiyordu.³⁰ Batılıların
birbirlerine yönelik saldırganlaşma potansiyeli taşıyan söylemleri ve icraatları,

30: Pinon'a göre Doğulu öğrencilerin Batılılara göre daha yavaş olduğu tartışılmaz bile; ayrıca on-
lara Batıdaki öğrencilerin seviyesinde eğitim vermek de ham hayalden ibarettir.

cemaatler arası ilişkilerde norm haline geliyordu.³¹

Bazen bireyleri oldukları yerde geliştirmek gerektiği gibi söylemler kullanılsa da, Batılıların eğitim alanındaki yatırımlarında emperyalist bir amaç vardı.³² O zamanlar gazetecilerin ve politikacıların açıkça ifade ettiği, meşru bir hedefti bu.³³ Zihinleri şu ya da bu Batılı modele aşına kılmaktı istenen, bu zihinler de Batıya hep sadık kalacaklardı. Okulun çocukların çoğunun zihninde güçlü izler bırakabildiği bir devrin hesabıydı bu.³⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda mükemmel kurumlara sahip olmalarına rağmen, Batılıların okul kurarken birincil hedefleri eğitim seviyesini yükseltmek değildi.³⁵

Ve son olarak Batılı bir okula gitmek başka bir yere göç etmeyi kolaylaştırmakta, bireye zenginlik ya da sadece başka bir yerde hayatını sürdürebilme olanacağı vaat etmekteydi. Özellikle 1894-1896'dan sonra Amerika'ya gitmek Ermeniler için sıradan bir gelecek hayali haline gelmişti. Birer çıkış umudu olan yabancı okullar İzmir şehrinde ve yöresinde grupların istikrarı için büyük bir tehlikeydi. Kitleleri harekete geçirebilme potansiyeli taşıyan bu birikim, politik ya da ekonomik koşullardan ötürü gerektiği zaman işlerlik kazandırılarak kullanılmıştır. İzmir'de Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, ardından da 1922 Eylülünde alalecele yapılacak olan da buydu.

31 Bugün, İstanbul Ermeni cemaatindeki bazı ailelerde görüldüğü gibi, aileler bütün çocuklarını aynı sistemin okullarına vermemiş olabilirler.

32 PINON, a. g. e., s. 500-501.

33 Alman makamları da aynı hesaplarla hareket ediyordu: Örnek olarak bkz. *Nordeutsche Allgemeine Zeitung*, 23.3.1906, "İzmir'deki Alman kız okulunun belirsiz kaderi," DS-39, s. 668'de alıntılanmış: "Memleketin kızlarına Almancayı ve Alman zihniyetini tanıtmaya ihtiyacı seneden seneye, giderek artmıştır. Bu kızlar ileride anne olacaklar; yuvanın zihniyetini ve dilini belirleyenler ise annelerdir. Almanca'nın konuşulduğu, zihinlerde bir Alman etkisinin olduğu bir ticaret şehrinde, Alman ticari ilişkileri için en güvenilir yolları bulmak mümkündür. Alman kız okulumuz elbette en başta, kendisine emanet edilen öğrenciler için çaba harcamaktadır. Bununla birlikte böylece Alman vatanına hizmet ettiğinin de bilincindedir.

34 O zamandan bu yana okul söyleminin statüsü değişmiştir. Bununla birlikte yüzyılın başında da öğrenciler arasında daha o zamandan kurumun söylemine tavır koyanlar vardı. Bkz. PERGAUD L., *La Guerre des boutons: roman de ma douzième année*, Paris, 1912.

35 Cizvitlerin idaresindeki Beyrut Saint-Joseph Üniversitesi, İstanbul'da, Lazaristlerin işlettiği Galata Saint-Benoît Koleji ve Selânik'teki laik misyonun lisesi Fransız sistemine örnektir.

YEREL OKULLAR: RUM ÖRTODOKS ÖRNEĞİ

Geçen yüzyılda "Yunan ırkının" hasletleri arasında sayılan bilgi ve beceriye doyamama durumu bir kenara bırakılacak olursa, Ortodoks okul ağı öncelikle İzmir'de, Katolik okulların mevcudiyetine bir cevap olarak gelişmeye başlamıştır.¹ İlk Rum okulları çocukları topyekun kötü sayılan yabancı etkisinden korumak için kurulmuştur. Konu hakkında kalem oynatmış olan Ortodokslar, kendiyle öteki arasındaki keskin sınırı ortaya koyan bir kelime hazinesi yaratmış ve tekrar tekrar kullanmışlardır. *Mikrasiatika Chronika*'daki makalelerde, diğer Hristiyanlarla ilişkilerin, dergiye sık sık katkıda bulunan okul idarecilerinin kafalarını meşgul eden bir mesele olduğu hissedilir. Benlik olumlu bir kutup, aynı toprağın, aynı kültürün, aynı ırkın, hatta aynı ailenin paylaşıldığı ahenkli bir dünya olarak sunulmuş, şu gibi terimler sık sık tekrarlanmıştır: *homoyenis*, "aynı soydan"; *yiyeis*, "aynı toprağın evlâdı"; *mitrikos*, "anaç"; *patroos*, "atalardan kalma", *hellinomathis*, "Yunancayı öğrenmiş olarak", ve *katharohaimos*, "ari kandan". Ulus meselesine Alman ve Fransızların bakışı arasındaki fark, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ideolojik durumu özetlemeye yetmez; iki söylemin nasıl birleştiğine ve çoğu zaman nasıl sadece aynı şeyin iki yüzünü oluşturduğuna dikkat etmek daha aydınlatıcı olabilir.² Özü itibarıyla şüpheli olan öteki'ni tarif etmek için, ilk baştakilerin tam zıttı olan şu terimlerin kullanıldığını görüyoruz: *allotrios* "yabancı, bizi ilgilendirmeyen"; *xenos*, "yabancı"; *alloethnis*, "başka bir ulustan"; *alloyenis*, "başka bir soydan"; *turkomathis*, "Türkçe bilen" ya da hatta *heteroglossis*, yani "[Yunancadan] başka bir dil konuşan."³ Burada genetik ve kül-

- 1 Yunan yazarların kaleminden çıkmış olan monografilerde bu okullar daima "Propaganda'nın eğitim kurumları" olarak tarif edilir.
- 2 SİGALAS N., "Hellénistes, hellénisme et idéologie nationale. De la formation du concept d'hellénisme" en grec moderne", s. 239-291, *L'Antiquité grecque au XXe siècle, un exemplum contesté?* (ed. AVLAMI Ch.), Paris, 2000.
- 3 İSSİGONİS A., "İzmir Rum Pedagoji Enstitüsü", s. 79-113, *MCh.* c. XII, 1965 (Yunanca).

türel kategoriler üzerinden tarif edilen öteki'nin iki yönünü görüyoruz. Araştırdığımız yazarlara göre ötekilik, ne yazık ki karşı konulmaz bir şekilde kendiliğin alanına nüfuz etmiş durumdaydı. Kimi Rumlara değişmiş, Türk toplumuyla ya da başka dini gruplarla fazlasıyla yakınlaşmış gözüyle bakılıyordu.

Çocukların Rum Ortodoks bir ortamda terbiye edilebilmesine imkân sağlamak, ortaokulları olmayan, uzak bölgelerden gelen öğrencilerin barınabileceği yatılı okullar açmakla mümkündü. Katolik ya da Protestan kurumların yatılı kısımları vardı ve çok sayıda Ortodoks çocuğu çekebilmekteydiler. Cemaat kurumları ise bu türden yapılar kurmakta geç kaldı. Gerçi özel teşebbüsler bu boşluğu dolduruyordu: Aronis okulu (1854), İsigonis'lerin Rum Pedagoji Enstitüsü (1851'de bu amaçla kuruldu), ve ayrıca Homirion ailesinin kız okulu (1881'de böyle kuruldu). Aronis okulunun yatılı kısmında 1900'de elli kadar yatılı öğrenci okuyordu; okul bu sayede Anadolu'nun içlerinden Mısır'a kadar bütün Rum âleminde büyük başarı kazanmıştır.

Tıpkı Batıda olduğu gibi burada da erkeklerinkine göre daha geç gelişen kız okulları açısından mesele daha da nazikti.⁴ Solomonidis'e göre 18. yüzyılın başında İzmir'de okuma yazma bilen dört kadın vardı sadece!⁵ Âdet, kızların Batılı misyoner okullarına gidip en azından bir Batı dilini öğrenmeleri idi. 1841'de Aya Fötini Merkez Kız Okulu açıldı, fakat yatılı kısmı yoktu. 1881'de birtakım nüfuzlu kimseler "Rum kızlarının eğitim ihtiyaçlarını ulusal ve dini geleneklerine yakışan, çağdaş dünyanın en son metotlarına ve gereklerine uygun bir şekilde karşılamak üzere"⁶ Homirion'u kurdular. 1880'lerin sonlarında Rum kızlarının yabancı okullara o kadar rağbet etmediği düşünülürse bu girişimin iyi sonuç verdiği söylenebilir.⁷ Homirion'un yerleştiği beş bina Trassa yakınlarında, Magnifi-

4 OZOUF M., *L'Ecole, L'Eglise et la République, 1871-1914*, Paris, 1963 (incelenen 2. baskı, Paris, 1982).

5 SOLOMONIDIS, *L'Education...*, a. g. e., s. 224.

6 ATHINOYENIS A., "İzmir Homirion kız okulu", s. 137-158, *MCh*, c. I, 1938, Atina, ES, 1938 (Yunanca), s. 152.

7 Yazar Rum kızlarının Homirion'un kurulmasından sonra Batılı kurumlara kesinlikle gitmediğini kesin bir dille söylese de, bu doğru değildir.

que Caddesi'nde, kent içindeki duruşundan bile belli olduğu üzere okulun açıkça rekabete kalkıştığı Dame de Sion'un yanı başındaydı.

19. yüzyılın ortalarına doğru Ege bölgesindeki en küçük köylerde bile Rum cemaat okullarının olduğu görülür. Rumlarda hemen hemen genelleşmiş durumda olan ilköğretim, köyün kilisesi tarafından verilmekteydi. Okul binası ya da ideal durumda biri kızlar, biri erkekler için iki okul binası çoğunlukla kiliseye ait alanın içinde yer alırdı. Bu türden okullarda organizasyon şeması hep aynıydı; köyün önde gelenlerinden oluşan ruhani daire meclisi bir idare meclisi seçerdi. Okulun iâşesi de kilisenin gelirlerinden ya da şahısların bağışlarından karşılanır, bağışçının adı da bazen okulun adına dahil edilir, böylece bütün dindaşlara duyurulurdu.

Rum kurumları bir ağ halinde faaliyet gösterir, öğrencilerin bu ağ içinde yer değiştirebileceği de göz önüne alınırdı. Esasen Rumlar da sürekli hareket halindeydi. Balkan savaşlarına kadar Osmanlı'nın Küçük Asya kıyılarına Adalardan yeni Rumların geleceği hep hesaba katılmıştır. Bu topluluklar çocuklarıyla birlikte, hep daha iç kesimlere de nüfuz ederlerdi. Okul ağı doğuya doğru ilerledikçe, verimli Menderes ya da Gediz vadilerinin içlerine, demiryolu hattı üzerine tarım ya da ticaret erbabı yeni ailelerin yerleşmesi de kolaylaşıyordu. Varolan şebeke insanların tam aksi istikamette yer değiştirmesine de zemin yaratıyordu. *Sholi Evangeliki*'nin müfredatının etrafında farklı programların birbirine eklenmesiyle karşılıklı bir minnettarlık doğuyordu. İyi Rum okulları isteyenlere İzmir'e gelip, Atina Üniversitesi'nin ya da ticaret okullarının kapılarını açabilecek genel orta eğitim fırsatı sunmaktaydı.

RUM OKULLARINDA EĞİTİM KADROSU

Küçük okullara bulundukları yöreden öğretmen bulmak mümkündü; bir öğretmen okulu kısmı olan *Sholi Evangeliki*'nin, daha sonra da Homirion kız okulunun faaliyetleri sayesinde bölge ilköğretim seviyesinde eğitimciler yetişebilmiştir. Bölgede en yüksek seviyedeki, yani İzmir'deki büyük liselerdeki eğitimcilere bakıldığında, çoğu zaman onların da aynı tedrisattan geçtikleri görülür. Eği-

timciler erkekti ve büyük çoğunluğu İzmir'deki Sholi Evangelî'nin ya da Rumlara ait başka büyük liselerden mezun olmuş, daha sonra Atina Üniversitesi'nde okumuş, Batı Avrupa'da, en başta da Paris'te, ama bazen de Almanya'da doktora ya da daha ileri çalışmalar yapmışlardı.⁸

Babası 1852'de ailenin adını taşıyan bir okul kurmuş olan Hristos Aronis 1880'de Atina Üniversitesi'ne gitmiş, ardından Almanya, Jena'da, nihayet Mü-nih'te eğitime devam etmişti. Klasik filoloji okumuş, fakat üstüne bir de pedago-gji formasyonu almıştı. 1840'lı yıllarda gene Atina Üniversitesi'nin tedrisatından geçmiş olan babasıyla birlikte okulu idare etmek üzere İzmir'e geri döndü.⁹ Al-manya'daki eğitim programı, Fransızca'yı mükemmelen öğrenmeye engel değildi. Genç kızlar arasında da aynı yolda yürümüş olanlar mevcuttur. 1881'den 1922'ye kadar kurumu tek başına idare eden Homirion'un müdiresi Eleni Luizu Atina'daki ünlü kız lisesi Arsakeion'u bitirmiş, ardından Almanya'da ve Avustur-ya'da eğitimine devam etmişti.¹⁰ Merkez kız okulunun müdireleri de benzer gü-zergâhlardan geçmişlerdi.¹¹

RUM OKULUNDA RUM OLMAYANLAR

İzmir *Sholi Evangeliki*'ye ait eski öğrenci listelerinde bir tek Müslüman adı-na bile rastlanmaz.¹² Bütün veriler Rum kurumlarının Türk toplumuna hiçbir

8 Bucalı meslek sahipleri de için de aynısı geçerlidir, örneğin hukukçu P. Fotiadis, avukat A. Area-lis, gene hukukçu A. Atinogenis için. KARARAS N., *Buca, İzmir'in çiçekli şehri, tarihi, hayatı*, Atina, 1962 (Yunanca), s. 39 ve devamı.

9 ARONIS N., *İzmir'de Eğitimin Tarihine katkı, Aronis Okulunun Tarihçesi*, Atina, 1963 (Yunan-ca). Atina Üniversitesi Otto devrinin bir girişimi olarak 1837 Mayıs'ında açıldı. Baba Aronis, oku-lun ilk öğrencilerinden biriydi.

10 ATHINOYENİS, "Kız okulu...", a.g.m., s. 137-158.

11 ANASTASSIADIS S., "İzmir Merkez Kız Okulu", s. 162-171, *MCh*, c. III, 1940 (Yunanca).

12 SOLOMONİDİS, *Eğitim...* a.g.e., s. 183-194. Listelerde eksikler olabilir. Buna karşılık iki yerde Rum adlarının yanında Arapçayı çağrıştıran soyadlarına rastlanır, 1909'da mezun olan Ebu Selam Mi-halis ve —belki birincinin kardeşi olan— 1911'de okulu bitiren Ebu Selam Yoannis; iki yerde (1894 mezunu Ganon İzak'la 1901 mezunu Kolhjen Arthur) muhtemelen Yahudi isimleri, gene iki yerde (1904 mezunu Aronyan [A]ram ve 1922 mezunu Agatzanyan Aram) Ermeni isimleri mevcuttur.

açından cazip gelmediğini gösteriyor. Acaba Ortodoks eğitimi bambaşka bir meşruiyet evreninden gelen bir öğrencinin zor katlanabileceği, Yunan milliyetçiliğini taşıyan, Türk halkına temelden ters bir eğitim olarak mı algılanıyordu? Anlaşıldığı kadarıyla Müslümanların çok azınlıkta olduğu, Rumca konuştuğu ya da Türkçe-Rumca iki dil bildiği, başka okulun da olmadığı yerlerde Türk çocuklarının Ortodoks okullarında okuma ihtimali daha yüksekti. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Urla gibi Musevi okulunun olmadığı yerlerde Musevi aileler ve cemaatin idarecileri de aynı ikilemin içine düşmüşlerdi. Alliance Israélite Universelle Musevi din okullarındansa, daha planlı ve modern olan Rum okullarını tavsiye ediyordu.¹³ Özetlemek gerekirse, Türk ya da Musevi aileler İzmir dışında, Rumca eğitim veren bir Rum okuluyla okulsuz kalmak arasında seçim yapmak zorunda kalabilmekteydiler. Özellikle bazı Türk çocuklarının Rum okuluna gittiği, İzmir'e 12 km mesafedeki Hacılar köyünde durum buydu.¹⁴ Müslüman çocuklar burada din derslerine giriyor, Ortodoks dualarını ezbere okuyabiliyorlardı: "Bir vakitler Rum okuluna giden bir Türk çocuğu varmış. Okuldaki bir bayram sırasında öğretmen onu da ayağa kaldırıp sormuş. — "Haydi Mustafa," demiş, "sen de bize *Hristos Anesti*'yi oku bakalım". Ve Mustafa orada bulunan babasını da sevince boğarak büyük bir coşkuyla ilahiye söylemiş."¹⁵ Okuldaki ortak sosyalleşme ortamında herkes hem aynı oyunları oynuyor, hem de bölgedeki bütün dillerde yaygın olan, fakat içerdikleri Hristiyanlık vurgusundan ötürü Müslüman çocuklardan pek beklenmeyecek dini deyimleri de kullanıyordu: "Anlattıklarına göre başka bir Türk çocuk da Rum çocuklarla bilye oynuyormuş. Bir ara hedeflediği bilyeyi vurdu vurmadı, diye tartışma olunca yemin etmiş: 'Meryem Ana çarpsın ki vurdum diyorum!'"¹⁶ Bölgenin monografisini yazan Nikos Kararas'ın ayrıntıları ironik bir dille aktarması, Rum olmayan çocuklar sisteme dahil olsa-

13 AAIU-LXXXIV-E, İzmir, 39/290 numaralı telgraf, 13.12.1920, Alliance'ın bölge müdürü Nabon'dan AIU'nun merkezine.

14 İncelenen dönemin tamamında Hacılar'ın nüfusu yaklaşık 500 kişiydi, bunun da dörtte biri Rumca konuşan Türklerdi.

15 KARARAS, *Burnabat Köyleri : Narlıköy-Pınarbaşı-Kokluca-Naldikeni*, Atina, 1958 (Yunanca), s. 26.

16 a.g.e., s. 27.

lar bile birtakım çelişkilerin varlığını koruduğunu düşündürüyor, ki bu da en az genel olarak hüküm süren cehalet kadar önemli bir meseleydi.

Sholi Evangeliki'nin öğrenci listelerinde sadece iki Ermeni adına rastlanır. Ermeni aileler oğullarına uzun süre eğitim imkân sağlıyor, fakat Rumların bölgedeki en ağırlıklı Hristiyan kültürü yansıtan, en seçkin seçeneği sunmalarına rağmen başka kurumları tercih ediyorlardı. Ermenilere Avrupalıların ya da Amerikalıların okulları cazip geliyordu. Anlaşıldığı kadarıyla *Sholi Evangeliki*'nin öğrenci listelerinin homojen olması İzmirli gazeteci Solomonidis'te hiç kaygı uyandırmamıştır; hatta aksine, bu istenen bir özellikti. *Sholi Evangeliki* cemaatin biz bize olduğu, içine kapanık bir yerdi. Bu şekilde toplumdan kopmak, öğrencilerin ideolojik ufkunu da ister istemez etkiliyordu. Buna karşılık Rumların verdiği eğitimin kalitesi, kızları olan anne-babaları çeken bir unsurdu. Homirion konseyinin son sekreteri Athinoyenis'e göre okulda İzmirli Musevi ve Ermenilerden de pek çok genç kız okumaktaydı. Öte yandan eski öğrenci listelerinde diploma almış olsun ya da olmasın, sadece son sınıf öğrencilerinin adları bulunmaktadır; dolayısıyla sadece birkaç yıl Rum okullarına devam etmiş olan, Ortodoks olmayan öğrenciler bu listelerde yer almaz.¹⁷

*

17 ATHİNOYENİS, "Kız okulu...", a.g.m.

MÜSLÜMAN GELENEĞİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ÇABALARI

Elimizdeki kaynaklarda İzmir'deki "Osmanlı" ya da "Müslüman" okulları hakkında fazla bilgi bulunmuyor; gayrimüslim gözlemcilere en uzak âlemin bu olduğu açıktır. 1870'lerin başında Scherzer Müslüman çocukların eğitiminin asla geleneksel dini çerçevenin dışına çıkamayacağına hükmetmişti; fakat aslında Müslüman okullarının ortamına büyük oranda yabancıydı. Solomonidis "Türk" okullarına sadece birkaç satır ayırmış, ayrıca tıpkı şehirdeki Musevi ya da Ermeni okulları gibi hepsini hiç tereddütsüz yabancı okullar arasına koymuştur. Bununla birlikte 1846'da başkentten gelen bir atılımla sistem tepeden modernize edilmiş, böylece Müslüman okullarıyla Batılı gözlemciler arasındaki mesafe de azalmaya başlamıştı. Osmanlı sistemindeki gelişmeler diğer cemaatlerdeki kadar çarpıcı değildi belki, ama bu hiçbir ilerleme kaydetmedikleri anlamına gelmiyordu. İzmir'de eğitim hakkında Amerikalıların kaleme aldığı bir raporda, 1916'ya dek sürekli gelişme gösteren bazı kurumların mükemmelliğini vurgulamak üzere, Osmanlı okullarının genel olarak ne kadar düzensiz olduğunun üzerinde durulmuştur. Türk toplumu içinde okula giden çocukların oranı düşüktü ve Küçük Asya'nın batı kesiminde ilköğretimi genele yaymaya uğraşan Rum Ortodoks topluluğuna göre çok gerideydi. Bununla birlikte modern, seçkin Osmanlı kurumları İzmir'deki en iyi gayrimüslim kurumlarla rekabet edebilecek düzeydeydi.

Daha Abdülhamid'in saltanatı sırasında İzmir valisi, devlet okulları ağını geliştirmek isteyen yüksek mercilerin âdeta bayraktarlığını yapmaktaydı: "Hamdi Paşa da şu sıralar en küçük köylere varana kadar vilayetin her yerine okullar kurmaya, ilgili müdüriyetlere pek çok noktada şoseler, yollar, köprüler yaptırmaya çalışıyor."¹ Bu ifade diplomatik arşivlerde bulabildiğimiz, Osmanlı devlet

1 AMAEF-AT-CES-1878-1881, 97 numaralı telgraf, FK Pellisier'den FE Fournier'ye, 5.1.1880, "Memleketten haberler, ticari durum, eşkıya, valinin projeleri".

okullarından bahsedilen nadir belgelerden birinden alınmıştır. Kaynaklarda "Osmanlı", "Müslüman" ve "Osmanlı devletine ait" ya da "İmparatorluğa ait" terimleri birbirinin yerine kullanılmıştır; bu da Osmanlı İmparatorluğu'yla gayrimüslimler arasında bir mesafe olduğunu ortaya koyuyor. Her millette mevcut olan Osmanlıcı küçük bir elit ile, Jöntürk devrimini takiben, mutlakiyetin peşinden belli bir siyasi coşkunun yükseldiği, halkta kardeşlik duygularının uyandığı birkaç aylık kısa dönem dışarıda tutulursa, "Osmanlı" teriminin İzmir'de de zihinlerde bütün Osmanlı tebaasını ifade etmediği kabul edilmelidir. Buna bağlı olarak "Osmanlı okulları" dendiğinde kastedilen iki gerçek vardı sadece: Geleneksel Müslüman okulları ve yerel diller arasında sadece Türkçenin okutulduğu, Müslüman milletinden öğrenci alan Osmanlı devlet okulları. Devlet okuluna giden gayrimüslimlerin sayısı bir elin parmaklarını aşmazdı.

Türk eğitim kurumları, o zamanlar Beyler Sokağı'nda bulunan Konak'la Milli Kütüphane'nin, yani Türk şehrinin modern kesimindeki idari binaların etrafında kümelenmişlerdi. İzmir'in banliyölerinde ya da dış mahallelerinde Türk kurumlarının İzmir'in merkezindekine oranla gayrimüslim kurumlara daha yakın olduğu gözlenir. Yeni toplumsal gruplaşmaların yaşandığı bu yerlerde, etnik köken mekâna o kadar yansımıyordu; Kordelyo'da Müslüman bir anaokulu bile vardı.

İzmir'de gayrimüslimler çoğunlukta olduğu halde, özellikle "sultanî"de okutulan diller dikkate alınacak olursa resmi Osmanlı okullarının da her yerde varlığını hissettiren bu "öteki"ne pek yer vermediği söylenebilir. Okulda Osmanlı Türkçesi ve Fransızca okutuluyor, Rumca ise okutulmuyordu; Rumca programa ancak 1919-1920 öğretim yılında, Yunan makamlarının dayatmasıyla girecekti.² Fakat buna bakarak İzmirli öğrencilerden, özellikle homojen sayılabilecek eski Türk mahallesi dışında yaşayanların kulaktan dolma neler öğrendiklerini anlamak mümkün değildir. Sonuç olarak Rum Osmanlı okullarıyla devlet okullarının programları arasında bir dengesizlik vardı. Öteki'nin, komşunun dilinin ders programında yer alıp almaması tamamen iktidarı elinde tutan politik güce bağ-

2 TINAL M., "Yunan İşgali Sırasında İzmir Mekteb-i Sultanisi", *Tarih ve Toplum*, sayı 188, Ağustos 1999, s. 72.

lıydı. Öğretilip öğretilmeyeceğini güç dengesi belirliyordu. Öğrencilerin söz konusu dili ne istedikleri, ne kullandıkları halde idarenin zoruyla ne kadar öğrenilebileceği de tartışılabilir. İzmir’de hiçbir zaman eğitimde genele yayılan çift dile dayalı bir siyaset güdülmemiştir. Farklı milletlerin okulları esasen birlikte yaşayacak olan farklı çocukları işbirliği içinde terbiye etmeyi pek düşünmeden, yan yana faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Buna karşılık sultanide ve idadide Fransızca öğretilmekteydi. Hemen herkes Fransızcadan aynı şekilde etkilenmişti. Yan yana yaşayan yerli topluluklar Fransızca’yı benimsemişti. Fransızcanın Batıdan gelmesi, fakat en önemlisi ticarete ve iletişimde çok işe yaraması, Türklere Hristiyan dini olduğunu, Rumlara ise Katolik bir kökene dayandığını bir parça unutturuyordu; bu nedenle her iki millet de Fransızcaya hevesliydi.³

Osmanlı okulunda gayrimüslim çok azdı. Cemaatçi, hatta milliyetçi söyleme ters olduğu için, okuldaki varlıklarından pek bahsedilmezdi. Bununla birlikte sağlam bir Osmanlıca bilgisi gerektiren bir memuriyet hesabı yapan annelerin isteğiyle Osmanlı kurumlarına devam eden çocuklar da yok değildi. Üstelik yerine göre kullanılan Türkçe değiştiği için, böyle bir eğitim ancak kurumsal ortamlarda alınabilirdi. Hristiyan okullarının öğrenci listelerinde bu yolu tercih eden öğrencilerin izlerine rastlanabilir; bu çocuklar daima Osmanlı Türkçesi dersi verebilecek, Osmanlı okullarıyla ilişkileri olmuş kimselere ihtiyaç duymuşlardır. Sözgelimi *Sholi Evangeliki*’de Türkçe, Müslüman yetimhanesinde Rumca öğreten Aristotelis Doktoridis diye birini biliyoruz; 1893’te temel Osmanlıca dil bilgisi üzerine bir kitabı yayınlanmıştır. İzmir idadisi mezunu olan Vassilakis Kuvass, Aronis okulunun idarecileriyle işbirliği içinde, resmi bayramlarda, vilayetin resmi temsilcileri geldiği zaman çocukların Türkçeyi ne kadar iyi bildiğini göstermeye çalışırdı; zira çocukların Sultan’ın düzenine olan bağlılıklarının somut ifadesi kabul edilirdi bu. Bu tür öğretmenler, farklı komşu dünyalar arasındaki bağ-

3 FORTNA, a.g.e., s. 14-15: "Fransa uzun süre boyunca, Osmanlı İmparatorluğu’nun Batı’da örnek aldığı odak durumdaydı. Osmanlılar, edebiyatta, sosyal ve politik konularda yada modada Paris’i örnek aldılar." Nihayet "Osmanlı"nın din ya da milliyet farkı gözetilmeksizin sultanın bütün tebaası için kullanıldığına tanık oluyoruz.

lantı noktasıydı. Gizli, ve anlaşıldığı kadarıyla gündelik hayatta pek kıymeti bilinmeyen bir rol üstlenmiş durumdaydılar.⁴ Gayrimüslimlerin elinden çıkmış olan yazılarda bu konuya çok nadiren değinilmiştir.

Türk okullarındaki dar hizmetli kadrosunda, özellikle kadın işi diye görülen işlerde gayrimüslimlerin de çalıştırıldığı oluyordu; nitekim sultaninin yatılılarının çamaşır ve temizlik işlerine Rum bir hademe bakıyordu.⁵ Öğrenciler 1919'da hizmetçinin Yunanlı subaylarla olan tartışmalarını anlamıyorlardı; dolayısıyla kadın da liselilerle Türkçe anlaşılamıyordu. Hademe kadın, Yunanlılar İzmir'e ayak bastıktan sonra öğrencilerin silahların patladığı yerin hemen yakınındaki sultaniden çıkmalarına yardım edecekti. Aslında hademe öğrencilerin okuldan çıkması için pazarlık etmiş, öğrencileri kalabalıktan Yunan ordusu korumuştur. Cesurca bir davranıştı bu, çünkü gerek sultani, gerek idadi Türk milliyetçiliğinin yuvasıydı. Hem öğretmenler, hem idareciler, hem de öğrencilerin en büyükleri Yunan çıkarmasına karşıydı, içlerinde direniş hareketine katılanlar da olmuştu. Politikanın içinde yer almaları, bu kurumlarda izlenen ders programlarının içeriği ve tonu hakkında da fikir veriyor. İzmir'deki büyük Rum okullarının da benzer roller üstlendiği düşünülürse şaşırtıcı bir durum değildir bu. Osmanlı devletinin eğitimdeki modernist hedeflerini sahiplenen İttihat ve Terakki İzmir'de bir okul açmıştı. İttihat ve Terakki uzmanlaşma konusunda ileri gitmiş olan Hristiyanları yakalamayı arzuladığını hiç saklamıyordu; dolayısıyla İzmir'de bir de meslek okulu açılmıştı. Milli hissin güçlendirildiği iki yerdi bunlar: "Birkaç gün önce İttihat ve Terakki okulunun ve meslek okulunun talebesi Çarşı'da, camları mavi diye Yunan dostu olmakla suçladıkları bazı mağazaları protesto ettiler ve onlardan camları kaldırmalarını istediler. İş yeri sahipleri reddedince de camları kırdılar."⁶

4 THEOTOKAS G.'nin romanındaki sahneye bkz: *Leonis, enfant grec de Constantinople*, Paris, 1985 [çev. THEOTOKAS Y., *Leonis*, Atina, 1946 (Yunanca)], bir Osmanlı Rumu olan Türkçe öğretmeni derse ilgi göstermiyor diye bir öğrenciyi tokatlar, böylece hem kurumunu tehlikeye atmış, hem de pedagogun çabalarını boşa çıkarmış olur.

5 KARARAS, *Kordelyo...*, a.g.e.. s. 71.

6 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 168, 24 numaralı telgraf, Başkonsolos Colomiès'ten Paris'e, Dışişleri Bakanlığı'na, 23.3.1914, "Vilayette emniyetsizlik ve boykot".

Aydın'daki idadi mektebi şehirdeki en görkemli binalardan birini işgal etmekteydi. Yapı şehre tepeden bakan, eski Tralles şehrinin üzerine, hatta antik şehrin taşlarıyla inşa edilmişti. Okulun etkileyici görünüşü ya da yapımında kullanılan malzeme, tarihsel kimliği sorunlu olan bu yerleşmede devletin otoritesini yansıtmaktaydı. Okula sadece Müslümanlar değil, Rum ve Ermeni çocuklar da alınıyordu.⁷ Resmi Osmanlı sistemi, ciddi bir Hristiyan rakibin olmadığı Aydın'da, özel koşullar içinde yürümüştür; ne pahasına olursa olsun çocuklarını okutmak isteyen Hristiyan aileleri ikna etmek mümkündü.

Maarif'in yapısı giderek, gayrimüslim okulların faaliyetlerini daha sıkı kontrol edebileceği şekilde değişmiştir. En önemlisi de, 1914 Eylülünün sonunda kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra Türkçenin, İmparatorluk tarihi ve coğrafyasının bütün okullarda Türkçe olarak okutulmasının zorunlu tutulmuş olmasıdır. Bu kararlar Türk olmayanları öfkelenlendirmişti. Kolonyalist mevkiinde olan kimi çevreler, hükmetmeyi hayal ettikleri Doğunun okullarının birdenbire yükselivermesini anlayamamışlardı. Diğerleri ise tıpkı Türkler gibi bölgenin tarihini ve coğrafyasını kendi bakış açılarından işlemeye kendilerinde hak görüyor ve İzmir'in mahallelerinde pek az konuşulan Türkçenin, o zaman en kutsal şey olarak görülen Rum okulunda niye zorunlu tutulduğunu anlayamıyorlardı.

7 KOSYAN, a.g.e., s. 7.

RUM OKULU: YUNANLILAŞMANIN TEMEL MEKANİZMALARINDAN BİRİ

Eğitim alanında en çok öne çıkan cemaat Rum Ortodokslarındıydı. Eğitim faaliyetleri Rumların etraflarındaki Osmanlılarla olan ilişkilerinde derin değişimlere sebep oluyordu. Anadolu topraklarının ilhakını içeren politikanın açıkça dile getirilmesinden önceki dönemde bile, İmparatorluk topraklarındaki Rum okulları Neo-Yunan ulus-devletinin yayılmacı hedeflerine göre hareket etmişlerdir. Esasen Kırım Harbi'nden beri bu projenin önü tıkanmış durumdaydı.¹ Anadolu'daki kurumların adları bile Yunan krallığıyla aralarındaki sıkı ilişkiyi ortaya koyuyordu. Alışılmış *Romios* terimi, yazılı dilden silinmiş, dolayısıyla Türkçe Rum'a karşılık gelecek bir kelime kalmamıştı. Rum Ortodoks topluluğunun kendini ve Osmanlı yapısı içindeki resmi yerini algılayışı değişmekteydi. Sonuç olarak Ortodokslukla ilgili tüm gerçekler *Hellin* kelimesinin türevlerine sığdırılmış, homojenleştirilmişti. Bunun üzerinde biraz durmakta yarar var.

DERS PROGRAMLARI: KENDİ VE ÖTEKİ TEMSİLLERİ ÜZERİNE

Ele aldığımız bütün programlar 1908'le 1912 arasındaki meşrutî döneme aittir. Bunları incelediğimizde, programların büyük kısmının Yunanca, Yunan tarihi, coğrafyası, ayrıca Ortodoksluk gibi, kimliğe dair güçlü bir ideolojik içeriği olan alanlara ayrıldığı görülür. Programların temelinde bölünmez bir bütün olarak sunulan bir üçlü bir eğitim hedefi vardı: İlerleme, Hristiyanlık ve milliyetçilik.

1 SKOPETEA E., *Örnek Krallık ve Megali İdea: Yunanistan'da Ulus Meselesinin Görünümleri (1830-1880)*, Atina, 1988 (Yunanca). Bkz. S. 287 vd., "Yunan Krallığı'nın Yayılışı". Skopetea'ya göre Kırım Harbi'nden sonra (1853-1856) Yunanistan diplomatik olarak yanlış cephede saf tutmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü, 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'yla teyit edilmişti. Batılı müttefikler, 1854'ten 1857'ye kadar Pire limanında bir filo bulundurarak Yunanistan'ı yumuşatmışlardı.

lik.² Programlardaki başlıklar hiç kuşkusuz verilen eğitimin tamamı hakkında bilgi sağlayamaz; uygulamalar belirlenen hedeflerle örtüşmeyebilir. Öğretmenlerin kişiliği de programda özgün farklar yaratabilir. Bununla birlikte gözden geçirdiğimiz bütün belgeler, genel olarak ideolojik bir yönlendirme olduğunu gösteriyor ki bu da bir tesadüf olamaz.

Eğitim süreci, salt bilgilerin biriktirildiği bir zaman diliminin çok daha fazlası,³ bireylerin sosyalleşmesinde bir dönüm noktasıydı. İncelediğimiz belgelerde eleştirel mantığın geliştirilmek istendiğini gösteren hiçbir ipucu yoktur. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başı insanı ilerlemeye, ilerlemenin içinde yer alabilmek için de okulun desteğine güveniyordu. Okulun bu konumundan ötürü programların ideolojik içerikli olması meşru kabul ediliyor, kurumların içinde tartışma konusu bile olmuyordu.⁴ Ne var ki Osmanlı'da okul cemaatler üzerine kuruluydu. Okul bilgi vermenin ötesinde, İmparatorluğun toplumsal yapısının öğeleri olan etnik-dini cemaatlerin üyelerini yetiştiriyor, özellikle milli olarak nitelenen aidiyet kültürünü öne çıkarıyordu. En başta da Rum okulları öğrencilerin zihinlerine birtakım referanslar nakşediyor ve bunları büyük bir rahatlıkla bütün insanlığa hitap eden klasik referanslar olarak sunuyorlardı.

Osmanlı dönemi boyunca İzmir bölgesindeki Rum okullarının programları resmi olarak şehirde belirlenmiştir. Programları öğretmenler çizerdi, fakat yerel yöneticilerin de bağlı bulundukları *demagerontia*'nın ve metropolitliğin fikrini alarak tasdik etmesi gerekirdi. Öte yandan *Sholi Evangeliki*'nin ve İzmir merkez kız okulunun itici bir güce sahip olduğu göze çarpıyor; hatta diğer okullar aileleri kaliteli eğitim verdiklerine ikna etmek için İzmir'deki programları harfiyen izlediklerini ileri sürerlerdi. Dolayısıyla bu alanda yerel cemaatlerin özerkliğinin

2 Programları gözden geçirmek ve düzenlemek için komisyon, [*İzmir'deki*] *Sholi Evangeliki*'nin altı sınıflık sivil okullarında verilen derslerin analitik programı, İzmir, 1910 (Yunanca), s. 6: "[Sivil okulun] amacı çocuğu dini, milli ve ahlâki bakımdan yetiştirmektir."

3 İşin içinde olanlar da okulla ilgili bu gerçeğin farkındaydılar, *Kyriakos Yiannikis Rum-Alman Lisesi Tüzüğü*, İzmir, 1910 (Yunanca), s. 6 & 3.

4 PARASIRAKIS S. (?), "Türkiye'deki milletlerin eğitimi ve ruhban sınıfı hakkında notlar", *Panhellenic Annual* (ed. PARASIRAKIS S.A.), s. 214-224, Londra, 1879 (Yunanca).

resmi bir boyut kazandığı söylenebilir. İzmir civarındaki ilkokullar arasında kaliteli olanlar, en iyi, en azimli, maddi durumu da en iyi olan öğrencilerini, eğitimlerini sürdürebilecekleri İzmir'deki liseye sokabilenlerdi.

İstanbul'daki Ekümenik Patrikhane'nin müfettişlerinin İzmir'deki okulları fiilen ne kadar denetlediğini belirlemek zordur.⁵ Bölgeyi etkisine alan merkezileşme eğilimi İstanbul'dan çok Atina'dan kaynaklanıyordu.⁶ İzmir'deki büyük kurumlar yayınladıkları tüzüklere faaliyetleri için izin veren beratı aynen koyar, hemen altına da Yunan makamlarından gelen, diplomalarının denkliğini tanıyan ve yöredeki lise mezunlarına Atina Üniversitesi'nin kapılarını açan mektubu eklerlerdi. Bölgenin önde gelen kurumları Yunan eğitim sisteminin uzantıları gibi çalışmaktaydı. Bunlar *Sholi Evangeliki* (Yunanistan tarafından Eylül 1862 gibi erken bir tarihte tanınmıştı), İzmir Rum-Alman lisesi (1908'den itibaren), Aronis ailesinin Fransız-Rum lisesi (1911'de) ve Paruena lisesi (1900'de) ve tabii Ayvalık'taki saygın liseydi. *Ephoria* farklı kurumlar için hocaları işe alır, ücretlerini öder ve denetlerdi; öğretmenlerin her yıl sözleşmelerinin yenilenmesi için başvuruda bulunmaları gerekirdi. İdari kadro da gene cemaatin bölge sorumluları tarafından işe alınırdı. Sistem ilk bakışta merkezîyetçi bir anlayışa uzak olarak işliyor gibiydi. Fakat yörenin şeklen özerk olmasına rağmen, Scherzer daha 1870'li yılların başında Atina'ya doğru bir yönelimin olduğunu ortaya koymuştur; nitekim Rum okullarındaki öğretmenler Atina'da yetişmekteydi.

Öğrencilerin bilimsel meselelerle uğraşırken, milli ayrımlarla ilgisi olmayan gerçeklere, dolayısıyla evrensel bir anlayışa ulaşmaları mümkündü. Bununla birlikte Yunan milliyetçiliği bu alana bile büyük bir incelikle sızılmaktaydı. Esasen milliyetçilerin şansına, 20. yüzyılın başına kadar Yunanca, yabancı dillere pek

5 İstanbul'da mirası devralmış olan kurumun insan kaynaklarının zayıflığı, bu patrikhanenin bir zamanlar ne gibi bir rol oynadığını zihinde canlandırmayı zorlaştırıyor. Aynı şey İstanbullu Apostolik Ermeniler için de geçerlidir.

6 İzmir'in durumunu Osmanlı Makedonya'sıyla karşılaştırmak için bkz. VOURI S., *Balkanlarda Eğitim ve Milliyetçilik, Kuzeybatı Makedonya Örneği, 1870-1904*. Atina, 1992 (Yunanca). Vouri'ye göre, Yunan konsoloslarının denetimi, bu yörelerde Rum okullarının faaliyetleri üzerinde belirleyiciydi.

başvurmadan bilimsel ve teknik olguları ifade etmeye yeterli gelmiştir. Gerek Antik Çağ'dan kalan mirasın etkisiyle, gerekse Batılı bilim adamları arasında klasik kültürün çok önemli sayılması nedeniyle bilimsel Yunanca bu alanlarda rahatça kullanılabilmiş, Batıdaki Helenist gelenekten ötürü Yunanca bilim yapmak gibi bir hayal doğabilmiştir. Türkçede ya da Ermenicede sık sık Batı dillerinden ya da Arapçadan alınmış kelimeler kullanmak, hatta Yunanca kelimeleri yarım yamalak taklit etmek gerekirken, bilimsel konuları homojen bir dille öğretebilmenin getirdiği pratik ve gerçek avantaj da hayali besliyordu. Dilsel bir araç olarak Yunanca, tamamen tesadüf eseri de olsa ele alınan konularla gayet uyumluydu. Dolayısıyla Rum okullarındaki fen programlarına bakıldığında, Rumların bu alanda kendilerini bildik topraklarda hissettiği söylenebilir.

Yunancanın Lehçeleri

Osmanlı Rumlarının eğitim sisteminde Yunancayı mükemmelen öğretmek temel amaçlardan biriydi; Yunancaya kaç saat vakfedildiğine bakıldığında bu açıkça anlaşılır. Birincisi ders saatlerinin yaklaşık üçte biri doğrudan Yunancaya ayrılmıştı. Ne var ki Yunanca konusundaki ikilik dili öğrenmeyi zorlaştırıyordu. Yazılı Yunancayla konuşulan Yunanca tarihin hiçbir döneminde tam olarak birbirinin aynı olmamıştır. O zamanın ayırt edici özelliği, *homilumeni* ya da *dimotiki* diye bilinen doğal gündelik dilden farklı olarak, *katharevusa* denen, arıtılmış bir dilin kullanılmasıydı. Standartları ancak 1941'de, Manolis Triandafilidis tarafından belirlenebilmiş olan gündelik Yunanca, modern Yunan devletinin beşinci olan Peloponnesos'ta konuşulan lehçelere çok yakındır.⁷ Rum Ortodoks sisteminde öğrenciler okullarda standart yazı dilini öğrenirlerdi.⁸ Ortodoks eğitim

7 ANDRIOTIS N.P., *Yunan Dilinin Tarihi*, Selânik, 1992 (Yunanca), ve TONNET H., *Modern Yunancanın Tarihi*, Paris, 1993.

8 İmparatorluk topraklarındaki Rum öğrencilerin dil konusunda daha da karmaşık durumlarla karşı karşıya geldikleri düşünülebilir. Örneğin Pontus bölgesinde, Bizans Yunancasından ayrılmış bir dal olan Pontus Rumcası konuşan öğrenciler bu durumdaydı. Bu öğrencilerin yabancısı oldukları, fakat gelecekte iletişim açısından vazgeçilmez olan Yunancanın iki formunu öğrenmeleri gerekiyordu: Başka bölgeden Rum'larla sohbet etmek için standart *demotikos* ve yazılı

anlayışında Yunancayı kusursuz öğretme arzusu tekrar tekrar ifade edilmiştir. Bilimsel Yunancanın dışında eski Yunanca da ilkokuldan hemen sonra, altıncı sınıfın programına konulmuştu. Rönesans döneminde, Batı Avrupa'da yerel dillerin statüsünün değişince neler olduğunu hatırlayarak talepte bulunanlar varsa da, 1870'li yıllarda konuşma dili yazıya dökülmemiştir.⁹ Mesele İzmir'in gündemine hiçbir zaman girmeyecekti. 1908'de çıkan sosyalist bir gazete dışında hiçbir gazete konuşma dilini kullanmayacaktı. İyi okullara gidenlerin beklentisi böyle metinleri okuyabilmek değildi.

Ne var ki Osmanlı'nın son döneminde eğitimde dil standardıyla ilgili bir değişiklik oldu. 1875-1876 eğitim yılında itibaren konuşma Yunancası İzmir bölgesindeki ilkokulların programlarına alındı. Eski Yunanca, sadeleştirilmiş diye tarif edilen dilin karşısında geri plana düştü. Dildeki ikiliğin de kendince bir tarihi vardı. MÖ 5. yüzyıl Attika lehçesinde ustalaşmayı ideal edinenler daha ziyade konuşulan Yunancaya yakın bir dile eğilmek durumundaydılar. Okullardaki dil eğitiminde meydana gelen bu reformun önünde bir de maddi bir zorluk vardı ki, o da konuşma dilini öğretecek araç gerecin olmamasıydı. İzmir'in öncülük ettiği bu reform aynı zamanda eski Yunan dünyasıyla modern Yunan gerçekliği arasındaki mesafenin kapanması yönünde de ilk adımdı. Konuşulan Yunanca küçük sınıfların programına eklendikten sonra ilk kez olarak yazıya da dökülecekti. Ortodokslarda okula gidenlerin artmasına rağmen, çoğu insan arındırılmış Yunancayı okuyup yazmayı öğrenememiştir. Bir ticaret şehri olan İzmir başarıyı pedagojide arıyordu; bunaltıcı kerli ferli dil sorunlarıyla canını sıkamazdı. İsigonis gibi açık fikirli olanlar, ilköğretimde öğrencinin aklına eski Yunancanın temellerini sokmanın faydasız olduğunu tespit etmişlerdi; dolayısıyla eski Yunanca orta öğretimde ele alınacaktı.

Okuma programında hissedilen hırs da gerçekten çarpıcıdır. Öğrencilerin

Rumcanın fiilen tek dili olan *katharevussa*. Aynı şey Orta Anadolu'daki Türkçe konuşulan bölgelerdeki çocuklar için de geçerliydi; onlar da ana dilleri olan Türkçenin üstüne Rumcanın bu iki alışmadıkları formunu öğrenmek zorundaydılar. Bu örnekler dil alanında resmi asli ve yabancı kategorilerinin ne kadar keyfi olduğunu ortaya koyuyor.

9 İSIGONİS, "Enstitü...", a.g.m., ve PARASYRAKIS, a.g.m.,

Xenophanes'in *Anabasis*'inden metinler okuması öngörülüyordu. Rum-Alman lisesinde, ilkokul üçten itibaren eğitimin bir parçası olarak eski Yunancanın cümle yapısı ve morfolojik kuralları öğretiliyor, bu çalışma üç yıl sürüyordu.¹⁰ Öte yandan eğitim dili yüksek Yunancaydı. Dildeki ikilik birtakım pedagojik sonuçlar da doğurmaktaydı. Bu durumdan ötürü gündelik hayattaki şeyleri anlatabilmek amacıyla önceden dersler alınması gerekiyordu. Öte yandan doğal konuşma dili muhafazakârların gözünde standart bilim dili kadar soylu değildi. Rum-Alman lisesinde, yedinci sınıf öğrencisinden beklenen performans gerçekten etkileyiciydi: Thuycidides, Homeros, Demosthenes, Euripides, Sofokles programa dahildi, üstelik bu okulda, bu kurumda klasik eğitime *Sholi Evangeliki*'deki kadar geniş bir yer verilmemesine rağmen.¹¹ Öğrenciler Yunancayı tarihin dışında bir şey gibi kavramak durumundaydılar. *Katarevusa* İncillerin dili olan *koine*'yle bir tutuluyordu, bu da Yunan kültürünün tarihsel alandaki yeni seçiminin bir işaretiydi. "Mesih'e babalarımızın dilinde şükretmek"¹² lazımdı.

Öğrenilmesi Şart Olan Yabancı Diller

Yunanca dersinin temel olmasına rağmen gerek şehrin coğrafi konumundan, gerekse İzmir dünyasına açılan, ticarete dayalı ekonomiden ötürü Fransızca'yı öğrenmek şarttı. Fransızca oldukça erken, daha ilkokul dördüncü sınıfta başlıyordu; idareciler, dönemin *lingua franca*'sını daha da erken öğrenirlerse öğrencilerin kimlik erozyonuna uğramasından korkuyorlardı. Fransızcanın bütün Doğu Akdeniz'de yerleştiği düşünülürse, İzmir'de yabancı dil olarak sınıflandırılması tartışmalıdır. Rum-Alman lisesinin Fransızca programları, sanki bu belgeleri alanlar okuyabilecekmiş gibi Fransızca yazılıyor, tek kelime Almanca kullanılmıyordu. Rum okullarının dil programları okulun yerine göre değişebiliyordu. İzmir'de Fransızcaya ayrılan saatler, başka yerlerde tarım dersleriyle doldurula-

10 *Ferman-ı Hümayunla Kurulmuş Olan, Üniversiteler Tarafından Tanınan Rum-Alman Lisesi Kyriakos Yiannikis'in Analitik Programı*, İzmir, 1910 (Yunanca), s. 15.

11 *a.g.e.*, s. 57.

12 *İzmir Eparhosluğu'na Bağlı Okulların Analitik Programı*, İzmir, 1911 (Yunanca), s. 81.

biliyordu. Vilayetin içinden ve dışından, kısmen *Sholi Evangeliki*'nin önerdiği programı uygulamaya niyetlenen kurumlara hem yerel koşullara, hem de elle-rindeki pedagojik imkânlarla göre eğitim vermeleri telkin ediliyordu.¹³ Ortodoks okullarının en iyilerinde Fransızca öğretmenlerinin Fransızca konuşan Avrupalı-lardan ya da işinin ehli Levantenlerden seçilmesi şarttı. Hatta Fransızca dersi verdiği takdirde Katolik Rum bir hocaya bile ses çıkarılmıyordu; *Sholi Evangeliki*'de Fransızca ve Latince öğretmenliği yapan Vardas bu durumdaydı. Böylece biri mesleki, diğeri dini iki özellik dengelenmiş oluyordu; hatta esansiyalist ide-olojiye göre, uzmanlık Roma Kilisesi'ne bağlı olanların doğasında vardı.¹⁴

Osmanlıca da Fransızcadan pek farklı görülüyor, tıpkı Fransızca gibi o da programlarda "yabancı dil" olarak geçiyordu. Ortodoksluğun söylemi böylece, Rum çocukların yanı başında, çoğu zaman da içinde yaşadığı Türk âlemini iyice uzağa taşıyordu. Okullarda Osmanlıca, "devletin resmi dili" olduğu gerekçesiyle öğretilmekteydi; pratik hayatta bir öneminin ya da eğitici bir yönünün olduğu düşünülüyordu. Osmanlıca dersleri Fransızcadan bir sene sonra başlıyordu; dolayısıyla öğrenciler, sadece erkeklerin öğrendiği Türkçedense *lingua franca*'ya daha kolay ayak uyduruyorlardı. Kızların Türkçeyi, özellikle de Türkçe yaz-mayı öğrenmesi gerekmiyordu. Bir kadının, örneğin meslek hayatında mahke-melere ya da daha başka Türk kurumlarına işinin düşeceği pek tahmin edilmez-di. Öte yandan genç kızlara Türkçe öğretilmeyerek, Müslüman delikanlılarla iliş-ki kurmalarının da önüne geçilmiş oluyordu. Cemaat her ne pahasına olursa ol-sun bunu engellemeye kararlıydı. Kızlara yazılı dilin öğretilmemesine, erkeklere ise Osmanlıcanın geç verilmesine bakarak kulaktan dolma bilgilerini ölçmek mümkün değildir, ki onu tespit etmek daha zordur; fakat bunlar bize Osmanlı-canın İzmirli Rumlar, özellikle de okumuşları arasında pek önemli sayılmadığını gösterir.

Diğer diller şu ana dek saydığımız üç dille kıyaslanabilecek bir role sahip de-ğildi. Almancanın oldukça tercih edilen bir dil olmasının bugünkü durumuyla hiç

¹³ Komisyon..., a.g.e., s. 4.

¹⁴ ANASTASSIADIS, a.g.m., s. 232.

ilgisi yoktu, "sadece bilimde ve ticarete giderek daha fazla işe yaradığı için değil, bunun yanı sıra Almanya'da pedagoji alanında kaydedilen gelişmelerden ötürü; hem ayrıca bu ilerlemelerin yarattığı, taklit edilmeye değer ilkelerin arasında lise bize de yararı dokunacak şeyleri bulup çıkarıyor". Açıklama özellikle Alman-Rum Lisesi için geçerliydi, ama sadece orayla sınırlı değildi. İzmir *eparkhia*'sına bağlı okulların programlarında da Alman pedagojisinin o dönem başı çektiği kabul ediliyordu. Rum okullarının programlarında değişiklik yapılacağı zaman doğrudan *Bürgerschulen* ya da sivil Alman okullarının programları referans gösteriliyordu.¹⁵ Almancanın gelişimi 1918'de duracaktı.

Bunlara ek olarak öğretilen daha pek çok dilin olması, kültürel nüfuz arzusunun henüz bitmediğini gösteriyor. İzmir'de İngilizce de öğretiliyor, fakat ancak Amerikan ya da Levanten İngilizlere ait olanlar gibi İngilizce konuşulan kurumlarda ön plana çıkarılıyordu. Örneğin Rum-Alman okulunda İngilizce sadece seçmeli olarak okutuluyordu.¹⁶ Dünya savaşının ardından İngilizce ivme kazanacaktı: "İzmirli pek çok Hristiyan ve Yahudi'nin yanı sıra az sayıda Türk de İngilizce konuşuyor, İngilizcenin kullanım alanı hızla büyüyor, popülerliği de artıyor".¹⁷ Rusça ise, Rus İmparatorluğu'nun Ortodoksların, ayrıca muhtemelen Ermeni nüfusun gözünde çok önemli, çok saygın bir yere sahip olmasına rağmen hiç yoktu. Pek çok dini kurumda öğretilen İtalyanca, 1860'dan sonra İtalyan ulus-devletinin izlediği politikayla yeni bir role kavuşacak, fakat hiçbir zaman Fransızca'yı bertaraf edecek duruma gelemeyecekti. 1920'lerin başında Amerikalı araştırmacılar "İtalyan uyruklular dışında pek az kişinin (bu dili) konuştuğunu" bildiriyorlardı. Yabancı dillerin birtakım pratik yararlar sağlaması şarttı; örneğin Rum-Alman Lisesinde Rumcanın yanı sıra Fransızca, Almanca ve İngilizce iş mektupları yazılabilmekteydi. Dil eğitimi eleştirel zihniyetin gelişmesine bir katkı olarak değil, iş hayatında ya da toplumsal hayatta sivrilmek için bir araç olarak görülüyordu. İstisnai olarak *Sholi Evangeliki*'de Latince dersi de vardı; Atina Üniversitesi'ne ya da Batı Avrupa'daki üniversitelere girmek; sözelimi tıp okumak için bu gerekliydi.

15 Komisyon..., a.g.e., s. 4.

16 Rum-Alman Lisesi Tüzüğü..., a.g.e., s. 7.

17 A Survey..., a.g.e. & General Information; bilgiler ABD başkonsolosu tarafından verilmiştir.

Bedenlerin Eğitimi

Jimnastik uzun süre programlarda yer almadı. Geç bir tarihte müfredata alınması da genellikle Almanya'da okumuş müdürlerin müdahalesiyle oldu; zira orada *Turnvereine*'nin jimnastik akımı, Alman sisteminin üstünlüğünü yaratan temel unsurlardan biri olarak görülmekteydi. Fransızların 1870'te askeri alanda yenilgiye uğraması, Almanların kültürel üstünlüğünün parlak bir kanıtı olarak alınılmıştı; bir kısım Alman bu sayede ulusal birliği kurabilmişti. Arônis okulundaki jimnastik hocası Yunan ordusunda yedek subaylık yapmış eski bir askerdi. Milli idealle bedensel yeteneklerin gelişmesine gösterilen özen arasında sıkı bir bağ vardı. Jimnastikte "(...) amaç gençlerin bedenlerinin doğal, ölçülü, uygun ve uyumlu bir şekilde gelişmesi, böylece sağlık, rahatlık, güzellik, güç, dayanıklılık, iradenin kuvvetlenmesi, cesaretin artması, kendine güven, disiplin, uyum, dayanışma, edep ve vatan sevgisinin gelişmesiydi."¹⁸ İrade, kuvvet, itaatkârlık ve askeri erdemler üzerine kurulu ideoloji, pedagojik söylemi de ele geçirmişti. Alman modeline uygun olarak savaşçılık ve saldırganlık kültü, giderek insanın vatanına olan sevgi borcunun ayrılmaz bir parçası olarak sunulacaktı. Eğitimde bütün cemaatlerin ortak, yeni bir gayesi vardı artık.

Ortodoksluk, Gerçek İnanç

İmparatorluk topraklarındaki Rum okulların programlarında din en önemli yeri işgal etmekteydi. Nitekim müfredatta ötekiler kadar zaman ayrılmasa da, din dersi sembolik olarak ders programının en başına konulurdu. Din bilgisi esasen, öğrencinin iyi bir Hristiyan, yani Ortodoks Hristiyan olmayı öğrendiği bir dersti. Kızlarda "ahlâk" dersi denen genel bir bütünün bir parçası olarak din dersine daha fazla vakit ayrılıyor, haftada otuz saatin iki saatinde din eğitimi veriliyordu. Buna karşılık özel olarak dine vakfedilen saatlerin dışında da din hep vardı. Hatta okulda zaman çizelgesi, din temel alınarak düzenlenmekteydi.¹⁹ Ders-

¹⁸ Rum-Alman Lisesi'nin..., a.g.e., s. 18

¹⁹ İslamiyet, Osmanlı devletinin kurumlarında aynı işleve sahipti. Cemaatten cemaate her şey değişse de, arada büyük benzerlikler vardı. Bkz. FORTNA, a.g.e., s. 23: "Resmen kabul edilen İslamiyet,

ler toplu duayla başlayıp biter, okulda yerli ya da Avrupalı Katoliklerin kullandığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kiyle bire bir örtüşmeyen Jülyen takvimi takip edilirdi. Pazar günü tatildi; bunun yanı sıra Georgios ve Demetrios'un da aralarında bulunduğu çok sayıda azizin yortusunda da okul kapalı olurdu.²⁰ Bu topraklarda Hristiyanlığın ne kadar eski olduğunu hatırlatan Aziz Polikarp'la Aziz Barbara'nın sayesinde, din Küçük Asya topraklarına sıkıca kök şaldı.²¹ Öğrencilerin ve öğretmenlerin pazar ayinine katılması mecburiydi; Büyük Perhiz ve Aya Barbara yortusu sırasında herkes komünyon yapmak zorundaydı. Kilise ile okul alabildiğine iç içe geçmişti.²²

Bütün derslerde her fırsatta dine referans verilirdi. Sözgelimi hayat bilgisi dersindeki aile bahsinde kilisenin ve farklı bölümlerinin tasvirine yer verildi.²³ Tarih dersinin çatısı Hristiyanlığın farklı formlarını ve Doğu dinleri arasındaki çatışmaları içeren bir bakış açısının üzerine kurulmuştu. Örneğin "Bulgarların kopuşu" 1910'da, tarih ile din eğitimi arasındaki bağı muhafaza eden kilise tarihi dersi kapsamında programa dahil edilmişti.²⁴ Bulgar tehdidi, o sıralar Yunan âleminin kafasını en çok meşgul eden meseleydi.²⁵ Buna karşılık Eküme-

dua, tatil gelenekleri ve tatiller konusunda okul hayatına belirli bir uyum veriyordu. Öğrenciler, akademik anlamda olduğu kadar, dini-ahlaki tavırlarıyla da gözlemleniyorlardı, ayrıca ulema üyeleri de okul hayatının değişmez parçalarıydılar."

20 Bütün Ortodoks âleminin büyük önem verdiği bu iki atlı azizin yortuları sırasıyla 23 Nisan'da ve 26 Ekim'de kutlanır.

21 İzmir'in ilk episkoposu olan Polikarp 156 yılının şubat ayında şehit edilmiştir. Barbara 235'te, Nicomedia'da (İzmit) şehit edilmiş olan, Küçük Asya'lı bir azizedir. Yortuları sırasıyla 23 Şubat'ta ve 4 Aralık'ta kutlanır.

22 *Rum-Alman Lisesi'nin...*, a.g.e., s. 15.

23 Komisyon..., a.g.e., s. 12.

24 Bulgar Kilisesi dini sebeplerle kurulmuş değildi (1840: İstanbul'da bir Bulgar kilisesinin kurulması, 1860: Bulgarların tek taraflı olarak kilise içinde bağımsızlıklarını ilan etmeleri; 1871: Bulgar kilisesinin, dolayısıyla yeni bir milletin ferman-ı hümayunla tanınması). Din alanındaki bu yeniliği dogmadan bir kopuş olarak değil, milli bir mesele olarak görmek gerekir. Ekümenik Patriklik 1872 yılında verdiği *milliyetçi* sapkınlık hükmünü ancak 22 Şubat 1945'te kaldıracaktı! Bkz. CRAMPTON R.J., *A Short History of Modern Bulgaria*, Cambridge, 1987.

25 Bu çok da boş bir kaygı değildi kesinlikle. İlk Bulgar dergisi 1844'te İzmir'de, *Liuboslavie* adıyla yayınlanmıştır.

nik Patrikliğın son derece zor kabullendiği, yeni Yunan devletinin kilisesinin otosefalliğini ilan etmesi olgusu, "Yunanistan Kilisesi'nin bağımsızlığına kavuşması"²⁶ olarak anlatılmaktaydı. Birbirine denk olaylar birbirinin tam tersi bakış alarıyla ele alınabiliyordu. Yunanlılar Hristiyanlığı yayan büyük bir millet olarak tanıtılıyordu; Slav âleminin ise, bir türlü ödemeye yanaşmadığı büyük bir borcu vardı onlara. Roma'ya bağlı olan Doğulu Hristiyanlar "niyat" diye anılıyordu; onları gayrı meşru bir konumda gösteren, hain olduklarını telkin eden, kendilerinin kabul etmediği bir isimdi bu.²⁷ Müzik dersinin yaklaşık yarısı dini müziğe ayrılmıştı. İlkokul beşten itibaren İnciller okuma kitabı olarak kabul ediliyordu. Haftada bir gün, İncil'in pazar günleri terennüm edilecek kısımlarının sınıfta okunması öngörülmüştü.²⁸ Hristiyan âleminin yaşadığı tarihsel bölünme, Yunan tarihindeki basit bir sapma olarak sunuluyordu. Hellas'tan İstanbul'a niye yer değiştirildiği sorgulanmazdı. Hristiyanlığın içinde Samilerin rolüne ise pek az değinilirdi.

Dine dayalı düzenlemeler, başka dinlerden çocukların okula alınmasına kesin olarak engel teşkil etmiyorsa da, onların marjinalleşmesine neden oluyordu. Esasen dini açıdan farklı oldukları sürekli olarak bu öğrencilere hatırlatılıyordu da. Öte yandan kaynaklarda böyle bir ihtimalden neredeyse hiç bahsedilmemektedir. Manisa'daki okulların tüzüğünde bunun mümkün olduğu belirtilmekteydi. Müdür bir ğrenci listesi tutup her birinin dinini de belirtmek zorundaydı; bu da en azından okulda farklı dinlerden çocukların olabileceğinin göz önüne alındığını gösterir; dini başka olanlar Ortodoks ocukların dini mecburiyetlerinden muaf tutulacaktı. Ne var ki anlaşıldığı kadarıyla bu şekilde kuralın dışına çıkanlara pek hoş bakılmıyordu, çünkü böyleleri Ortodoks ocuklara, gündelik hayatta kurulan yakın ilişkilerin yalınlığı içinde farklı hayatların labileceğini, hatta Orto-

26 İstanbul Ekümenik Patrikliği'yle yeni Yunanistan Kilisesi arasındaki ilişkilerin düzene girmesinin (onlarca yıl sürdü bu) ne kadar zor olduğunu görmek için bkz. FRAZEE C.A., *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-1852*. Cambridge, 1969.

27 Rum-Alman Lisesi'nin..., a.g.e., s. 43.

28 Komisyon, a.g.e., s. 16.

doks kilisesinin toplum üzerindeki nüfuzundan kaçmanın mümkün olduğunu hatırlatmış oluyorlardı. Bu türden karma ortamlar ancak hoş görülüyor, fakat kesinlikle teşvik edilmiyordu.²⁹

Ortodoks öğretmenlerin Katoliklerin dünyasıyla ilişkide bulunmaları da istenmiyordu. Sözgelimi *Sholi Evangeliki* Lisesi'nin Latince hocalarından Polivyos Aryiropulos'un Katolik ruhban okuluyla görüştüğünü duyan Ortodokslar, buna tepki göstermişlerdir.³⁰ Bir Rum çocuğunun Katolik okuluna gitmesi, milli karakterine ve dindarlığına hanel getirebilirdi. Üstelik tenezzülen tarif bile edilmeyen Katolik dünya görüşü Rum yavruların etkilere açık beyinlerine sızabilir, dünyaya bakışlarını yanlış yönlerle sevk edebilir ya da değiştirebilirdi. Çocuklar farkında olmadan Katolik âlemine ait "bilgileri" ve "tecrübeleri" edinme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirlerdi.³¹

Sembolik Olarak Uzama ve Zamana Sahip Çıkmak

Antik Helen kültürü medeniyetin biricik kaynağı olarak tanıtılıyordu. Batı Avrupa ise, medeniyet getiren bu esintinin bir suretiydi olsa olsa. Rum eğitimciler herhangi bir kaynağa dayanmaksızın mitolojik zamanlardan başlayıp, Osmanlı Rumlarının yaşadığı modern çağa dek uzanan bir soy zinciri çizmişlerdi. Tarih eğitimi ilkokulda mitolojik efsanelerle başlardı. Tarih dersinin din ve erdem konusunda örnekler sunmasına özen gösteriliyor, din ve tarih, ahlaki ve normatif eğitimde ortak bir hedefe yönelen alanlar olarak ele alınıyordu. Rum-Alman Lisesi'nde ilkokuldan son sınıfa kadar haftada iki saat Yunan tarihine ayrılmaktaydı. *Millet*'in kökenine büyük önem veriliyordu ki bu da, Yunan Aydınlanmasından bu yana eski Yunanlıların kökeniyle bir kabul edilmekteydi.³² İlkokuldan iti-

29 Manisa Rum Cemaati, *Manisa Rum Cemaati Eğitim Kurumları Tüzüğü*, Atina, 1889 (Yunanca), s. 5, p. 8 ve s. 12, p. 43.

30 ANASTASSIADIS, a.g.m., s. 232.

31 ISSIGONIS, "İzmir Rum...", a.g.m., s. 83.

32 KITROMILIDES P.M., *Modern Yunan Aydınlanması, politik ve toplumsal fikirler* (İngilizceden Yunancaya çeviren LİKOLUDİ Stella, *Tradition, Enlightenment and Revolution*, Harvard Üniversitesi'nde yapılmış tez, 1978), Atina, Yunan Milli Bankası Kültür Vakfı, 1996, s. 95: "Modern

baren Antik Çağ meselesinde bile milli birlik teması işlenirdi!³³ 20. yüzyıl başında Antik Çağ hakkındaki görüşlerin bir yansımasıydı bu. Yunan tarihi dersi milli davanın, Yunanlıların kurtuluşu için verilen savaflara binlerce yıl önce önderlik etmiş büyük adamların hayat hikâyelerinden oluşan bir seriden ibaretti. Atinalı büyük siyasi simalar, İskender ve Bizans imparatorları daha ilkokuldan itibaren tanıtılmaya başlanırdı. İskender Asya'nın Helenleşmesinden bahsetmeye vesile oluyordu. Programda eski Makedonların kökeni sorununa da değiniliyordu. İskender'in eski topraklarını sahiplenmek için Makedonların Yunanlı oldukları iddiasının acilen bir temele oturtulması şarttı. Öğretilen tarihin merkezinde, başka konulardan bahsedilirken bile hep Helenler vardı. Örneğin doğrudan doğruya Romalıların yayılması değil, Yunanlıların Romalılara nasıl boyun eğdikleri anlatılıyordu. Roma tarihi büyük bir şevkle Büyük Konstantin'in tahta çıkmasına ve Bizans devletinin kurulmasına giden bir süreç olarak kavratılmaktaydı. Her sınıfta program tamamlandıktan sonra, eğitime canlılık katmak amacıyla sorulan sorular milliyetçi bir anlayışla hazırlanıyordu, sözgelimi: "Neden Yunanlılar Romalılara yenik düştüler?" Adeta tarihte olup bitenlere rağmen hiç değişmeden kalan, tek bir Yunanistan varmış gibi sunuluyordu her şey.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi, İstanbul'un düşmesinin damgasını taşıyan bir millî felâket olarak işleniyordu. Osmanlı tarihinin öne çıkarılan yönü devşirme sistemiydi. Arap devleti, ardından da "Türk devleti" ancak ilkokulun son sınıfında, altıncı sınıfta programa girebilmekteydi. Tarih ansiklopedik bir şemaya göre tasarlanmıştı. Uzak geçmiş, bugünden daha önemliydi; okunması, ayrıca öğretilmesi daha kolaydı. Buna karşılık siyasal açıdan daha hassas olan, bugüne daha yakın zamanları ele almak daha çetrefil bir işti. Ortaokulda öğrenciler için temel olan gene eski tarih hakkında geniş bilgi edinmekti; Ortaçağ ve modern dünya tarihi de kısa geçilirdi.³⁴

Yunanlıların Eskilerle aynı uzamda yaşadıklarının, aynı dili konuştuklarının bilincine varılırken ortaya çıkan devamlılık hissi, üzerinde modern Yunan bilincinin inşa edileceği kaide oldu, ki bu bilincin başlıca talebi de bu devamlılığın kabul edilmesi idi.

33 ... *Okulların Analitik Programı...*, a.g.e., s. 26.

34 *Rum-Alman Lisesi'nin Genel Tüzüğü...*, a.g.e., s. 6 & 3.

19. yüzyıl tarihi yeni dünyaların sahneye çıkmasına fırsat verirdi. Metinlerde emperyalizm, sömürgecilik ya da yayılmacılık kavramları hiç geçmezdi. Programın bu ikinci bölümünün sonunda, 19. yüzyılda, Fransız devrimiyle başlayan özgürlükçü ve milliyetçi fikir hareketleri çerçevesinde modern Yunanistan'ın tarihi işlenir, Fransız devriminin çağdaş tarihte seçkin bir yere sahip olduğu vurgulanırdı. O günün Yunanistan'ı, öğrenilmesi gereken son bütünü teşkil ediyordu. Programın bu bölümünün ilk başlığı kiliselere ayrılmış, bunlar devletlerin ortaya çıkmasından önce milli varlığın yaşadığı ocaklar olarak sunulmuştur. Yunan devrimi, modern Yunanistan'a ayrılmış olan son bölümde, aynı yıl içinde üçüncü kez işlenirdi –bir kere genel Türkiye tarihi içinde, bir kere de 19. yüzyıl tarihi içinde ele alındıktan sonra. Son konular 1897 savaşı ve Girit'in özerkliğine kavuşmasıydı. Modern Yunan tarihi, her ne kadar adlı adınca söylemekten özenle kaçınılsa da genel bir "ulusal kurtuluş"a doğru ilerlemekteydi. Bu tarzdaki resmi bir ders programının öğrencilerin politik bilinç kazanmasında ne kadar payı olmuştur? Jöntürklerin Osmanlı topraklarındaki bütün eğitim kurumlarını teftiş edecek bir yapı kurmasından sonra bu program nasıl olup da devam edebilmiştir? Büyük olasılıkla yeni hükümetle çatışma yaratacak bol malzemeye sahipti ders programı. Fakat İzmir'deki büyük Rum liseleri Batının himayesi sayesinde 1914 Eylülünün sonuna kadar teftiştan korunabilmişlerdir.

Coğrafya dersinde modern bir ilkeye göre hareket edilmekteydi: En basiti olarak görülen yakındaki gerçeklikten yola çıkıp uzağa ya da soyuta doğru ilerlemek yöntemiyle. Bu nedenle en alt sınıflardan itibaren müfredatta ayrıcalıklı bir yere sahip olan İzmir konusu tekrar tekrar işlenirdi; nüfusundan bahsedilir, ticari işlevinden dem vurulurdu. Zaten genel eğitim verilen sınıflarda bile öğrencilere ticari kültür verilirdi; bu alanda genel bir bilgi herkese lâzımdı.

Coğrafya ilkokulda genellikle *patridogğrafya*, yani anavatanın incelenmesi olarak düşünülürdü; bu da İzmir ile civarı kadar yeni Yunan devletinin coğrafyasını da ele almak anlamına geliyordu. Vatan kelimesinin iki yönlü anlamının çok ağır sonuçları vardı. Küçük Asya'nın batısındaki topraklar klasik devre ait ya da sonradan yaratılmış Yunanca yer adlarıyla tarif edilirdi, öğrenciler anlamasa bi-

le. Sözelimi herkesin Göztepe diye bildiği, İzmir'in güney sahilindeki mahalle, ders kitaplarında Henopi diye geçerdi. Gerçek isim gene de çoğu kez parantez içinde belirtilirdi; işin içinde bir oyun olduğunu, ayrıca ahalinin karma bir yapıya sahip olduğunu kabul etmek anlamına geliyordu bu. Bazı gerçekler, uzamı normlara uydurma arzusuna set çekebiliyordu; Mersinli gibi bildik yerlere Rumca isim yakıştırılmamıştır bile.

Küçük sınıfların müfredatında Hristiyanlık dışındaki dinler es geçilirdi; bunlardan ilkokul üçüncü sınıfta, şehirdeki "ibadet mekânları" işlenirken bahsedilirdi. Buna karşılık daha küçük yaştan, Batılıların varlığına karşı çocukların dikkati çekilirdi. Batılı konsolosluklar, yabancı postane binaları şehir dokusunun içinde gerçek birer nirengi noktası olduğu gibi, İmparatorlukta iktidarın fiilen paylaşılmasının da simgesiydi. Öğrencilerin coğrafi ufku, Yunan dünyasının iç içe geçen halkalar gibi büyüyen bölgelerini takip ederek genişletilirdi: Krallık, Doğu Akdeniz ve hiç tereddütsüz Ermenistan ya da Kürdistan diye adlandırılan Osmanlı'nın doğudaki topraklarından çok önce ele alınan Balkanlar. Dolayısıyla Rum okullarının coğrafyaya, aynı devirde, aynı yerde Fransız okullarının benimsediği açıdan bakmadığı söylenebilir.

Eski Çağ coğrafyası da tekrar gündemdeydi, hatta o kadar ki Yunan Antik Çağının en eski dönemlerinde geçerli olan coğrafi sınırlar, insanları davranışlarına göre tarif etmek için yeniden kullanılır olmuştu.³⁵ Sözelimi *Sholi Evangeliki*'nin eski bir öğrencisi büyük bir ciddiyetle geçmişteki öğretmenlerini memleketlerine göre sınıflandırabilmekteydi: Biri ağır Dor tipindendi, bir başkası dediğim dedik Lidyalının dirilmiş haliydi, bir diğeri mükemmel Eoalyalı, ve sonuncusu da en hasından İyonyalıydı. Ne var ki bu ayrımların yüzyıllardan beri bu topraklardaki gerçeklikle bir ilişkisi kalmamıştı, çünkü Küçük Asya'nın batı kesiminde yaşayan Rumların hemen hepsi, Ege'den başlayan modern göç hareketlerinden doğmuştu.³⁶

35 PETROPULU I., "Kapedokya'da, 19. Yüzyılda Helenleştirilmiş, Antik Çağ'ı Hatırlatan İsimlerin Kullanılışı", *DKMS*, c. VIII, s. 141-200, 1988-1989 (Yunanca).

36 ANASTASSIADIS, a.g.m., s. 228-230.

Okul Gezileri: Söylemin Hayata Geçirilmesi

Müfredatlarda, Batıdakiler gibi açık hava eğitim faaliyetleri hep teşvik edilirdi. Bu durum Osmanlı toplumunun modern kesimiyle Batı Avrupa'da birbirine paralel olarak meydana gelen gelişmelere bir örnektir.³⁷ Okul gezileri, hatta trenle yolculuklar ders programının bir parçasıydı. Geziler kızlara da mecburiyetti. Kızlı erkekli çocukların Aydın "nemes"i denilen Aydın vilayetini tanıması şarttı. Kosmas Politas'ın İzmir'de geçen romanı *Stu Çatzeþfranku*'da (Hacıfrangu Mahallesi'nde) 20. yüzyılın başında, gençlerin geziye gittiği bir sahne vardır.³⁸ Bir Rum ilkokulunun büyük sınıflarından ikisi, yani yaklaşık yetmiş çocuk başlarında iki öğretmenle, Pagos Dağı'na çıkıp manzara seyretmek üzere Türk mahallesini ziyarete giderler. Türk mahallesi öğrencilere tuhaf gelir. Burada bilmiyor göründükleri "oryantal bir sükûnet" hüküm sürmektedir.³⁹ Halkın düşmanca duygular beslediği hissedilmektedir. Kimileri küçük kabile geçerken yere tükürürler, bir hoca ise öğretmenlere selam verir. Resmi zevat göstermelik Osmanlı nezaketini sergilemektedir. Öğrenciler gezinin yapıldığı sırada hiçbir binanın bulunmadığı dağın tepesine ulaşırlar. Öğretmenlerden biri antik şehrin tiyatrosunun ve akropolünün yerini gösterir. *Dimotiki* denen halk diliyle kaleme alınmış olan, yerel kelimelerin ve morfolojik formların bol kullanıldığı romanda iki öğretmenin konuşmaları *kataverusa*'yla* ("Yunan devletinin kuruluşundan 1976'ya kadar resmi dil olarak kullanılmış olan, Antik Yunancayla modern Yunanca arası dil) kaleme alınmıştır; romancı resmi söylemle çocukların doğal hayatı arasındaki farkın altını çizmek istemiştir. (*Kataverusa* tam olarak Rum çocuklarının dili sayılmazdı.) Çocukların masumiyetiyle yetişkinlerin milliyetçi saplantılarını birbirinden ayırmıştır âdeta.

Öğretmenler gayet otoriterdir; derken birden ciddileşirler: "Herkes ayağa kalksın! Eski Yunanistan'ın onuruna bir dakika saygı duruşu! Bu tiyatrodaki Aischylos'un, Sofokles'in trajedileri çınıladı! Bu yerler Meles'in evladı Homeros ölümsüz

37 CHANET J.-F., *L'Ecole républicaine et les petites patries*, Paris, 1996. Bkz. IX. Bölüm, "Eduquer hors de la classe", s. 328-357.

38 POLITIS K., *Çatziþfrangu Mahallesi*nde, Atina, 1962, 1988 (Yunanca), 288 s.

39 POLITIS, a.g.e., s. 51. Altını ben çizdim.

dizelerini söyledi.”⁴⁰ Gezi, mecburi bir hac ziyaretine dönüşür. Öğretmenler çocuklara etraftaki dorukların adlarını sorarlar. Ne var ki gelen yanıtlar, onları büyük bir hayal kırıklığına uğratacak şekilde Türkçedir: Manisa Dağı, sonra Bozdağ. Onların beklediği yegâne isimler, *patridograıya* dersinde de öğretilmiş olan, artık kullanılmayan Sipylos ile Tmôlos’tur ve çocuklar bunları uzun tereddütlerden sonra telâffuz edebilirler. Öğretmenlerin seçip çocuklara seyrettirdikleri anıtlar ve manzaralar, bölgede Müslümanların ya da Frenklerin tarihine dair hiçbir iz barındırmamaktadır. Manzaraya çevrilen dışlayıcı bir bakıştır, görevi çocukların uza mı gözle sahiplenmesini sağlamaktır. Öğretmen nihayet eski Yunanca isimleri duyduktan sonra manzaranın karşısında bir pozlar takınıp bir tirat patlatır: “Bütün bunlar Yunan’dı. Bütün bunlar (birden sesi titrer, gözleri tutmaya çalıştığı yaşlarla parlar) Yunan’dı, Yunan’dır, Yunan kalacak... sonsuza kadar.”⁴¹

Yunanlıların izini taşıyan geçmişı andıkça iktidarın tekrar Yunanlıların eline geçeceğini, böylece kurtuluşun mümkün olabileceğini hayal etme imkânı vardır.⁴² Ne var ki aynı manzarayı seyreden başka insanlar da vardır. Öğretmenin milliyetçi söylevinin üstüne kalenin mazgallarından taşlar yağmaya başlar. Huzurlu, uyumlu bir kozmopolit ortamdan eser yoktur. Politis, terk etmek zorunda kaldığı şehri çok sevmesine rağmen cemaatler arasındaki ilişkilerin ne kadar kararsız olduğunu saklamaz. Okul gezisi bir piknik molasıyla huzura kavuşur; nutuklar sona erer, öğretmenlerin derhal Müslüman cemaatten diye teşhis ettiği görünmez gözlemciler de yatıştır.

Büyük olasılıkla geziler istisnai ya da salt Rum milletine özgü etkinlikler değildi; İzmirli diğer cemaatlerin de benzer faaliyetlerde bulunduğu pekâlâ düşünülebilir. Bölgedeki yerler ve anıtlar yan yana öyle bir dizilmiştir ki, onları aynı anda birbirlerine değmeyen, birbirlerini dışlayan farklı şekillerde okumak mümkündür. Osmanlı yapıları, sadece Katoliklerin tanıdığı Efes’teki Meryem’e adanmış kutsal mahal, bölgeye yayılmış olan Ermeni kiliseleri: Küçük Asya kıyısında ki her şey, eğitimde bu şekilde kullanılmaya müsaitti.

40 POLITIS, *a.g.e.*, s. 52.

41 POLITIS, *a.g.e.*, s. 53.

42 POLITIS, *a.g.e.*, s. 51.

ATINA'NIN ÖNE ÇIKARILARAK İSTANBUL'UN GERİYE İTİLMESİ

Rum eğitim sisteminde merkezin Atina olduğu, daha önce de söylediğimiz gibi, İzmir'deki bazı eğitim kurumlarının Yunan maarifi tarafından tanınmasıyla resmiyete binmişti. Mesele daha derin manada zihinlerin Atina'ya yönlendirilmesi idi, bu da giderek gerçekleşmekteydi. Bu şekilde artık merkezi Yunanistan olan, gayet elle tutulur bir "hayali cemaat" inşa edilmekteydi.⁴³ Rum ya da Osmanlı İstanbul'u, ikinci plana atılıyordu giderek. Patrikhane'nin eğitimdeki rolünden kitaplarda ya da kaynaklarda çok nadiren bahsedilir.

Müdür Konstantinos Xantopulos'un İzmir'deki Yunan Konsolosuna yaptığı başvuruların ardından, Atina Üniversitesi'nin rektörü Konstantinos Assopios 2 Eylül 1862 tarihinde *Sholi Evangeliki*'nin krallıktaki liselerle denkliliğini kabul etmiştir.⁴⁴ Okulun mezunlarının sınavsız olarak Kral Otto'nun üniversitesine girebilmek gibi bir ayrıcalığı olacaktı. Bununla birlikte bu kolaylık, ancak Yunan konsolosunun okulun verdiği eğitimin kalitesini kontrol etmesi koşuluyla sağlanacaktı. Bunun üzerine diplomat, Yunan maarifinin İzmir'deki müfettişliğine soyundu.⁴⁵ Muhtemel öğrencilerin seviyesini anlamak için, yıl sonunda halka açık olarak yapılan sınavlara katılacaktı. Okul bu şekilde kabul görünce, İzmirli Rumların referans olarak gördükleri eğitim kurumu Yunan eğitim sistemine bağlanmış oldu. Bundan böyle bu tedrisattan geçenler için yolun sonunda resmen Atina Üniversitesi vardı; üniversitenin Yunan milletinin entelektüel hayatında başrolü oynadığını da kanıtlıyor bu.⁴⁶

43 ANDERSON B., *Imagined Communities. Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra, 1983 (7. baskıdan yararlanıldı, 1996).

44 Konstantinos Xanthopoulos 1861'den 1884'e dek *Sholi Evangeliki*'nin müdürlüğünü yürüttü. Anadolu'daki diğer önemli Rum yöresi Pontus'un merkezi olan Trabzon'da doğdu. Almanya'da okudu; *Sholi Evangeliki*'nin başına geçmek üzere İzmir'e çağrıldığında Atina'da yaşıyordu. Görevi üstlenecek kişiye uygun bir entelektüel ve milli profil ortaya koyuyordu.

45 VURL, "Okul müfettişleri", a.g.e., s. 149-154.

46 PARANIKAS M., *Kaynaklara Dayanarak İzmir'deki Sholi Evangeliki'nin Tarihi*, Atina, Alithias Matbaası, 1885 (Yunanca), s. 65-66.

İzmir'de de okul, bir eğitim yuvasından çok daha öte bir şeydi. Daha geniş bir toplumsal olgu söz konusuydu burada. Okul, velilerin o anki kaygılarının, çocuklarının geleceği hakkındaki görüşlerinin somut ifadesiydi. Topluluğu bilinçli ya da bilinçsiz olarak birtakım gelişmelere hazırlayarak ya da hazırlamayarak, onun geleceğini belirlerdi. İzmir'deki farklı kurumların işleyişinde birtakım benzer noktalar göze çarpar. Hepsinin yapısı, birtakım otoriter ilkeler üzerine oturtulmuştu. Toplumsal konformizmi teşvik eder, şehrin yarı-sömürgelere özgü ekonomisine uyum sağlamayı öğretir, böylece geç Osmanlı toplumunun bir parçası olmayı, onun içinde yükselmeyi sağlarlardı. Çocuklarını bu okullara gönderirken velilerin arzusu, onların modern meslekler edinebilmesiydi.

Bir okul açmak karşılıksız bir hayır işi değildi. Topluluğun kültürünün sürmesinin, hatta topluluğun ayakta kalmasının en iyi yoluydu bu. Anlaşıldığı kadarıyla görsel-işitsel araçların gelişmesinden önce okul kuralları belletmekte bugünkünden çok daha büyük bir role sahipti. Sosyolog Bourdieu ile Passeron'un önermeleri bu çerçevede büyük anlam taşıyor. Hatta belki de yazdıkları, bugünün dünyası için sosyolojik bir teşhis olarak değer taşımaktan öte, geçmişe dönük olarak, tarihi açıdan öneme sahip: "Her tür pedagojik eylem, nesnel olarak, keyfi bir iktidarın, keyfi bir kültürü dayatması bağlamında, sembolik bir şiddettir."¹ İki yazar, bundan birkaç satır önce "sembolik güç ilişkisi" derken neyi kastettiklerini açıklarlar, İzmir'de, okula giden çocukları sıkı sıkıya kucaklayan bir ilişki: "Sembolik şiddet uygulayan bütün iktidarlar, yani birtakım anlamları dayatmayı başaran, ve bunları kendi gücünün temelindeki güç ilişkilerini saklayarak meşru olarak dayatmayı başaran her iktidar, kendi gücünü, yani başlı başına sembolik olan gücünü bu güç ilişkilerine katmış olur."² Anlaşılan sistem o kadar etkiliydi ki, İzmirli Arapça konuşan Hristiyanlar bile, Katolik bir çerçevede

1 BOURDIEU P. ve PASSERON J.-C., *La Reproduction. elements d'une théorie du système d'enseignement*, Paris, 1970, s. 18.

2 BOURDIEU ve PASSERON, a.g.e., s. 18.

Arapça eğitimi verilecek bir okul açmayı düşünüyorlardı.³ Dolayısıyla her topluluğun tarihsel uçukları aralarında derin ayrımlar olan yollara sapıyor, bu ayrımı besleyen okullar da bu şekilde toplumdaki gerilimlere hizmet etmiş oluyordu.

Okullarda genel olarak uygulanan programların bileşenleri incelendiğinde, bunların iki bölüme ayrıldığı göze çarpar. Bir tarafta, öğrenciler, bilimlerin o günkü durumuyla ve İzmir'in gerek coğrafi, gerek ekonomik konumuyla ilgili birtakım bilgileri edinmek zorundaydılar. Bunlar öğrencilerin kökeni ya da okulun etnik-dinsel bağlılıkları ne olursa olsun, hemen her yerde az çok aynıydı. Ortak konular, Müslüman okullarının devlete bağlı olanlarında da heves edilen Fransızca, bilimsel konular, ayrıca beden eğitimiydi. Beden eğitimi haliyle milliyetçi bir söylemin tesirindeydi. İkinci sırada, kolektif kimliği oluşturmak görevini yüklenmiş olan koca bir bilgi kütlesi geliyordu. Bu öncelikle "milli" dil üzerine çalışmak anlamına geliyordu. Fransız misyoner okullarında bu rol Fransızcadaydı. Bu rolün ve lingua francanın nesnel konumunun bir araya gelmesiyle Fransızca misyoner okullarında bir kimliği ortaya koyan, tekelciliğe meyilli bir dil haline geliyordu. Aynı şekilde "milli" din, tarih ya da coğrafya dersleri de, okulun bağlı olduğu cemaati evrenin merkezine yerleştiren, Ötekileri ise çemberin dışına gönderen bir dünya görüşü inşa ediyordu. Okulun "milliyetinden" habersiz öğrencilerin olması Osmanlı toplumuna belki de hiç farkında olmadığı kadar yarar sağlıyordu. Farklı yerel milletlerin kurumlarının birbirleriyle nadiren bağ kurduğunu akılda tutmak da şarttır.

3 AMAEF-AT-CES-1896-1902, 56 numaralı telgraf. Fransız konsolosluğu birinci dragomanı G. Jouselin'den İstanbul'daki Fransız elçiliğine, 26.7.1901, "Şam Melkit Patriği genel vekilinin İzmir'i ziyaretine dair": "İzmir'de vekil unvanıyla, kendi mezhebinden iki din adamının yardımıyla görev yapan Melkit papazı iki-üç yıldır Süryanisi, Kiptisi ya da Keldanisiyle kendine bağlı 100-150 kadar Rum için bir kilise açmaya uğraşıyor. Yerel hükümetin kuşkusuz güçlü Rum din adamlarının etkisiyle soğuk baktığı projeye, İzmir'e yerleşmiş olan Süryaniler destek veriyor. Hatta bir süredir bir okul açmaktan bile bahsediliyor. Arap kültür ve zihniyetindeki herkesin kendilerine has bir duyguyla, geleneksel olarak aile içinde milli dili kullandıklarını bilmesek, çok az öğrenci toplanabileceğini düşünerek buna fazla hırslı bir proje gücüyle bakabilirdik."

İzmir'deki okulların hızla gelişmesiyle şehirdeki gençler giderek dört bir yandan çekiştirilir hale geldiler. İzmir'de okullar, bir Yunan İzmir'ini, ya da bir Türk İzmir'ini, hatta tamamen sömürgeleştirilmiş bir İzmir'i hedef göstererek bir bakıma gerçek İzmir'e, alacalı bulacalı, oryantal İzmir'e karşı faaliyet yürütmekteydi. Bu açık farklılıklar, 1922 Eylülünde yaşanan felâketlerin temel sebebi değilseler de, şehirdeki etnik-dini toplulukların karşılıklı olarak birbirlerini algılayışlarının temellerini oluşturmuşlardır. Jöntürk rejimi sırasında bile resmi söylemlerden eksik olmayan Osmanlılık fikri, okullardaki gerçekliğe yakından bakıldığında dağılıp gider. Okulların amacı tam aksine, cemaatleri iyice kendi içine kapatmaktı. Öteki ise bir hemşeri olarak değil, bir rakip olarak görülmekteydi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

~

EĞLENCE, ÖZEL HAYAT VE SERBEST ZAMAN: ÖTEKİLERLE BİR ARADA

ORTAK BAYRAMLAR

Bir toplumun boş vakitleri, fertlerin dinlenmesine, bir araya gelmesine, alış-verişte bulunmasına vesile olur. Etnik-dini açıdan çoğul bir ortamda, topluluklar birbiriyle ilişkiye girebilir böylece. Yüzyılın başında eğlence ve boş zamanları değerlendirme yolları en azından kısmen, Batının etkisi altında kalmıştır. Bilhas-sa ideolojik açıdan cemaatlerin dini bayramları temel eğlence biçimi olarak kal-sa da, sinema gibi yeniliklerle alışkanlıklar değişmekteydi. Bu bölümde amaç bir-takım yerleri ziyaret etmek, her cemaatten İzmirlilerin bir araya gelebildikleri ki-mi anları gözlemlemek. Bayram kolektivizmle bağlantılı bir şey olduğundan, İm-paratorluğun son döneminde İzmir'de özel bir alanın nasıl çıktığı sorusu geliyor akla. Nüfus yüksekti ve diğer liman şehirlerinden, ticaret yapılan memleketler-den, ve bir de Anadolu'dan başlayan durmak bilmez hareketlerden etkilenmek-teydi. İzmir, Küçük Asya'nın iç kesimine göre daha serbest bir yer olarak bilinir-di. Toplumsal düzene ilişkin katı şemalar burada, göreceli olarak daha serbest alanların doğmasına zemin yaratan bir şehir atmosferinde karşı karşıya gelirdi; insanlar arası ilişkiler için de bu geçerliydi. Kalabalığın ve hareketlerinin saye-sinde, toplumu denetim altında tutmak için gösterilen çabalara rağmen bireyler neredeyse kalabalığın içinde kaybolabilmekteydiler.

Bayramını kutlamakta olan bir grubun neşesi, canlılığı komşulara kelimenin tam manasıyla toplumsal gösterilerle ilan edilir, grup toplumsal zamanın içinde kalan diğerlerinden bu şekilde ayrılırdı. Bayram sırasında ötekilere mesafeli durmak, ama onları göz önüne almak esastı. Bayramını kutlayan cemaati ziyaret etmek, tebrik etmek âdettendi. Bayramlar her dinde, hatta Hristiyanlar arasın-da bile farklı takvimlere göre kutlanırdı. Ortodokslar ile Apostolik Ermeniler Jül-yen takvimini takip ederken, Batılı addedilen Hristiyanlar Gregoryen takvimini dikkate alırdı. Öte yandan Paskalya gibi sabit bir zamanı olmayan bayramların tarihini saptamak için her grubun farklı bir yöntemi vardı. Dini kutlamaların ta-

rihi halk arasında ileri geri oynayabilir, aynı Hristiyan bayramının iki kez kutlandığı olurdu.¹ Farklı takvimler, 1870'lerin başında tebaa içinde sadece farklı dinlerin varlığını tanıyan Osmanlı sisteminde, cemaat kimliklerin temelinde yatan kilise içi ayrılıkları göz önüne sermiş oluyordu.

Gerek davetli gidilen özel törenlerde, gerekse dini bayramlarda farklı gruplardan bireyler ya da aileler birbirlerine hediyeler verirlerdi. Hristiyanlar komşularına ya da Müslüman dostlarına, onlar da Hristiyanlara yumurtalar, çörekler sunarlardı. Bu alışverişler, karşılıklı yükümlülükleri içeren bir ilişkiler zincirini ayakta tutmaya yarardı. Bu türden ilişkiler, farklı referans sistemlerinde yaşayan insanların birbirine nezaketle yaklaşmasının güvencesiydi. Takvimlerdeki farklar zamanın dengeli kullanılmasını sağlardı, üstelik âdetler esasen birbirine çok benzerdi. Paskalya'daki gibi Kurban Bayramı'nda da kuzu tüketilir, Aya Nikola, Noel, Paskalya şenlikleri sırasında olduğu gibi Şeker Bayramı'nda şekerli yiyecekler yenirdi. Farklı gruplar hem maddi kültürü, hem de ortak ürünlere bağlı simgeleri paylaşmaktaydılar. Bu törensel alışverişlerle bir bakıma etnik-dini kategorilerin ötesine geçerek bir duygu ve düşünce ortaklığı kurmaktaydılar; hatta âdeti bu ortaklıklar bizzat kategorilerden doğmaktaydı.

ORTODOKS BAYRAMLARI

İzmir'in bir semtini, bir dış mahallesini ya da köyünü içine alan her ruhani dairenin, koruyucu azizin yortu gününe denk gelen sabit bir bayramı vardı. Bayram sırasında ruhani dairede alay kurulur, sokaklarda ikonalar gezdirilirdi. Bu törenler giderek kitlesel bir boyuta ulaşarak, civar yerleşmelerin halkını da çekmeye başlamıştı. İzmir ya da Efes metropolitinin bu vesileyle hükmündeki müminleri ziyarete geldiği de olurdu. Takvime göre farklı yerler sırayla öne çıkar, böylece Küçük Asya toprağı Ortodoksluk inancıyla kutsanmış olurdu. Ortodoks dairelerinde kurulan panayırılar uzama yayılır, her yerde tektip bir görüntü yaratır, diğer toplulukları Ortodoksların mekân algısının dışında bırakmaya çalışırdı. Bir

¹ Halep'te bu hâlâ geçerlidir. Bayramların yaygınlığı Hristiyanlar için bir sorundur; bunun Müslüman çevrenin gözünde saygınlıklarını zedelediği görülmektedir.

meydanda, bir okulun ya da kilisenin bahçesinde dans etmeye ortam yaratırdı panayır. İçkiler içilir, kahveciler büfeler kurardı. Bölgedeki gençler için bu eğlenceler önemliydi. Panayıra gitmek için izin almak bir ayrıcalıktı. Her anne kızına bu izni vermezdi, kızlarla erkeklerin buluşup flört etme ihtimali vardı çünkü.²

İzmir karnavalının ünü bütün Yunan âlemine yayılmıştı. Aslında aile arasında bir bayramdı bu, fakat şehirdeki bütün Hristiyanları içine alırdı:

"İzmir'de *Apukurya* zamanında ilk iş, en yoksulundan en zenginine her evde lezzetli yemekler yapılırdı, yani fırında etler ya da yahniler. Hamur işleri evde yapılırdı, öyle şeyleri dışarıdan alma âdeti yoktu: Baklavalar, kadayıflar, sütlü börekler. Bütün akrabalar, arkadaşlar koca bir evde toplanırdık, sonra şenlik başlardı; şarkılar söylenir, danslar edilir, en taşkınlar kılık değiştirirdi."³

Her karnavalda olduğu gibi İzmir'de de toplumsal sözleşmeler alt üst olur, dünya tersine dönerdi. Karnavala katılanlar geceleyin şemsiyeyle dolaşırdı. İzmir karnavalı, çoğul ortamdan dolayı kendine has özelliklere de sahipti. Şenlik sırasında karşı cinsin kılığına girmek ya da iki cinsin birbirine teklifsiz davranması gibi bayram bittikten sonra skandallara yol açabilen, cinsiyetlerin toplumdaki rollerinin ters çevrilmesine dayalı âdetlerden başka, karnaval sırasında insanlar başka etnik kökenden ve dinden olanların kılığına da girerlerdi.⁴ Sahte Araplar, sahte Zeybekler, sahte Yahudiler, sahte Ermeniler ve hatta sahte Levantenler ortalıkta kol gezerdi.⁵ Karnavalcılar seslerini değiştirerek, şehrin öbür sakinlerinin tipik diye kabul edilen aksanlarını taklit ederlerdi: "Geceleyin

2 CEAM, ATO, Karantina, ION 4, Lemonia Pangalu, 1903 doğumlu, mülakat tarihi 1968, dosya 14-15: "İki kilisemiz vardı, biri Mesih'e, öbürü Anargiros (fakir, tüccar olmayan) azizlere (Kozmas ve Damianos) adanmış. Anargiros azizler için alay kurulurdu. Annem beni alayla beraber koşmaya bırakmazdı.

3 CEAM, ATO, İzmir, ION 1, Zoi Kapa, 1885 İzmir doğumlu: "Dini hayat, 12 1/2 s.", mülakatı yapan Zoi Kritsopulu, Atina, 3.3.1970.

4 A.y., s. 2-3: "Bazıları bu işi pek güzel becerirdi; Arap kılığına girip ciltlerini kapkara boyarlardı; kimileri kadın gibi giyinir, uzun, güzel elbiselerin altından tombul erkek bacaklarını gösterirlerdi."

5 ANGELOMATIS Ch., "Yurdundan kopmuş Yunanlılar İzmir karnavalını özlemle hatırlıyor", *This-savros* (dergi), s. 18-19, 27.2.79, s. 18 (Yunanca).

bütün evlerin kapıları açılır, ışıklar yakılır, karnavalcılar yüzlerinde kızgın maskeleri, değişmiş, kabalaşmış sesleri, yabancılara anlaşılmaz gelen dilleriyle, Ermeni şivesiyle Rumcadan, Türkçeden bozma, ya da akla gelen her dilden laflar söyleyerek bir girip bir çıkarlardı.”⁶

Türkler ya da iktidar sahipleri maskeli eğlencelere karışmazlardı, fakat Yunan işgali sırasında bu da olmuş olabilir. Eğlence bir süre için etnik-dini kimliklere işaret eden toplumsal hiyerarşilerin çözülmesini sağlardı. Avukatlar, doktorlar, Yakındoğu’da ailelerin el üstünde tuttuğu, başarının ve Batılılaşmanın simgesi olan serbest meslekler alay konusu olur, özellikle Fransa’da okumuş doktorların küstahlığıyla dalga geçilirdi. Levantenlerin yabancılara olan düşkünlüğünde, İzmir’in Batıya olan hevesinde çelişkiler yok değildi ve halk genellikle bu boğucu düşkünlüğe karşı tepkisini ortaya koymak için fırsat kollardı.

Maskeli eğlence her zamanki alışkanlıkları ve normallik kıstaslarını gizlediği gibi gözler önüne de sererdi. Arabalarla geçit yapanlar, bu kez alaycılıktan uzak bir yaklaşımla Yunan Antik Çağı’nı onurlandırmış olurlardı. 1904’te biriciliği kazanan araba *Apollon* adındaki bir Rum atletizm kulübüne aitti. Arabanın ortasına, zamanın gözde Rum atleti G. Issigonis’in elinde liriyle canlandığı bir Apollon oturmuştu bütün haşmetiyle. Arabanın önünde ise, sırtlarında İonyalılara özgü tuniklerle Musaları temsil eden dokuz sarışın genç kız at sırtında ilerlemekteydi. Antik Çağ’ın müziği doğru dürüst bilinmediği halde Apollon’a bir ilahi okumaktaydılar. Aynı kulübe bağlı gene Antik dönem kıyafetlerine bürünmüş başka atletler de, İzmirli bir ressamla bir oymacının süslemiş olduğu arabanın etrafını sarmıştı. Toplu kutlamalar sırasında çoktanrılı Antik geçmişe de sahip çıkılmaktaydı. 20. yüzyıl başı Rum Ortodoks toplumunun eski Yunan’ın bir devamı olduğu sezdiriliyordu böylece. Musaların sarışın olması, hayallerdeki Yunan Antik Çağ’ının bir simgesiydi; Yunan âlemini, akıllardaki Batı imgesine yaklaştırıyordu. Bunu Hristiyanlığın, Hristiyanlık öncesi unsurlara işaret eden kültürel milliyetçilik tarafından alt edilmesinin bir örneği, ya da kolektif Yunan kimliğinde 18. yüzyılda başlamış olan yenilenmenin 20. yüzyıldaki tezahürü olarak görebiliriz.

Apukuryayı büyük bir patırtıyla kutlamak, en önemlisi de Rum hastanesinin karşısında İzmir'deki Hristiyan âleminin en büyük balosunu düzenlemek, bir bakıma sembolik olarak şehre sahip olmak anlamına geliyordu. Yıl boyunca en büyük, en itibarlı baloyu düzenlemek için herkes birbiriyle yarıştırdı. İtalyanların ve İngilizlerin baloları pek meşhurdu, fakat acaba kalabalık olur muydu bunlar? Gerçekten de Rumlarınkiyle aynı türden gösteriler miydi? Öyle olması ihtimali düşüktür, çünkü Levanten nüfusu çok zayıftı. İtalyanlar ötekilere göre daha popülerdi belki; başta Ortodokslar olmak üzere diğer cemaatlerin mensuplarını kendi eğlencelerine çekmeyi başarmış olabilirler.

Bütün Hristiyanlar Rum Apukuryasına katılırdı. Müslümanların, hele de Müslüman kadınların bu eğlencelere açıkça teşrif etmesi düşünülemezdi; ama Yahudiler ile Çingenelerin şenliğin akışında çok özel bir rolü vardı. Yahudiler sepetler içinde konfetiler, serpantinler satarlardı. Yahudilerle paranın birlikte anılması belli bir antisemitist anlayıştan kaynaklanıyor olabilir; bu bir yana, eğlencelerde yeri olmayan Yahudilerin karnavalcılara hizmet etmesi herkesin işine geliyor, birilerinin varlığı diğerlerinin hayatını kolaylaştırıyordu. Çingeneler de gene şenliğin sonunda devreye girerdi. Büyük Perhiz'in başladığı pazartesinin akşamında Müslüman Çingeneler bayramdan çıkmış olan Rum evlerini gezer, artmış yiyecekleri toplar, Rumların o andan sonra yasak olan yiyeceklerden kurtulmalarına yardım ederlerdi. Cemaatlerin birbirini tamamlamasına başka bir örnektir bu. Toplumdan dışlanan Çingeneler, Ortodoksluğun kaidelerinin yerine getirilmesini kolaylaştırmaktaydı. Yiyeceğin feda edilmesi, arınmak demektir.

ORTODOKS PASKALYASI

Doğu Hristiyanlarının en büyük bayramı Noel'den ziyade Paskalya'dır. Paskalya'nın şerefine bütün ruhani dairelerde aynı anda eğlenceler düzenlenirdi. Bu sayede müminler aradaki mesafeye rağmen gönül birliği eder, birlik olurdu. Bayram başka topluluklarla ilişkiler açısından da çok anlamlıydı; Paskalya yemeği hazırlanırken ya da yenirken farklı cemaatlerden bireylerle, özellikle Müslümanlarla ilişki kurma fırsatı doğardı. Bunun dışında Paskalya'ya özgü ibadetle-

rin, en azından İzmir'in dışında son derece antisemit bir karakteri vardı; sonradan Yunanlılık içerikte giderek ağırlık kazandı, Rum milletinin devlet tarzı modern ulusla kendini özdeşleştirdiğini gösterir bu.

Paskalya bayramı yaklaştıkça, iç kesimlerdeki koyun sahipleri İzmir'e doğru yola koyulurdu. Paskalya'dan hemen önce, tıpkı Kurban Bayramı arifesindeki gibi bir pazar kurulurdu. Zaten Müslüman satıcılar âdetleri gayet iyi bilir, Hristiyanlara ihtiyaç duydukları kuzuları verirlerdi. Büyük Hristiyan cemaatinin dini bayramı, bölge ekonomisiyle iç içe geçmiş durumdaydı:

"...Sonunda Rum mahallesine geldik; bayram için kurulmuş olan koyun pazarına denk geldik: Rengârenk, parlak şeylerle dolu, karanlıklara nüfuz eden sıcak Doğu ışığıyla çizilmiş muhteşem bir tablo. [...] Pazarcıların buralarda bilinmeyen, uzak memleketlerden gelme, yabancılığın cazibesini taşıyan kıyafetleri var; başlarında mavi, yüksek bir boneyle, sessizce büyük bir çoban esasına yaslanmış, bir elleriyle kara deriden para keselerini göğüslerine bastırarak kalabalığı seyrediyorlar. Yüz kadar hayvan önlerinde itişip kakışıyor, çift kıvrımlı, uzun boynuzlarıyla akli karalı koçlar. Müşteriler alelacele görmeye, elleriyle yoklamaya uğraşıyor; her saniye içlerinden biri eğilip bir hayvanı havaya kaldırıyor, ağırlığına, yünün altından kafasına bakıyor, sonra memnuniyetsiz bir tavırla tekrar yere bırakıyor; seçimlerini yapmış olup da, koyunu ön ayaklarından yakalayıp daha sakın bir yere kadar bir süre taşıyanlar da var; ardından müthiş bir gayretle Hermes Criophoros gibi omuzlarına atıyorlar... 'Değmesin, değmesin!' Kendine yol açmaya çalışan parlak mavi bir kıyafet giymiş, kapkara bir Mısırlı... 'Değmesin, değmesin!' Şimdi de yükü boynunu aşan bir eşek geliyor. 'Açılın!' Bunlar da koyunlar, gene koyunlar."⁷

Yeni Ahit metne tamamen sadık kalınarak okunurdu. Kudüs'te, 33 yılında Yahudilerin suç işlediğine hiç şüphe yoktu; Tanrı'yı öldüren halk imgesi geçerliliğini koruyordu. Tanıklar İncil'deki Yahudileri de, yani başlarında, bölgedeki şehirlerde yaşayan sapına kadar gerçek Yahudileri de aynı adla, *Hevraios* ya da *Hovrai-*

7 LAUNAY L. (DE), *Chez les Grecs de Turquie, autour de la mer Egée*, Paris, Edouard Cornély, Librairie d'Education moderne, 1897, s. 29.

os diye anarlardı. Çiftlik Aya Yorgi'deki diriliş ayini sırasında müminler kilisenin zeminini ayaklarıyla, gürültüyle döver, ayini yöneten papaz da bütün Ortodoks dillerinde İncil okurdu;⁸ o esnada Yahudilerin üzerinde tepindiklerini varsayarlar-
dı. Ayini yöneten papazın başka türlü düşündüğüne dair hiçbir bilgi yoktur.

Aydın'da papazın İsa'nın dirildiğini ilân etmesinden sonra başlayan eğlence-
lerin anlamı daha açıldı; ayrıca az ötedeki bir mahallede yaşayan Yahudilere
karşı saklanmayan bir tehdit vardı bunlarda. Aydın hem vilayetin eski başkenti,
hem de aynı adı taşıyan demiryolu hattı üzerindeki önemli bir istasyondur. Bu
âdetler hiç kuşkusuz bölgenin geneline yayılan birtakım alışkanlıkların birer ör-
neğiydi:

"Paskalya arifesi olan kutsal cumartesi günü evde temizlik yapmak, çörekler,
kırmızı yumurtalar, kuzular pişirmek gibi hazırlıklardan başka, papaz 'İsa dirildi'
der demez şenlik ateşlerini tutuşturur, Yahudi'yi yakardık. Şenlik ateşi daha ko-
laydı, yükseğe bir çelenk asar, iki ucuna yanıcı maddeler tuttururduk; alevler yü-
rüyüp birleşirdi, seyretmesi çok keyifliydi. Yahudi niyetine eski püskü bir elbise
bulur, içini kâğıt, tahta, özellikle de hurma dallarıyla doldururduk. Bunların hep-
si çok kolay tutuşur; ortasına barut, tepesine kafa niyetine bir fes oturturduk,
kerli ferli bir Yahudi çıkardı ortaya. Bunu alıp kilisenin bahçesinde bir yere ya-
pıştırır, barutu tutuşturacağımız âni beklerdik. Papaz 'İsa dirildi!' der demez el-
lerinde malzemeyle bekleyen bütün delikanlılar, üzerine çullandığımız gibi Ya-
hudi'yi ateşe verirdik. Aynı şey çelengin de başına gelirdi. Üzerine bir kez ateş
ettik mi kendi kendine yanardı. Alevler, silah sesleri, çığlıklar derken ortalık ana
baba gününe dönerdi, o kadar ki asayiş için gelen Türk zabıtları da coşkuyla ha-
vaya ateş açardı."⁹

Anlatıcı, bir zamanlar yapmayı âdet edindiği şeye mesafeli yaklaştığı yönün-
de bir izlenim vermiyor. Buna karşılık şenlikten gerçek bir neşe taşıyor, o kadar

8 CEAM, ATO, Çiftlik Aya Yorgi, ION 15, Yorgos Terzioğlu, mülâkat 1970'te, I. Lukopulos tarafın-
dan yapıldı. (Bilgi kaynağının kimlik bilgilerinde eksiklik var.)

9 CEAM, ATO, Aydın, KAR 1, Nikolaos Kyriakopoulos, 1901 Aydın doğumlu, mülâkat Atina'da, Zoi
Kritsopulu tarafından yapıldı, 16.1.1971. 3 dosya: "Paskalya".

bulaşıcı bir neşe ki bu, bu türden ibadetlerle ilgileri olmadığı halde Osmanlı zabıtlarını bile ele geçiriyor. Sembolik şiddet kimsenin sorgulamadığı alışkanlıklardan biriydi. Çiftlik Aya Yorgi'deki Paskalya kutlamaları tıpkı Aydın'daki gibi devam ederdi; Yahudi kuklası yakmak bölgede yaygın bir âdetti.¹⁰ CEAM arşivlerinde İzmir'de böyle şeyler yapıldığına dair hiçbir kayıt bulunmaması ilginçtir. Bu tür davranışların ne anlama geldiğini "taşralılardan" daha iyi bilen kaynaklar kendi kendilerini sansürlediler mi acaba? Yoksa şehirdeki ruhban cemaati daha mı iyi kontrol edebiliyordu?

İZMİR'DE RAMAZAN

Görünüşe göre şehrin Hristiyan kesiminin Ramazan şenlikleriyle kesinlikle ilgisi yoktu. Hristiyanlar ya da geçici olarak İzmir'de bulunan yabancılar şehrin Türk tarafındaki eğlencelere karışmazdı. Şenlikler iftardan sonra başlar, İzmir'deki camilere mahyalar asılırdı. Öte yandan eğlencelerin merkezi Konak'tı. Osmanlı'nın resmi, idari İzmir'i, Levanten, Hristiyan liman şehriyle örtüşmüyordu. Son derece Avrupalı görünüşlü *Belle Epoque* İzmir'inin ardında bir Müslüman ve Türk şehri vardı:

"Daha ötede açık dükkânlar, türbanlar, kaftanlar, sakallı yüzler kalabalığının içinde, nargilelerin sarhoş eden kokularına boğulmuş, kaldırım taşlarını ışıktan bir örtüyle kaplayan tıklım tıklım kahveleriyle çok tuhaf bir sokak vardı! Her akşam, gün batarken ramazan orucunun bittiğini haber veren top sesiyle uyanıp silkinen Türkler gece eğlenerek, bütün gün süren perhizin acısını çıkarırlardı. [...] Yoğun kalabalıkta seyyar çalgıcılar mandolinlerini söyletir, ağlatırlardı. Orada, Anadolu'da karınca gibi kaynayan çok farklı topluluklardan örnekler gördüm [...]"¹¹

Ramazanın bazı halleriyle karnaval kutlamaları arasında paralellikler vardır: Varolan düzenin, günün ve gecenin tersine dönmesi gibi. Bunun yanı sıra yeni

10 Benzer pratiklerin yörenin bir başka köyü olan Gâvurköy'de de mevcut olduğu bildirilmiştir. Bkz. CEAM, ATO, Gâvurköy, ION 16.

11 DESCHAMPS, a.g.e., s. 127-133.

kiyafetlerin satın alındığı, tüketimin arttığı bir dönemdi bu. Anadolu'nun içlerinden çok sayıda üretici ve tüketici şehre akardı. Ortodoksların Paskalyasındaki gibi hareketli bir ortam olur, fakat bu türden benzerlikler hiçbir zaman öne çıkarılmazdı. Her şey sanki farklı gruplar yan yana, aynı uzamda yaşıyormuş, ortak ve zımni kültürel özellikleri paylaşıyormuş, fakat bunun dile getirilmesinden özenle kaçınılıyormuş hissi uyandırırıldı.

Deschamps ramazandan bahsetmekten gocunmadıysa da, aslında buna kalkışan Batılı ya da Hıristiyan yazar pek azdır. İzmir için dini açıdan ikinci dönüm noktasıdır bu, zaten yazar da Ortodoks Paskalyasıyla ramazan arasında paralellik kurar. Fakat şehirde kalıcı olmadığı için gözlemci olayın dışında kalır; bir Türk ailesiyle içli dışlı olamaz. Sokakta olup biteni görür sadece, içine süzülebileceği, fakat onu bekleyen hiçbir şeyin olmadığı kamusal alanı. Bunun üzerine konudan uzaklaşıp Müslümanların politik durumu hakkında bir şeyler söylemekten kendini alamaz. Yaptığı tanımlara bakıldığında, İslamiyet'i oryantalist, yani durağan ve özcü bir bakış açısıyla algıladığı anlaşılıyor. Ortamdaki ağırbaşlı durağanlığa bakarak, İzmirli Müslümanların aleyhine bir yorumda bulunur: "Nasıl da uzak görüntülerle dolu bir geceydi, nice zaferler kazanmış, şimdi yenik düşmüş destansı, kısır bir ırkın hikâyesi çıkmıştı su yüzüne! O ramazan gecesinde kahveler, şerbetler içenler, nargile tütürenler, şarkıcılar, bu yüzler ve bu kiyafetler, hiçbiri yüzyıllardır değişmemişti."

Bununla birlikte Batılı gezgin, yerli bir Rum olan rehberi Manolis'ten daha cesur çıkar ve yalnız başına Türk şehrinde maceraya atılır. Rehberi tam o zamanda oraya gitmeye çekindiğini söylese de, tam olarak neden korktuğunu belirtmez. Dini hayatın yoğunluk kazandığı bu dönemde ne komşularını rahatsız etmek istemektedir, ne de İslamiyet'in uzama olanca azametiyle yayıldığını görüp rahatsız olmak. Bu türden kutlamalar inancı ateşler hiç kuşkusuz; yanlış yolda olanlara karşı fobiye de körukleyebilir. Daha açık söylemek gerekirse bütün gün oruç tuttukları için Türklerin sinirleri tepelerindedir ve rehber onların öfkesine maruz kalmayı hiç istememektedir. İzmirli Müslümanlar ayrıca o dönemde biz bize olmayı âdet edinmiş de olabilirler. Ne var ki büyük ihtimalle dış görünüşü yabancı olduğunu ele verdiği halde Deschamps'ın başına herhangi bir terslik gelmez. Batılı bir gezgin, yerli bir gayrimüslimden daha mı iyi karşılanıyordu acaba?

DİNİ TAKVİMLERE BİR EK: MİLLÎ BAYRAMLAR

Osmanlı İmparatorluğu da bayram yapmayı bilirdi. Sultan'ın cülusunun yıldönümü, büyük bayramlardan biriydi. Ramazan ile Batıdaki milli bayramlar kutlamalara ilham kaynağı olurdu:

"Akşamleyin [Sultan'ın cülusunda] Konak şehir halkına açılır, ahali mevkilerine göre ya bahçede durur ya da valinin, Osmanlı memurlarının ve konsolosların bulunduğu salonlara doluşurlar. Konak'ın karşısındaki büyük kışlanın devasa avlusu, Konak'ın ışıklı süslerini görmeye gelmiş Müslümanlar tarafından işgal edilir. Kışlanın köşesinde rıhtım hattı başlar; o akşam otuz binin üzerinde insan oraya gidip bir taraftan serinlemeye çalışır, bir taraftan da ışıkların manzarasının tadını çıkarır."¹²

Avrupalı devletlerin milli bayramlarında da büyük şenlikler yapılırdı, hatta belki de İmparatorluğun bayramlarından çok daha tantanalı olurdu bunlar. Gün ilgili devletin İzmir'deki kolonisinin ibadet mekânında yapılan bir şükran ayinıyla başlar, ardından konsoloslukta ya da koloninin kültürel ve sosyal teşkilâtlarına ait binalarda bir davet verilirdi; konsolos kolonisinin ve önde gelen Osmanlıların, en azından vilayetin siyasi işlerinden sorumlu olan valinin, ayrıca şehirdeki dini erkânın, koloninin nüfuzlu mensuplarının, yani özellikle yurdundan uzakta olan, başka bir deyişle Levanten iş adamlarının, başta diğer devletlerin konsolosları ve diğer kolonilerin önde gelenleri olmak üzere nüfuzlu yabancıların tebriklerini kabul ederdi. Özellikle Frenk mahallesinde söz konusu devletin himayesindeki bütün okullara, özel konutlara güne renk veren milli bayraklar asılır, milli marş söylenir, bayram bir baloyla sona ererdi.

Fransızlara ait diplomatik mektuplar, İzmir'deki 14 Temmuz kutlamalarının ayrıntılı tasvirleriyle doludur. Resmi yazışmalar insanda İzmir'deki yerel nüfusun Fransa'ya derinden bağlı olduğu hissini uyandırıyor. Art arda göreve gelen konsoloslar buna inanır, en azından Fransız elçisine ve Dışişleri Bakanlığı'na böyle anlatırlardı. Ne var ki İngilizler de, daha küçük çapta olsa da diğer Batılı

12 AMAEF-CPC-NS-68, dosya n. 10 vd., "İzmir'de Ermeni komposu", Fransız Başkonsolosluğu'ndan Paris'teki Dışişleri Bakanlığı'na telgraf, 19.8.1905.

devletler de bayramlarını kutlardı. İzmir limanındaki askeri gemiler de bütün bu şenliklere renk katardı. Bir bahriyeli kıtası çeşitli kutlamalarda görev alır, top atışları yapılır, gemi kumandanı Fransız konsolosunun konuğu olurdu. Milli bayram vesilesiyle, başta Osmanlı makamları olmak üzere herkese Avrupalı gücün her an dostluk çerçevesinin dışına çıkabileceği de hatırlatılmış olurdu.¹³ Bu şenliklere katılan kimsenin derdiyse bayramını kutlamakta olan Batılı ülkenin saygınlığından pay kapmak, dış dünyayla bağlantısı olan Osmanlı tebaasından ya da şehir halkından olarak ayrıcalıklı olduğunu tescil ettirmektir.

13 MANSOUR Cheikh, *Éléments d'histoire : presence et rôle de la marine française au Levant de 1870 à 1914 autour des Cyclades, de la Crète, des archipels de la mer Égée, ceux des côtes d'Asie Mineure et des Echelles du Levant*, "Kuzey Akdeniz ülkelerinde Toplamlar, Alış-verişler ve Kùltürler" alanında doktora tezi, 1992-1993.

DİN DIŞI EĞLENCELER

Dinlerin insanoğlunun hayatını çekip çevirdiği toplumlarda bile, eğlence ve dinlence dini bayramların çerçevesine sığamaz. Amerikalı araştırmacılar İzmir halkı hakkında İzmir'de kurulacak idareye fikir vermek amacıyla 1921'de kaleme aldıkları raporda eğlence alanına da el atmışlardı. 1920'lerin başında şöyle bir bilanço çıkmıştı ortaya¹ (1870'lerden itibaren İzmir'de eğlence alışkanlıklarının değişmesi meselesine daha sonra değineceğiz):

"a) Erkekler, şehirdeki ticari eğlence kurumlarını kadınlardan çok daha fazla kullanıyor. b) Başta kahveler, birahaneler ve barlar olmak üzere bazı eğlence yerlerine hemen hemen sadece erkekler rağbet ediyor. c) Çocukların yalnızca üç tür eğlencesi var; bu sayede genellikle ticari eğlence mekânlarında gözlenen kötölüklerden bir bakıma korunmuş oluyorlar."²

Eğlence mekânları bölümünden sorumlu olan araştırmacı hanımlar, alelacele çıkardıkları raporda cemaatler arasındaki farklardan bahsetmeye lüzum görmemişlerdi. Oysa bütün gruplarda kadınlar ile erkekler boş zamanlarını farklı yöntemlerle, ayrı ayrı değerlendirirlerdi. Bölgenin kültürel bir özelliğiydi bu.

KAHVEHANE, EN ÖNEMLİ TOPLUMSAL MEKÂN

Sadece büyük şehirlerde değil kasabalarda da Osmanlı toplumsal tarihi açısından ne kadar önemli bir yer tuttuğu layıkıyla vurgulanmış olan bir mekândır kahvehane.³ 1920'li yıllarda iş başında olan, kahvehaneleri sayarken bir tanesini bile atlamamak için müthiş bir titizlik gösteren araştırmacı hanımlar da aynı

1 İstanbul'da yapılan büyük boyutlu benzer bir soruştırma da kitaplaştırılmıştır: JOHNSON C.R. (ed.), *Constantinople to-day or The Pathfinder Survey of Constantinople*, New York, 1922.

2 SNELL S. ve FORSYTHE M., "Recreation", *A Survey.... a.g.e.*

3 DESMET-GREGOIRE H. ve GEORGEON F., *Cafés d'Orient revisités*, Paris, 1997.

kaniya varmışlardır: "İzmir'de en önemli eğlencenin kahveye gitmek olduğuna hiç şüphe yok. Şehirde 2.429 kişiyi çalıştıran 495 kahvehane bulunuyor."⁴ Kahvehane bu noktada, cemaatlerin birbiriyle kaynaşabileceği bir yer olarak dikkat çekiyor, anlaşıldığı kadarıyla böyleydi de, fakat bunun şekli şehirden şehre, hat-ta kahvehanenin bulunduğu mahalleye göre değişebiliyordu, tıpkı İstanbul'daki kahvelerde olduğu gibi.⁵ 1890'lı yıllarda bir Fransız seyyah İzmir'de keşfettiği bir kahveyi şöyle tarif ediyordu: "Dar, loş bir sokağın ağzında, tıpkı ormandaki ağaç-sız bir alan gibi güneşli, küçük bir meydanda; tam ortasında insanlara su veren berrak bir çeşme, yeşiller, pembeler, maviler: solda bir açık hava kahvesi, masa-lar, tütün içenler, yeşil sarıklılar, kırmızı fesliler, Ermenilerin tekmi siyah kumaş üstüne pembe işlemeli külâhları; nargile dediğimiz o pırıl pırıl cam şişeler."⁶

Bir süreliğine orada bulunan bu gözlemcinin gözünde bütün tüketiciler, egzo-tik ve oryantal bulduğu aynı alışkanlığa sahiptiler, yani nargile içmekteydiler. Aralarındaki farkı ortaya koyan tek şey, başlarındaki serpuşların rengiydi. Üç farklı renkle üç cemaat aidiyeti arasında kurduğu, tartışmasız ilişkiden bahse-derken esasen keskin bir gözlemine aktarmaktan ziyade edebiyat yapıyordu. De-niz kenarındaki kahveler geleneksel kahvelere hiç benzemeyen, şehrin içindeki-lerden çok başka yerlerdi; kısa süre için şehirde bulunan Avrupalıların görmez-den gelemeyeceği, hem onları, hem de alafranga hayata özenen herkesi kendine çekmeye çabalayan mekânlardı bunlar: "En büyük, en iyi işletmeler rıhtımda; ba-zı mahallelerde deniz kenarını tamamen bu tür eğlence mekânları ve bahçeler kapatmış."⁷

Amerikalı hanımların yaptığığın aksine, ticaret yıllıklarında sadece rıhtımda-ki kahvelerin adı geçer. Alafranga kahvelerin önlerinde terasları vardı. Cemiyet hayatında Batıdaki büyük şehirlerden kopya edilmiş kuralların geçerli olduğunu ve kahvelerde yaygın olarak Fransızca servis alındığını düşünebiliriz. Kahvelerin adları da taklit etmeye çalıştıkları modeli ortaya koyan cinstendi. Dahası bazı

4 SNELL ve FORSYTHE, *a. g. m.*

5 GEORGEON, "Les cafés à Istanbul à la fin de l'Empire ottoman", *Cafés d'Orient...* *a. g. e.*, s. 39-78.

6 LAUNAY, *a. g. e.*, s. 29.

7 SNELL ve FORSYTHE, *a. g. m.*

isimler, açıkça sömürgeleştirilmiş bazı şehirlerde rastlanan isimlerle aynıydı. Tuna gibi İzmir'in de "Café de Paris"i vardı; Elias Kritikos ve Pan[ayiotis] adında iki Rum'a ait bir yerdi burası.⁸ Alışılmış Fransa referansına 1920'de yeni bir referans eklendi. Hemen yakında, G. Bleutis adında başka bir Rum "Café de Boston"u açmıştı, ve bir de Hovannes Haig diye bir Ermeni'nin "Café John Bull"u vardı. Hayallerdeki modernizm de artık başkaydı. Sembolik hamiler değişmiş, bundan başka mülk sahibinin milliyetçi eğilimlerini gözler önüne seren isimler zuhur etmişti: "Elefterios Venizelos", "Panhellinion", "Özgürlük" vb.⁹ 1920 senesinde Türkler böyle tabelalar asan müesseselere gidebiliyorlar mıydı acaba?

1883'te *Indicateur ottoman* rıhtımda on altı mekân olduğunu belirtiyor, bunlara ek olarak dört kafe-konser, ayrıca biri Punto'da bulunan dört birahane-den bahsediyordu. *Giude grec Mihail* ise rıhtımda yirmi dört kahve -1883'teki kafe-konserler de bunlara dahildi- ve dört birahane saymaktaydı.¹⁰ Gelişen bir iş koluydu bu. Fakat son rehber, göz göre göre İzmir'in küçük Türk kahvehanelerini göz ardı etse de, en azından bizi Rumların İzmirinin daha mütevazı bir kesimine götürür; örneğin "alkollü içecek satan yerler" diye, yirmi dokuz işletmenin sayıldığı önemli bir başlık açar.¹¹ Ne bu işletmeler, ne de damıtımevleri arasında sahibi Müslüman olan yoktu. Ne olursa olsun bir Müslüman'ın bu başlığın altında yer alması imkânsızdı. Bazı iş kollarının bazı sokaklarda yoğunlaştığı dikkati çekiyor; kimi sokakların, en azından halk arasındaki adı da orada yürütülen faaliyetlerden ileri geliyordu. Sözgelimi "Büyük Meyhaneler" mahallesi, şehir merkezinde, bedestenlerle Ermeni mahallesi arasında bulunan bu türden dokuz işletmeyi içine alıyordu; on bir tanesi ise daha kuzeyde, Hristiyanların daha yoğun olduğu kesimde, Fasula Meydanı'nın etrafındaydı. Bunlardan ilk bahsettik-

8 MİHAL, a.g.e., s. 67, 1. sütun. 2002 yazında dünyanın bu bölgesinde bu ismin hâlâ bir cazibesi olduğunu belirtmek gerek. Erivan'ın ana caddelerinden birinde kısa bir süre önce *Parizan srdjarran* adında bir yer açıldı.

9 MİHAL, a.g.e., s. 67, 1. ve 2. sütun (Yunanca).

10 *Brasseries* (birahane) terimi Fransızcada bir kafa karışıklığına yol açıyor; yüksek Yunanca ise bu içkinin satıldığı yerle (*zythopoleion*) üretildiği yeri (*zythopoieion*) net olarak birbirinden ayırır.

11 MİHAL, a.g.e., *Oinopoleia* maddesi.

lerimiz, yaygın sosyalleşme biçimlerine uygun olarak, toplumsal ve etnik açıdan karma bir portföye sahiptiler. Müslümanlar, kendileriyle aynı yasaklara tâbi olmayan Rumlarla komşu olduklarında daha kolay içki içebiliyorlardı.¹² Karma ortam Müslümanlar için eğlence yelpazesini genişletiyordu.

Aydın'da sosyal ortam başka türlü paylaşılmaktaydı. Avrupalı bir seyyah şöyle kaydeder: "İzmir'dekinin tersine, şehrin büyük bölümünde ağırlıklı unsur Türkler." Gün sonunda erkeklerin bir araya geldiği kahvehaneler, İzmir rıhtımındaki teraslı mekânlara da, şehrin göbeğindeki meyhanelere de hiç benzemezdi; kaldı ki metinde içkiden hiç bahsedilmemiştir. İzmir'e mesafe olarak uzak olan Aydın, büyük limana âdeta zamansal olarak da uzak, Avrupa'yla ve milliyetçi fikirlerle tanışmasından önceki Osmanlı toplumuna daha yakın gibiydi:

"Karanlık çöküp de dar, düzensiz sokaklardan el ayak çekilince, Türklerin, Rumların ve Ermenilerin dostça bir arada oturduğu büyük bir kahveye sığındık. Mekânın düzeninde Avrupalı bir gözlemcinin dikkatini çekebilecek şeyler masaların çok alçak olması, sandalyelerin de tabureye benzemesiydi. Keskin bakışlı bir adam ortaya semiz bir piliç koydu, çekilen numaraları da büyük bir ustalıkla, önce Türkçe sonra Rumca olarak ilân etti."¹³

Yabancı, kullanılan Rumcanın epey kusurlu olduğuna dikkat etmişti: Yunan-cadaki sesli harfler, Rumcada tuhaf ve yanlış bir şekilde yer değiştiriyordu âdeta... Etraftakilere sorduktan sonra, dinlediği adamın Türkçenin hâkimiyeti yüzünden "ana dilini"¹⁴ doğru kullanamadığını belirtecekti. Dille ilgili bu açıklama, grupların nasıl iç içe geçtiklerini gösteriyor; Rumcaya hiç ihtiyaç kalmayabilirdi bile. Adı geçen adam belki de numaraların Rumcasını sadece oralı olmayan, dolayısıyla Türkçe bilmeyen yabancılar için okumuştur. Krumbacher'in üç farklı etnik gruptan erkeklerin dostluğuna dair anlattıkları da bu şekilde okunabilir. İş hayatında ister istemez kurdukları ilişkiler bir yana, işten sonra da buluşurlar-

12 Bugün gayrimüslim nüfus silinmiş olmasına rağmen Türkiye'de hâlâ içki tüketilmektedir.

13 KRUMBACHER, a.g.e., s. 53.

14 Bugünün Türkiye'sinde geçmişten kalmış gayrimüslimler ya da Türk olmayanlar arasında, tıpkı Ermeni diasporasında olduğu gibi, bu hâlâ çok kullanılan bir normatif ifadedir. Gerçek ana dilin ne olduğu pek önemli değildir; "ana dil", iyi bir Ermeni'nirt ya da Rum'un konuşması gereken dil hangisiyse odur.

mış. Kısacası 1880'lerde Aydın'da, Avrupalı bir seyyahın dikkatini çeken, Türk-
lüğün besbelli ağırlıkta olduğu bir Osmanlı ortamı vardı; kaldı ki Yunan dünyası-
nı, özellikle eski Yunan'ı iyi bilen, Türk âlemine hiç sıcak bakmayan biri olarak
seyyahın durumu bilhassa abartmış olması beklenemez.¹⁵

Kahvehane ya da içkili mekânlar, özellikle farklı cemaatlere mensup müşteri-
lerin kozlarını paylaştığı bir arenaya da dönüşebiliyordu: "30 Kasım akşamı Orto-
doks mezhebinden Fransız Levanten Mösyö Yanako Fontrier, iki Türk askerinin çı-
kardığı kavgada askerler tarafından öldürüldü. Olay Rum mahallesindeki küçük bir
kahvehanede meydana geldi; askerlerden biri, muhtemelen olay yerindeki müşte-
riler tarafından öldürüldü; öteki ise şu an tutuklu."¹⁶ Kavga esnasında, yıl 1901
olduğuna göre Müslüman oldukları kesin olan askerlerle, yabancı bir devletin hi-
mayesine girerek ya da şehirde toplulukların birbirine karışmasının bir sonucu
olarak Fransız vatandaşı olmuş bir Ortodoks karşı karşıya gelmişti. Trablus'tan
gelmiş olan askerler, geçtikleri yerlerde birtakım uygunsuz hareketlerde bulunma-
larına bakılırsa önlerine çıkan bütün Hristiyanlara düşmanca davranmaktaydılar.
Davet edilmedikleri halde bir Avrupalının evine girmiş, Rum bir lokantacıyı dolan-
dırmışlardı. Olay bize Mösyö Fontrier'nin tartışmasız Fransız kimliği taşıyan me-
kânların değil, bağlı bulunduğu dini cemaatin etki alanındaki işletmelerin müda-
vimi olduğunu gösteriyor; bu da bir taraftan bazı Fransızların yerelleştiğini, bir ta-
raftan da Müslüman askerlerin gayrimüslimler tarafından işletilen meyhanelerde
gayet doğal olarak yiyip içtiğini ortaya koyuyor. Tanıklar olayın aydınlatılmasını
engellemek için ellerinden geleni yapmışlardır. Yanako'ya saldıran da öldürülmüş
olduğuna göre, Rum müşterilerin Yanako'nun tarafını tuttuğu açıktır. Mekân sahi-
bi işe karışmamak için kaçmıştır. Hristiyanlar zabıtaya ve mahkemeye güvenmez-

15 KRUMBACHER Ayasuluk [bg. Selçuk —ed.] kasabasının yoksulluğunu seyrederken, ziyaret etmekte
olduğu ülkenin geleceği hakkındaki tahminini saklamaz zaten, a.g.e., s. 258: "... burada, Türk
memleketinin ortasında, bir Osmanlı kalesi olan Aydın yakınlarındaki bu olaylar [...] Türklerin iş-
lerinin hiç iyiye gitmeyeceğini açıkça gösteriyor. Yanı başlarında Rumlar ve Ermeniler hızla, karar-
lılıkla ilerliyor; birinciler hemen her yerde çoğunluk olduklarından kesin zaferi mutlaka kazana-
caktırlar."

16 AMAEF-CPC-NS-67, dosya 137, FBK baş dragomanı Gaston Jousselin'den Paris, Dışişleri Bakan-
lığı'na telgraf, 3.12.01, "Sayın Fontrier'nin öldürülmesi".

di. Olay, herkesin büyük bir titizlikle uyduğu sessizlik yasasıyla örtbas edilmiştir. Olayın dışarıdan gelme askerler tarafından tetiklenmiş olması dikkat çekicidir. Elimizdeki diplomatik mektuptan anlaşıldığı kadarıyla cemaatler arasındaki sürtüşmelere dışarıdan gelenler sebep oluyor, bu da İmparatorluğun genel durumundan ileri geliyordu; aslında İzmir, Rum kahvehanelerin ayırım yapmadan herkese hizmet verdiği bir barış vahasıydı.

SOFRA KEYFİ

İzmir halkı İmparatorluk topraklarında cemiyet hayatına düşkünlüğüyle meşhurdur: "İzmirli neşeli, cana yakın insanlardır, balolara ve oyuna düşkünlükle-riyle, bu işlerin kıdemli "müdavimi" olmalarıyla bilinirler."¹⁷ En sevilen eğlence-lerden biri birlikte sofraya oturmaktır, ister Ermenilerin İsa'nın Urucu yortusunda yaptığı gibi bir piknikte, ister pazar günü, aile içinde bir yemekte, isterse de İzmir'deki alafranga lokantalardan birinde, sözgelimi Kraemer'de, ya da Yunanistan'da bugün de olduğu gibi mahalle meyhanesinde, bir mesire yerinde, müzikli, şarkılı, yemekli alaturka bir gazonoda. Bu tür mekânların çoğu Bayraklı ya da Kokaryalı gibi İzmir'in hemen dışındaki yerleşmelerde, deniz kenarındaydı. Bayraklı'da, Artin diye bir Ermeni yüzyılın başında, zengin İzmirlilerin rağbet ettiği bir yer açmıştı. Lokanta iskelenin hemen yanında, körfez hattında sefer yapan vapurla kolayca ulaşılabilen bir mevkideydi: "Kıyıda İzmir'den kalkıp felekten bir gün çalmaya geldiğimiz lokantalar, mesire yerleri vardı."¹⁸ Kokaryalı'da da para sıkıntısı olmayan, keyfine düşkün müşteriye çeken pahalı işletmeler bulunuyordu; müşterileri zevke gark eden, aylıklı çalışan şarkıcı kadınlar 1922'den sonra mütevazı sanat hayatlarına Yunanistan'da devam edeceklerdi. Müşterilerin büyük çoğunluğu Hristiyan'dı; lokantalar özellikle pazartesi günleri epey kalabalık olurdu.¹⁹

17 HEWSEN R.H. ve SALVATICO C.C. (haritacı), *Armenia. A Historical Atlas*, Chicago, 2001, s. 187.

18 CEAM, ATO, Bayraklı, ION 9, Yannis Kavgalakis, 1901 Bayraklı doğumlu. Kendisiyle 14.4.70 tarihinde Atina'da, Hermalaos Andreadis mülakat yaptı.

19 CEAM, ATO, Kokaryalı, ION 6, Aleksandros Kitharas, 1900 civarı Kokaryalı doğumlu, mülakat 24.8.62 tarihinde, Atina'da, Zoi Kritsopulu tarafından yapıldı. Konuşulan kişinin eğitimi azdı. Eski vatanına büyük bir özlem ya da heyecan duymayan biriydi; büyük felâketler yaşamış izlenimi uyandırıyor.

İzmirli içkilerin nasıl imal edildiğini görmek için, Almanların *Bierg rten*'lerine yapılan ziyaretleri hatırlatan geziler düzenlerlerdi:

"Darağaç İzmir mezarlığından ötedeydi. "Aydın Birası" fabrikası da oradaydı. Çevredeki köylerden arkadaşlar arabalara doluşur, İzmir birahanesinin bahçesi-ne gelirlerdi; ağız kapalı sepetlerde evden yemek getirir, oradan da küçük fıçı-larla bira alırlardı, çünkü daha azı satılmazdı. Soluk almadan yiyip ierlerdi. Akşam olup da yemekler tükenince arabayla geri dönerlerdi. İsteyen trene de bi-nebilirdi."²⁰

Kural olarak bu geziler Müslümanlara yasaktı, fakat İmparatorluk toprakla-rında alkol tüketenler arasında Hristiyanların yanında Müslümanlar da vardı.

AİLE ARASINDA

Başta nişan ve düğünler olmak üzere aile arasındaki törenler de eğlenceye vesile olurdu. Cemaatlerin mahrem hayatının bir parçası olan bu türden etkin-liklere başka dinden birinin dost sıfatıyla davet edilmesi o kişi için bir onurdu. Genellikle davetiye bütün aileye gönderilirdi, zira arkadaşlıklar bireylerle değil, ailelerle kurulurdu.²¹ Kutlamalara katılabilmek için, davet sahibi tarafından bi-raz tanınmak gerekirdi:

"Bir düğün olduğunda [Türk dostlarımız] hediyeler getirirlerdi. Ben evlenirken tanıdığımız bir Türk bana büyük bir duvar saati vermişti, her saat başi bir kartal çıkıyordu. Bir seferinde de biz yedi plağıyla birlikte bir gramofon armağan etmiş-tik. Türk düğünlerinde damat kendi evinde erkeklerle, kadınlar ise gelinin evin-de, ayrı ayrı eğlenir, alıp söylerlerdi. Âdetleri olduğu üzere bizi davet ettiklerin-de bizden de erkek damadın, kadın gelinin evine giderdi."²²

20 CEAM, ATO, Mersinli, ION 8, Aleksandros Katsaris, 1903 civarı Mersinli doğumlu, mülâkat 23.4.1970'te, Atina'da, Zoi Kritsopulu tarafından yapılmıştır. Kyritsopulu onu köyünü biraz da olsa özleyen, iyi bir bilgi kaynağı olarak tarif etmiş.

21 Ermenicede "aile ilişkileri" ya da *indanegan haraperutyunner* diye bir kavram vardır. Bu da iki ailenin aynı cinsiyet ve/veya statüde bulunan mensupları arasındaki ikili ilişkiler anlamına gelir.

22 CEAM, ATO, Menemen, ION 43, Aglaya Kontu, yerli bir aileden, 1893 Menemen doğumlu; mülâkat 18.6.1962'de İonna Lukopulu tarafından Atina'da yapılmıştır. Konuşulan kişinin eğitim çok kıttır, ama eski vatanını çok iyi hatırlamaktadır; iyi bir bilgi kaynağı olarak değerlendirilmiştir.

Ailenin ve dostların bir araya gelmesine zemin yarattırdı bu eğlenceler. Ortamı neşelendirmek, gelenleri oyuna kaldırmak için çalgıcılar getirilirdi. İzmir’de âdet buydu: [Aya Dimitri mahallesi] Çakılıbaşı kahvesine yakındı. Çalgıcıların yeri orasıydı, düğüne derneğe lâzım olunca onları oradan toplardın.”²³ İç kesimdeki şehirlerde de usul aynıydı. Çalgıcılar büyük ihtimalle Çingene’ydiler. Osmanlı toplumunda marjinal grup deyince ilk akla gelen Çingeneler böylece büyük toplumsal düzenin içinde yerlerini bulmaktaydılar. Menemen’de Çingenelerle iş yapmak âdettendi: "Bir de Çingene mahallemiz vardı; Çingene çalgıcılar orada yaşırdı. Çalgı üç-dört çeşitti. Kimi klarnet, kimi keman, kimi ut çalardı. Hırstıyan’ı da, Türk’ü de şenliğine onları tutardı. Mükemmel Rumca konuşurlardı.”²⁴ Memlekette çeşit çeşit dillerin konuşulması çingeneler için bir engel değildi. Kaynak kişimizin Rumcaya hakim olduklarını vurgulamaktaki amacı, ideolojik olarak tek dil üzerine kurulu bir ulus-devlet hedefi çerçevesinde yürütülen bir araştırmadaki beklentileri karşılamaktır. İşin doğrusu Çingeneler gibi küçük bir grup etraftaki farklı dilleri bir kenara atamazdı ve erkeklerin mümkün olan her yerde iş bulabilecek durumda olmaları şarttı.

EGE’NİN PARİS’İNDE CEMİYET HAYATI

Levanten toplumunun Batının, bilhassa Paris’in kıstaslarına uygun olduğunu düşündüğü sosyalleşme biçimlerini yeniden üretmeye çalıştığına kuşku yok. İzmir’in ekonomik ve toplumsal olarak elit kesimi, birtakım kulüpler kurup bunların dışı kapalı ortamında bir araya gelmeye eğilimliydi.²⁵ "İzmir kulübü İngiliz is-

23 CEAM, ATO, İzmir, ION 1, Dimitrios Iliadis, 1900 civarında, İzmir’in Aya Dimitri mahallesinde doğmuş. Mülâkat 14.4.1970’te Atina’da, Zoi Kritsopulu tarafından yapılmıştır. Iliadis Sholi Evangeliki’nin eski öğrencilerindedir. Kyritsopulu onu orta derecede bir bilgi kaynağı olarak değerlendirmiştir.

24 CEAM, ATO, Manisa, AIO 18-19-20, Evangelos Karampetsok, 1887 civarı Manisa doğumlu; mülâkat 18.1.1962’de Atina’da, Zoi Kritsopulu tarafından yapılmıştır, dosya n. 12. Kaynak kişi eski vatanını özleyen, zeki bir insan izlenimi vermektedir. Eski memleketinde çiftçiye Yunanistan’da kahve işletmiştir.

25 Bu kapalı çevrelere 1880’lere kadar *gazino* denirdi, fakat *Annuaire oriental*’daki isimlere bakılırsa terim sonradan Yakındoğu’da da yürürlükten kalkmıştır. O noktadan sonra "serkl", "kulüp"

kelesiyle Rue Paralèle (İkinci Kordon) arasında [yer alır]. İdari heyeti Giraud I., Mainetis I, ve Psaltos A.'dan, 'ayrıca sekiz müsteşardan mürekkeptir. Yaklaşık 300 üyesi vardır. Üyeler ile ailelerine hizmet veren bir lokantası mevcuttur. İzmir kulübü 1886'da kurulmuş olan Yeni Kulüp'le, 1859'da kurulmuş olan Avrupa Kulübü'nün 1902'de birleşmesinden doğmuştur."²⁶ Üye sayısının belirtilmesi, bu tür kurumların toplum içinde genel olarak kaç kişiye hitap ettiği sorusunu getiriyor aklı, zira bu dar toplulukların üye sayısı genel nüfusa oranlandığında sonuç 1.000 İzmirli'den bir kişi bile etmiyor. Bir şehri böylesi toplumsal alışkanlıkları merkez alarak anlatmak için, o çağda yaşayanlardan pek çoğunun sosyalleşmenin bu biçimini erişilmesi gereken kıstas olarak kabul etmiş olması gerekir. Şehrin sıkı sıkıya cemaatler üzerinden yürüyen sosyal hayatını da etkiliyordu bu âdetler.²⁷ Aslında "Rum kulübü" gibi, İzmir Kulübü'nden daha eski olduklarını ileri süren başka kulüpler de yok değildi; aynı mantıkla orada da nüfuzlu Rumların isimlerine rastlıyoruz. Psaltos gibi bazı soyadlarının her iki kulübün yönetim kademesinde karşımıza çıkması, bunların paralel çalıştıklarını ve birbirine yakın ortamlardan üye topladıklarını ortaya koyuyor.²⁸

Kibarlıkta birbiriyle yarışan, alafranga İzmir sosyetesini, diplomatik belgelerde ve seyahatnamelerde çok sık geçen konulardan biridir. Dünya savaşının arifesinde "salt ekonomik amaçlı" bir görevle İzmir'de bulunan Paul Jancard, Levanten âleminin kaymak tabakasına derhal dahil olmuş bir seyyahı. Jancard gemi-

ya da Yunanca *leschi* terimleri kullanılmıştır. Gazino Türkçede sadece üyelerin değil herkesin girebildiği, yemekli, müzikli eğlence mekânı anlamında kalmıştır, fakat bunun Batıdaki "casino"yla (kumarhane) hiçbir ilgisi yoktur.

26 MİHAİL, a.g.e., s. 85, 2. sütun, s. 86, 1. sütun.

27 Ermeni ailelerin sosyalleşme biçimleri, bugün, Halep gibi bir şehirde hâlâ gözlenebilen toplumsal bir gerçekliktir. Sosyal hayat hemen tamamen geleneksel –yani İmparatorluğun bağrında Ermenilerin edindiği siyasi tecrübelerin kalıntılarından doğmuş– bir siyasi partiyle bağları olan *aşump* denilen kulübün etrafında örülmüştür; kulübün sportif bir teşkilâtla, eğitim kurumlarıyla, kadınlarla çocukların oyun oynamaya, çene çalmaya, akşamları bir şeyler içmeye geldiği *bardez* denilen bahçeyle, hatta bir Güzel Sanatlar "Akademisi"yle sıkı bağları vardır.

28 AGULHON M., *Le Cercle dans la France bourgeoise, etude d'une mutation de la sociabilité*, Paris, 1977.

den indiği anda bazı mensupları rıhtım işletmesinde yüksek görevler üstlenmiş olan Guiffray ailesi tarafından karşılanmış, daha sonra vali Rahmi Bey'le, vilayette yabancı işlerden sorumlu Karabiber Efendi'yle görüşmüş, üstelik karşındakiler Fransızca'yı gayet güzel konuştuğu için yerel dillerden iki kelime söylemeye bile ihtiyaç duymamıştır. Şehirdeki yarı-sömürge tarzı hayat gayet parlaktı, Avrupa ise en büyüleyici, en güçlü zamanındaydı: "İzmir gecelerini [...] sessizlikle geçiştirmek istemem. Avrupalıların, Rumların ya da Ermenilerin önde gelenlerinin evlerinde verilen smokinli, büyük akşam yemekleri. Davetliler hep yakın çevredendi, fakat davetler çok görkemli olurdu. Bu güneş ülkesinin görkemi ni bu davetlerde anlardım."²⁹

Bu şekilde üretilen şehir imgesinde gerçek şehrin toplumsal, etnik-dini ya da politik temelli gerilimlerine hiç yer yoktu. Bu türden sosyetik alışkanlıkların halk üzerindeki etkisine dair en açık örneklerden birini, 19. yüzyılın sonunda İtalyanların Anayasa onuruna yaptığı kutlamalarda görürüz.³⁰ Fransız konsolosunun, kendini canlı temsili saydığı bir dünyayı zevkle kasvir ettiğine şüphe yoktur. Bu sefer Fransa'nın değil de İtalya'nın başrolde olmasını tuhaf bulmuştu, hele de laikleşme yolundaki Cumhuriyet'in Doğu Katoliklerini himaye hakkının İtalya tarafından masaya yatırılması ihtimali varken.

Tören, kolonyal şehirlerin altın çağını yaratan pek çok unsuru bir araya getirmişti.³¹ Avrupa her an, her yerdeydi. Bir İtalyan askeri birliği Osmanlı toprağında istediği gibi hareket edebilmekteydi, tabii barışçıl bir motifle. Kutlama için Avrupa sermayesiyle kurulmuş, akar su gibi, teknik ilerlemenin simgesi olan bir

29 JEANCARD P., *a.g.e.*, s. 26. Yazar 1914 yılının Nisan ayında İzmir'e gelir. Fransa'ya dönmесinden bir buçuk ay sonra, 1914 Haziran sonunda askere alınır. Alıntıladığımız metin savaştan sonra yayınlanmıştır.

30 4.3.1848'de Kral Carlo Alberto di Piemonte-Sardegna tarafından ilan edilmiş olan *Statuto fondamentale* esasen İtalyan birliğinin ve demokrasiye geçişin yolunu açan bir anayasadır.

31 AMAEF-CPC-NS-67, dosya n. 18, 10.6.1897'de İzmir Fransa Başkonsolosu Rougon'un Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgraf, "Tuğamiral Palumbo'nu flamasını taşıyan İtalyan 'Marco Polo' zırhlısının gelişi. İtalyan milli Anayasa bayramı. Bu vesileyle İtalyan hayır cemiyeti yararına bir *garden-party* düzenlenmesi."

işle uğraşan bir şirketin arazisi seçilmişti. Askerler Batı sermayesinin üzerinde yükselmiş olan, gene Anadolu'da teknolojiye modernleşmeyi simgeleyen bir demiryolu şirketi tarafından taşınmıştı. Konsolosun raporunda şehrin Müslüman boyutuna hemen hemen hiç yer verilmemiştir. Antik çağdakine benzer bir adı daha olan Halkapınar diye bir yer ismi, konsolosun mevkiini kullanarak yanına girip çıkabildiği, sıkıntılı bir vali, tablodaki yegâne Türk unsurlardır. Buna karşılık tasvir ettiği atmosfer bir Saint-Mand  bahçesini hatırlatıyor. Batı emperyalizminin yerel dünya üzerindeki hâkimiyeti, bir kır ŐenliĐi kisvesi altında daha kolay kök salıyordu. İzmir'in raporda anlatılan toplumsal hayatı dışarıya prototiplere göre Őekillendirilmişti; fakat t rene katılanların sayısı iki bin gibi yüksek bir rakamı bulduğuna göre, ucuz bir kopya değildi söz konusu olan. Gene de, Fransız konsolosunun ilk başta "sosyetik bir buluşma" gibi sözler sarf ettikten sonra iddia ettiği gibi bir halk ŐenliĐinden söz edilebilir mi? Katılımcılar arasında orta sınıftan insanların da bulunduğu kesin gibidir. Bununla birlikte Şehrin o dönemdeki nüfusu belki 250.000'i buluyordu. *Garden party* kuşkusuz bir başarıydı, fakat gerçek boyutu nüfusla orantılı olarak d ş n lmelidir. Buna karşılık böylesi eğlencelere zemin hazırlayan ortam aynı zamanda metinlerin üretilmesine elverişliydi, en önemlisi de basına hâkimdi. Dolayısıyla esasen küçük çaplı bir etkinlik olan tören, sadece kolayca ulaşabildikleri bu tür kaynakları kullanan gözlemcilerin gözünde olmadık bir boyut kazanmıştı.

Batıda anlaşıldığı şekliyle —18. yüzyılda yavaş yavaş yükselmeye başladığından beri— bireysel özgürlükler Ege'nin bu büyük limanına da ulaşmıştı. Her ne iddia edilirse edilsin, bütün cemaatlerde Yakındoğu toplumunun değerlerine muhalefet etmek anlamına geliyordu bu. İzmir'deki toplulukların hiçbir bireysel tavırların öne çıkmasına destek verecek bir yapıya sahip değildi.¹

GIYİM KUŞAM

İzmirliiler giyim kuşamlarına önem veriyorlardı mutlaka. Fotoğraflarda özenle giyinmiş insanlar görürüz. Bazıları o kadar Avrupai görünüşlüdür ki, ilk bakışta fotoğrafın nerede çekildiğini bile anlayamayız. Bununla birlikte bazı alışkanlıkların yerleşmesi zaman alıyordu. Erkekler için bıyık bırakmamak, bir kuralı çiğnemek demektir.² 1885'te genç Hristos Aronis Almanya'dan bıyıksız dönmüş, babasının okulunda öğretmenliğe başlamıştı. Yüzü tamamen tıraş etmek belki daha Avrupai gösteriyordu insanı, fakat belki ciddiyet ya da erkeklik eksik kalıyordu. Ne var ki öğrencileri onunla alay etmeye kalkıştırlarsa da, delikanlı işi şakaya vurup disiplini sağlayabilecek kadar kendinden emindi.³

- 1 OKTAY C., "De la Taxis et de l'Oikonomia au Cercle de justice : de l'idéologie politique Byzantine à l'idéologie politique ottomane", *Méditerranées*, Méditerranées derneği dergisi, sayı 20, s. 83-94; *L'Image grecque et l'Empire ottoman*, L'Harmattan, 1999. Özellikle s. 84: "...Bizans-Osmanlı medeniyeti geleneksel, yani ataların tecrübeleri üzerine kurulu bir medeniyet olarak, bireysel ve modern diye adlandırılması münasip olan, hiçbir şeyin değişmez olmadığı, hiçbir şeyin ebediyen sabitlenmediği medeniyetin tam tersidir."
- 2 Bıyık Türkiye'de ya da Halep'te hâlâ erkeklerin kendini göstermesinin bir kıstasıdır; üstelik bu alt sınıflarla sınırlı değildir.
- 3 ARONIS, a. g. e., s.30: "[...] Almanya'da devrin modasına uygun olarak bıyığını tıraş etmişti, ama bu moda henüz İzmir'e gelmediği için ortaokulun ikinci sınıfı onu tahtaya çizilmiş bıyıklı bir karikatürle karşıladı, altında da şöyle yazıyordu: 'Bıyıklı Hristos'."

Kıyafet, kişinin sahip olmayı ya da ilan etmeyi arzuladığı etnik kimliğin yansıdığı bir sahneydi. İzmir 1922'ye kadar farklı giysilerin yan yana kullanıldığı bir şehir olarak kaldıysa da, alafranga kıyafet giderek üstünlüğü ele geçirmişti; Müslümanların kılığı da, memurların İstanbul ve fes giymeye başladığı Tanzimat'tan önceki parlaklığını kaybetmiştir. 20. yüzyılın başında İzmir sokaklarında çekilmiş fotoğraflara baktığımızda, hasır şapkaların, Osmanlı feslerinin, tek tük kalmış sarıkların ne kadar çok renginin, çeşidinin olduğunu görürüz. Kimi alafranga düz pantolon, kimi şalvar, kimi hâlâ uzun gömlek giyerdi. Bazı kadınlar kara peçeyle kapanır, kıyafetlerinin de pek az kısmını gösterir, kimileriye aynı devirde Batıda gördüklerimize çok benzeyen elbiseler, etekler, şapkalarla dolaşır. 1900'de Batıda bile çok yerde Paris modasının kuralları, hatta âdetleri geçerliydi.

1908 senesinde fes geri getirilerek, bu sefer bütün Osmanlı tebaasına mecbur kılındı. Birey bir kez daha seçme şansından yoksun kalıyordu, bireysel özgürlükleri güvence altına alan bir anayasa yeniden yürürlüğe konmuş olduğu halde.⁴ Kural özellikle gayrimüslimleri hedef alıyordu; anlaşılan onlar da en kısa yoldan festen kurtulmaya bakıyor, o devirde ellerinin altında olan çeşit çeşit başlıkları da benimsemiyorlardı: "astraganlar, her renk, her model kumaş başlıklar."⁵ İttihat ve Terakki Partisi'nin mensupları "gayrimüslim hemşerilerinin Osmanlı vatandaşlığıyla bağlarını koparmayı arzu ettiklerini, bundan dolayı bazı durumlarda onları yabancı tebaadan ayırt edip eskisi gibi sıkıca denetim altında tutmanın zor olacağını fark ettiler."⁶

Giyim kuşam kurallarının tepeden inme değiştirilmesi açıkça, devletle kendi tebaası arasındaki ilişkilerin gerildiğini gösteriyordu; devlet tebaanın dış görünüşüyle de kimliğini ortaya koymasını bekliyordu. Çıkan karışıklıklar yüzünden, haliyle pek çok gayrimüslim Osmanlı'nın da taktığı fes epey gözden düşecekti.⁷

4 AMAEF-CPC-NS-69, dosya n. 116, 32 numaralı telgraf, İzmir FBK Blanc'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 15.3.1909, "Küçük Asya'da vaziyet".

5 AMAEF-CPC-NS-69, dosya n. 116, a.g.b.

6 AMAEF-CPC-MS-69, dosya n. 116, a.g.b.

7 Elia Kazan'ın otobiyografisine eklenmiş olan çok sayıda aile fotoğrafına bkz.: KAZAN Elia, *A Life*, New York, Knopf, 1988 (bizim baktığımız Fransızca çeviri: *Une vie*, Paris, 1989).

Sözgelimi Kosmas Politis'in romanı *Stu Çatziþrangı*'da karşımıza çıkan vilayet mühendisinin fesi dikkat çekicidir. Kahraman, gerçeğe uygun olsun diye bir Rum'dur.⁸ Önemli, işinin ehli ve fesiyle gayet gurur duyan biridir. Yazar, Yunanlı okurlara yönelik hafifçe kendini belli eden didaktik bir tavırla Türkçe *þesli*'yi az buçuk Yunancaya çevirerek *þeslis* diye bahsetmektedir ondan.

Dünya savaşından sonra gençlerin kıyafetlerindeki değişim hızlandı. İnce zevkin ne olduğu eskisi kadar kesin çizgilerle tarif edilemiyordu, birtakım yasaklar da sallantıdaydı. Genç Onasis —o zamanlar yaşı yirmiden küçük olmalı— hiç çekinmeden sokakta sigara içebilmekteydi. 1920'lerin başında toplumsal kontrol onu bundan alıkoyamıyordu artık. Bir pazar günü, ayinden sonra Konak'ın bahçesindeki bir banka kurulup sigara tütürmekle eleştirel bakış açısını ortaya koyuyor, yaşının küçük olmasını umursamadığını göstermiş oluyordu. Bu aşırı serbestliğin, kelimenin gerçek anlamında Onasis'e cazip gelen bir tarz haline gelmiş olması mümkündür. Kılıse çıkışı gençlerin koşarak eve gitmediğini, dolayısıyla aile kontrolünden uzakta biraz gezinmelerinin normal karşıldığını görüyoruz. Herhalde Onasis'i kısıkanan, ya da belki serbestliğine gıpta eden bazı arkadaşları ise hâlâ ayıplamaktaydılar onu.⁹

KADIN ERKEK İLİşKİLERİ

İki cins sözgelimi okullarda birbirinden ayrı tutulsa da, en azından gayrimüslim çevrelerde iki taraf pek de saklamaksızın birtakım ilişkiler kurabilmekteydi. Yasak olduğunu bile bile kızları görmeye gitmek, Rum delikanlılar için başlı başına bir zevkti. 20. yüzyılın başında, liselilere dosdoğru eve gitmeleri emredildiği halde Aronis okulunun çıkışında göz süzen süzeneydi. Anlaşılan erkekler bu yasağın ne kadar ciddi olduğunun farkındaydılar; çiğnensin diye konulmuş ya-

8 Vilayetteki teknik işlerin hemen tamamında gayrimüslimler çalışmaktaydı. Bkz. *Annales orientaux*.

9 ANASTASSIADIS, a. g. m., s. 233. Genç Aristoteles Onassis *Sholi Evangeliki*'nin eski öğrencilerinden, fakat bakalorya sınavlarını geçememişti. Buna karşılık iş zekâsıyla daha o zamandan sivilmişti.

saklardandı bu.¹⁰ En gözde buluşma mekânları, başta Frenk mahallesinde, İngiliz iskelesinin sokağındaki Kostis Gavril'in yeri olmak üzere pastanelerdi.¹¹ Aro-nis okulunun erkekleri orada, onlardan on beş dakika sonra arzı endam eden Homirion'un kızlarını beklerlerdi. Yaş kemale erdikten sonra ise her ne olursa olsun tek yol evlilikti.

İzmir sosyetesinde sorumluluk isteyen bir görevi üstlenmek, okul müdürü olmak isteyen Hristos Aronis'in evlenmekten başka çıkar yolu yoktu.¹² Kural ev-li olmaktı, bireyler evlilik hayatından kaçarlarsa kınanırlardı, tabii Rumlardaki keşişlik gibi öylesine imkân sağlayan toplumsal statülere hevesleri yoksa. Yirmi yıl kadar sonra ise daha liberal, küçük bir çevre Yahudi bir beyin genç bir Rum hanımla nikâhsız yaşamasına ses çıkarmayacaktı. Ne var ki bu tablo bir istisna olarak kalmıştır. Cemaatler arası sınırların aşılması işi kolaylaştırmıştı; çift ko-lektif söylemlerden hiçbirine tam olarak uymuyor, iki taraf da bir bakıma herkes için kayıp sayılıyordu. Sözgelimi bazı Levantenlerin açık, milliyetçilikten uzak or-tamında yaşayıp gidebilirlerdi.¹³

İzmir'in kadınları serbestlikleriyle ünlüydü. Gayrimüslim kadınlar için denir-di bu, zira Müslümanlar seyyahların ve gelip geçenlerin bakışlarından hâlâ sak-lanmaktaydılar: "Evlerin üzeri açık avlularında kadınlar oturuyordu ve İzmirli Rum kadınların hiç çekingen olmadığı her hallerinden belliydi. Arkadaşım la be-nim inceleyen bakışlarımıza cesaretle karşılık veriyor, merakımızdan olsa olsa hoşlanmış görünüyorlardı."¹⁴ Söylenenlerin buram buram maço-luk kokması, aslında iki cins arasındaki ilişkilerin, seyyahın kısa süre önce ayrıldığı İngilte-re'yle Ege'nin doğu kıyılarında aynı şekilde yürümediğini bize unutturmamalı. Bilhassa gayrimüslim bekâr hanımlar, hem de kendi evlerinde grup halinde otu-

10 ARONIS, *a.g.e.*, s. 87.

11 *Annuaire oriental*, 1913, s. 1737, I. sütun, ve MICHAIL, *a.g.e.*, s. 62, I. sütun. Bahsi geçen son yıllıkta kurumun 1840'ta kurulmuş olduğu belirtilmektedir. .

12 ARONIS, *a.g.e.*, s. 34.

13 İzmir Yahudi cemaatinden merhume Madam Contente'la mülâkat, Paris, 2000.

14 BURNABY F., *On Horseback through Asia Minor*, Londra, 1898, s. 3-4.

rukken, önlerinden geçen beylerin teklifsiz bakışlarına cevap vermekte bir beis görmemekteydiler. Katı bir boşanma yasağının olmayışı, her iki âlemde de; gerek Rumlarda, gerekse Müslümanlarda iki cins arasındaki ilişkilerde muhtemelen büyük farklar yaratıyordu.¹⁵ Metnin sonunda İzmirli kadınların yeterince temiz olmadığına, yüzlerine özen göstermediklerine dikkat çekiliyor. Buna inanmak zor. Kadınlar en zor gösterdikleri şeyin üzerine titrerlerdi. Acaba ziyaretçi, Batı Avrupa'nın güzellik kıstaslarına uymayan bronzlaşmış ciltlere mi kusura bulmuştu? Her gözlemci böyle önyargılara sahip değildir: "... İyi havalarda en güzel giysilerini giyip kapılarının önüne çıkmak İzmirli kadınların âdetidir."¹⁶ İzmirli kadınların güzelliği, gerek Rum halk şarkılarında, gerek Küçük Asya edebiyatında en çok işlenen konular arasındadır.¹⁷ Aynı klişe bugün Türkiye'de hâlâ mevcuttur.

Bütün cemaatlerde, şehrin bütün mahallelerinde toplumsal kontrol çok güçlüydü. Pek çok insan hava almaya kapısının önüne çıkar, akşamları kapısını perçesini açıp yemeğini öyle yerdi.¹⁸ İngiliz seyyahlar bundan insanların hiç utanmadan her şeylerini sergiledikleri gibi bir sonuca varabilirlerdi belki, fakat bu aynı zamanda herkesin bir ötekinin dikkatli bakışlarına kendini sunması demekti. Kamusal alan, ayrıca komşuların hareketleri gözetim altındaydı. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnaksutyun) bir komplosunu sırf bu dikkatli bakışlar açığa çıkarmıştır. Komşulardan biri bir kadının, yanında sık sık başka adamlarla gelip gittiğine dikkat etmişti. Birilerinin alışkanlıklarının başkaları ta-

15 POLITIS, *a.g.e.*, s. 86: Kimi kadınlar, kocası aldatan arkadaşlarına hiç tereddütsüz boşanmasını öğütüyorlardı: "Gençliğine yazık," dediler ona. Boşanma talep et, sonra da yeniden evlen! Güllü gibi işin, kendine ait kocaman bir evin var!"

16 *A Handbook...*, *a.g.e.*, s. 250, 2. sütun.

17 *Kokkinia'da Bir İzmirli şarkısı* buna bir örnektir. Kokkinia Atina'yla Pire arasında, Küçük Asya'dan gelme Rumların yerleştiği bir mahalledir. Şarkı 1892 yılında Arnavutköy'de doğmuş olan Antonios Dalgas tarafından *Great Voices of Constantinople*'de (Cambridge, 1997) yorumlanmıştır.

18 POLITIS, *a.g.e.*, s. 75: "Nisan ayında, hava önce biraz yumuşar sonra ısınırken insanlar sokaklarda gece geç saatlere kadar dolaşmaya başladılar; kısa süre sonra komşular kapı önüne sandalye atar, serinlemek için gece yarısına kadar orada otururlardı."

rafından gözlemlenmesi, burada önemli politik sonuçlar doğurmuştu. Her an uluorta bir skandal patlak verebilirdi, çünkü zina bütün mahallenin şerefini lekeleyen bir şey olarak görülmekteydi.

Cinsiyetler ve Milletler

Cemaatlerin içten evlenme âdeti, eş seçiminde birtakım kesin kuralları beraberinde getiriyordu. Özel hayat katı kurallara bağlıydı, fakat meseleyi bu kelimelerle kurcalayan var mıydı? En başta Ege'nin bu şehrinde, tek tanrı inancına sahip büyük gruplar arasındaki sınırlar vardı: Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet kapılarını birbirlerine sımsıkı kapatmak zorundaydılar. Bununla birlikte devlet yapısında hâkim konumda olan Müslümanların başka gruplardan kadınları bünyesine kabul edebildiğini ve bu kadınların din değiştirmesinin şart olmadığını da gözden kaçırmamak gerek. Dıştan evlenme ancak kısmen mümkündü, zira Müslüman bir kadının gayrimüslimlere karışması söz konusu olamazdı. Eş alıp verme kuralları gayrimüslimlerin aleyhineydi. Bu tek yönlü açılımı şehirdeki öbür gruplar bir tehdit olarak görüyorlardı.¹⁹ Bir Müslüman'la evlenen, genellikle dinini de değiştiren gayrimüslim bir gelin, ait olduğu ilk grubun gözünde toplumsal olarak ölü sayılırdı. Şehirdeki bütün topluluklarda kural kadının kocasının grubuna katılmasıydı, üstelik Yahudiler anaerkilliği temel kabul ettikleri halde; ki bu da, oğul sahibi Yahudi olmayan babaları²⁰ endişelendiren başka bir âdetti.

Katı yasaklar insanların psikolojisinde birtakım ters etkiler yaratabiliyordu. Sözgelimi kişinin kendini uzak tuttuğu, uzak tutulduğu diğer gruba mensup kadın, bütün toplulukların kültüründe, şarkılarında, edebiyatında arzulanan, me-

19 Yasakların bugünkü Türkiye'nin güney kesiminde, aşiretlerin yaşadığı yerlerde, örneğin Kürtçe konuşan Ermenilerle Kürt aşiretler arasında harfiyen uygulandığı kesin değildir; özellikle 1890'lardan beri dünyanın bu bölgesinin çalkantılı bir döneme girmiş olmasından ötürü. Ampirik bir bakışla Batı Ermenilerinde fiziksel özelliklerin çok geniş bir yelpazeye yayılması, Orta Asya'dan gelenler de dahil pek çok toplulukla, hatta bazı durumlarda marjinal olarak Ermeni topluluğa yarar sağlayacak şekilde karışmış olduklarını düşündürüyor.

20 POLİTİS, a.g.e., s. 70: "Dimitri'yi ciddiye alıyor mu? Daha neler! O ancak bir Yahudi'yle evlenecekti. Fanatik değildi, hatta tam tersine, ama âdet böyledi. Asla bir Hristiyan'la nikahlanmazdı!"

rak edilen bir nesneydi.²¹ "Yabancıнын allanıp pullanıp idealize edilmesinden muhteşem aşk şarkıları doğar."²² Politis gibi evrenselci kalem erbabının da, Spanomanolis gibi ait olduğu grubun milliyetçisi yazarların da sürekli işlediği bir temaydı bu. Politis'in kitabında İzmir'e yerleşen Korfulu genç Yahudi kızı Siora Fiora genç bir Rum'un aklını başından alır. Belki de İzmirli Rumlarınkinden daha düzgün olan Rumcasıyla, Rum mahallesi diye bilinen bir semtin göbeğinde bulunan eviyle delikanlıya alabildiğine yakın, fakat yaşı ve dini itibarıyla bir o kadar da uzaktır. Bu durum Rumlarla Yahudiler arasındaki genel ilişkilerin gergin olduğunu unutturmamalı; Yahudiler 20. yüzyılın başında hâlâ insan kurban etmekle suçlanabilmekteydiler.²³

Spanomanolis'in otobiyografik hikâyesi Beyler Sokağı'nda, genç kahraman Melek Hanım'la inanılmaz bir aşk yaşar, tabii platonik olarak. Ailesinden geriye bir tek babası kalmış olan Melek Hanım, Frenk mahallesinin ana sokaklarından birine, kahramanın bir arkadaşının oturduğu Trassa'ya taşınmıştır. Genç kız okumak üzere gittiği Viyana'dan yeni dönmüştür ve bir delikanlıyı çaya davet etmekte hiçbir tuhafılık görmemektedir. İzmir'de başını kapatıyorsam da henüz vakti gelmediğinden, diye de temin etmektedir delikanlıyı. Epizot hayal ürünü olabilir tabii, fakat bu durumda Yunan milliyetçiliğine yakın duran yazarın bunları neden yazdığını anlamak kolay değil. Fakat sahne, önce Osmanlı dünyasının, sonra Türk dünyasının Batılılaşmasından kaynaklansa bile cemaatlerin hayat biçimlerinin birbirine yaklaşmasına rağmen, toplumdaki sınırların hâlâ bir psikolojik gerilim yarattığını gözler önüne seriyor. Her iki yazarın erkek kahramanlarının kafası bir taraftan da, görme fırsatı buldukları iç mekânların zararsız olduğunu, bildiklerinden pek farklı olmadığını gördükçe karışmıştır. Cemaatler arası

21 Türküler yasak kadınların erotik cazibesini dile getirir. Bkz. *Armenians: Jews, Turks & Gipsies in Old Recordings*, Atina, 1995.

22 a.g.e., TABURIS Petros, plağın kitapçığı, s. 1.

23 Kaynaklarımızdaki en çarpıcı olay 1901 yılında, Ortodoks Paskalyası sırasında meydana gelmiştir. Bir Rum delikanlı ortadan kaybolmuş, Rumlar Yahudi cemaatini topyekun cinayetle suçlamıştır. Öyle anlaşıyor ki delikanlı öylesine kaçmış, patırtı da sadece Rumların antisemitik fobilerinden kaynaklanmıştır.

sınırların ötesine geçerek, iki cinsin arasındaki ilişkileri belirleyen yasakların genelleksel doğasını sorgulamalarına bir adım kalmıştı.²⁴

Tektanrılı dinlere inanan gruplar arasında, alt grupların normlarına ve yasaklarına rağmen karışık evlilikler hiç olmuyor değildi. Kosyan'a bakılırsa özellikle Ermeni cemaati dıştan evlenmelerden çok çekmişti, şehirdeki durgunluklarının sebebi de buydu.²⁵ Karışık evlilikler güçlü bir hiyerarşinin hüküm sürdüğü kültürel sistem içinde küçük grupların kaderini etkileyebilmekteydi; gruplar arasında iktidar merciine olan yakınlıklarına, Osmanlı milletlerinin arasında Batıya az ya da çok yakın görülmelerine dayanan bir hiyerarşi vardı, bireyler arasında da ellerindeki pasaportlar üzerinde şekillenen bir hiyerarşi söz konusuydu; zira sembolik olarak da olsa Batıya ulaşabilmek en önemli ideallerden biriydi. Nitekim muhtemelen imrenilecek kadar hali vakti yerinde olan, aynı zamanda Batılı ülkelerin pasaportlarını da ellerinde bulunduran Katolik ve Protestanlar çok iyi eş adaylarıydılar. Ortodoks grubunda Katolikliğe dönmek kabul edilemez bir şey olsa da, Batılı diye tarif edilen Hristiyan usullerini benimsemek genellikle şarttı.

Cemaat dışından evlenmeler arşivlere nadiren yansımıştır. Mektuplarda bulabildiğimiz örneklerde daima bir Müslüman'la evlenen genç Rum kızları vardır. Bu tür birliktelikler, olaydan birinci dereceden etkilenen kişi olduğu halde genç kızın iradesinden bağımsız olarak Rum cemaatini allak bullak ederdi. 1901 Eylülünde meydana gelen ilk vakada anlaşılan genç kadın kararından caymıştı. Dini değiştirilmemiş ya da o bilerek değiştirmemişti. Evlenmesinden birkaç ay sonra tekrar eski grubuna katılmak istemiş, görünüşe bakılırsa Ortodoks Kilisesi'nin himayesine girmişti. Nikâhlı kocası önce kadiya, sonra valiye, kaçan karısını geri almak için şikâyetle bulunmuştu.²⁶ Vali Kâmil Paşa davacının kocalık onurunu ciddiye alarak, genç kadının Osmanlı adli makamlarının karşısına çıkması için

24 POLİTİS, *a.g.e.*, s. 68: "Tahin kokusuyla masanın üstünde duran yedi kollu bir şamdan dışında evin bir Hristiyan evinden hiç farkı yoktu."

25 KOSYAN H., *a.g.e.*

26 AMAEF-CPC-NS-67, dosya 28, 32 numaralı telgraf, İzmir FBK baş dragomanı Jousselin'den Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 13.9.1901, "Rum metropolitiyle İzmir valisi arasındaki sorunlar".

Ortodoks metropolitiyle çatışmayı göze almıştır. Arşivlerde olayın nasıl sonuçlandığı anlatılmıyor.

İkinci olay Aralık 1912'de, çok daha gergin uluslararası bir ortamda meydana geldi. İşin içinde sadece Ortodoks değil, aynı zamanda Yunan vatandaşı olan bir genç kadın vardı; bölgede savaş sürmekte olduğu için Fransız konsolosluğu, Fransız elçisi ve Paris'teki Dışişleri Bakanlığı arasında yoğun bir yazışma trafiği oldu.²⁷ On sekizindeki Vasilia adındaki genç kız, nikahlanmasından ve dolayısıyla din değiştirmesinden önce Osmanlı makamları tarafından ihtiyar bir Müslüman kadının evine götürülmüştü. Çok geçmeden Rumlardan tepkiler yükselmisti: "Bu olaydan ötürü büyük bir teessüre kapılmış olan Rum toplumu, baskıya ve karışıklığa sebebiyet vermesi muhtemel şiddet eylemlerine girişmeye hazırdır."²⁸ Fransız elçiliğinin Osmanlı Dahiliye Nezareti nezdinde girişimde bulunmasından sonra vali genç kızı baskılardan kurtulup rahatça derdini anlatabilsin diye İstanbul'a yolladı. Vasilia'nın uzaklaştırılması zekice bir manevraydı, ama meseleyi Rum Ortodoksların beklediği şekilde çözemezdi: "İzmirli Rumlar kaygıyla bu olayın sonucunu bekliyor."²⁹

Evlilik Dışı Cinsel İlişkiler

Kadınlarla erkekler arasındaki ilişkiler sadece evlilik ya da evlilik öncesi dönemle sınırlı değildi. Esasen normlar, münasip sayılmayan bir gerçekliği düzene sokmak için getirilmişti. İzmir'in altın çağında evlilik dışı cinsel hayat diye bir olgu mevcuttu. Kaldı ki evlenmek isteyen delikanlı evine bakabilecek durumda olmak, gelinin ailesinin makul sayacağı maddi imkânlarla sahip olmak zorundaydı. Evlilik meselesinde sık sık aileler arasında gizli pazarlıklar olur, bu da nikâhı ge-

27 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 125 numaralı şifreli telgraf, İzmir FBK Colomiès'ten FE Bompard'a, 10.12.1912; AMAEF-AT-CES-1906-1916, Pera'dan, FE Bompard'dan İzmir FBK Colomiès'e telgraf, 12.12.1912; AMAEF-AT-CES-1906-1916, 126 numaralı şifreli telgraf, İzmir FBK Colomiès'ten, FE Bompard'a, 19.12.1912.

28 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 125 numaralı şifreli telgraf, a.g.b.

29 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 126 numaralı şifreli telgraf, a.g.b.

ciktirir, hatta tehlikeye düşürürdü.³⁰ Dolayısıyla bekâr gençlerin sayısı epey kabarıktı; bu toplumsal durumun sonuçlardan biri de fuşşun gelişmesiydi. Fuşşun alanı toplumsal olarak sınırlanmıştı. Genelevler mahallesi Kervan Köprüsü'nün hemen yakınındaydı. *Annuaire orientaux*'da ve turistik rehberlerde bu yerlerin adı geçmez. Fuşşun izini sürmek kolay değildir; fakat zikredilen farklı farklı isimler insanın aklını karıştırırsa da aslında hep aynı yer söz konusudur. Bir de Tepceci ya da Şiotika denen mevkide, Aya Konstantin Kilisesi'nin mahallesinin adı geçer.³¹ Fakat fuhuş başka yerlere de yayılmış olabilir. Tabii merkezi konumdaki, ulaşımı kolay Meyhaneler semtini de atlamamak gerekiyor.³² Liman şehri, yani tüccarların, denizcilerin, ayrıca askeri birliklerin uğrağı olan İzmir, bu faaliyete zemin hazırlayan bütün standart koşullara sahipti.

Altın çağını yaşayan İzmir'in pırıl pırıl yüzüne çok uzak olsa da, fuşşun aynı toplumsal sistemin bir parçası olduğuna şüphe yok. Esasen cemaatler kızların evlenirken bâkire olmasına çok önem verirdi, erkeklerden beklenense tamamen farklıydı.³³ Fuhuş mekânları her cemaatten delikanlıların cinselliğı öğrendiğı yerlerdi. Dahası Paris burjuvazisinin evlilik hayatıyla ilgili normları, yol açtığı sonuçlarla birlikte derhal ithal edilmekteydi.³⁴ Savaştan sonra Amerikalı hanımlar

30 Ermenice kaynaklar şüpheye yer bırakmaz. Ermeni genç kızların ailelerinin istekleri 20. yüzyılın başında öyle bir seviyeye ulaşmıştı ki, pek kalabalık olmayan bu cemaatin içinde evlenmeyi isteyen gençler kolayca evlenemez olmuştu. Ailelerin maddi hırsları, Ermeni topluluğun içten evlenme kıstasıyla ters düşebiliyordu.

31 POLİTİS, a.g.e. Adı kötüye çıkmış mahalle teması metinde pek çok yerde geçiyor. Bkz. s. 55: Henüz çocuk yaştaki oğlanlar kendi aralarında, evde Kervan köprüsü civarında dolaşmalarının ya da Aya Konstantin Kilisesi'nen gitmelerinin yasaklandığını konuşurlar. Bkz. s. 64: Bir babayla kız arasında, babanın tasvip etmediğı bir evlilik yüzünden çok sert bir tartışma geçer. Kız babasını tehdit eder: "Beni evlendirmezsen, Aya Konstantin'in oradaki evlere gider girerim."

32 ARONİS, a.g.e., s. 57: "Bir akşam, batakhanelerden iki Ermeni kadını Bolanis'i buldular. Kadınlar aynı zamanda muhbir de olabilirlerdi. Bolanis'i sarhoş edip sırrını ağzından almayı başardılar. Sahiden de muhbirmişler. Şarkıcılar kolluk kuvvetlerine haber verdiler, Bolanis tutuklanıp hapse atıldı."

33 Anneler yetişkin oğullarının Aya Konstantin mahallesine gitmesine izin verirlerdi, ama bu alışkanlığın toplumsal hayatlarının düzenine zarar vermemesi koşuluyla. Bkz. POLİTİS, a.g.e., s. 248: "Annesi ona ters ters baktıysa da hiçbir şey demedi."

34 ARIËS P. ve DUBY G. (ed.), *Histoire de la vie privée*, c. IV, *De la Révolution à la Grande Guerre*,

işlerini iyi yapmak adına, bu alışkanlığı da araştırmayı görev bilmişlerdi:

"Ahlâksızlık da şehirde çok yaygın. [...] Yunanlıların başa gelmesinden önce iş yerlerinin ve dükkânların olduğu semtin tam ortasında bir genelevler mahallesi bulunuyordu; girip çıkması o kadar kolaydı ki delikanlıların aklı hep oraya kayıyor, o tür niyetleri olmayan yetişkinlerin ve çocukların da gözüne takılıyordu.³⁵ Yeni Yunan idaresi mahalleyi şehir dışına, daha az dikkat çekeceği, daha zor ulaşılan bir yere nakletmiş bulunuyor. Şu anda genelevler iyice tecrit edilmiş durumda."³⁶

Giderek gelişen bir faaliyetti bu. İcra edildiği koşullardan ötürü İzmir'den zührevi hastalıklar da eksik olmazdı.³⁷ Öte yandan Doğu algısının bir parçası olan edebi bir konuydu bu bir taraftan da. Kaynaklarda bu temaya mutlaka yer verilirdi.³⁸ Kismen de olsa, kıvrak kalemleriyle bu konudaki tespitlerini kaydetmiş birkaç seyyah vardır:

"Bembeyaz evlerin olduğu bu koca mahallede saç baş dağınık o kadar çok kadın vardı ki, mahallede avarelik eden Helenistler ister istemez Herodotos'un en ince ayrıntısına kadar tarif ettiği dini sebeplerden ötürü Babilli kadınların konuklarını ağırlayışlarını, kutsal Mylitta törenlerini hatırlıyorlar. İkide bir yanıp sönen, bu kenar mahallenin çıkmaz sokaklarına tekinsiz bir hava veren iç kararlı sokak lambalarının ışığında ihtiyar Yahudi kadınlar yabancıların kulağına tu-

s. 490-491, "Evlilik öncesi talepler", s. 496-498, "Satılık arzunun adası", ve s. 515-517, "Paralı aldatma yanılsaması". (Türkçede: *Özel Yaşamın Tarihi*. c. 4, *Fransız Devrimi'nden Büyük Savuş'a*. çev. Ali Berkay, Yapı Kredi Kültür Sanat, 2008).

35 Bu faaliyetin Büyük Meyhaneler mahallesinde yürütüldüğü yolundaki teorim de buradan kaynaklanıyor; zira Tepecik merkezi değildi.

36 SNELL S. ve FORSYTHE M., *a.g.m.*

37 RANKIN E.W., "Health", *A Survey*. *a.g.e.*: "Zührevi hastalıklar şehirde çok yaygın. Tıbbi otoritelerin hepsi bu konuda hemfikir. İzmir'in en seçkin hekimlerinden biri, halkın yüzde 80'inin bir tür zührevi hastalığın pençesinde kıvrandığını belirtmektedir. Vakaların çoğu zararsız türden, ama bazı vakaları hafife almamak lazım, zira hastalığın bu kez daha ciddi çeşitlerinin başka insanlara bulaşmasına sebep olabilirler."

38 KAZAN, *a.g.e.*. Kordelyo'daki bir "genelevde" geçen birkaç sahneyi aktarır.

haf sözler fısıldıyor; o kadar iç gıcıklayıcı ki sözleri, elinde olmadan insan ürpeyor, iştahı kabarıyor.”³⁹

Bu metinde beden ticareti cemaatlere dayalı kategoriler üzerinden anlatılmıştır. Yazara göre piyasada aracı ya da mama olarak “ihtiyar Yahudiler”, fahişe olarak da genç Hristiyanlar hâkimdi. Bu tablo yüzeysel bir izlenimin ne kadar ötesine geçiyor olabilir? Deschamps o devir Fransa’sının bazı şemalarını İzmir’e yansıtmış olabilir mi?⁴⁰ Biz, diplomatik arşivlerde Maltalı bir muhabbet tellâlinin adına rastladık. Bunun yanı sıra sırf Hristiyanların fahişelik yaptığı da şüphelidir. Öte yandan diplomatların bahsettiği nadir vakalarda kahramanların hep Hristiyanlar olduğu doğrudur, bunlar muhtemelen Avrupalı ya da Levanten çevrelerinin mensuplarıydı, bu da görkemli, üstün gibi sunulan bu dünya hakkında şüphe uyandırır.⁴¹ Deschamps’a göre bu yola giren Hristiyan kadınlar “kira paralarını biriktirmemek gibi bir hata yapmış”⁴² olanlardır. Ona kalırsa müşteriler

39 DESCHAMPS, a.g.e., s. 172-173. Klasik bir yazara göndermede bulununca tasvir edilen gerçeği belli bir mesafede tutmak, barındırabileceği iğrençlikleri güzelleştirmek mümkün oluyor.

40 Adı geçen kitapta antisemitizmi daha açık bir şekilde yansıtan başka pasajlar vardır. Bu şekilde tasvir edilen topluluklar içinde en çok hırpalanmış olan budur. Bkz. s. 168-178, “İzmir’in Yahudileri”. Dreyfus 12.1894’de mahkum edildi ve ancak 1906’da itibarı iade edildi. Deschamps etrafta kol gezen antisemitizmden nasibini almıştı.

41 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 246 numaralı telgraf, İzmir FBK idarecisi Carlier’den Fransız maslahatgüzarı Boppe’a, 11.11.09, “Reşit olmayan bir Fransız kızının ülkesine gönderilmesi.” Metin İzmir gibi saygın bir yerde görev yapan Fransız konsolosunun idaresi altındaki insanların hüznü veren bir çeşitlilik sergilediğini ortaya koyuyor: “... Bugün reşit olmayan bir Fransız kızını idari emirle ülkeye gönderme kararı aldım, bir genelevde sahte isimle saklandığını da bugün haber vermişlerdi. 1893’te, Paris, 5. dairede doğmuş olan, annesi de söylediğine göre şu anda Paris, Philibert-Lucot Sokağı 16 numarada ikamet eden Emilie, Marguerite Soltis adındaki bu küçük hanım Charles Taliana diye bir Maltalı tarafından Fransa dışına sürüklenmiş, anlaşılan Taliana şu anda İstanbul’da. Bu kişi tarafından Napoli’de götürüldüğü genelevde ciddi bir zührevi hastalık kapmış, ardından gene talihsiz hamisinin gözetimi altında İstanbul’u ve nihayet İzmir’i ziyaret etmiş...”

AMAEF-CPC-NS-70, dosya 137, 20 numaralı telgraf, İZMİR FBK Colomiès’ten Dışişleri Bakanlığı’na, 13.3.1914, “İzmir valisi Rahmi Bey hakkında”, Ek: “Korkonsülerin 5 Mart 1914’te, sabah 11’de Hollanda Konsolosluğu’nda, korkonsüler duayeni Mösyö Van Uje Pieterse’nin başkanlığında yaptıkları toplantının raporu”, p 2, “Marie Negri adlı kız”. Mesele Fransız uyruklu bir fahişeye şiddet uygulanmasıyla ilgilidir.

42 DESCHAMPS, a.g.e., s. 173.

de "Muhammed'in cennetinin" peşinden koşmaktaydılar. Antik Çağ'daki âdetlere ya da Kuran'a yapılan göndermelerden anlaşıldığı üzere Batılılar Şark'ı, çağlar boyunca başlı başına erotik bir tema olarak kavramışlardır. Yaşadığı dönem ve entelektüel bir çevreden geldiği göz önüne alınırsa, Deschamps şaşırtıcı ölçüde açık davranmıştır, zira tarif ettiği şeylere dışarıdan bakmakla yetindiğini iddia etmez. Cinsiyetler arası ve cemaatler arası ayrımlarda bir kez daha bir benzerlik, hatta kısmen de olsa bir devamlılık görüyoruz burada; aynı şey hamamlar için de geçerliydi.

Evlilik dışı cinsel ilişkinin hiç hoş karşılanmayan ikinci şeklinde işe profesyonel olmayan kadınlar karışırdı. Ne var ki bu kadınların çocuk sahibi olmasını toplum kıyasıya ayıplar, bu yüzden toplumun "piç" damgasını vurduğu çocuklar terk edilirdi. Toplumun gözünde soy ve köken temeldi, özellikle milliyetlerin billurlaşmaya başladığı o evrede. Piçler dünyanın düzeninin çiğnenmesi demektir. Ailenin ister istemez dahil olduğu grubun temelindeki tertemiz aile hikâyelerini lekelerdi piçler. Sayısız gayri meşru çocuğun kaderi terk edildikten sonra yetimhaneye gitmekti. Personelin dışarıda kullanılan o "barbarca kelimeyle" onlara seslenmesi kesinlikle yasaktı. Tüzüğü kaleme alan her kimse o kelimeyi kâğıda dökmeye cesaret edemezdi. Piç, o baskıcı toplumsal kuralların dışında içgüdülerden mürekkep bir âlemin varlığını, ayrıca şehvet günahını hatırlatan bir şeydi. Yetimhanede farklı özellikleri olanların birbirine karışması kesinlikle engellenirdi. Dışarıdan insanların, hatta öğretmenlerin içeri girmesi birtakım kurallara bağlıydı. Yetimhanenin içindeki her hareket kaydedilirdi, anlaşıldığı kadarıyla kötü muamele ya da gizli kapaklı cinsel ilişkiler yaşanır korkusuyla.⁴³ Yetimler iki buçuk yaşına kadar evlât edinilebilirdi. Acaba hangi kıstasa göre yapılmıştır bu düzenleme? Evlât edinme işlemi, evlâtlığın bu durumu saklayacak olan yeni ailesiyle kaynaşması için bir yol olarak görülüyordu. Nihayetinde evlât edinilen çocuğun sahte biyolojik ailesinin bir parçası haline gelmesi elzemdi. Evlât edinme işlemleri gayet sancılı ve sıkıntılıydı.

43 1870 Şubatında kurulmuş olan İzmir Rum Yetimhanesi'nin Tüzüğü. İzmir, 1874 (Yunanca), s. 7.

BOŞ ZAMANLAR VE YENİLİKLER

İnsanlar bütün günlerini çalışarak geçirmezlerdi. Ege'de öğlen vakti bastıran sıcaklıkla birlikte faaliyetler yavaşlardı. Aynı şekilde akşam serinliğinde insanlar kâh sokağa çıkar, kâh ahbap ziyaretine, kâh kapı önünde komşularla çene çalmaya, hatta meyhanelere ya da kültürel mekânlara giderlerdi. Haftalık tatil günü, iş zamanının dışında kalan faaliyetlerin tamamen dinin nüfuzu altında kalmadan gelişmesine zemin yaratırdı. İzmir ve civarında boş zamanları geçirme anlayışı bu ikisinin arasında bölünmüş durumdaydı; bir taraftan geleneksel, daha doğrusu Batının bilmediği etkinlikleri, bir taraftan da Batıdan ithal edildiği söz götürmez olanları kapsardı. Sözelimi isteyen deve ya da pehlivan güreşine gider, isteyen Pathé'de sinema, Buca'da at yarışı seyrederdi.

TEMSİLLER

Halk deve güreşi gibi geleneksel etkinlikleri severdi. İzmir 19. yüzyılın sonunda Ege limanını Anadolu'nun iç kesimlerine bağlayan kervanların son vardığı noktaydı.¹ Başka bir dünyayı çağrıştıran kervanlara Batılılar pek düşküdü: "Deve güreşinden dönen pitoresk bir kervan gördük gene, iyice allanıp pullanmış olan muzaffer deve, yani 'pehlivan', başını gururla kaldırmış yürüyor, üzerine iliştirdikleri küçük çingirakları keyifle şingirdatıyordu."²

Tiyatro, İmparatorluk için oldukça erken bir tarihte İzmir'de büyük bir atılım yapmıştır.³ Tiyatro olarak kullanılmak üzere ilk bina 18. yüzyılın sonunda inşa

1 KRUMBACHER, a.g.e., s. 74: "... Türk mahallesinde sonsuz deve kervanlarına rastladık; pamuk ve tahıl yüklü olan kervanlar şehre iç kesimlerdeki vadilerin zenginliğini taşıyordu."

2 KRUMBACHER K., a.g.e., s. 74.

3 SOLOMONİDİS, *İzmir'de Tiyatro (1657-1922)*. Atina, 1954 (Yunanca). Monografi başta Rum ce-maatinde tiyatro hayatı hakkında pek çok bilgi vermektedir. Gene İzmir'de farklı dillerden tiyat-

edilmişti.⁴ 1883'te *Indicateur ottoman*'a göre dört daimi işletme mevcuttu: Ermeni mahallesindeki *Ermeni Tiyatrosu*, rıhtımda *Eldorado*, Avrupalıların yaşadığı mahallede, Güller Sokağı'nda *Théâtre Euterpe*, ve *Théâtre de Smyrne*. Bu işletmelerin çoğunun ömrü uzun olmadı; nitekim *Ermeni tiyatrosu* perdesini indirdi;⁵ İzmir'de Ermenicenin gerilemesinden dolayı kapanmış olabilir.⁶ 1913'te *Annuaire oriental*'de rıhtımdaki *Théâtre de Smyrne*'e, *Sporting-Club*'a ait bir tiyatroya, ayrıca *Nea Skini* ve *Parthénon* gibi apaçık Rumca adları olan iki işletmeye yer verilmiştir. Eğlence anlayışı Batının etkisine girdikçe şehrin fiziksel yapısı da değişmiş, büyük işletmelerin çoğu rıhtımların etrafında yoğunlaşmıştı.

İzmir Batı Avrupa'dan, İstanbul'dan ya da Yunanistan Krallığı'ndan gelen kumpanyaların turne güzergâhı üzerindeydi. Modern ve Avrupalı İzmir, küçük Yunanistan Krallığı'ndan çok daha yakındı Batı Avrupa'ya. Mesela Comédie-Française İzmir'e uğramıştır. 1908 senesinin mart ayında, Comédie-Française'den Deloir seçkinlerin bir araya geldiği *Sporting-Club*'da üst üste üç gece sahne almıştır. Fransız diplomatların da izlediği bu turneler Fransızca konuşan kesimi çok mutlu ediyordu. Meydana gelen her olayda bu sembolik üstünlük yeniden sınanmış oluyordu. 1908 Martında vali bir keresinde, bir gece önce satışa çıkarılmış olan biletlerin üzerine Hicaz pulları yapıştırılmasını istemişti. Blanc, fiyatı haksızca yükseltecek olan bu vergiyi reddetti; fakat bir taraftan da, kitlenin tepkisinden çekiniyor, temsilin iptal edilmesini istemiyordu. Konsolosun kavasları gerektiği tak-

rolar arasındaki kültürel ilişkiler konusunda ise daha fakirdir. Özellikle Ermenilerde tiyatro çok kısa geçilmiştir, s. 119-120, kuşkusuz kronolojik açıdan tam uymayan Türk tiyatrosu da öyle, s. 180-189; SEVİNÇLİ Efdal, *İzmir'de Tiyatro*, İzmir, Ege Yayıncılık, 1994 (Türkçe).

4 SOLOMONİDİS, *İzmir'de...*, s. 45.

5 Ermeni tiyatrosunun Türkiye kültürleri için öneminin üzerinde fazla duramıyoruz. Türkçe kültürle ilk tiyatro oyunlarını bu etnik-dini grup kazandırmıştır.

6 Ermeni tarihi boyunca sürekli tekrarlanan bir temadır bu. Kosyan "İzmir Ermenilerine son bakış" başlıklı sonuç bölümünde bu olgunun üzerinde durur (c.I, a.g.e., s. 298-301). Ne 1899'da Kosyan, ne 1936'da İzmir ve Havalisi Ermeni Vatandaşlar Birliği, ne de 1961'de Armenian Smyrna Association, tiyatroyu eğlenceler arasında sayıyordu. Anlaşıldığı kadarıyla profesyonel Ermeni tiyatrosunun faaliyeti 1880'lerde sona ermiştir. Tiyatro kumpanyası olarak bir tek Yunan idaresi sırasında *Ardavatz* cemiyetininin adı geçer, *Our Smyrna*, a.g.e., s. 185.

dirde temsillerin yürümesinden sorumluydular.⁷ Blanc hiç tereddüt etmeden kolluk kuvvetleriyle karşı karşıya gelmeyi göze aldı. Kolluk kuvvetleri geri adım attı ve yetkili makamlar, arkasına Fransız diplomatlarının desteğini almış olan Levantenlerin itirazını kabul etmek zorunda kaldılar.

Yunanistan'da modern tiyatro ortaya çıkar çıkmaz, İzmir turne programlarına dahil olmuştur. Kumpanyaların repertuarları Batıdakilere çok yakındı. Yunanistan'ın dilde benimsediği kıstaslar da, çeviri oyunlar aracılığıyla İzmir'e ithal edilmekteydi:

"Avrupa'nın sahne sanatının Doğu üzerindeki en büyük etkisi ilk başta birtakım operet kumpanyalarında somutlaşmıştır; kumpanyalar bünyelerinde Bohemyalı ya da İtalyan müzisyenlerle, Doğulu ve Avrupalı unsurların birbirine karıştığı tuhaf bir seyirci kitlesini eğlendirmeye çalışmışlardır. Uygarlığımızın bu şüpheli öncülerine sadece Atina'da, İzmir'de ya da İstanbul'da rastlanmıyor, bu küçük gruplar en kıyıda köşede kalmış Yunan ya da Türk köylerinde bile boy gösteriyor, halkın ahlâkını ve estetik kültürünü olumlu yönde etkileyenler ise pek az."⁸

Batının popüler kültürel formlarının bu şekilde ihraç edilmesi gözlemciyi şaşırtmıştı; Yunanistan'daki komedyenler gibi birtakım araçlar da vardı: "Tiyatronun programında yazdığı gibi Atina'dan 'Menandros' tiyatrosu Dionysios Tabularios'un idaresindeydi. Programda bunun ardından, ünlü Fransız dramaturg Jules Barbier'nin yazdığı, P. Typaldos'un çevirdiği 'Max Wel'in müthiş aile dramı' temsiline içerdiği hakkında bilgi veriliyordu."⁹ Seyirciler orta ya da aşağı tabakadan insanlardı. Kumpanyalar daha geniş bir kitleye ulaşabilmek için tiyatro oyunlarını, operaları, daha doğrusu operetleri Yunanca olarak sergilemekteydiler. Fransız diplomatları Fransızca sevgisini yaygınlaştırmak istiyordu, fakat Fransızcayla Yunanlılar gibi geniş bir kitleye ulaşmak mümkün değildi. Gerçekten de halk Fransızcaya düşküncü, fakat bu sevgi toplumun belli katmanlarıyla

7 AMAEF-C-SI-1914-133, 41 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan Fransa Büyükelçisi'ne, 14.3.1908, "Türk makamlarıyla yaşanan bir olay".

8 KRUMBACHER, a.g.e., s. 70.

9 a.g.e., s. 69.

sınırlıydı. Kültürel bir kural olarak düşünülduğünde, gerçekten erişilmiş olmak-tan çok, arzu edilen bir normdu Fransızca.

Tiyatro, derken sinema bölgenin gençlerini kendine çekmekte, İzmir'in bütün Küçük Asya'da modernitenin kutbu olarak merkezi konumunu güçlendirmekteydi. Yeni eğlencelere Batıdakilere benzeyen mekânlar kucak açacak, sinema yaygın bir eğlence olup çıkacaktı: "Sık sık alışveriş yapmak, gönül eğlendirmek için İzmir'e giderdik; kadınlar kızlarına çeyizlik alırlardı oradan. Biz gençler ise tiyatroya, sinemaya giderdik."¹⁰ İzmir Küçük Asya'da, Batıdan etkilenmiş bir aracı rolündeydi.

Müslüman kadınların böyle yerlere gidip gelmesi zordu. Onları kapalı, kararlık bir salonda, yabancıların olduğu bir yerde, dahası onlarla yan yana hayal etmek imkânsızdı. Tek çare salonun ikiye bölünmesi ya da özel seansların düzenlenmesiydi. Temsiller sırasında kadın erkek karışık oturulmasına, herkesin gayet liberal diye bildiği bir şehirde bile din müsaade etmezdi. Müslüman din adamları 20. yüzyılın başında kadınların temsillere gitmesine karşıydılar, oysa bir taraftan İttihat ve Terakki'nin girişimiyle oyun yazarı Namık Kemal'in Abdülhamid tarafından sansürlenmiş olan *Vatan yahut Silistre* adlı oyunu için özel bir temsil tertiplenmiştir.¹¹ Oyun İzmir'in önde gelen Müslüman erkeklerine açık bir yer olan *Sporting-Club*'da oynanacaktı. Haberi duyunca küplere binen muhafazakârlar, baskılardan bunalmış olan müftüye koştular. Müftü Konak'a sığındıysa da sonunda çaresiz, açıklamada bulundu: "Şeriat hükmüne göre kadınlara sadece tiyatro değil, camiye gitmek de yasaktır, namazlarını evlerinde kılmaları münasiptir."¹²

1908 Temmuz ihtilâlinde sonra yadsınamayacak bir güce kavuşmuş olan İttihat ve Terakki Kuran'ın başarıyla kullanıldığı bu durum karşısında geri çekilmiş-

10 CEAM, ATO, Bayraklı, İON 9, Yannis Kavgalakis, 1901 Bayraklı doğumlu; mülâkat Hermolaos Andreadis tarafından 14.4.1970'te Atina'da yapılmış, dosya 36. Kaynak kişi altı yıl boyunca ilkokula devam etmiştir. Az konuşan, ama olumlu biri olarak değerlendirilmiştir.

11 SOLOMONİDİS, *İzmir'de...*, a.g.e., s. 188-189.

12 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 75, 122 numaralı telgraf, İzmir FBK Blanc tarafından İzmir'den Paris'teki Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir, 29.8.1908, "İzmir'de Müslümanların karıştığı olay".

tir.¹³ Solomonidis'in iddiasına göre temsile katılma talebi bizzat Müslüman kadınlardan geldiği halde, ki geleneksel Müslüman dünyadan kopmuş bir kesimin bulunduğunu kanıtlar bu, İttihat ve Terakki geri çekildi ve: "... Müslümanlar Türklerin yaşadığı bütün mahallelerde çığırtkan çıkarıp, güneş battıktan sonra evinde durmayan Müslüman kadınların gözünün yaşına bakılmadan öldürüleceğini ve tiyatro gitmenin bütün Müslüman kadınlara yasak olduğunu duyurdular." Bireysel özgürlüğün ve Türk kadınların eğlence anlayışının modernleşmesinin bu şekilde kısıtlanmasını Blanc hiç iyiye yormamıştı: "Bu küçük olay [...] Müslüman halkın İzmir gibi Avrupa'ya son derece yakın, büyük bir şehirde bile Türk kadınına dar kapsamlı da olsa özgürlük tanımaya son derece soğuk baktığını kanıtlıyor, Anayasa'ya rağmen sofular yüzünden daha nice krizler çıkaracağını hesaba katmak gerek."¹⁴ Ne var ki batıya özgü eğlence formları ağır aksak, her cemaati farklı bir kronolojiyle ele geçirse de, bu yeni eğlence anlayışının sahici ve güçlü olduğu gerçeğini değiştirmiyordu. 19. yüzyıl, milliyetçe temaların ifadesine elverdiği için tiyatro için çok uygun bir dönemdi; nitekim okullarda, yıl sonu törenlerinde yapılan amatör gösterilerin önemli bir boyutunu tiyatro oluşturmaktaydı.¹⁵

20. yüzyılın başında sinema eğlenceler arasında seçkin bir yere sahipti. Sinema, eğlencenin makineleşmesi demekti; bundan böyle elektrik eğlence için kullanılacaktı. İzmir halkı, en azından halkın belli kesimleri birtakım eğlence araçlarını Batı Avrupa'yla aynı anda keşfetmiştir.¹⁶ Paris'teki ilk daimi sinema salonu 1906'da açılmıştı; 1914'te yüz kadar sinema salonundan bahsediliyordu. İzmir'de gösterilen bütün filmler Avrupa'dan ithal edilmekteydi. Ekranlarda önde gelen Fransız şirketleri Pathé ile Gaumont boy gösteriyordu. 1920'de bunlara Eclair, Nordix, Gloria, Ambrosio, Torino, Milano ve Itala Film'in filmleri eklendi;¹⁷ seçe-

13 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 75, 122 numaralı telgraf, a.g.b.

14 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 75, 122 numaralı telgraf, a.g.b.

15 Yunanistan'da, okullardaki yıl sonu törenlerindeki tiyatro temsillerinde 1821 ayaklanması öğrenciler tarafından hâlâ sahneye konur ve oynanır.

16 KALIFA D., *La Culture de masse en France*, Paris, 2001. Özellikle bkz. s. 64-69, "Sinema salonları" ve s. 84-87, "Pathé, Gaumont ve sinema endüstrisi".

17 MİHALI, a.g.e., s. 35, 2. sütun.

nekler biraz çeşitlenmişti. Bu türden eğlencelere en çok gayrimüslimlerin kat-
kınılığı vardı. Kimi Rumlar salonlar açmış, film makineleri edinmişlerdi; filmlere
yerel bir dilde altyazı konulacağı zaman bu Rumca olurdu. 1913'te ise işi yavaş-
latmamak ve filmlerin fiyatlarını artırmamak için Rumca kaldırıldı. Sinema o ka-
dar cazip bir türdü ki, yazılar herkesin okuyamadığı Fransızca gibi bir dilde de ol-
sa o kendini gene de beğendirirdi.¹⁸

Gösterilerin özelliklerinden biri geniş bir kitleye hitap etmeleri idi. Kültürel
eğlenceler, önce Avrupa'nın büyük şehirlerinde, ardından Kuzey Amerika'da ge-
lişen kitlesel eğlence çağına habercisiydi; İzmir de gelişmeleri eşzamanlı olarak
takip ediyordu. İmparatorluğun son döneminde İzmir'de sinemaya gitmek Batı-
nın ürettiği imgeleri tüketmek ve bilinçli ya da bilinçsiz olarak değerlerini sahip-
lenmek, başka bir yerde tanımlanmış psikolojik durumları, mizah usullerini, ka-
dın-erkek ilişkilerini, bireyselliğe bakışı paylaşmak demekti. Bir başka dilde, ge-
nellikle Fransızca, ama bazen de İtalyanca ya da İngilizce yazılmış altyazılardan
eylemi takip etmek demekti. Manakis Biraderlerin Balkanlarda çektikleri ilk
filmler programlarda kendine yer bulamıyordu; seyircinin, özellikle Batıya düş-
kün olanların ilgisini çekmezdi bunlar. Sinemalar Avrupa modernizminin bütün
tescilli formlarının bir araya geldiği rıhtımlarda toplanmıştı. Film makinesi şık
banliyölere de ulaşmıştı: Kordelyo'da *Olympie* tiyatrosu film de gösteriyordu.
Hem zaten projeksiyon aleti dışında pek fazla bir araç gerece ihtiyaç yoktu. İz-
mir'de 1908'de, Paris'ten iki yıl sonra ilk sinemalar açılmıştı bile! 1920'de faali-
yetini sürdürmekte olan salonların Antik Yunan'ı, Batı Avrupa'yı çağrıştıran ad-
ları vardı; böylece mekân sahipleri salonların isimleriyle bir taşla iki kuş vurmuş
oluyorlardı. Öte yandan 1913'te ve 1915'te *Annuaire oriental*'de yer alan iki iş-
letmeyi 1920 *Guide grec*'te de görebiliyoruz: *Cinématographe de Paris* ve
Phoenix. *Annuaire oriental*'in İmparatorluğun Batıya açılışını gözler önüne se-
ren son sayısı olan 1915 baskısında topu topu on sinema sayılmıştır. Avrupa
filmlerinden yoksun kalan, müşterisi yoksullaşmış olan bu sektör iş ortamından
etkilenmişti; 1920'de sinemaların sayısı altıya düşecekti.

18 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 101, 11 numaralı telgraf, İzmir FBK Colomiès'ten Dışişleri Bakanlı-
ğı'na, 16.2.14, "Sinema salonlarındaki gösteriler".

Bu kültürel alışkanlık 1913 sonunda, ardından da 1914'ün şubat ayında Batının kültürel emperyalizmine yönelik eleştirilerle birlikte tartışmaya açılacaktı.¹⁹ İttihat ve Terakki mensubu kimi milliyetçiler, filmlere Osmanlıca altyazı yazılmasını talep ederek dil konusundaki dileklerini yüksek sesle dile getireceklerdi. Bir kısım Türkler, özellikle İttihat ve Terakki modernizme katılmak arzusunda idi. İzmir'le sınırlı olmayan bu mesele İstanbul'da da kendini hissettiriyordu. Öte yandan İzmir'de en yaygın dil Rumca idi; oysa uluslararası olarak nitelenen, insanların rıhtımda bir Avrupalıyla sohbet ederken konuştuğu ya da sinemada kulaklarının alışkın olduğu dil Fransızca idi.²⁰ Türkçeyi, daha doğrusu Osmanlıca yazmayı bilenler çok küçük bir azınlıktı, üstelik hepsi bu türden eğlencelere rağbet eden insanlar değildi. Eğlence dünyası bir kez daha milli bir mesele haline gelmekteydi. Türk gençlerinin sinemalara gidiyordu; bundan da anlaşıldığı üzere seyirci kitlesi Yunan ya da Batı kaynaklarında öne sürülenden çok daha karmaşıktı. Bilet alan herkes sinema salonuna girebilirdi. Protestocular, sinemalarda Osmanlıca tanıtım broşürlerinin dağıtmaya başlanmasıyla ilk başta yatıştılsa da birkaç ay sonra tekrar seslerini yükselttiler. Olay çıkabilir korkusuyla sinemalar kapandı. Fransa konsolosluğu, kalabalıkta seyircilerin saldırıya uğramasından, etrafın kırılıp dökülmesinden korkuyordu. İttihat ve Terakki idaresi ise ortalığı karıştıranları desteklemekteydi: "Gösteriler bir bakıma resmi bir özellik taşıyordu. Göstericilerin içinde, alt tabakalardan tehlikeli kimselerin yanında hükümet dairelerinde çalışan pek çok memur da vardı."

O günlerde, Batı Avrupa dünyanın geri kalanıyla ilişkilerini askeri baskıya dayalı diplomasiyle yürütmekteydi. Dolayısıyla önce Fransa, ardından da Avusturya-

19 AMAEF-C-SI-1914-133, 66 numaralı şifreli telgraf, İzmir FBK Colomiès'ten FE Bomparda, 3.12.13; AMAEF-CPC-NS-70, dosya 99, 3 numaralı şifreli telgraf, İzmir FBK Colomiès'ten Fransa Dışişleri Bakanlığı'na, 13.2.1914.

20 Halk Rumcasının ne kadar canlı olduğu pek çok örnekten anlaşılmaktadır.. Yunanseverlikle pek ilgisi olmayan İzmirli Madam Contente, Yahudi sosyetesinin Levantenlerin arasında, ortam samimiyse Rumca konuştuğunu belirtmiştir. Özel hayatında Rumca konuşan bu tabaka 1922'den sonra birkaç yıl daha yaşamıştır. Öte yandan Rumca, İzmir'deki Latin Katolik Kilisesi için bile önemli bir dildi. Bkz. POLİTİS K., a.g.e., s. 34: "Katedralde bile Monsenyör Rumca vaaz verirdi."

Macaristan konsolosu valiye açıkça müdahale etmekle tehdit ettiler; bu da kargaşanın bıçak gibi kesilmesine yetti. Fransızcanın Doğudaki üstünlüğünü bir hak olarak belleyen Fransa konsolosu dile getiren talepleri hiçbir şekilde meşru karşılamıyor, hatta büyük bir saflıkla Fransızcanın ayrıcalıklı konumunu değişmez, doğal bir özellik sayıyordu. Esasen gösteriler, bugün belki benzer bir toplumun izlerinin hâlâ yaşadığı Beyrut hariç, dünyanın bu bölgesinden büyük oranda silinmiş olan Fransızcanın lehindeki ideolojik uzlaşmanın ne kadar kırılgan olduğunu ortaya koyuyordu. Altın Çağ'ın ılımlı havasının yarattığı uzlaşma ortamı, krallık devrinde Fransa'nın Doğu Hristiyanlarını himaye etmesinin izleri, bütün bu etkenler dünyaya savaşı sırasında Ege bölgesinde paramparça olup havaya karışacaktı.

19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında İzmirliğin sahne sanatlarının dışında Avrupa'dan ithal spor dallarıyla da eğlenme imkânına kavuşmuş durumdaydılar. Fiziksel hüneler Yakındoğu'da geleneksel kültürün bir parçasıydı, fakat maharet artık Batıdan ilham almış, uygarlaşmış formlarla ortaya konacak, topluluğun diğer mensuplarının bedenleriyle uyumlu hale getirilmesi, nihayetinde topluluğun hizmetine sunulması beklenen disiplin altına alınmış beden üzerine kurulu yeni bir ideolojik söylemin hükmüne girecekti.

YENİ BEDENSEL ALIŞKANLIKLAR VE SİMGELER

Egzersizler

İzmir'e yirmi kilometre mesafedeki Çiftlik Aya Yorgi'de sevilen güreş gibi, eskiden kalma, yöresel fiziksel egzersizler arasında 20. yüzyılın başında hâlâ yaşayanlar vardı: "Litzi'a'da [...] güreş müsabakaları yapıldı. Türklerle Hristiyanlar güreş tutardı. İnsanlar toplanıp seyrederdi. Kazanana hediyeler verildi, genellikle de ipek bir mendil [...]. Dana adında iki Hristiyan kardeş vardı. Dana diye Türkçede ineğin yavrusuna²¹ derler. Güreşte hemen hep onlar kazanırdı. Belki de iri yarı, güçlü kuvvetli oldukları için böyle derlerdi onlara."²² Farklı cemaat-

21 Kaynak kişi *dana* kelimesini bağlama uygun olarak tercüme etmiş.

22 CEAM, ATO, İzmir, Çiftlik Aya Yorgi, İON 16, 20. yüzyıl başında Çiftlik Aya Yorgi'de doğmuş olan

lerden bireyler bu yarışa katılabilirlerdi. Pehlivan figürü bölgedeki bütün cemaatlerde fiziksel gücün simgesi, aynı zamanda çocuk oyunlarına ilham veren çocukluk hayallerinin bir kahramanıydı.²³ Farsça kökenli olan bu kelime bölgedeki bütün dillere girmişti.

Spor alışkanlığı ise yeniydi. Egzersizin kendisinden başka bir amaç gütmek-sizin bedeni çalıştırmak demekti bu. Tıpkı İstanbul'da olduğu gibi İzmir'de de spor öncelikle cemaatlerin bünyesinde organize edilmiştir. En çok sevilen spor-lar, fiziksel egzersizin yararlarını keşfetmekte olan Batıdan öğrenilmiş olan fut-bol, atletizm, yüzme, hatta bisikletti.²⁴ Sporun, daha 19. yüzyılın sonundan iti-baren İzmir'de hissedilen yerleşik hayat tarzının oturmasıyla bir ilgisi vardı. Sa-vaştan sonra Amerikalılar tarafından yapılan araştırmada şöyle bir bilanço su-nulmuştur:

"Belli başlı iki Rum spor kulübü mevcut: *Apollon* ile *Panionion*. İkincisinin Rum cemaati tarafından tahsis edilmiş olan bir sahası ve binası var; birincisi ise bir saha ile iki oda kiralamış. Bunun yanı sıra üç de Ermeni spor kulübü bulun-u-yor: Biri şehrin içinde, biri Kordelyo'da, bir diğeri de Karataş'ta. Son ikisinin ken-di sahaları var. Burnabat'taki bir İngiliz kulübü de bir golf sahasıyla bir tenis kor-tuna sahip. Türklerin iki spor takımı var, fakat teşkilâtlı bir kulüpleri bulunmu-yor."²⁵

1890'da kurulmuş olan *Panionion* Jimnastik Cemiyeti, 500 kişiyi bir araya getirmeyi başarmıştı. Cemiyet pek çok dalda faaliyet göstermekteydi: Atletizm,

Ariadni Polikrati; 1963'te, Atina'da mülâkatını yapan Zoi Kritsopulu kaynak kişiyi ilginç, "her ko-nuda olumlu düşünen", nostalji acısı çekmeyen biri olarak değerlendirmiştir. Kaynak kişinin bel-leği Türkler ve Hristiyanlar, esasen Rumlar olmak üzere iki karşı cephenin üzerinde inşa olun-muştu. Bununla birlikte bahsettiği Rum kardeşlerin Türkçe lâkaplarının olması, toplulukların iç içe geçtiğini gösteriyor.

23 TER MINASSIAN A., "Les jeux des adolescents arméniens dans l'Empire ottoman", *Vivre dans l'Empire ottoman* (ed. GEORGEON ve DUMONT), s. 195-212, Paris, 1997.

24 *Bulletin mensuel de la chambre de commerce française de Smyrne*, 5. yıl, 30.11.97, sayı 59, "Bisikletçilik": "Bisiklet İzmir'de yeni moda oldu."

25 SNELL ve FORSYTHE, a.g.m.

futbol, su sporları, yüzme ve eskrim. Küçük Asya'da yaşayan Rumların spora olan ilgisi, Doğu Akdeniz'i olduğu gibi etkisine alan bir hareketin bir parçasıydı. Tahmin edilebileceği gibi, Yunanlıların modern spor hayatı İskenderiye'de ve İstanbul'da başlamıştı. Atina arkalarından gelmiş, sporda dört bir yanda benimseyen, milliyetçi bir ideoloji geliştirmişti.²⁶ Düzen, disiplin duygusu, ulusun zafetinin hizmetine sunulmuş fiziksel gücün coşkusu gibi heyecan dolu hasletler, Yunan dünyasının doğusunda yer alan İzmir'de de mevcuttu.

Atina'da ilk modern Olimpiyat oyunlarının yapıldığı 1896'dan itibaren, jimnastik cemiyetinin düzenlediği *Panionion* oyunlarına, Rumların yaşadığı bütün her yerdeki kulüplerden atletler katılmıştır.²⁷ 7000 kişilik bir stada sahip olan cemiyetin, şahıslar arasındaki görüş ayrılıklarından doğmuş birtakım daha zayıf rakipleri vardı. Müsabaka düzenlerken kulübün amacı bir şehrin alanını, ama daha ötesinde Rumların yaşadığı bütün coğrafi alanı sahiplenmektir. Oyunlar politik olarak parçalanmış bir uzamın her yerinden, sınırların ötesinden temsilcileri bir araya getiriyor, üzerine basa basa her şeye rağmen bir birlik kurulması gerektiği telkin ediliyordu. Yunancada "spor oyunları" için kullanılan kelime "savaş"tı, bu da sporun hamasi bir mesele olarak kavranışını pekiştiriyordu.²⁸

Bir başka önemli cemiyet de *Sporting-Club*'dı. 1893'te kurulmuş olan kulüp 1913'te yanmış ve gerek dış ilişkilerin, gerek bölgede hâvanın daha o zamandan epey gergin olmasına rağmen 1914'te çabucak tekrar inşa edilmiştir. Savaşın sonra, 1920'de idari heyeti başkan vekilleri E. Guiffroy ile E. Perossier'den, genel sekreter I. Spingeltal'den, sekreter L. Kuzinieiri'den ve I. Georgiadis, S. Pamiail, A. Psaltos, A. Skalas, K. Musmuzis, A. Efraimidis ve M. Simonian adlı üyelere oluşuyordu. Üye olmak isteyenler kulübe önce yazılı başvuruda bulunmak, ardından heyetten onay almak durumundaydılar. Kulübün resmi amacı farklı spor dallarında faaliyet göstermekti; fakat asıl mesele çok başkaydı. Bura-

26 KOLOURI C., "Voluntary Associations and New Forms of Sociability : Greek Sports Clubs at the Turn of the Nineteenth Century", *Greek Society in the Making, 1863-1913 : Realities, Symbols and Visions*, s. 145-160, Londra, 1997.

27 MIHAIL, a.g.e., s. 31-32.

28 Yani *agonas*.

sı gerek Ermeniler, gerekse Rumlar ve Levantenler için seçkin bir sosyalleşme alanıydı. Anlaşıldığı kadarıyla Müslümanlar idari kademelerde yer almamışlardı, fakat gene de cemaat sınırlarının dışına taşan, toplumsal boyutta "biz bize" bir ortam oluşmaktaydı. Herkes bunun bir parçası olamazdı. Kimin kulübe kabul edileceği idari heyetin insafına kalmıştı. Dışa kapalı, üyelerini seçerek alan, böyle olduğunu da gizlemeye gerek duymaksızın uluorta kabul eden bir camiydi bu. Atina'daki durumla kıyaslandığında, ulusal devletin modern Yunan toplumuyla İzmir arasındaki fark gözler önüne serilir. Atina'daki spor kulüplerinde üyelerin etnik kimlikleri üzerine kafa yormak haliyle anlamlı değildi; Yunanlı olmayan ye-gâne unsur diplomatlardı. Bunun İzmir'deki, Levantenlere büyük fayda sağlayan kaynaşma olgusuyla hiçbir ortak yönü yoktu.

Sporla uğraşan bir tek Rumlar değildi elbette. Osmanlı Ermenileri de bu yeni alışkanlıkları benimsemiş durumdaydı; bunun yanı sıra Türklerin de kulüpleri vardı.²⁹ Farklı kulüpler arasında müsabakalar düzenlenirdi, fakat bu karşılaşmalar, sözgelimi *Appolon* kulübünün eski futbolcusu Rasis gibi eski üyelerin anılarında çok kısa geçilmiştir.³⁰ Toplumun gerçekte çoğul olduğu bilinç dünyasının derinliklerine itilmişti âdeta, sanki arzulanan hayatın normu homojen bir ulus-devlet değilde de, en azından katıksız bir cemaatti.

Beden ve Su

Ege kıyılarında denize rahatça girilebiliyordu, ama edep erkân meselesinden ötürü ahali çok geç alışmıştı buna. Deniz banyosu âdeti, Batının önce aristokrat, ardından burjuva âdetlerinin etkisiyle bütün halka yayıldı.³¹ Kadınlarla er-

29 KARARAS, *Kordelyo...*, s. 91: "Kordelyo'da Altay diye, merkezi Soğukkuya'da olan epey kuvvetli bir futbol takımı vardı —hâlâ var, ama merkezi bugün İzmir'de-, İzmir spor derneklerinin futbol takımları arasında iyi bir yere sahipti."

30 RAISSIS E., *Roman Gibi Bir Hayat (otobiyografi)*, Atina, 1987 (Yunanca). Yazar bir cümlede Türk futbol takımı Beşiktaş'tan ve Ermenilerinkinden şöyle bir bahsediyor, kendisinin içinde olduğu İzmirli Appolon kulübü onlarla maç yaparmış. Bu otobiyografik metinde gündelik sosyal hayat alanında başka cemaatlerin adının geçtiği hemen tek yer burasıdır.

31 CORBIN A., *Le Territoire du vide, l'Occident et le désir de ravage, 1750-1840*, Paris, Flammarion, Champs, 1988. Özellikle bkz. V. Bölüm, "L'invention de la plage (Plajın keşfi)", s. 283-317.

kekler Müslümanlarda keskin sınırlarla birbirlerinden ayrılırdı; fakat o kadar olmasa da diğer cemaatlerde de geçerliydi aynı şey. Kişinin bedenini karşı cinse sergilemesi imkânsızdı. Kadınların yeriyle erkeklerinkinin arasına kazıklı duvarlar dikilir, böylece kadınlar gönül rahatlığıyla denize girebilirdi:

"İzmir'de kaldığımızda çok sevinirdim çünkü Karataş'a ya da Buca'ya, denize giderdik. Orada deniz hamamlarının insan boyunda duvarları vardı, hiç çekinmeden denize girebilirdin, benim bir de can simidim vardı. Etrafı duvarla çevrili odalar vardı bir de namahreme karşı, çünkü hanımlardan da çocuklarıyla gelenler olurdu. Yüzme bilen yetişkinler için deniz çok derindi, ileri gittikçe de derinleşirdi, ama üzerinize erkek gözü değmesin diye etrafı hep çevrili olurdu. Ben çok severdim denizi, zira hep aynı yaşta küçük kızlardık. Hamamın içindeki duvar yoktu, büyük kadınları yüzerken takip edebilirdik."³²

Bütün cemaatlerden kadınlar aynı deniz hamamlarına giderlerdi, fakat gruplar birbirine mesafeli dururdu. Başkalarıyla temasın kaçınılmaz olduğu böylesi yerleri barındıran bir şehirde dikkat çekici bir durumdu bu. Öte yandan, Doğu Akdeniz'in her yerinde olduğu gibi burada da şahıslar denizi bazen sahiplenir, kıyıyı düzenleyip halka kapatırlardı. İzmir'de özellikle Hristiyanlara ait büyük evlerin sahipleri öyle yapardı: "Yalıların, ev efradının denize girebileceği"³³ kendi hamamları olurdu."³⁴ Yüzme ve deniz banyoları kıyı boyunca giderek yayılacaktı. Çıplaklıkla ilgili tabulardan ötürü birtakım düzenlemeler yapılması şarttı. Kadının bedeni teklifsiz erkek bakışlarından tahta yapılarla korunurdu: "Yazın deniz banyosu alınabilecek pek çok hamam mevcut; tavsiye edilen: "Eden" hamamı (Punto'da), giriş 2,5 gümüş kuruş, havlu tedarik edilir."³⁵

32 KURTYAN A., "Ermeni". *Soykırım Hakkında Üç Ermeni'nin Anlattıkları*. Atina, Hestia, 1990 (Yunanca), s. 31.

33 *Banieres* deniz hamamı manasında, özellikle yüzen kadınları erkeklerin kaba bakışlarından korumak için dikilen tahta duvarları ifade etmek için kullanıldı.

34 CEAM, ATO, Göztepe, ION 3, Hemeli Ampatzoglu, 1892 civarı Göztepe doğumlu; 1970'de Atina'da onunla mülakat yapan Zoi Kritsopoulos, oldukça iyi bir eğitim görmüş olmasına rağmen mülakata katkısının zayıf olduğu kanısına varmıştır, dosya 31-32.

35 Meyers Reisebücher, *Griechenland und Kleinasien*, Leipzig, 1901, s. 284.

Deniz hamamları bir yenilik olarak, temizlenme amaçlı eski "Türk hamamı" âdetinin üstüne gelmişti. Klasik Osmanlı şehirlerinde hamam önemli bir mekândı. 19. yüzyılın sonunda bu toplumsal kurum bütün canlılığını koruyordu, fakat gene de Avrupa'nın konfor kıstaslarına uygun olarak herkesin kendi evinde yıkanabileceği fikri en azından bir ihtimal olarak İzmirlielerin zihninde uyanmıştı. Batılı ziyaretçilere, turistlere ya da iş adamlarına kucak açan oteller bu türden mekânları zaruri saymaktaydılar. Bunun tam tersine yüzyıl biterken turistik rehberlerde de hamamlardan kısaca bahsedilmesi neredeyse bir zorunluluktan ibaretti. Ne var ki fazla gözü kara ziyaretçileri uyarmak, hatta korkutmak üzere pek hoş olmayan yorumlar da eklenmekteydi: "Çarşıda (pek temiz olmayan) Türk hamamları vardır, en iyisi Bedesten civarındadır; 5 - 6 gümüş kuruş."³⁶ Öte yandan yaklaşık on beş yıl sonra, Amerikalıların yaptığı çalışmada da aynı uyarıya yer verilecekti: "Bu eğlencenin tek sakıncası, bazı hamamlarda sağlıksız koşullar yüzünden halk sağlığının tehlikeye girmesidir." Fakat bedensel temizlik için en önemli mekân hamamdı. YMCA'ya yakın yazarlar şöyle belirtiyordu: "Hamamlara en çok alt tabakalardan insanlar ve iç kesimlerden yeni gelmiş olanlar rağbet ediyor."³⁷ İzmir'de yirmi beş hamam mevcuttu.³⁸ Bu tür yapıların olmadığı civar yerleşmelerin gözünde şehrin cazibesini artıran bir unsurdu hamamlar. İnsanların yıkanmak için şehre gelmek zorunda olduğu düşünüldüğünde, bedensel hijyenin kırsal kesimde ne kadar yetersiz olduğu açığa çıkar. Hiç kuşkusuz hijyen konusunda büyük bir rol oynayan hamam, aynı zamanda aynı cinsiyetten bireylerin sosyalleştiği, küçük çocukların kadınlarla birlikte yıkandığı bir mekândı: "Hamama gitmek iç kesimlerden gelen erkekler için de, kadınlar için de, ama özellikle kadınlar için önemli bir toplumsal olaydır. İç kesimlerin pek çok alışkanlığı İzmir'de hâlâ yaşamaktadır. Sonuç olarak haftada bir, iki haftada bir, hatta daha seyrek de olsa hamama gitmenin toplumsal açıdan önemli fırsatlar yaratacağını düşünüyoruz."³⁹

36 a.y.

37 SNELL ve FORSYTHE, a.g.m.

38 HEWSEN R. ve SALVATICO C., a.g.e., s. 187. *Yunanca Rehber*'de yirmi üç işletme sayılıyor. Bu 23 hamamın sadece ikisinin sahipleri gayrimüslim: Rehberde göre İstanköy Hamamı bir Ermeni'ye, Aya Konstantin Hamamı ise kulağa Türkçe gibi gelmeyen K. Sakalidena adlı birine ait.

39 SNELL ve FORSYTHE, a.g.m.

Hamamlar kadınlarla erkeklere ayrı günlerde açılırdı. "Farklı milletlerden insanlar gelir", hepsi mekânı aynı şekilde kullanırdı, yani bütün gün sürebilen piknikler ve sohbetler için bir alan olarak.⁴⁰ Fakat kadınlar ve erkeklerin birbirinden ayrılmasından başka, Hristiyanlarla Müslümanlara ayrı günlerde tahsis edilen hamamlar da vardı: "On beş dakika mesafede öbür hamam vardı, o gün ve saat hesabıyla çalışırdı: geceleyin erkeklere, gündüzleri kadınlara. Bazı günler Türklere, bazı günler Hristiyanlara."⁴¹ Cinsiyetlerin birbirinden ayrılmasıyla cemaatlerin ayrılması kuşkusuz bir değildi, fakat iki ayırım arasında ortak bir nokta olduğu da varsayılabilir. Hamam günlerinin bu şekilde bölünmesi aralarında bir bağ olduğunu düşündürüyor. Ayırım her yerde yoktu; hatta bunun gerçekten uygulanmış olduğu da kesin değildir, fakat kaynak kişinin anılarında, âdeta başka dinden kadınlarla fazla içli dışlı olmayı bir tür uygunsuzluk gibi gördüğünü hissettirmesi de tesadüfi olamaz.⁴² İzmir'de, Karantina semtindeki hamam Giritli Türklerin yaşadığı bir mevkideydi. Hristiyanlar yıkanmaya giderken bu mahallelerden geçmek zorundaydılar; ortamda elle tutulur bir düşmanlık olduğu için güzergâh bazen çok sevimsiz olabiliyordu. Temaslar ya da ilişkiler kimin hangi cemaatten olduğunu meydana çıkardığı için, bazen güvenlik kaygısıyla ötekilerden ayrı durmayı tercih edebiliyorlardı: "Giritlilerin mahallesinde Türklerle mahallelilerin gittiği hamamlar vardı. Fakat biz gitmeye kalktığımızda Türk çocuklar bize taş atardı."⁴³

40 a.y.

41 CEAM, ATO, Menemen, ION 43, Dimitrios Katrulis, 1888 Menemen doğumlu, mülâkat 23.7.1963'te Atina'da, Zoi Kritsopulu tarafından yapılmıştır. Katrulis sadece ilkokul okumuştur, ama zeki bir insandır, özellikle ticaretle uğraşmasının katkısıyla kendini geliştirmeye, bilgisini artırmaya devam etmiştir. Zoi Kritsopulu onu olağanüstü bir kaynak kişi olarak değerlendirmiştir.

42 Halep'te bugün böyle bir şey kesinlikle yoktur. Hamam diğer büyük cemaatin gerek hamamda çalışan, gerek müşteri olarak gelen kadınlarıyla sıkı ilişkiler kurulan bir yerdir.

43 CEAM, ATO, Karantina, ION 16, Athanasia Katsivani, 1892 civarı İzmir, Karantina doğumlu; mülâkat 9.7.1962'de Atina'da, Alexis Kyristopulos tarafından yapılmıştır, dosya 12. kaynak kişi Atina'da hemşirelik okumuş, iş için İzmir'e dönmüştür. Alexis Kyristopulos onu mükemmel bir kaynak olarak değerlendirmiştir.

ŞEHİR DIŞI GEZİLER

Geziler ve piknikler, şehirlilerin uzamı algılayışında bir değişim yaratmıştır. Ulaşım araçları geliştikçe İzmir'in yakın çevresi tatil yeri haline gelmişti. Sayfiye teriminin İzmir'i konu alan yazında ayrıcalıklı bir yeri vardır: Çoğu Hristiyan, bazısı Levanten olan hali vakti yerinde şehirlilerin deniz kenarında ya da Buca, Burnabat ya da Sevdiköy gibi suyundan gelen serinliğiyle ünlü köylerde bir yazlıkları olurdu.⁴⁴ Beklenmedik bir şekilde hem Avrupa âdetlerini -18. yüzyılda, halkın Paris'in yakın çevresindeki yerlere olan düşkünlüğünü düşünelim-, hem de Adana ya da Ankara gibi başka Osmanlı şehirlerine özgü yarı-göçerlik âdetlerini bir araya getiren bir alışkanlıktı bu.⁴⁵ İstisnasız bütün cemaatler dayanılmaz sıcaklıktaki şehir merkezinden kaçmaya can atardı.

Küçük Asya'da turizm geliştikçe bölgeye bakış da değişecekti. Bu yeni tip Batılılarla İzmirler iç içe geçtikçe, İzmirli kenti kendi topraklarına da, boş zamanlarına da başka bir gözle bakmaya başlayacaklardı. Ziyaretçilerin sayısı arttıkça, iki yüzyıldır bilimsel amaçlarla kaleme alınan seyahatnamelere belli başlı Batı dillerinde yazılmış turistik rehberler eklenecekti. İzmir ve civarı 19. yüzyılda, zevk için seyahate çıkacak durumu olan hali vakti yerinde Batılılar için cazip bir yer haline gelmiştir. Rehberlerin tavsiye ettiği, yolculuğa hazırlık olarak okunması gereken kitaplar arasında arkeolojik ve coğrafi araştırmaları içeren bilimsel me-

44 KARARAS, *Buca...*, a.g.e. Buca İzmir'in 9 km doğusundadır. Kasaba 1872'de Aydın kumpanyası tarafından Punto İstasyonu mevkiinden demiryoluyla İzmir'e bağlanmıştır; KARARAS, *Burnabat, Tarihçe-anılar*, Atina, 1955 (Yunanca). Bornova İzmir'in 8 km kuzeydoğusundadır. Kasabanın nüfusu 1920'lerin başında yazın 15.000 kişiyi ulaşır, bu insanların yarısı kışın İzmir'e dönerdi.

45 TAMDOĞAN-ABEL, a.g.e. Tamdoğan-Abel yayla âdetini uzun uzun anlatmıştır. Şehir halkı nefes alınmaz hale gelen Adana'yı bırakıp Kilikya dağlarına yaylaya çıkardı. Aynı şekilde Beyrut'ta da erkekler çalışmaya devam ederken imkânı olan aileler dağlara giderdi. Klimaların yaygınlaşması bu âdetleri sekteye uğratmıştır. Buna paralel olarak hali vakti yerinde olan Ermeni aileler de Suriye'nin kuzeyindeki Kessab kasabasına akın ederken, erkekler çalıştıkları yerde kalırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Angora-Ankara'da yazın "bağevine" gitme âdeti hakkında anılar için bkz. ODIAN KASPARIAN Alice, *Ankara ve Sdanoz Ermenilerinin Tarihi*, Beyrut, 1968 (Ermenice), s. 5.

tinler vardı; dolayısıyla gelen turistler kültürlü Batılılardı.⁴⁶ Henüz emekleme çağında olmasına rağmen bu gelişmeler turizme karşı ilk eleştirileri de beraberinde getirdi. Turist münasebetsiz, yersiz, çerçeveye oturmayan bir varlıktı. Kendini turist saymayan bir Fransız seyyah 1887'de, İngiliz seyyah Cook'un gelip gittiği bir İzmir otelini şöyle tarif ediyordu: "İlk salonda güneşten kıpkırmızı kesilmiş İngiliz hanımlar (Cook'un bir kervanı Kudüs'ten yeni gelmişti) çamaşırları elden geçiriyordu [...] Cook'un kervanı masaya oturmuş, kılavuz baş köşeye kurulmuş, her yemekten önce nutuk atıyor. Şu İngilizler, özellikle de başlarında tülü kıvrılmış hasır şapkaları, suratlarında ikide bir 'aaa!' demeyi âdet edinmiş İngiliz kızlarının o değişmez aptalca [havasıyla], istakoz gibi kıpkırmızı kesilmiş kadınları sahiden de pek hoşlar!"⁴⁷

Turizm, yerli halkın kendi topraklarına olan bakışını da derinden etkilemiştir. O kadar uzak yerlerden gelmiş insanların bölgeye gösterdiği ilgi halkta da merak uyandırıyordu. Mermer ocağına dönmüş olan harabeler, izinli arkeolojik araştırmaların yapıldığı, ziyaret edilen yerler haline geliyordu giderek. Avrupa'da gelen kazı ekiplerinin faaliyeti bölgede hissedilmekteydi: Efes'in bir kısmı Londra'ya, Bergama ise, bugün bu isimde bir müzenin bulunduğu Berlin'e taşındı. Batı Avrupa'nın Küçük Asya kıyılarındaki antik eserleri kurtarmak ve koruma altına almak bahanesiyle yağmaladığını söyleyebiliriz. Batılı kurum ve şahısların ilgisi arttıkça İzmir çarşılarında, kimi bir heykel parçasını, kimi eski bir parayı satmaya çalışan sayısız tüccar peydahlandı.⁴⁸

Batının, Antik Yunan'dan kalma eserlere önce bilimsel, sonra turistik bir ilgiyle yaklaşması Batı Anadolu'nun ideolojik olarak Helenleşmesine de katkı sağ-

46 Turizmin bu ilk biçimi bilimsel araştırmaların bir devamı olarak gelişti. Nitekim *Revue des sciences* 1901 Kasımında, İmparatorluğun güney kıyılarına, Adalya (Antalya) tarafına 180 kişinin katılacağı bir gezi düzenleyecekti. Bkz. AMAEF-AT-CES-1896-1902, İzmir FBK Jouselin'den Fransız Elçisi'ne telgraf, 15.11.1901.

47 LAUNAY, a.g.e., s. 25.

48 Özellikle Batılılara satılarak paraya tahvil edilebilen kalıntılar gerek Türkçede, gerek Rumca ya da Ermenicede günlük dilde aynı adla anılırdı. Tahmin edilebileceği üzere İngilizceden alınma *antika* kelimesiydi bu.

lıyordu. Bu fikirde bölgede Yunanlıların varlığını meşrulaştırma, sapına kadar Yunanlı'ya ait olan bu taşların arasına sızmış davetsiz konuklar olarak algılanan diğer grupları, özellikle Türkleri dışlama eğilimi vardı. Yerli halk da buna benzer şeyler düşünüyordu: "İzmirlilerin arasında, sayıları az olsa da durup dinlenmeden Antik Çağ hakkında çalışan kimselerin aramıza katılması, her gün yeni tavsiyeler, incelenecek yeni nesnelerle gelmeleri son derece doğaldı."⁴⁹ *Sholi Evangeliki*'den doğmuş olan, 1733'te kurulmuş olan kütüphane, 1873'te açılan müze gibi Rumlara ait yerel kurumlar hareketin bayrağını devraldı. Kütüphane ve müze kısmen, sözelimi İsviçreli Helenofil Gonzenbach gibi Batılı araştırmacılardan satın alınan koleksiyonlarla besleniyordu.⁵⁰ Eserlerin muhafaza edilmesinden başka yerel düzeyde bilimsel faaliyetler de yürütülüyor, Batılı kurumların da ilgi gösterdiği *Musion kai Vivliothiki tis Evangelikis Sholis* diye bir dergi çıkarılıyordu.⁵¹ Dergi, konuya ilgi duyanların, nüfuzlu kimselerin kurumun işleyişine katkıda bulunmasına ve sanata hamilik etmesine imkân sağlayan, cemiyet benzeri bir yapı niteliğindeydi. Antik döneme yönelik ilgi giderek bir zemine oturacaktı.⁵² Daha önce eski şehirlerin niye bu kadar ilgi çektiğini kimse tam olarak anlayabilmiş değildi.⁵³ Halkta yeni yeni merak uyanıyor, adım adım yayılıyordu.⁵⁴ Küçük As-

49 STARK, a.g.e., s. 184-185.

50 *Sholi Evangeliki'nin Müze ve Kütüphanesi*, "İlk Dönem", İzmir, s. 12.

51 SOLOMONİDIS, *Eğitim...*, a.g.e., s. 219: "Evangeliki Sholi'nin müzesi ve kütüphanesi 1873'ten 1885'e kadar aynı başlıkla, *Sholi Evangeliki'nin Müze ve Kütüphanesi* adlı, arkeoloji ve tarih vb. araştırmalarına ve anılara yer veren bir dergi yayınlandı. Bu çalışmaların çoğu Fransızca olarak basıldı." Dergi Atina'daki Fransız okulunun kütüphanesinde bulunabilir.

52 CLOGG R., "Sense of the Past in Pre-independence Greece", s. 85-110, *Balkan Society in the Age of Greek Independence* (ed. CLOGG R.), Londra, 1981. Yazar şanlı bir geçmişin bulanık anılarına bağlı olan batıl inançların ve halk söylencelerinin üzerinde duruyor. Bununla birlikte yazar tarihsel devamlılık hissinin "uyanmasında" çoğu Batıda yaşamış ya da okumuş modern Yunan entelektüellerinin çabalarının önemini sürekli vurguluyor.

53 REYNAUD, a.g.e., s. 58.

54 KRUMBACHER, a.g.e., s. 269: "Adı bir vakitler sanatla ve bilimle bir tutulan halk Bizans ve Osmanlı despotluğunun altında öyle ezildi ki, büyük çoğunluk eski çağların yapıtlarına inanılmaz bir aptallıkla ve kesinlikle anlamadan bakıyor." Sıkı bir Antik Çağ tutkunu olan Krumbacher Bizans'ı da, Osmanlı İmparatorluğu'nu da aynı kefeye koyarak bir kenara atıyor.

ya'nın kültürlü seçkinlerini ele geçiren Antik Çağ kültü, Rumların eski Yunanlıların devamı olduğu iddiasını güçlendiriyordu. Koleksiyonların oluşturulduğu ilk sene *Musion*'da şöyle anlatılmıştır: "Atalarımızın kalıntıları daha müzeye vakfedildikleri andan itibaren vatan evlâtlarında büyük bir coşku yarattı; bu da müzenin herkesin arzusu olduğunu açıkça gösteriyordu. İşte bu nedenle pek çok insanın evlerinde sakladıkları ya da gün be gün memleketimizi soyup soğana çeviren akbabalardan geri satın alabildikleri ne varsa bu kutsal mabede koyduğunu büyük bir mutlulukla gördük."⁵⁵

Müze hamlesinde hem bilimsel, hem de milliyetçi hedefler söz konusuydu. Mesele Rumların yaşadığı bölgede sadece bir bilimi geliştirmek değil, herkesin "vatan evlâtlarının"⁵⁶ "ülkem" diyerek hizmet ettiği toprakları sahiplenmesini sağlamak, hafızayı canlandırmaktı. Arkeoloji modern Yunanlının milli projesinde bir role sahipti. Atina'daki Fransız okulunda okurken Küçük Asya'da seyahate çıkan Deschamps şöyle bir yorumda bulunmuştur: "Arkeolojide ve epigrafide kazanılan başarılarla dek, uzun zamandır Yunanlıların özsaygısını okşayan bir şey olmamıştı. Nasıl da gurur duyuyorlar bunlarla! Bizim salt teorik ve bilimsel yararını önemseydiğimiz çalışmalardan ötürü yürekleri nasıl da gurur ve heyecanla çarpıyor!"⁵⁷ Bilimsel gelişmelerin yanı sıra evlerdeki bazı âdetlerden de, halk arasında eski dünyaya yakın olduğunu vurgulamak isteyenler olduğu anlaşıyordu. Hristiyan burjuvazisi bahçelerini, iç avlularını oradan buradan toplanmış kalıntılarla zenginleştiriyor, böylece süslere bir kimlik yüklemiş oluyordu: "Hristiyanlara ait evlerin en güzellerini, en zenginlerini, ve bir de bahçelerini gezme fırsatı bulan biri ortalık yerde bırakılmış, süs olsun diye oraya konulmuş eski heykellerden, özellikle alçak kabartmalardan ve her türden mimari parçalardan oluşan koca bir hazineyle karşılaşacaktır."⁵⁸

55 *Sholi Evangeliki'nin Müze...*, "İlk dönem", İzmir, s. 29.

56 Yunan âleminde bu tarihsel, ideolojik harekete *progonoplexia*, ya da atalar kompleksi deniyor. Ermeniler, Yahudiler ve Türkler de farklı zamanlarda buna saptandılar.

57 DESCHAMPS, a.g.e., s. 165.

58 STARK, a.g.e., s. 197.

TURİZMİN ÇELİŞKİLİ YÖNLERİ VE KENDİLİK ALGISI

Batılı turistlerle Yakındoğu arasındaki bireysel temasların sonucunda otel altyapısı gelişme gösterdi. 1883'te *Annuaire oriental*'de sadece sekiz otelin adı verilirken, 1920'de *Mihail* yirmi altı tane sayıyordu. Adı geçen yirmi altı işletmenin on dokuzu rıhtımda yer alıyordu; otelcilik faaliyeti neredeyse tamamen modernitenin bir ikonu olan deniz kıyısında yürütülüyordu.⁵⁹ Aynı kaynaklara göre şehirde 1883'te dört, 1920'de ise sekiz —alafranga— lokanta mevcuttu.⁶⁰ Yeni ziyaretçiler yaşam tarzıyla ya da mobilyalarla ilgili yeni kıstaslarla şehre geliyor, bu da bir hareket yaratıyordu. Avrupa'da turizminin başlamasıyla birtakım imgeler de dolaşıma girmişti; ve Avrupalılar muhtemelen güvenli çerçevelerin içinde hareket etmek istiyorlardı. Doğuya orayı seyretmek için gidiyor, ama ondan korunmak istiyorlardı. Bu çelişki seyyahların, hatta bilimle uğraşanların da ifadelerine yansımıştır. Doğuyu, özellikle eski halini keşfetmek, çözmek, anlamak için yola çıkıyorlardı, fakat gerçek Doğuyla, oranın mütevazı hayat koşullarıyla yüzleşmeksizin. Temasın sancısız olması için birtakım mimlenmiş noktalar-dan kaçınmak lazımdı. Avrupalı ziyaretçileri ağırlamaya en müsait olanlar ülke-lerinden uzakta yaşayan yabancılar ya da Levantenlerdi. Avrupalılar arkaların-da bıraktıkları dili arar, belli bir konfor, hatta belli yiyecek ve içecekler olmadan yapamazlardı: "İzmir'deki yegâne Avrupalı otel olmasına rağmen —pek az seyya-hın İzmir'de konakladığının açık bir kanıtıdır bu— son derece donanımlı olan, Zü-rihli Müller'in rustik Alman oteli, Almanlara daha ilk anda kendilerini evlerinde hissettirirdi.⁶¹ Memleketin yerlisi olan iki dünyanın arasında kalmış bu otelci,

59 Bu türden kaynaklar karşısında, işletmelerin sayımında hangi kıstasların esas alınmış olduğunu sormak şarttır. Mümkün olduğu kadar eksiksiz bilgi içermek yıllıkların çıkarınaydı tabii. Bununla birlikte yıllıklar seçkin bir müşteri kitlesine hitap ederdi. Osmanlı toplumunun alt tabakaları-nın, özellikle Müslüman dünyanın ekonomik hayatı önemsenmezdi, her ne kadar bu tavrın da bir anlamı varsa da.

60 Bu faaliyetin Türkiye'de olduğu gibi Yunanistan'da da ne kadar rağbet gördüğünü düşünerek, bunların sadece seçkin, alagranga işletmeler olduğunu gözden kaçırmamak gerek.

61 STARK, a. g. e., s. 184. Alman milli birliği henüz kurulmakta olduğu halde Zürih bir Alman kenti olarak değerlendirilmiş.

rehber ve tercüman figürleri, ziyaretçiyle ister istemez saklı kalan Doğu arasındadır aracılık ederlerdi.⁶²

Yüzyılın başında turistik rehberlerde, İzmir'deki işletmelerde satılan biranın menşei bile belirtilmekteydi. Baedeker'in 1905 baskısında, Pilsen ve Munich buraları için Kraemer Otel'i'nin lokantası salık veriliyordu; ki zaten rıhtımdaki o görkemli binayı görmezden gelmek mümkün değildi. Adı geçen rehberde sadece Avrupalı ya da kendini öyle tanıtan işletmeler tavsiye edilmekteydi. Buna karşılık yerel tarzdaki işletmeler ya olumsuz ifadelerle anılmış, ya da kısa geçilmiş, sadece Avrupa normlarına en çok yaklaşabilenler lâıykıyla tanıtılmıştı. Bunların hepsi rıhtımda, Avrupalı bir görünüme bürünmüş olan kıyıya dizilmiş durumdaydı. Metinden yazarın başka işletmeleri denemediği, ötekilere birbirinden farksız, sapına kadar yabancı yerler gözüyle baktığı hissedilmektedir âdetâ: "Rum işletmeleri ikinci sınıftır ve pek azı anılmaya değerdir: Rıhtımdaki H[otel] Mısır; İngiliz rıhtımında H[otel] Leonidas. [...] Türk kahveleri Türk mahallesindedir."⁶³ Bu bölgede seyahat edenlerin anlattıkları çok belirgin bir karşıtlığı yansıtır. Bölge, aşılması imkânsız referanslar olarak görülen, uygarlığı yaratan formların somut çerçevesi, hatta Batı uygarlığına hem Hristiyanlığı, hem Antik Çağ'ı kazandırmış olan kaynaktı. Stark 1870'lerin başında bu iki yönlü geçmişin akla gelebilecek en küçük izlerini bile kaydetmişti, o kadar ki onun o çağdaki İzmir'i, özellikle Türk kesimini görüp görmediğini merak ediyor insan. Sonuç olarak gözlemlerini neye göre sıraladığı açıktır: Anadolu'nun o çağdaki gerçekliği, Batının maddi kültürüne göre aşağıdaydı.⁶⁴ Çöküş düşüncesi zihinlerde uyanıyor, hemen ardından da eski dönemin canlandırılmasının gerektiği fikri geliyordu.

62 Cazip bir aracılık hizmeti. Fakat seyyahlar ya da bilim adamları buna haddinden fazla değer verip azami süresini belirlemedikleri takdirde, başkası olmak durumunu hiç yaşamamak tehlikesiyle karşı karşıya gelmezler miydi?

63 BAEDEKER K., *Konstantinopel und das Westliche Kleinasien. Handbuch für Reisende*, Leipzig, 1905, s. 194.

64 STARK, a.g.e., s. 188-189.

Dini bayramların temel olarak kalmasına, zaman içinde ideolojinin çekirdeği haline gelmesine, böylece aşırı derecede azgın bir milliyetçiliğin bir parçası haline gelmesine rağmen, İzmirlilerin bayram takvimine yabancıların ya da Osmanlıların milli bayramları gibi başka kutlamalar da eklenmişti. Görünüşte cemaat kurallarıyla ilgisi olmayan yeni eğlence yöntemleri de gelmişti İzmir'e. Birinci Dünya Savaşı'na kadar sinema, başta Fransızların kiler olmak üzere Batıya ait imgeleri, en azından her türden insana hitap edebilenleri şehirde yaymıştır.

Bütün cemaatlerde birbirine paralel gelişmeler göze çarpıyordu; aynı toprağı paylaşan bu insanlar nesnel olarak birbirlerinden o kadar da farklı değillerdi, fakat hararetle farklı olduklarını düşünüyorlardı, ki, bu da bir vakıadır. Bununla birlikte takvimlerinin aynı olmadığını kaydetmek gerek. İmparatorluğun son döneminde bütün Türkler Batıyı taklit etmekten yana değildi; hatta içlerinde kendilerini bir karşı-model olarak görenler vardı. İronik bir şekilde Türkler Batının formlarını gayrimüslimlerin ortadan kalkmasından sonra, bu formların artık Hristiyanlıkla bağlantılı görülmediği noktada, işte o zaman topluca benimseyeceklerdi. Esasen herkes genellikle aynı şeyleri sahiplenmeye meyilliydi: Karşıyaka'da bir akşam geçirmek, kıyıda alkollü içki içmek, müzik dinlemek itibarlı bir şeydi.

Bireysel boyutta büyük cemaatler arasındaki ayrım kuşkusuz her zaman yürürlükte kaldı, fakat büyük dini gruplarda, alt-gruplar arasında fiilen bireysel geçişler olmaktaydı. Küçük gruplar belli ölçüde dıştan evlenme yapıyorlardı, normlara zarar vermesine rağmen. Fakat gene de ayrım yüzünden öteki teması bayram meselesinde de varlığını daima hissettiriyordu: Ortodoks paskalyasında Yahudi komşular da işin içine giriyor, güreş müsabakalarında Rum güreşçilerle Türk güreşçiler boy ölçüşüyor, futbol maçlarında herkes kendi grubunun spordaki performansını öteki gruplarla kıyaslıyordu; âdeta ötekini sürekli olarak hatırlamak, kendini ondan ayırmak için şartmış gibi. Neticede gayrimüslimlerin İzmir'den silinmesi, çelişkili olarak İzmirli Türklerin Batılılaşmasını hızlandırmış gibi görünüyor.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

-

POLİTİK HAYATIN İÇİNDE MİLLETLER: BİRLİKTE YAŞAMAK MÜMKÜN MÜ?

Halkın homojen olmadığı, o zamanın diliyle "unsurlardan" oluştuğu bir devlette, İmparatorluğun son devrini yaşayan bu şehirde politik alan kendine has özelliklere sahipti.¹ "Politik alan"dan neyi anlamak gerekir? Bölgenin nasıl idare edildiğini, ayrıca cemaatlerin iktidarın icrasına hangi araçlarla ortak edildiklerini. Şehirlilerin, hele kadınların katılabileceği politik bir tartışma ortamı mevcut değildi. Fikirleri karşı karşıya getirme, tartışarak bir karara varma kültürü zayıftı. Birtakım işlerin dinlerden ya da toplumsal kategorilerden bağımsız olarak bütün İzmirlileri içine alabileceğini düşünmek bile gülünç kaçıyordu. Ne var ki kendine has bir çerçevesi ve koşulları varsa da, bu politikanın hiç olmadığı anlamına gelmez.

Hamid döneminde İmparatorluğun politik hayatı, 1876 yılının aralık ayında Midhat Paşa tarafından kaleme alınmış olan Kanun-ı Esasi'nin 1878'de askıya alınmasıyla sekteye uğramıştı. Politika iki farklı seviyede icra edilmekteydi. Öncelikle, Sultan'ın ve Bâb-ı Âli'deki merkezi idare aygıtının tekelinde olan büyük politika. Burada üzerinde durmayacağımız Aydın valisini atama yetkisi bu kademe aitti. Bunun ardından belli bir bölgede cemaatlerin hükmünde olan, gayrimüslimlerin merkezi idareden belli ölçüde uzaklaştığı, seçim süreçlerine saygı gösterdiği, yerel, cemaatlere dayalı bir ortam düşünmek gerekiyor. Bu çerçevede yaygın olarak küçük pazarlıklar görülür, işler halledilir, milletler bunun için yerel makamlarla anlaşmaya çalışırdı. Gayrimüslim milletlerin önde gelenleri vilayetlerin idari yapısına bağlı hareket eder, İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi gayrimüslim İzmir'de de Müslümanların ağırlıklı olduğu idare meclisinde yer alırlardı.

1 "Unsur" kelimesi, gerek diplomatik yazışmalarda, gerek dönemin yayınlarında sık sık görülen metaforik terimlerden biridir. Fizik, kimya ve biyoloji, toplumsal olguları ifade etmeye yarayan analogiler sunuyordu.

CEMAATLERE BAĞLI POLİTİK ÖRGÜTLENME

Politik alan temel olarak cemaatlerin bünyesinde örgütlenmiş durumdaydı;² işte o seviyede daha açık bir politik hayat da yeşerebilmekteydi. Bütün yerel cemaatlerin başına bir muhtar seçilirdi: "Kokaryalı'yı bir muhtar idare ederdi, kili-se ve okul işleri için de bir heyet vardı. Muhtar da, heyet de zımnen yüksek rüt-beli din adamları tarafından belirlense de resmi olarak seçimle belirlenir, hepsi alkışlar arasında göreve gelirdi."³ Cemaat sistemi, her ne kadar temsil sistemi varsa da demokrasi açısından zayıftı. İmparatorluk topraklarında gayrimüslim-lerin demokrasi alanında gösterdiği ilerlemelere yönelik bütün övgüleri görece-li düşünmek gerekir. Bölgenin yerlisi güçlü aileler seçim faaliyetlerini tekellerine almışlardı. Seçimlere katılmak ve oy kullanabilmek için yerine getirilmesi gere-ken koşullar son derece kısıtlayıcıydı: "Muhtar olmak isteyen o memleketin çocuğu, orali olması lâzımdı. Mal mülk sahibi olması şarttı. Tüccar ve zanaatkâr takımı muhtar olamazdı. Millet muhtarlarını ya da komiserlerini hep muteber ev-lerden, lekesiz bir geçmişe sahip meşhur ailelerden seçmeyi tercih ederdi."⁴ Öte yandan despot denen Rum din adamı seçimi onaylar, son kertede seçimlerin so-nucu hakkında o karar verirdi. Politik teşkilâtın temel birimi *demogerontia*'ydı;⁵ mahalleye ya da küçük bir yerleşim birimine sıkı sıkıya bağlı olarak örgütlenen bu birim, ancak bir kiliseyle bir ruhani dairenin olduğu yerlerde kurulabilirdi. Belli bir büyüklüğe ulaştığı zaman her yerel cemaat bir de bir *demogerontia* se-çerdi. Cemaatin hangisi olduğu pek önemli değildir; temel olarak sistem hepsin-de birdi. Müslümanlar bir ihtiyar meclisi seçerken,⁶ Apostolik Ermeniler *tağa-*

2 İzmir Rum Cemaatinin Teşkilât Nizamnamesi, 1878.

3 CEAM, ATO, Kokaryalı, ION 6, 1900 civarı Kokaryalı doğulmu Aleksandros Kitharas; mülakat 1962'de, Atina'da, Zoi Kristopulu tarafından yapılmıştır. Kaynak işi oldukça iyi olarak değeri-len-dirilmiştir. CEAM özel bir nostalji ya da heyecan duyduğu izlenimi vermediğini not etmiştir; dos-ya 37-41.

4 a.y., dosya 38.

5 ANAGNOSTOPULU S., 19. Yüzyıldan 1919'a Küçük Asya, Rum Cemaatleri, Rum Milletinden Yunan Ulusuna, Atina, 1997 (Yunanca).

6 AMAEF-AT-CES-1895-1898, 14 numaralı telgraf, FBK Hansy'den FE Cambon'a, 24.3.1898. Kon-solosluk ajanı bu mektupta Edremit'e iki saat mesafedeki Zeytinlu Müslümanlarının ihtiyar mec-lisinden ya da *demogerontia*'dan bahsediyor.

gan'lardan oluşan bir mahalle heyetini göreve getirirdi.⁷ Sistem gayrimüslimler-
de daha resmiydi, zira onlar, iktidarın çağrısı üzerine İmparatorluk toprakların-
daki büyük Hristiyan grupların bünyesinde laikliği ve modernleşmeyi kurumsal-
laştıran nizamnameler kaleme almışlardır.⁸

Bilhassa şehir merkezlerinin dışındaki yerlerde idari makamlar yerel kurum-
lara her zaman saygı göstermezdi. Fransa konsoloslu, işleyişteki her tür bozuklu-
ğu derhal kendisine bildiren ajanlarının sayesinde kendi bölgesinde olup biten-
leri haber alabilmekteydi. Özellikle Ayvalık'taki durum Fransız diplomatların ka-
fasını kurcalıyordu.⁹ 20. yüzyılın başında konsolosluk ajanı Sabuncuoğlu'na gö-
re "hazinenin ısrarlı talepleri ile, maliye memurlarının keyfi eziyetleri yüzünden
Ayvalı halkının hayatı giderek çekilmez hale geliyor."¹⁰ Bu tavırlar bölgedeki
memurlar arasındaki uyuşmazlıklar kadar, yukarıdan gelen talimatlardan da
kaynaklanabilmekteydi. Kaymakam Hasan Bey, sürekli daha fazla vergi isteyen
Balıkesir mutasarrıfının baskılarına direnemiyor, idaresi altındakileri kollamaya
kalksa "Ayvalıların avukatlığına mı soyundu" diye şüphe çekiyordu. Ondan her
yıl sonraki yıllara mahsuben yeniden bedel-i askeriye ve vergi toplaması isten-
mekteydi. Üstelik bölgede kalmış olan aileler, başka yere göçmüş olan akrabala-
rının vergilerini de üstlenmek zorundaydılar.¹¹

Memurların yöntemi erkekleri isteyken tehdit etme, mallarına zorla el koy-
maydı. Karşı koyanlar padişahın sözüne itimat etmemekle suçlanmaktaydı. Rum
muhtarların çağrılmadığı bu seferlerde zaptiyeler de maliye memurlarına eşlik

7 Taşagan belli bir mahallede yaşayan Ermenilerin seçilmiş temsilcisidir. İstanbul'da ya da Ha-
lep'te hâlâ aynı kelimeler kullanılmaktadır.

8 1862'de çıkarılan Nizamname-i Millet-i Rum ya da *Jeniki Kanonismi*'den ve 1863'te ilan edilen
azkayin sahmanatrutyun ya da Nizamname-i Millet-i Ermeniyân'dan bahsediliyor. Ermeni Ni-
zamnamesi Eylül 1891'le 1908 arasında askıya alındı.

9 AMAEF-AT-CES-1903-1906, 163 numaralı telgraf, İzmir FBK Blanc'dan Fransız Elçisi'ne,
12.12.1903, "Maliyecilerin Ayvalı'daki aşırılıkları", Ayvalık'taki Fransız konsolosluk ajanının
Fransa Başkonsolosluğu'na gönderdiği 8.12.1903 tarihli mektup temel alınmış.

10 a.y.

11 a.y.

ediyordu. Sabuncuoğlu ilgili makamların hiçbir şekilde haber alamadığı iç kesimlerdeki durumu merak ediyordu, hatta bir ara, İzmir'e 150 km mesafedeki Ayvalık'ta bile, yerel idare yüksek makamların gözünün üzerlerinde olduğunu bildiği halde halka bu kadar kötü muamele edebiliyorsa, başka yerlerde zulmün bini bir paradır, diye geçirmişti aklından. *Demogerontia*'nın açıkça karşı çıkabilmek için cesaretini toplaması ve yetkili makamların suiistimal ve baskıları engellemek için müdahale edebileceğine kayıtsız şartsız inanması lâzımdı;¹² bu durumda kaymakama bir tahrir yazarlardı, o da onu Bursa valisine çıkarırdı. Konsolosluk ajanı merkezi idareyi doğrudan meseleye karıştırmaktan çekinerek, olumsuzlukların vergi memurlarının kendi aralarındaki meselelerinden kaynaklandığını öne sürecekti bunun üstüne.¹³ Bu dilekçe, Osmanlı idare aygıtının merkez tarafından tam olarak kontrol edilemediğini, şahıslar arasındaki çatışmaların işleri özellikle gayrimüslimlerin aleyhine sekteye uğratabildiğini ortaya koyuyor. Yerel yapılar olumsuzlukların önüne geçmekte gerçekten çok zorluk çekiyorlardı, fakat bazı yerlerde bu tür durumlar işlerine bile gelebiliyordu. Merkezi idareye bağlı müfettişler çok nadiren teftişe çıkardı.¹⁴ Kendi de Rum olan konsolosluk ajanının yazdığı dilekçelerle aynı zamanda gayri resim yollardan şikâyetle bulunmuş oluyordu.

MERKEZİ İKTİDAR VE YEREL İDARE

Sultan İzmir'e vali olarak atayacağı idareciyi büyük bir titizlikle seçerdi; sözelimi 1881'de gözden düşmüş sabık sadrazam Midhat Paşa'yı şehrin başına getirmişti. 1897'de Sultan gene sabık sadrazamlardan, Kıbrıslı Kâmil Paşa'yı vali tayin etti. Bu göreve çoğunlukla çok dil bilen, liberal eğilimleriyle bilinen idare-

12 Ayvalık-Kidonya 16. yüzyılın sonu - 17. yüzyıl başında kurulmuş, gelişkin eğitim kurumlarıyla ve özerk idaresiyle ünlü bir Rum limanıydı. Ayvalık'ın atılımı, Osmanlıların burayı Yunan ayaklanmasına missileme olarak yıkmasıyla 1821'de durdu.

13 AMAEF-AT-CES-1903-1906, 15 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan Fransa maslahatgüzarına, 2.2.1914, "Ayvalı'da siyasi vaziyet".

14 B. Lory'ye göre müfettişler Manastır-Bitola gibi bir Balkan şehrini de yaklaşık on yılda bir ziyaret etmekteydiler.

ciler atanırdı. Valinin altında vilayetin bütün dini idarecilerinden oluşan bir idare heyeti bulunurdu. Metropolit, hahambaşı, Apostolik Ermeni episkoposu, ayrıca Katolik episkopos ve İzmir müftüsü de bu heyetin üyeleri idi.

Halk en alt düzeyde dini önderleri tarafından temsil edilmekteydi. Sistem Osmanlı toplumunun içinde, din temelindeki zıtlıkların keskinleşmesine hizmet ediyordu. Eşraftan üç-beş kişinin arasındaki ilişkiler bu sistemde son derece büyük önem kazanabiliyordu, zira meşru politik hayat salt bunların üzerine kuruluydu. Her ne kadar toplanmalarının amacı bu olsa da insanların nasıl yaşadığıyla ya da ilişkileri belirleyen toplumsal gerilimlerle pek ilgisi olmayan heyetlerin dar ortamında üyeler şahsen kozlarını paylaşabiliyordu. Örneğin 1887'de Rum metropoliti Basilis'le İzmir valisi Nazif Paşa'nın arası açılınca önce İmparatorluğun önde gelen Rum ruhbanı harekete geçmiş, ardından İstanbullu Rumların önde gelenlerinden Dimitrakis Yenidünya küskünlüğe son vermek için araya girmiş, taraflar şehirdeki Rum hastanesinde barışmıştı. Vali metropolit ve vilayet heyetinin Rum üyeleriyle aynı anda içeri girmişti; üyeler, vali metropoliti terslediğinden beri toplantılara katılmamaktaydılar: "Kendileri Rum ruhbanı, aşırı sıcaklardan ve aşırı çalışmaktan kaynaklanan marazi taşkınlığından ötürü özür diledi, böylelikle buzların çözülmesine memleketteki gerek Osmanlı, gerek Yunan vatan-daşı bütün Rumları son derece mutlu etti."¹⁵ Yüksek merciler Rum elitinin Osmanlı'nın statükosuna destek olmasına önem veriyordu. Heyetler valinin rızası olmadan herhangi bir karar alma ehliyetine sahip değildi gerçi, fakat Rum üyelerin olması heyetlere bir meşruiyet kazandırıyor. Zevahiri kurtarmak şarttı, zira Batılılar, İmparatorluğun işlerine her an karışmak için açık kolluyor, kurumların düzgün çalışıp çalışmadığını izliyordu. Ne var ki valiyle din adamının barışması halkın sadece bir kısmını memnun etmişti. Fransa konsolosuna göre Müslümanlar valinin özür dilemesine kızmışlardı.¹⁶ Vali dediğin hava sıcak da olsa kendine hâkim olmalı, olamıyorsa da hasımlarının sembolik silahlarını hiç umursamadan dediğini yaptırmayı bilmeliydi. 19. yüzyılın sonunda Rum din adamlarının, kurallarla oynayan memurlar üzerinde baskı kuracak imkânları yok değildi.

15 AMAEF-AT-CES-1880-1889, FBK Champoiseau'nun Fransız elçisi Comte de Monbetebello'ya tel-grafları, 21.7.1887, "Nazif Paşa'yla Rum episkoposu arasındaki sürtüşme sona erdi".

16 a.y.

İzmir, İmparatorluğun bir belediyesi olan şehirleri arasındaydı. Teşkilât Galata-Pera örnek alınarak kurulmuş,¹⁷ Galata-Pera'dan iki yıl sonra, 1860'ların sonunda faaliyete geçmişti.¹⁸ Avrupalı konsoloslar, şehirde mülkü olan cemaatleri temsil eden belediyenin faaliyetlerini dikkatle izlemekteydiler. Alman konsolosu teşkilâtın işleyişini şöyle anlatır: "İki birimden oluşan belediyenin —birincisi Müslüman mahallesine bakıyor, ikincisi ise Rumların, Avrupalıların vb. yaşadığı mahalleleri idare ediyor- başkanların dışında, Türk uyruklular arasından seçilmiş toplam on üyesi bulunuyor. Ne yazık ki himaye altındaki yabancıların belediye meclislerine temsilci göndermelerini kabul ettirmeyi henüz başaramadık."¹⁹ Şehrin iki "daire"ye bölünmesi diplomatların neden bazen iki belediyeden bahsettiğini açıklıyor.²⁰ Tüzükte kuruma bir Müslüman'ın başkanlık edeceği yazılıydı; Avrupalılar da şehir planlamasında yetki sahibi olduğu için belediye başkanına yakınlık gösterirlerdi. 1909'da başkan "bir çöplük alanı ayırarak; sokakları tesviye ederek ve şehre yararı dokunacak birtakım yapılar inşa ettirerek İzmir şehrini ıslah etmek" istediğini ilan ediyordu. İtalyanlar ile Fransızlar, bu piyasaları ele geçirmek için yarış halindeydiler.²¹ İzmir belediyesi sık sık yolsuzluk olaylarıyla ve kötü idare edilmesiyle de gündeme gelmekteydi.²² Fransa konsolosu Blanc'ın kuruma en ufak bir saygısı yoktu. Belediyeye başkan olmak ancak zengin olmaya yarardı. Blanc'a göre, Müslümanların İzmir'de azınlıkta olmasına

17 MANTRAN, *Histoire d'Istanbul*, a.g.e., Paris, 1996, s. 306.

18 SERÇE E., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945)*, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 1998.

19 DJB-53 742, İmparatorluğun İzmir konsoloslüğünün ve Bergama konsolosluk ajanının yıllık raporları, c. II, Kasım 1887 — 1889 sonu, dosya 3, 28.8.1887, "1886 senesindeki ticari hareket ve denizcilik faaliyetleri hakkında rapor".

20 AMAEF-AT-CES-1878-1881, 110 numaralı telgraf, FBK Pellissier'den FE Fournier'ye, "İzmir'de asayiş sağlandı".

21 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 154, 16, 162 numaralı telgraf, FBK'nu üstlenmiş olan Dallemagne'dan Fransa Dışişleri Bakanlığı'na, 9.8.1909, "İtalyanlar ve İzmir belediyesi": "Fransız sermayesinin İzmir belediyesine borç vermeyi kesinlikle reddetmesine [...] ne kadar üzülsek yeridir, çünkü İtalyanlar bu sayede şehirdeki bütün işlere nüfuz edecekler."

22 AMAEF-AT-CES-1874-1891, 7 numaralı telgraf, FK Pellissier'den maslahatgüzar Baron de Wismes'e, 6.12.1884, "Valinin teftişleri".

rağmen belediye başkanının Müslüman olması bir skandaldı. Bununla birlikte seçimle göreve gelmiş olanlar, merkezden yapılan atamalardan kaynaklanan keyfi uygulamaları geçici olarak felç edebilmekteydiler.²³

İzmir belediyesinin görevi, başta yolların bakımı olmak üzere şehirdeki birtakım düzenlemelerle uğraşmaktı, bunun için de bir emlak vergisi topluyordu. Yabancı uyruklular İzmir'deki gayrimenkul piyasasında baskındı. Öte yandan, mülk sahipleri farklı statülerde olabildiği için herkesi içine alan, ortak bir hukuk mevcut değildi. Bununla birlikte diğer devletler kendi tebaalarından mülk sahibi olanlara, ödeyecekleri vergi konusunda görüş sorulmasını isteyebiliyorlardı. 1874-1882'de vergi meblağlarını belirlemek üzere bir heyet kuruldu; ne var ki Avrupalı mülk sahipleri heyete hiç ilgi göstermeyerek Avrupalı konsolosları araya soktular.²⁴ Belediye de yaşanan birtakım olağanüstü durumları göğüsleyebilmek üzere harekete geçerek, İmparatorluğun kaybettiği ya da kaybetmek üzere olduğu topraklardan sürülmüş Müslüman muhacirleri barındıracak alanlar yaratmaya gayret ediyordu.²⁵

Belediye binasının sembolik bir önemi vardı. Bulgaristan Edirne'yi aldığı zaman İttihatçılar burada protesto mitingleri düzenlemişlerdi.²⁶ Bununla birlikte İzmir belediye teşkilâtı hiçbir şekilde, İskenderiye'deki şehir idaresi sistemiyle kıyaslanamazdı.²⁷

23 AMAEF-AT-CES-1906, 48 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan Fransa büyükelçisine, 28.3.1908, "Defterdarın azlı": "Geçtiğimiz günlerde İzmir'de belediye başkanlığı seçimleri oldu. Çok rağbet gören bir mevki bu, çünkü geliri yüksek."

24 AMAEF-AT-CES-1891-1896, 46 numaralı telgraf, FBK Rougon'dan FE Cambon'a, 17.11.1891, "Emlak vergisi".

25 AMAEF-CPC-NS-67, dosya 49, 11 numaralı telgraf, FBK Guillois'dan Paris, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na, 31.5.1899, "Giritli muhacirler meselesi".

26 HHStA-K-405, Avusturya-Macaristan Başkonsolosu Stumvoll'den Avusturya-Macaristan elçisine telgraf, 16.8.1913, "Edirne'nin ülkeden kopması tehlikesinden dolayı İzmir'de düzenlenen kabalık bir gösteri".

27 ILBERT R., *Alexandrie 1830-1930, histoire d'une communauté citadine*, c. I, Paris, 1996, s. 272 vd.

ORTODOKSLAR: POLİTİK BİR GÜÇ

Kilise, hangi mezhepten olursa olsun, bütün Hristiyanların hayatında temel bir role sahipti. Fakat kilise aynı zamanda İmparatorluğun her yerinde aynı anda harekete geçebilen, yasal bir şebekeydi de. İzmir, İmparatorluğun başkenti olan, ekümenik patrikliğinin bulunduğu İstanbul'dan talimat alan bu zincirin bir parçasıydı. 1890'da patriklik yüksek mercilerin aleyhlerine kararlar aldığı görüldüydü; zira yetkili makamlar medeni hal ve nesep meselelerinde dini cemaatlerin özerkliği meselesini masaya yatırmış bulunuyorlardı. Patriklik, kararları daima "tarihi" diye anılan ayrıcalıklarına tecavüz kabul ederek protesto kararı aldı: "Ayın ilk günlerinde, Fener'den gelen talimat üzerine İzmir'deki Aya Fotini başepiskoposluk kilisesi, ayrıca şehirde ya da civar köylerde bulunan 21 ibadetgâh kapandı. Manisa, Aydın, Söke, Alaşehir, Akhisar, Kırkağaç, Bergama vb. gibi vilayetin iç kesimlerinde yer alan kazalardaki yaklaşık 200 Rum kilisesinde de aynısı yapıldı."²⁸

Zorlu bir çatışmaydı bu. Rumlar, memleketin dört bir köşesinde merkezi iktidarın üzerinde baskı kurabilmek için sağlam bir dayanışma içine girmişlerdi. Nazik bir dönemden geçen yerel idare, Rum milletinin özellikle kamusal alanda yasa dışı gösterilere başlayarak, kurumsal yapıya dahil edilmiş olan *demogerontia*'nın sınırlarının dışına taşmasından korkuyordu. Yerel basının kaydettiğine göre, *demogerontia*'nın üzerindeki baskılara rağmen halkın bir bölümü kendi resmi temsilcilerini de, Sultan'a yazdıkları lütuf dilekçelerini de tanınamaktaydı: "Aralarında her sınıftan Rum'un olduğu göstericiler, en ufak bir olaya meydan vermeksizin Valiliğin önüne geldiler; ardından kışanının önünü, Konak'ın avlusunu ve civar sokakları doldurdular. Tahminen 20.000 kişiydiler. Heyet üyeleri emniyet müdürü Emin Efendi tarafından karşılanarak, onun tarafından Vali Hazretleri'nin huzuruna çıkarıldılar."²⁹

28 AMAEF-AT-CES-1872-1889, 44 numaralı telgraf, FBK Rougon'dan maslahatgüzar Comte Laugier-Villars'a, 26.11.1890, "Rum kiliselerinin kapatılması, Rum cemaatinin Sultan'a sunduğu lütuf dilekçesi."

29 "Pazar nümayişi", *Courrier de Smyrne*, 26.11.1890; şu belgeye eklenmiştir: AMAEF-AT-CES-1872-1889, 44 numaralı telgraf, a.g.b.

İstanbul'daki biri Osmanlı, diğeri Rum, iki merkezin çatışması, İzmir'de Rumların kitlesel olarak yerel resmi idarenin yetki alanına dahil edilmesine yol açtı. Osmanlı Rumlarının önde gelenleri tebaaya her zaman hâkim olamıyordu. Bu taşkınlık, Rum *demogerontia* mensubu Kalenderoğlu Sefer Efendi'nin heyetle birlikte huzuruna çıktığı valiye söylediği gibi, gerçekten kontrol edilememiş miydi? Her ne olursa olsun, böyle bir gösteri yapabildiklerine göre İzmir'li Rumlar karşı çıkmaktan korkmuyorlar demektir, tabii illegal düzlemde. Ardından, Sultan'a yazılmış olan lütuf dilekçesini valinin kendi eliyle yerine ulaştırmasıyla yetkili makamlar kararlarından vazgeçtiler, Rumlar da emellerine ulaşmış oldular.³⁰ Her zamanki gibi herkese zevahiri kurtarmanın derdindeydi. Sokağın niyetinin valiyi sıkıştırmak olmasına rağmen, kitlesel gösteri, halk sanki hiyerarşi sınırları içinde Sultan'dan talepte bulunmaya gelmiş gibi aksettirilmişti. Nihayet, çatışma neza- ketle sona erdirildi. Tebaasının arzularına kulak vermiş olan hükümdara en tumturaklı lâflarla teşekkürler edildi. O dönemin üslubu, aslında kimileri İzmir'de so- kağa kadar inebilen, farklı kahramanlar arasındaki çatışmaları allayıp pullayarak kapatabiliyordu. Peki ama, kimi kandırıyordu bu süslü sözler.³¹ Çatışmaların ger- çekliği, eninde sonunda tarafların yakasına yapışmayacak mıydı?

Başka şehirlerin halkları gibi İzmirli de merkezi otoriteye bağlı makamlara mesafeli durduğunu en iyi, nadiren görülen bu açık kriz dönemlerinin dışındaki zamanlarda ortaya koyardı. İnsanlar sırf bunun için mesela yabancıların bayram- larına katılır, sözelimi 14 Temmuz kutlamaları sırasında, Yunan ulusal bayra- mında ya da bir Rus prensinin ziyaretini fırsat bilerek, mensubu oldukları mille- tin dostu kabul edilen bir devletin himayesine girdiklerini ilân ederlerdi.³² İzmir-

30 AMAEF-AT-CES-1891-1896, 2 numaralı telgraf, FBK Rogon'dan maslahatgüzar Comte de Langier-Villars'a, 7.1.1891, "Rum kiliselerinin tekrar açılması": "[...] Monsenyör Basile, Ekümenik Patrikhaneden sabahın saat birinde çekilmiş olan şu telgrafı almış: 'Mesele hayırlısıyla çözüldüğüne göre kiliselerde Tanrı'ya şükredin ve yüce Efendimiz için dua edin.' İmza Dionysios."

31 AMAEF-AT-CES-1891-1896, 3 numaralı telgraf, FBK Rougon'dan maslahatgüzar Comte de Langier-Villars'a, 10.1.1891, "Rum cemaatinin imtiyazlar meselesinin müspet olarak çözülmesinden ötürü Sultan'a ve Ekümenik Patrikliğe teşekkürleri".

32 AMAEF-AT-CES-1878-1881, 137 numaralı telgraf, FK Pellissier'den FE tissot'ya, 16.7.80, "14 Temmuz bayramı münasebetiyle Yunanlıların tertip ettiği nümayış"; AMAEF-AT-CE-1880-1889, FBK Rougon'dan maslahatgüzar Imbert'e, 2.11.1888, "Yunan Kralı'nın yıldönümü münasebetiyle

li Rumlar, çarların imparatorluğuna kendilerini ne kadar yakın hissettiklerini belli etmek için hiçbir fırsatı kaçırmazlardı.³³ Çıkarları Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarıyla çelişen ülkelerle birlik olmak bir cesaret gösterisiydi esasen. Fransız, İngiliz ya da Alman yanlısı olmak, Osmanlı ortamında politik bir görüşe sahip olmak demektir. Halkın bu şekilde dışarı yönelmesi kısmen, politik hayatın otoriter sınırlar içine hapsedilmesinden kaynaklanıyor, Avrupa emperyalizmi de bu durumu fırsat biliyordu. Bölgenin politik ufkı, şu ya da bu devletten etkilenmekle ya da boyun eğmekle sınırlıydı. Yabancı devletlere duyulan bu ilgi, İzmir'in Batıya olan bağımlılığının bir göstergesiydi. Bölgenin tamamında yabancıların tebaanın politik bilincine nüfuz etmekteydi, üstelik bu durum Osmanlı İmparatorluğu'yla sınırlı değildi. Bağımsız Yunanistan'daki ilk politik partilerin üyeleri arasında, "Yunan yurdu"nun hamisi olmasını diledikleri devletin adını partilerine ad olarak seçmeye kadar işi götürenler olmuştur, üstelik "Yunan yurdu"nun özgürlüğüne kavuşmuş olmasına rağmen.³⁴ Rumların yabancı hissettiklerini cazip görmesi, hem bölgedeki dengenin pamuk ipliğine bağlı olduğunun bir işareti, hem de bu kırılganlığın derindeki sebeplerinden biriydi.

Kaynaklara baktığımızda, insanların en çok gösterilerle politik düşüncelerini ifade ettiklerini görüyoruz ki, bu da tartışmaya hiç yer vermiyor ve varolan güç ilişkilerini ortaya koymaktan başka bir şeye de yaramıyor. Bununla birlikte Abdülhamid zamanında İzmir'de gerek Yunan vatandaşlarının, gerekse Rumların bu kadar serbest davranması da gerçekten şaşırtıcı. Bazı Rum yazarların son derece baskıcı diye tarif ettiği Osmanlı idaresi, gâvur İzmir'de sık sık topa tutulabilmekteydi. Öte yandan gösterilerin manası dönemin gazetelerindeki dümdüz, Osmanlı yanlısı üslubun yansıttığıyla taban tabana zıttır. Yörenin Rumları merkezin belirlediği ilişkilere dahil olmuş olan kendi eşrafını da, Osmanlı iktidarını da eleştirebiliyordu.³⁵

Aya Fotini Kilisesi'nde dini tören"; AMAEF-AT-CES-1880-1889, FBK Rougon'dan FE Comte de Monsetebello'ya telgraf, 2.10.1888, "Rus Gründükleri Serge ile Paul'ün İzmir'e gelişi".

33 AMAEF-AT-CES-1891-1896, 81 numaralı telgraf, FBK Rougon'dan FE Cambon'a, 15.11.1894, "Çar'ın ölümünün uyandırdığı hava, Aya Fotini metropolitik kilisesinde bir ölü ayını düzenlenmesi".

34 Bu tavır, Lübnan gibi dış müdahalenin hâlâ belirleyici olduğu yerlerde mevcudiyetini korumaktadır.

35 AMAEF-AT-CES-1903-1906, 59 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan Fransa büyükelçisine, 2.5.1904, "Türk-Yunan sürtüşmesinin devamı": "Yunanlıların büyük bir gösteri yapacağını belkiyorduk, pek

MEŞRUIYETLE MİLLİYETÇİLİK ARASINDA ERMENİLER

İzmir olduğu yerde sayan, geçim sıkıntısı çeken bir şehir değildi. Hiç kuşkusuz ekonomik faaliyetler bütün hızıyla sürüyor, işin başındaki Batılıların kazançları artıyordu. Bununla birlikte limanın yarı-sömürge halkının parlak görüntüsünün altından birtakım çatlaklar kendini belli ediyordu. İzmir ve civarı, içine işlemiş olan şiddetin pençesinde kıvranıyordu. Ege'nin bu şehri İmparatorluğun her yerindeki politik gelişmeleri etkileyebilecek konumdaydı. İdeolojik hareketler, olaylar oraya mutlaka yansırı, her ne kadar kullanılan yumuşak üslup ve özellikle sansür yüzünden, olayların gerçek boyutunu her zaman anlayamıyor olsak da. Halkın içindeki unsurlar arasındaki gerilim giderek büyüyordu. Milletler gündelik hayatta anlaşsalar da esasen birbirinden uzaklaşmaktaydılar. Fransa ve Avusturya-Macaristan gibi birbirinden son derece farklı ülkelerin diplomatik arşivlerinde sık sık Müslümanların gayrimüslimlere şiddet uyguladığına dair ibareler ya da diplomasi dilindeki tabirle "taşkınlıklara dair söylentilere" rastlanır. Ermenilerininki aslında küçük bir cemaatti; başındaki resmi idareciler de devamlı barış yanlısı olduklarını söylüyorlardı; fakat Ermeni olayları şehri kasıp kavuruyordu. İzmir cemaati, 1894'ten itibaren bütün İmparatorluğa yayılan Ermeni katliamlarına ilgisiz kalmamıştı. İktidarın 1863'te bahşedilmiş olan Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni 1891'de askıya alarak politik alanı alabildiğine daraltmasının sonucunda, Apostolik Ermeni milleti kilisenin etrafında kenetlenmişti.

Ermenilerin dini bayramları, sözgelimi burada ele alacağımız *Vartanants*, tıpkı Rum bayramları gibi din aşkıyla hiç ilgisi olmayan şeyleri kutlamaya ve protesto etmeye vesile olurdu.³⁶ Bayram sırasında kilisenin ortasında "Yaşasın Ermenistan!" diye haykırarak, böylece milli davaya, Batıda bir Ermenistan kurma idealine bağlılıklarını ortaya koyacak kadar meseleye kendilerini kaptırmış olanlar da çıkabiliyordu. Ne var ki toplumun içindeki casus ağı da işini gayet iyi ya-

çok milletin adına Yunanistan Konsolosluğu'nun önünde toplanıp, Osmanlı makamlarının onlara olan tavrını protesto için oylama yapacak ve imza atacaklardı [...]"

36 Vartan Mamigonyan'ın 451 senesinde Pers ordusu karşısında bozguna uğradığı Avaryr savaşının anması söz konusudur. Bu bayram dini olduğu kadar milli bir meseleydi de. Yakınoğu'da bu iki alanın birbirinin devamı olduğunu gösteren bir örnektir bu.

piyordu: Heyecana gelenlerden bazıları törenden sonra tutuklanacaktı.³⁷ Düzenin bekasından çıkarı olan, varlıklı, dar bir oligarşi hariç tutulursa, Ermeni topraklarına bu kadar uzak bir şehirde bile, sayıları kabarık olmasa da milli hislerle dolu Ermeniler mevcuttu. Grubun içinde Abdülhamid rejiminden açıkça düşmanca bahsediliyor, milli diye nitelenen birtakım işlerin masrafını karşılamak için kaynaklar yaratılıyordu. Apostolik kilisenin ruhbanı ideolojik havayı teşvik ediyor, hatta belki buna önderlik de ediyordu.

Hınçak partisinin 18 Eylül 1895'te İstanbul'da, Bâb-ı Âli civarında düzenlediği gösterinin bastırılmasıyla, Türk çevrelerinin Ermenilere karşı kini bilenişti.³⁸ Egemenlik altındaki bir grubun mensuplarının başkentte gösteri yapması duyulmuş şey değildi. Bu hakaretin cezasını vermek, İmparatorluğa yayılan katliamları devam ettirmek isteyenler vardı; nitekim Kordelyo'da Ermenilere karşı bir saldırı girişimi olmuştu. Birtakım 'fanatikler' Soğukkuyu'lu Türkleri bu zengin banliyönün Ermenilerine karşı silahlı saldırıya kıskırtmıştı. Ermeni karşıtı bu komployu hazırlayanlar toplumun alt kesimlerine mensup insanlardı; Kordelyolu Türklerinden önde gelenlerinden biri de Osmanlı emniyetine onları ihbar etmişti. Emniyet duruma el koydu, zaptiyeler beş ila on beş kişiyi tutukladılar. İzmir araçnort'u Vali Kâmil Paşa'ya resmi olarak şikâyetle bulundu ve cemaatinin mallarının ve mensuplarının korunmasını talep etti.³⁹ Avusturya konsolosu von Jankó farklı "unsurlar" arasındaki ilişkilerde valinin halkın gözündeki yerinin önemini vurgular. Eğer kamu iktidarı müdahale edecek kadar güçlü değilse ya da buna isteksizse kötü niyetli kimseler harekete geçmekte, gruplar arasındaki ilişkiler de hızla bozulmaktaydı. Vali şiddet olaylarının önüne geçmek için Ermeni-

37 HHStA-K-404, İzmir'den Avusturya-Macaristan başkonsolosu von Jankó'nun Avusturya-Macaristan elçisi Freiherr Heinrich von Calice'ye gönderdiği telgraf, 8.3.1895, "Ermeni episkoposluk kilisesinde olay, Ermenilerin davranışları".

38 NORADOUNGHIAN G., "Extraits des Mémoires, recueillis par Aram Andonian", s. 199-245, *Revue d'histoire contemporaine arménienne*, Paris, *Annales de la bibliothèque Nubar*, c. I, 1995, s. 212.

39 HHStA-K-404, Avusturya-Macaristan BK von Jankó'nun İzmir'den Avusturya-Macaristan elçisi Freiherr Heinrich von Calice'e gönderdiği telgraf, 25.11.1895, "Yerli Müslümanların Ermenilere karşı bir komplosunun ortaya çıkarılması".

lerle Türklerin yaşadığı mahallelere geceleri devriye çıkarmaya başladı. Böylece bütün sınırları ayakta olan Müslümanların çarşıdan silâh almaya başlamış olmasına rağmen asayiş sağlandı; bu konuda da araya giren vali, tedbiren piyasadaki silahları satın aldırarak azaltmaya çalıştı.

Bu olayda koruyucu tedbirlerin yanı sıra baskıcı tedbirlere de başvurulmuştur. Aynı dönemde Bâb-ı Âli de Ermenilere ciddi zorluklar çıkarmaktaydı. Pasa-port mecburiyeti yüzünden ülkenin iç kesimlerine gitmek imkânsız hale gelmişti. Bu tedbir, hinterlandıyla kesintisiz bir ilişki içinde bulunan bu ticaret şehrini sıkıntıya sokmuştu. Ermenilerin kendi aralarında toplanmaları kayıtsız şartsız yasaklanmıştı. Esasen bölgedeki halkların hiçbirinin yaşam biçimine uymayan bir karardı bu; ne var ki polis büyük bir gayretkeşlikle önlemleri hayata geçirmekteydi. Üyelerini İzmir'in en oturmuş ortamlarından seçmesine, nüfuzlu kimseleri nezih bir ortamda bir araya getirmekten başka bir amacı olmamasına rağmen Ermeni kulübünü kapatmakla tehdit etmişti örneğin. Kulüp ancak Ermeni cemaatinin en seçkin mensuplarının valinin huzuruna çıkmasıyla kapanmaktan kurtulacaktı. Merkezin dayattığı, yerel düzeyde korumacı müdahalelerle belki biraz yumuşatılan bu ayrımcı tedbirler İzmir'de bile kimi Ermenilerin politik olarak radikalleşmesinde rol oynamıştır. İzmir'de sadece hava biraz gergindi; ne var ki Manisa ya da Alaşehir gibi civardaki bazı yerlerde birtakım olaylar patlak vermişti.⁴⁰

Derken Bâb-ı Âli yüz kadar İstanbullu Ermeni'yi İzmir'e sürmeye karar verdi. Kâmil Paşa bu gelenlerin bazı çevrelerde şiddeti körükleyeceği görüşündeydi. İmparatorluğun iç kesimlerindeki valilerin Ermenilerin üzerine pek düşmediği bir dönemde o her şeye rağmen asayiş temin etmek için uğraşıyordu.⁴¹ Avusturya-Macaristan konsolosu Aydın valisinin bütün halka kol kanat gerdiğini belirtiyordu: "Ermenilerden başka özellikle şehirdeki Müslümanlara göz kulak ol-

40 HHStA-K-404, 1896 Kasımından Aralığına dek yazılmış pek çok mektup.

41 MEYRIER G., *Les Massacres de Diarbékir, correspondance diplomatique du vice-consul de France, 1894-1896*. Paris, 2000, s. 67, Diyarbakır'daki Fransa konsolos vekili Meyrier'den Fransa büyükelçisine, 30.3.95, "Ramazan sonunda Diyarbakır'deki durum": "Bu kadar müşkül bir vaziyette yetkili makamların tavrı içler acısıydı. Vaziyeti bilmiyor değillerdi; fakat bütün bunlara bir son vermek için en ufak bir girişimde bulunmadıkları gibi, uluorta Hristiyanlara zulmeden Müslümanları cezalandırmayarak durumu iyice ağırlaştırdılar da [...]."

mak gerekiyor, bilhassa eski Türk vilayetlerinden gelip buraya yerleşmiş olanlara; bunların Hristiyanlara karşı dinmek bilmez, azgın bir kin beslediğini, ayrıca politik karışıklık çıkarmaya, her tür aşırılığa pek meyilli olduğunu dünya âlem biliyor.”⁴² Öte yandan sürgün gelen Ermenilere yumuşak davranılmıyor, erkekler tedbir olarak, mahkeme karşısına çıkarılmadan hapse atılıyordu. Aileler cemaatin yardımına muhtaç hale gelmişti. Ansızın ortaya çıkan bu “tüyler ürpertici sefaletle” başa çıkamayan *araçnort* sonunda valinin huzuruna çıkıp, tutukluların durumunu gözden geçirmesi için emniyet müdürüne ricada bulunmasını “ve inceleme sırasında herhangi bir kusurları bulunmadığı taktirde, başta ailesi olanların durumu dikkate alarak hapisten çıkarılmalarını” talep etti; “Kâmil Paşa sonunda bu yerinde talepleri kabul ederek, emniyet müdüründen Ermenilerin dini reisinin sunduğu arzuhale göre gereğini yapmasını istedi.”⁴³

Cemaatlerin önde gelenleri keyfi olarak halkların kaderini tayin edebilecek durumdaydılar. İzmir’dekiler çoğunlukla iyi anlaşır, aşırılıkları bertaraf etmeye çalışırlardı, fakat bu düzen daha alt tabakalardaki kimi Ermenilerin hoşuna gitmiyordu. Halkın bu kesimi siyasi şiddeti bir kurtuluş çaresi olarak belleyecekti. 1890’da Tiflis’te kurulan Taşnaksutyun, 1896-1897’den itibaren İzmir’de faaliyete başladı; içinde hem dışarıdan gelmiş Ermeniler, hem de şehrin yerlileri yer alıyordu.⁴⁴ Taşnaksutyun 1904’te Sofya’da toplanan üçüncü genel kongresinde Abdülhamid rejimine karşı kapsamlı bir terörist stratejide karar kılacaktı;⁴⁵ ka-

42 HHStA-K-404, Avusturya-Macaristan İzmir başkonsolosu von Jankó’nun, Avusturya-Macaristan büyükelçisi Freiherr von Calice’e İzmir’den yolladığı telgraf, 11.11.1895, “Asayişin korunması için alınan tedbirler, Ermenilerle Türklerin tavri”.

43 HHStA-K-404, Avusturya-Macaristan konsolos vekili Schafrath’ın, Avusturya-Macaristan büyükelçisi Freiherr von Calice’e İzmir’den yolladığı telgraf, 26.9.1896, “Vilayet idaresi tarafından İzmir’de asayişin temin için alınan tedbirler” ve “İstanbul’dan İzmir’e sürülmüş olan Ermenilerin vaziyeti”.

44 DASNABEDIAN H. (ed.), *Taşnaksutyun tarihi için belgeler*, c. I, Beyrut, 1984, H. Dasnabedian’ın girişiyle (Ermenice), s. 7, 1. sütun.

45 TOQADJIAN M., “Anlık eylemler, Geçmişin anıları”, *Hayrenik*, s. 72-84, Boston, 9.60., cilt 38, sayı 9 (Ermenice). Illegal parti 26.8.1896’da, İstanbul’daki Bank-ı Osmani baskını sırasında, ayrıca 1903’te, Selânik Bank-ı Osmani şubesine düzenlenen saldırıda zaten böyle usullere müracaat etmiş bulunuyordu.

rar Taşnaksutyun'un şifreli olarak "Altın Madeni" diye andığı İzmir'i de kapsıyordu.⁴⁶ 1905'te burada çok büyük bir eylem yapılacaktı. Eylemin planlanmasıyla ve şehirdeki hazırlıkların idaresiyle partinin kurucularından olan, Rus vatandaşı Krisdapor Mikaelyan ilgilendi.⁴⁷ Planlanan Abdülhamid'in cülusunun yıldönümü esnasında rıhtımlarda pek çok insanın canına mal olacak, büyük bir olaydı. Amaç "Avrupalıların bütün çıkarlarını tehlikeye atmak, yani bankaları, büyük köprüleri, yeraltındaki kanalları, ayrıca bazı önemli kurumları bombalamaktı."⁴⁸ Avrupa'dan gelen yüz binlerce lira değerindeki malların muhafaza edildiği güm-rük ateşe verilecekti. Konsolosluklar ve konsoloslar rehin alınacak, kendilerine taleplerimiz sunulacak, isteklerimizi yerine getirmezlerse onlar da havaya uçur-ulacaktı."⁴⁹

46 *Vosgehank*, yani "altın madeni". Seçilen bu isim –Taşnag'ın kullandığı kod adlar kimi zaman anlamlıdır–, gönüllü olarak, çoğu zaman da istemeyerek kaynak sağlayanların rolünün önemini ortaya koyuyor; bu rol şehirdeki önde gelen Ermeni tüccarlara yüklenmiş durumdaydı. İzmir'de daha önceden zengin Ermenilerin geçtiği yollarda cinayetler işlenmiş olduğu için, Osmanlı emniyeti derhal, milliyetçi Ermeni siyasi teşkilâtlarının düzgün para vermeyenlere gözdağı verdiğini düşündü. Örnek olarak bkz. HHStA-K-404, Avusturya-Macaristan BK von Jankó'nun Avusturya-Macaristan büyükelçisi Freiherr von Calice'e telgrafı, 29. I. 1898, "Büyük Ermeni tüccarı E. Eseyan'ın cinayete kurban gitmesi, İzmir'de emniyetsizlik". Taşnaksutyun'un eski aktif üyelerinin anılarına bakıldığında, teşkilâtın ne gibi olanaklara sahip olduğu açıkça ortaya çıkıyor. Taşnaksutyun üyelerinin Doğu Akdeniz'in ve Karadeniz'in farklı noktaları arasında Avrupalı kumpanyaların gemileriyle hareket etmesini sağlıyordu. Üyeler arasında İzmir'e göreve geldiklerinde Hotel Kraemer'de konaklamakta sakınca görmeyenler bile vardı, tabii üst kademedeki tutumlu biri bu pahalı eğilimlere çeki düzen vermediği sürece. Komponun hazırlıkları arasında gayet pahalı bir muhitte, yıkılacak işletmelerin yanındaki dükkânların kiralanması da vardı. Taşnaksutyun üyeleri sözgelimi Bank-ı Osmani'nin binasında eften püften bir terzi dükkânı, Crédit Lyonnais'nin yakınlarında bir marangozhane, Messageries Maritimes ile Rus deniz kumpanyasının civarında bir kasap açabiliyorlardı. Dolayısıyla Sultan Hamid döneminin sonlarında, terör eylemleri için Taşnaksutyun zengin kaynaklara sahipti.

47 *Taşnaksutyun tarihi için...*, a.g.e., s. 7, I. sütun.

48 *Kednughi*, yani "yeraltı kanalları" terimi karışıklık yaratabilir. Diplomatik yazışmalardan anlaşıldığına göre şehrin aydınlatılmasında kullanılan gaz boruları saldırının hedefleri arasındaydı; bu sayede hem eylem, hem de eylemcilerin kaçması daha kolay olacaktı.

49 TOQADJIAN, a.g.m., s. I.

Taşnaksutyun'un hedefinde hem Ermenilerin yaşadığı yüksek yaylalarda halkın çektiklerinden sorumlu tuttuğu merkezi idarenin temsilcisi —Konak ile kışla bombalanacaktı— hem de Avrupalı devletler vardı; onlar da 1878'de Berlin Kongresi'nde Ermeni meselesinin uluslararası bir boyut kazanmış olmasına rağmen Ermeni halkını kaderine terk etmişlerdi. İzmir'de sadece Avrupalılara ait kurumlar ve mal mülk değil, Avrupalı hayatın tamamı hedefti: "Rıhtımdaki kafelere, açık hava tiyatrolarına, *Sporting-Club*'ın bahçesine, limana demirlemiş gemilere el bombaları atılacaktı."⁵⁰ Eylem planı 1903'te, Selânik'te meydana gelen saldırıları, en çok da 21 Temmuz 1905'te, Selamlık dönüşü Sultan'a düzenlenen ve başarısızlıkla sonuçlanan suikastı hatırlatıyor. Bu devrimci partinin terminolojisiindeki deyimle "yıldırım eylemleri"ni planlayanlar, coşkulu, kararlı, fakat pek tecrübesi olmayan, hatta amatör sayılabilecek militanlardı.

Taşnaksutyun'un İzmirli üyelerinin sosyolojik profili hep aynıydı: Genellikle genç, daha doğrusu çocukluktan yeni çıkmış küçük dükkâncılar, ticarethanelerde çalışanlar, dahası sıradan hamallar. Öte yandan Mesrobyan okulu gibi en resmi okullar da dahil Ermeni eğitim çevrelerinin, ayrıca *araçnort* Turyan da dahil Apostolik kiliseye bağlı ruhbanın bu harekete yakınlık gösterdiği dikkati çeker. Tašnaksutyun İzmir'de alt sınıfların yanı sıra, sınırlı da olsa eğitimciler arasında da örgütlenmekteydi. Ermeni eylemcilerin anılarında da, diplomatik belgelerde de örgütte ya da üyelerin yakın çevresinde kadınların olduğundan bahsedilir. Kadınlar genellikle yardımcı rollerde başarılı olsalar da, Osmanlı makamlarında şüphe uyandırmış olan erkek üyelerin son sığınağı da gene onlardı. Gerek anneler, gerek parti üyesi kadınlardan bazıları, erkeklerin dünyasına ait bu hikâyelerde ikinci dereceden roller üstlenmelerine rağmen sık sık kendilerini gösterir, şiddet eylemlerinin hazırlıklarına da katılırlardı. Diplomatik mektuplarda göze çarptığı üzere, zengin tüccarlar ve serbest meslek erbabıyla tarif edilen Ermeni cemaati, kontrol altında tutamadığı bazı kesimler tarafından aşılırmaktaydı.

Fransızlara ait diplomatik telgraflarda Tašnaksutyun'un adı hiç geçmez, fakat

50 AMAEF-CPC-NS-68, dosya 5 vd., konsolosa vekalet eden Paul de Reffye'nin konsolos adına, İstanbul'a, Fransa maslahatgüzarı M. Boppe'a gönderdiği telgraf, 16.8.1905.

"anarşistlerden" ve "Hınçak komitesinden" bahsedilir. Bu isim yanlışlığı, Batılı konsolosların toplumsal ve politik gerçekliğe ne kadar dar bakabildiğini gösteriyor.⁵¹ Faaliyetlerin gizli yürütüldüğü doğrudur, fakat eylemlerin başarısızlığa uğramasından, bazı eylemcilerin yakalanmasından sonra da yanlış düzelmeyecekti. Buna karşılık, isim yanlış da olsa, konsolosluk yazışmalarında 1905 yılının ağustos ve eylül aylarında bu saldırıdan bahsedilmekteydi. Fransa konsolosu mümkün olduğu kadar çok bilgi toplamaya gayret ederek, bir sonraki yıl başlayacak olan mahkemeye kadar meseleyi takip edecekti.

Planlanan saldırıdan birkaç hafta önce, 1905 Paskalyasından sonraki pazartesi günü İzmirli Ermeniler gelenekleri üzere ölümlere dua okumak için mezarlığa gitmişlerdi. Saldırının hazırlıklarıyla uğraşan militanlar bir anda kendilerini Ermeniler arasındaki bir kavganın içinde buluverdiler. İçlerinden birinin, böyle kalabalık ortamlarda hep nezaret eden jandarmaya şikâyetle bulunmasıyla mezarlık, bir anda silahlı gençlerle jandarmalar arasında bir savaş meydanına dönüverdi. Devrimci gençler kolluk kuvvetlerinin silahlarına el koydular; fakat sonradan cemaat heyetinin üyeleri bu rahatsız edici duruma bir son verdiler.⁵² Eylemciler kiliseye doğru sevk edildi; silahlar da kolluk kuvvetlerine teslim edildi. Ne var ki gençler adlarını söylemeyi reddettiler, ardından da kiliseden kaçtılar. Daha saldırıdan önce delikanlılar arasında hava iyice elektriklenmişti.⁵³ Militanlar kanları kaynayan gençlerdi, soğukkanlı davranmayı bilmiyorlardı. İzmir'deki hazırlıkların sorumlu olan Antranig Torkomyan bu genç üyelere ateş püskürüyordu. Osmanlı kolluk kuvvetlerine karşı böyle bir hakaret, İzmir'de görülmüş şey değildi.

51 1887'de Cenevre'de, Rus uyruklu Ermeni öğrenciler tarafından kurulmuş olan Hınçak partisi, yoğun olarak 1890 ila 1896 arasında faaliyet göstermiştir. 1894-1896 yıllarında, Abdülhamid'in yaptığı katliamlar partiyi zayıflattığı gibi, en önemlisi yenilenen partiyle eskiden gelen parti arasında bir bölünmeye yol açtı ki, bu da Osmanlı Ermenileriyle Rus Ermenileri arasındaki ayrılığın bir tezahürüydü. Hınçak 1895-1896 yıllarına kadar adından çok söz ettirdi gerçekten, fakat 1905'te Fransa'nın İzmir konsolosunun Ermeni politik hayatı hakkında pek bir bilgisi yoktu.

52 Ermeni cemaatinin resmi temsilcileri olan *tağagan*'lar, Rumlardaki *demogeronte*'nin muadilleriydiler.

53 TOQADJIAN, a. g. m., s. 76: "Çatışmanın haberi İzmirli Ermeniler arasında şimşek hızıyla yayıldı. Bizi gören Ermeniler parmaklarıyla bizi gösterip şöyle diyorlardı: 'Jandarmaları dövenler bunlar işte.'"

Konsolosluk telgraflarında komplo değerlendirmelerinde İzmir dışarıdan saldırıya uğramış bir şehir gibi anlatılmaktaydı âdeta. Patlayıcılar deniz yoluyla Marsilya'dan ya da Odesa'dan getirilmişti.⁵⁴ Öte yandan Ermeniler, sınırları çizilmiş bir ulusal alanın çok ötesine, hem Osmanlı ve Rus hâkimiyetindeki bölgelere, hem de Akdeniz'in etrafına yayılmış durumdaydılar.⁵⁵ Diasporadaki bu topluluk, ya da en azından içindeki bazı gruplar milli dava için şebekeler kurabilir, İzmir gibi denetim altındaki bir Osmanlı şehrindeki Ermenilerden çok daha rahat bir şekilde imkânları zorlayabilirlerdi. Bu dağınık coğrafyanın farklı noktaları arasında kurulan bağlantılar sayesinde bir yerden bir yere hızlı hareket etmek, Rus ve Osmanlı imparatorluklarını faka bastırmak mümkündü. Batılı diplomatlar ve *a fortiori* Osmanlı makamları, devletin kontrol mekanizmasına taban tabana zıt olan, insan unsuruna bağlı bu gerçekliğin gayet farkındaydılar. Osmanlı emniyeti Ermeni davasıyla ilgili dışarıda birtakım hareketler başladığını biliyordu. Elinin altındaki casus ağına rağmen "'İzmir şubesi' yoğun bir faaliyet gösteren bu gizemli Ermeni devrimci komitesini çözebilmiş değildi. Muhtemelen Türk makamları elebaşlarından hincını çıkarmaya fırsat bulamayacaklardı."⁵⁶

Teknik hazırlıklarla Rusya'lı Levon ve Gosdan ilgilenmiş, yani rıhtımdaki Crédit Lyonnais binasını havaya uçuracak korkunç saatli mekanizmaları onlar ayarlamıştı. Dahası saldırının ortaya çıkarılmasından sonra soruşturma sırasında "Konak'taki tercümanların zar zor çözebildiği", anlaşılan Doğu Ermenicesiyle yazılmış örgütsel dokümanlar ele geçmişti. Bu militan söylem buralara Kafkaslardan taşınmış olmalıydı. Fakat karar mercii, birtakım teknik olanaklar ve kadrolar İzmir'in dışından geldiyse de, esas militanlar şehrin yerlilerindendi. Yerel unsurların sayısının kabarıklığı dikkat çekiciydi, zira bölgedeki Ermeniler tam

54 AMAEF-CPC-NS-68, dosya 10 vd, Başkonsolos Paul Blanc'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiş olan telgraf, 19.8.1905.

55 Fransa konsolosu Ermeni eyaletlerinden bahsediyordu; Osmanlı İmparatorluğu'nun 1864'te kaldırdığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin tamamen sırt çevireceği bir idari birimdi bu.

56 AMAEF-CPC-NS-68, dosya 23 vd., "Ermeni olayları, İzmir komplosu", Maslahâtgüzar Boppe'un Tarabya'dan Paris'e, Meclis Başkanı ve Dışişleri Bakanı Mösyö Rouvier'ye gönderdiği telgraf, 21.8.1905.

aksine, politikaya son derece ilgisiz olarak bilinirdi. Milliyetçi dalga, *Taşnağ* kanalıyla Manisa ile Ödemiş'teki Ermeni topluluklara da sirayet etmişti. Manisa'da da İzmir'dekine benzer bir eylem planı ortaya çıkarılmıştı. Abdülhamid devrinin son demlerinde, Ermenilerin millet olarak duyduğu hoşnutsuzluk Batı Anadolu'nun tamamını vurmuş durumdaydı.

Komplo, bizzat Osmanlı toplumunun yapısından ötürü açığa çıkmıştı. Antranig Takvoryan'la karısı ilk örgüt evini, Ermenilerin oturmadığı bir mahallede kiralayınca şüpheleri üzerlerine çekmişlerdi. Punto mahallesinde bulunan ev bir Rum komşunun kafasını karıştırmış, kadın çocuksuz bir ailenin evine bir sürü erkeğin girip çıkmasından işkillenmişti. Komşu, koca mahallenin şerefine lekeleyen evdeki kadının ahlâksızlıklarını polise şikâyet edeceği tehdidini savurunca kiracıların acilen Ermeni mahallesine taşınmaları şart olmuştu. Kiralanan ikinci ev Fransa konsolosluğu dragomanlarından Hayk Simonyan'a aitti. Fakat kendilerini evli olarak tanıtan yeni kiracılar, burada da normal bir aile hayatı süremediler. Komşuların gözü hep onların üzerindeydi; kısa bir süre sonra dedikleri gibi karı-koca olmadıklarına, birtakım gizli kapaklı işlerle uğraştıklarına dair şüpheler uyandı. Toplumun kontrolü sayesinde yetkili merciler en ufak bir kuralsızlığı bile hemen haber alabilmekteydiler. Bunun yanı sıra komşular da mahallenin namusunu korumak derindeydi. Şehir uzamının algılanışı, bugün kimsenin kimseyi tanımadığı, ailelerin parçalandığı metropollerdeki gibi değildi. Kişi genel düzen içinde yerini bilir, herkesin de kendi gibi davranmasına dikkat ederdi. Komşusunun davranışları yüzünden bir insanın adı kötüye çıkabilirdi; dolayısıyla komşunun birtakım sınırları aşmasını engellemek şarttı.⁵⁷

İzmir eylemi birtakım sakarlıklar yüzünden karaya oturmuştu; Taşnaksutun'un yerli üyelerinin ne kadar amatör olduğu buradan da anlaşılıyor. Yanlışlıkla patlayan bir silahtan fırlayan bir kurşun, eylemcilerden birini yaralamıştı.

57 Bu sistem bugün bile dünyanın bu bölgesinde, idaresi imkânsız görünen birtakım uç konumların toplumsal olarak bir düzene oturtulmasını sağlıyor. Bkz. WIKAN Unni, *Tomorrow Go Willing : Self-Made Destinies in Cairo*, Chicago, The University of Chicago Pres, 1996. Ayrıca yazarın EHESS'teki çalışmasına da atıfta bulunmak isteriz: "Violence in Cairo : Why does Cairo remain a Safe City", 14.5.1896.

Huzurları kaçacak, ortalık karışacak diye diken üstünde oturan Rum komşular gürültüyü duyup, üstüne bir de kanı görünce derhal koşup silahı ateşleyeni ya-kalamış, böylece hazırlıklara da son noktayı koymuşlardı. Olayın kahramanların-dan birinin anılarında Rumların çoğu, Ermeni meselesinde Osmanlı düzeninden yana çıkan, düşmanca davranan insanlar olarak tarif edilir. Blanc ise diplomatik telgraflarında, saldırı başarıyla sonuçlanmış olsa, Rumların Ermenilere saldıra-bileceğini kesin bir dille belirtir.

Saldırı yüzünden Ermenilerin dışındaki gruplardan tutuklanan olmadı. 1905'te politik eylemler, etnik-dini sınırlar çerçevesinde değerlendirilmekteydi. Ermeni devrimcileri destekleyen üç-beş Rum varsa da, bu onların kişisel görüş-leriydi. Ne var ki ancak böylesi işbirlikleri sayesinde toplum içindeki duvarlar yı-kılabilir, ipuçlarının üzeri örtülebilirdi. Birisi bir Rum'un evine sığınmayı ya da Buca gibi ağırlıklı olarak Rumların yaşadığı bir köye kapak atmayı başarsa, em-niyetin işi iyice zorlaşır. Olayın kahramanlarından birine göre Taşnaksut-yun'un bazı üyeleri yurt dışına, genellikle de İngiltere himayesindeki Mısır'a Rum eşkiyalar sayesinde kaçabilmişlerdir.⁵⁸ Tedarikçilere malın esasında ne amaçla kullanılacağını duyurmadan onlara dinamit sağlayan da gene Rum çete-leriydi.⁵⁹ Ermeniler ya da Rumlar taleplerine karşılık bulmak için eylem hazırlar-ken, Avrupa tarzında bir ulus, ardından ulus-devlet seviyesine yükseltmek iste-dikleri bir Osmanlı milletinin sınırları içinde hareket etmekteydiler. Abdülhamid zamanında yerli Hristiyanlar, hele de gayrimüslimler arasında açık bir dayanış-ma mevcut değildi. Her ne kadar Rumların da, Yahudilerin de İmparatorluğun düzeninden ya da toplumundan şikâyetleri varsa da, birinin bünyesindeki dev-rimci kışkırtılar ötekileri hiç ilgilendirmezdi.

İzmir'deki resmi cemaat, dindaşlarının hareketleri ve komplonun boyutları karşısında yıldırımla vurulmuşa dönmüştü. Taşnaksutyun'un üyeleri kendi mil-

58 TOQADJIAN, *a. g. m.*, s. 83.

59 Rumların patlayıcı ve dinamit kaçakçılığı yapması meselesi Fransız konsolosluk yazışmalarında geçer, ama bambaşka bir bağlamda. Bu konu için bkz. AMAEF-AT-CES-1872-1889, FBK Rou-gon'dan FBE Montebello'ya telgraf, no. 4, "Yerel idarenin bir Yunan yelkenlisine yüklenmekte olan kaçak barut ve dinamiti ele geçirmesine dair". Dolayısıyla taşnağ yanlılarının bu şekilde cephane edinmelerinde şaşılacak bir şey yoktur.

letlerinden bazı insanlardan da sakınmaları gerektiğini, Ermeniler arasında da Osmanlı emniyetine çalışan muhbirler olduğunu biliyorlardı.⁶⁰ Ermenilere ait belgelere bakıldığında, resmi açıklamalara gelen tepkilerden anlaşılamayan bir takım ideolojik kutuplaşmalar olduğu görülür; cemaatin resmi sözcüleri arasında, özellikle başındaki heyetin içinde görüş ayrılıkları olduğu, bunun yanı sıra İzmirli Ermenilerden bazılarının, hatta resmi zevatın ve kurumların olaylara destek verdiği anlaşılabılır. Sözgelimi kolluk kuvvetleri teröristleri ararken, Ermeni hastanesinin kapıcısı, ardından müdürü, ayrıca durumdan derhal haberdar edilen İzmir Ermeni episkoposu Monsenyör Yenice misilleme tehdidi karşısında kazayla yaralanan devrimciyi saklamayı kabul etmişlerdi. Osmanlı makamlarının yüz kadar insanı tutuklaması, her ne kadar inkâr edilse de hazırlanan komploya yerli Ermeniler arasından da destek verenler olabileceğini ortaya koyuyor.⁶¹ Bu noktada, nizami cemaat teriminin, Osmanlı'nın toplumsal ku- rallarına uyum sağlamış, belki de milletin toplumsal ve ideolojik gerçekliğinden ayrı düşmüş seçkin kesimi işaret edip etmediği sorulabilir. İzmir Ermenileri, tıpkı İmparatorluğun her yerindekiler gibi Batılı örneklerle göre geliştirilmiş bir milliyetçiliğin etkisi altındaydı. Komployu hazırlayanların en büyük zulasında, milliyetçilik üzerine dört dörtlük bir el kitabı sayılabilecek Ermenice bir din kitabı ele geçirilmişti.

Osmanlı makamları yerli Ermenilerin adının yumuşak başlıya çıkmış olmasına kanmamıştı; kulakları kırıştıydı. İstanbul'daki görevliler, valiyi en ufak bir şüpheden bile derhal haberdar ediyorlardı. Nitekim İzmir'e yeni gelenler arasında öğretilenlik yapması yasaklananlar oldu. Sultan'a yönelik suikast girişiminin

60 *İrdes* yani casus, ya da *madniç* yani hain teması, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde ulusal hayat bağlamında Ermeni metinlerinin bir *leitmotiv*'idir. Bu aynı zamanda Bulgarlarda da rastlanan bir temadır. Abdülhamid döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün gruplarında böylesi bir saplantı mevcuttur.

61 Bu din adamının onaylı biyografisinde bu dönemde beslediği inançlara dair tek kelime yoktur. Eser, Kâmil Paşa önderliğindeki Osmanlı idaresiyle Apostolik Ermeni episkoposunun söz ve tavır birliği ettiğini, İzmir Ermeni cemaatinin sanayiye meyilli, barışçı karakterine uygun olmayan olaylara fazla önem vermediklerini ortaya koyuyor. Episkopos Torkom, *Patrik Yeşişe Turyan*, Kudüs, 1932 (Ermenice). Bkz. Bölüm V: "Din adamlığı hayatında (İzmir)", s. 205-229.

başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Bâb-ı Âli vilayetin idari makamlarına telgrafla, Taşnaksutyun mensubu Dikran diye biriyle kardeşinin ve arkadaşlarının tutuklanması için talimat vermişti. Osmanlı idaresi farkında değildi ama, bu şekilde parlak bir eylemin hazırlıklarını sekteye uğratmıştı. Osmanlı emniyetinin niyeti kulaklarına ulaşınca Taşnaksutyun'a bağlı organlar, o zamana dek Dikran'ın evinde saklanan patlayıcıları, silahları, saatli mekanizmaları, ayrıca partinin mührünü ve parasını derhal sandıklara doldurmuşlardı. Her şeyin Antranig Torkomyan'ın Ermeni mahallesinde kiraladığı eve alelacele sevk edilmesinden sonradır ki, devrimcilerden biri bir sakarlık yapıp tüfeği ateşlemiş, böylece önce komşuların, sonra resmi makamların dikkatini çekmişti.

Bu noktada Ermeni terörünün radikal karakteri de ortaya çıkıyor. Fransız konsolosunun Bulgar devrimci hareketlerinde eleştirdiği körlemesine şiddeti Ermeni devrimciler yöntem olarak benimsemiş durumdaydılar. Rus ya da Doğu Avrupalı anarşistlerin yöntemleri de bu çevrelere örnek oluyordu. *Altın Çağ* efsanesinin Osmanlı versiyonu, bir darbe daha yiyordu böylece. Potansiyel şiddetin serbest kalması an meselesiydi. İmparatorluğun toplumsal, ekonomik ve ideolojik düzeni herkesi memnun edemiyordu. Ermeni terörizmin gözü de bu düzende ve bu geleneklerdeydi. Komplonun hedefindeki büyük kurumlar refahın olduğu kadar, İmparatorluk tarafından himaye edilmenin de simgesiydi. Crédit Lyonnais, Düyun-u Umumiye binaları, Tütün Rejisi, Rihtım Şirketi, ayrıca "İzmir-Kasaba" ve "İzmir-Aydın" demiryollarının büroları havaya uçurulacaktı. Öte yandan Uşak'a kadar bütün köprülerle istasyonlara da dinamit atılacaktı. Memleketin hayatını can evinden vuracağı için eylem büyük ses getirecekti. Seçilen eylem tarihiyle sembolik olarak Abdülhamid şahsen hedef alınmış olacak; bu türden karışıklıkların hiç beklenmediği bir anda, hükümdar için yapılan şenlikler sırasında düzenin kendi kendini kutlayışı sabote edilecek, bunun yanı sıra Ermenilerin milli taleplerinin ne kadar radikal, eylemcilerin elindeki olanakların ne kadar geniş olduğu dosta düşmana gösterilecekti.

Daha sonraları İmparatorluğun bünyesinde, Batılıların çıkarlarına dokunmanın pek akıllıca olmadığı anlaşılacaktı. Batılı devletlerin gözündeki çıkarları her şeyden önde gelirdi; nitekim Blanc Ermeni şebekesine karşı emniyetle iş-

birliğine gitmiştir.⁶² Paris emniyeti Osmanlı sefaretini, Crédit Lyonnais'nin İzmir şubesinde saymanlık yapan Vahan Papazyan'ın kardeşi olduğu bilinen Papazyan soyadlı birinin şüpheli davranışları hakkında uyarılmıştı; nitekim Papazyan gerçekten de terörist eylemin hazırlıklarına karışmıştı.⁶³ Öte yandan Fransa konsolosunun Crédit Lyonnais'nin bombalanmasını ciddiye almasının tek sebebi, bunun bankaya büyük paralar kaybettirebilecek olmasıydı; yoksa Ermeni halkının kaderi hakkında tahmin yürüttüğü yoktu.⁶⁴ Telgraflar, İmparatorluk topraklarındaki diplomatları harekete geçiren gerçek sebepleri ortaya koyar, fakat yazışmalarda bazen Türkiye Ermenistan'ında, Müslümanların Ermenilere karşı saldırıları çerçevesinde, yukarıda anılmayan şiddet hareketlerinin gündeme getirildiği de görülür.⁶⁵ Batıyla yerli Hristiyanların işbirliği yapacaklarına bel bağlamamak gerektiğini de anlayacaktı eylemciler. Ermeni terörizminin stratejisi ise sempatizanlarını aleyhine çevirebilecek türdendi. Bu stratejiye göre yerel Ermeni topluluklar feda edilecek, bunların silahlı eylemlerden sonra gerek kalabalıklar, gerekse kolluk kuvvetleri tarafından katledilmesine meydan verilecekti.⁶⁶ En az İzmirli Müslümanlar kadar ölümlerinin intikamını almaya heves edecek olan Rumların, ayrıca kırlarda, Müslümanların zımmiden üstün olduğu toplumsal düzeni devam ettirmeye çalışan zeybeklerin de düşmanca davranacağı hesap edilebilirdi. Ermeni teröristlerinin stratejisi

62 AMAEF-CPC-NS-68, dosya 10 vd., a.g.b. : "Kâmil Paşa'yla görüştüğüm vakit, ona suçluların ortaya çıkarılması için ona elimden gelen yardımı yapmaya kararlıyım, ve gerekirse mahkemenin Fransızlardan tutuklaması gerekenler olursa, işini kolaylaştırmaya da hazırdım."

63 a.y.

64 AMAEF-CPC-NS-68, dosya 38 vd., "Ermeni komplosu hakkında", FBK adına vekili Paul de Reffye tarafından Paris'e, Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiş olan telgraf: "Can kaybının dışında felâket Crédit Lyonnais'nin bütün kasasına ve kâğıtlarına mal oldu..."

65 AMAEF-CPC-NS-68, dosya 23 vd., a.g.b. : "Son haftalarda Ermenistan'dan elçiliğe gelen haberler hiç tatmin edici değil. [...] Muş ovası Ermeni vilayetlerindeki en fazla zarar görmüş yer, fakat bölgenin geri kalanında da asayişten söz edilemez. Hamidiye alayları ortalığı kasıp kavuruyor.

66 Ermeni devrimci *Hayrenik*'te suikastlardan sonra Türk mahallesine saldıracak Türk halkından, *hucan*'dan bahsediyor, FBK ise "katliam yoluyla" meseleyi çözmemeye karar veren vali Kâmil Paşa'yı soğukkanlılığından dolayı tebrik ediyordu.

bir yönüyle intihara dayanıyordu.⁶⁷ İntikam için öldürülenlerin sayısı kabarık olursa Taşnaksutyun bunu propaganda amaçlı kullanabilirdi.⁶⁸

Tutuklanan Ermenilerin yargılanma süreci, bu ıskalanmış komplonun son perdesini teşkil eder. Soruşturma bir yıl sürdü.⁶⁹ Eylemin beş elebaşı kaçmayı başardığı için giyaben idam cezasına çarptırıldılar; kalan on sekiz kişiden bazıları müebbet küreğe, bazıları devrimciler arasında yaygın olan baskı altında eyleme katılmak suçundan üç ila altı yıl küreğe, bazıları da bir ila yedi yıl hapse mahkum edildi; yirmi üç sanık ise delil yetersizliğinden beraat etti. Fransa konsolosuna göre Osmanlı hapishanelerinde işkence vardı. Pek çok yazışmada önceden tutuklanmış olan Ermenilerin büyük ihtimalle suç ortaklarını ele verdiğinden bahsedilir. Sanıklar tutuklamalara, soruşturmalara karşı itirazlarını Osmanlı yargı makamlarına duyurmayı başaramadılar. Ermeni halkına karşı bir şüphe uyanmıştı. Ermenilerin hareketleri gözetleniyor, yetkili makamlar İzmir’de olduğu gibi Manisa ve Ödemiş’te de Ermeni devrimci örgütlerinin potansiyel sempatanları olduğundan şüpheleniyorlardı.⁷⁰

ABDÜLHAMİD DEVRİNDE İZMİR VE YUNAN İRREDANTİZMİ

İzmir’de idareye sorun çıkaran tek grup Ermeniler değildi; esasen çok kalabalık olmadıkları için normalde çıkarabilecekleri sorunlar da sınırlıydı. Buna karşılık

67 Makedonya ya da Bulgaristan gibi İmparatorluğun milliyetçi hareketlerin olduğu başka yerlerinde de aynı eylem yöntemine rastlanıyordu.

68 Bu türden hesaplar ve yönlendirmeler olduğu son derece açıktır. Taşnaksutyun 1908’de İttihat ve Terakki’ye desteğini yineler ve 1914’e, İmparatorluk topraklarındaki son Taşnaksutyun kongresine kadar bunu sürdürürken, uzlaşmacı tavrı Osmanlı Ermenilerinin ortadan kaldırılmasını engelleyemedi. Bkz. MINASSIAN Gaidz F., "Les relations entre le CUP et la FRA à la veille de la Première Guerre mondiale. d’après les sources arméniennes", s. 45-99, *Revue d’histoire arménienne contemporaine, Annales de la bibliothèque Nubar de l’Union arménienne de bienfaisance*, Paris, c. I, 1995. Türkçe baskı: Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.

69 AMAEF-CPC-NS-68, dosya 53, "Ermenilerin davası hakkında", FBK Blanc’tan FBE’ye telgraf, 27.7.1906.

70 AMAEF-CPC-NS-68, dosya 57, "Ermenilerin tutuklanması", FBK Blanc’dan Paris, Dışişleri Bakanlığı’na, 15.9.1906.

İzmir'de çoğunluğu oluşturan Rumlar yerel insan coğrafyasının temel direklerinden birini oluştuyordu. Ne var ki Küçük Asya'da Rumların varlığı giderek politik bir mesele haline gelecekti. Abdülhamid'in uzun saltanatı boyunca, İmparatorluğun dört bir köşesindeki Rumlarla Yunanistan Krallığı arasındaki dayanışma giderek arttı; bunun en önemli ayağı da Yunan Krallığı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda, eğitim alanında oynadığı belirleyici roldü. Giderek sadece ulus-devletlerin tarihin konusu olarak kabul edildiği bir dünya görüşü benimsendi; hedef ise bu oluşumların bir parçası olmaktı. Özellikle İzmir'de Helenlik hissiyatı açıkça dile getirilmekteydi. İmparatorluk topraklarında kamusal hayatın felce uğraması, İzmirlielerin dışarıda olup bitenlere olan ilgisini artırıyordu. Sultan'ın tebaasından çıkmaları dışarıdan gelecek değişimlere bağlıydı. Dolayısıyla Girit'te meydana gelen olayları büyük bir dikkatle takip ettiler. Eğer Yunanistan toprak kazanmaya devam ederse Girit'in kaderi, Küçük Asya'nın batı kıyısındaki Rumların da geleceği olabirdi. İnsanların bu meseleler karşısında coşkulanması ya da kaygıya kapılması, ait oldukları etnik ve dini grup kadar, toplum içindeki yerlerine de bağlıydı.

Avusturya-Macaristan konsolosu von Jankó İzmirli Rumların Giritlilere ne kadar yakınlık duyduğunu anlatmaya çalışıyor, bu amaçla bölgede yaşayan herkeste olan "yerel vatanseverliğin" üzerinde duruyordu, İzmir'in hâlâ yabancı olduğu her türden saldırgan milliyetçilikten daha güçlüydü bu fikir.⁷¹ Von Jankó şehri saran, toplumun alt katmanlarında bile hissedilen refah havasından dolayı halkın esasen kendine uzak bulduğu olur olmaz davalara kapılmadığını, ayrıca İzmir'in 19. yüzyılın sonunda İmparatorluğun dışarıda karşılaştığı yenilgilerden etkilenmediğini belirtiyordu.⁷² Bu iddianın yüzde yüz ikna edici olduğu söylenemez. Bütün Rumların ihtiyatlı muhafazakârlar olduğu, farklı kesimlerin hassasiyetlerini idare etmeye gayret ettikleri söylene de, belki de sadece Osman-

71 HHStA-K-404, İzmir'den, Avusturya-Macaristan BK von Jankó'dan Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Freiherr von Calice'e telgraf, 18.2.96, "Girit'teki olaylar karşısında yerli Rum halkın tutumu".

72 Batılı bir konsolos alt tabakaların maddi sıkıntısı olmadığını ne kadar söyleyebilir? İzmir'deki küçük diplomatlar âleminin alt tabakalarla muhtemelen kavaslar aracılığıyla yürüyen, son derece sınırlı ilişkileri vardı.

lı'nın statükosundan çıkarı olanlar böyle davranmaktaydı, von Jankó da büyük ihtimalle, pek önem vermediği "halkın daha alt tabakalarına" kıyasla bu kesimden insanlarla daha sık görüşüyordu. Bununla birlikte, alt katmanlara mensup Rumların, Müslümanların hiç hoş görmeyeceği birtakım eylemlere girişebileceğinin de altını çiziyordu. Konsolos yaşanmış bir örnek olarak ilk Yunan savaş gemisinin İzmir limanına gelmesinden, buna karşı patlak veren yersiz, taşkın "vatanseverlik" gösterilerinden bahsetmiştir. Gerçekten de 1884'te "Amiral Miyayulis" in İzmir'i ziyareti sırasında bunlar yaşanmıştı. İzmirli Rumlar ve Yunanlılar, aynı milliyetçiliğin bünyesinde buluşmuşlardı.⁷³ Burada görüldüğü üzere Von Jankó'nun kendi tespitlerinin tam tersini iddia ettiği de oluyordu. Çok farklı öğelerden oluşmuş bir monarşinin hizmetinde çalışan biri olarak, milliyet hissini sonsuz bir güce sahip olduğunu yadsımak durumundaydı.

Rumların Yunanistan'a ilgisi fikir düzeyinde değildi sadece. Ege'nin iki kıyısı arasındaki trafik arttıkça, Küçük Asyalı Rumlardan krallığa yerleşenler oldu.⁷⁴ Bunlar geldikleri yerle ilişkilerini sürdüren, Rumların kaderiyle yakından ilgilenen bir grup oluşturacaklardı. Kimi Osmanlı Rumları için krallık, yaşadıkları toprakların daha liberal bir politik uzantısı gibiydi. Anadolu Rumları Yunanistan'da *Hi Anatoli* diye bir dernek kurdular. Dernek sınırın iki yakasındaki Yunanlıları Anadolu Rumların durumu hakkında bilgilendiriyor, açıkça bütün Rumların aynı devlet çatısında toplanacağı umudunu yayıyordu.⁷⁵ İktidara kar-

73 AMAEF-AT-CES-1874-1891, 386 numaralı telgraf, Fransa'nın İzmir konsolosu Pellissier'den FBE marquis de Noailles'a, 6.5.84, "Yunan kruvazörü *Amiral Miyayulis'in gelişi*": "Daima ateşli bir vatanseverlik sergileyen İzmir'deki kalabalık Yunan topluluğu, gördüklerinin en güzeli olan milli bandıralı bu savaş gemisini alkışlarla karşıladı, geminin ziyareti ayrıca Majesteleri Kral Yorgo'nun doğum gününe tesadüf etmişti."

74 Esas göç dalgası aksi yönde olmuştu. Yunan krallığı nüfusunu ne tutacak, ne doyuracak durumdaydı. Öte yandan idari, akademik, entelektüel ve ekonomik elitini de kendi içinden çıkaracak imkânı yoktu, bunlar dışarıdan, örneğin İstanbul'dan, krallığın inşasına katkıda bulunmak için geliyorlardı. Belli bir kesim ise, krallık ile krallık ile, çekirdek devlet toprağı olarak algılanan şeyin dışında kalan Yunan dünyası arasında bölünmüş bir Yunan uzamını tecrübe ediyordu.

75 MILIORIS N.E., "Küçük Asyalı Yunanlıların derneğı 'Anatoli'", s. 337-367, *MCh*, c. XII, 1965 (Yunanca).

şı güvensizlik, İmparatorluk ile Yunanistan arasında 1897’de patlak veren savaş-
la doruğa ulaştı. Bu kez amaç bir devletin himayesine girmek değil, Osmanlı’nın
Balkanlardan çekilmesinin bir sonucu olarak kurulmuş genç bir devlete destek
vermekti. Politik kopuş daha açık, uzun vadede Osmanlı toplumu için daha teh-
likeliydi de. İzmir’den ve Ege Adaları’ndan Rum gençler büyük bir patırtıyla kral-
lık ordusuna katılmak üzere yola çıktılar.⁷⁶ Hareket halkın alt tabakalarını da et-
kiledi. Ahali âdeta devlete kafa tutacak gücü kendinde bulmuşçasına atak davra-
nıyordu. Gönüllülerin gözünde İmparatorluk tebaasından olmak sadece resmi
bir ayrıntıydı. Rumlar İmparatorluğa karşı tek bir vücut, tek bir milli bütün ola-
rak savaş vermekteydiler. Fransa konsoloslu Rougon bu tavrı tasvip etmiyordu:
"Yerel idare Müslüman halkın son derece müteessir olmasına rağmen, o âna dek
bu yakışsız gösterileri engellemeye kalkışmamıştı."⁷⁷

Buna paralel olarak Yunan konsolosluğu da hiç rahatsız edilmeksizin, Yunan
ordusunun askerlik şubesi gibi faaliyet gösteriyordu. Yunanistan, Ege Denizi’nin
iki yakasını idari olarak fiilen birbirine bağlamak niyetindeydi; temsilcisinin bel-
ki bedava bir gemi gelir diye bekleyen, parasız gönüllülere erzak dağıttığı bile
oluyordu. Osmanlı makamları hemen hiç müdahale etmiyor,⁷⁸ basın yoluyla
böylelerini Osmanlı vatandaşlığından çıkarmakla tehdit etmekle yetiniyordu.⁷⁹
Bu koşullar altında yetkili merciler, Aydın vilayetindeki Rum ahalinin neler his-
settiğinin gayet farkındaydılar.

76 AMAEF-CPC-NS-67, dosya 11, FBK Rougon’un Paris, Dışişleri Bakanlığı’na telgrafı, 4.4.1897: "Söz konusu gönüllüler toplumun alt tabakalarına mensuplar. Ücretsiz yolculuk talep etmişlerdi, ni-
tekim Pire’ye giden muvazzaflar ve gönüllüler bir aydan beri Yunan bandıralı denizcilik şirketle-
rinin gemilerinde hiç zorluk çekmeden bunu elde ediyorlar."

77 a.y.

78 a.y.: "Yerel idare bu âna dek, Müslüman halkta korkunç izlenimler uyandıran bu yersiz gösteri-
leri engellemeyi düşünmemişti. "

79 Aydın vilayetinin İzmir başınında yer almış olan 27.3 – 8.4.1897 tarihli resmi beyanı, HHStA- K
– 404’e ek, Avusturya-Macaristan BK von Jankó’dan Avusturya-Macaristan BE von Calice’ye tel-
graf, 12.4.1897, "İzmir vilayet idaresinin Türk vatandaşı (sic) Yunanlıların Yunanistan’a gönüllü
olarak gitmelerini engellemeye yönelik beyanı".

1908:

KANUN-I ESASİ'NİN TEKRAR YÜRÜRLÜĞE KONMASI, POLİTİK ALANDA SERBESTLİK

1878'de askıya alınmış olan meşrutiyetin yeniden hayata geçirilmesiyle, politik alanın tazelenmesini sağlayacak birtakım görüşlerin dile getirilebileceği bir ortam doğmuş oldu. Esasen hedef, seçime gidilerek ortak bir meclisin kurulmasıydı. Irk ya da din farkı gözetilmeksizin Osmanlı tebaasından olan bütün erkekler oy kullanabilecekti.¹ Politik hayat bir anda bir parça da olsa şeffaflaşmış, hükümdarın tekelinden çıkmıştı.

23 Temmuz 1908'de, bir direniş hareketi başlatmış olan Makedonya ordusuna mensup Jöntürk subayların baskısı sonucunda meşrutiyet ikinci kez ilan edildi. 3. Ordu, 1876 anayasasını tekrar yürürlüğe koymazsa İstanbul üzerine yürüyüp Sultan'ı tahttan indireceği tehdidini savurmuştu. Abdülhamid onlara boyun eğdi. Ayaklanmaya onay vermiş olan İttihat ve Terakki'nin Selânik şubesi iktidarı hemen ele alabilecek durumda değildi. Buna karşılık İmparatorluğun dört bir tarafına yayılmakta, yerel ölçekte değişimlerin hayata geçirilmesine göz kulak olacak komiteler oluşturmaktaydı. Nitekim hürriyetle birlikte İzmir valisi de değişti, Rauf Paşa bölgenin idaresini ele aldı. İttihat ve Terakki'nin bölge teşkilâtının yeni valiyi kontrol altında tutması Blanc'ı endişelendiriyordu: "[...] ismi cismi bilinmeyen bir komiteyle görüşmeye mecbur olmamız, karşımızda herhangi bir sorumlu merci bulamamamız çok zor, hatta tehlikeli."² Tıpkı İstanbul'da ol-

1 BOURA K., "Les elections legislatives dans l'Empire ottoman : les deputés grecs 1908-1918", *DKMS*, c. IV, 1983; BOUR C., "The Greek Millet in Turkish Politics : Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism : Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century* (ed. GONDICAS Dimitri ve ISSAWI Charles), Princeton, 2000.

2 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 68, 115 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 24.8.1908.

duğu gibi komite burada da resmi görevler üstlenmiyor, fakat etki alanını genişletiyordu. "İzmir komitesinin üyeleri [...] anlaşılan dışarıyla temas kurmak istemiyorlar; onlarla görüşmek çok zor. Zaten komitede Jöntürklerden kimlerin olduğunu halk bilmiyor."³

Yunanistan konsolosu Evyeniadis Blanc'dan daha telâşlıydı: "Komite büyük bir kararlılıkla hareket ediyor, etrafa korku saçıyor ve iktidarı [tek başına] elinde tutuyor."⁴ Yunanistan konsolosu bunun yanı sıra Osmanlı idari makamlarının İttihat ve Terakki'nin denetiminde olduğu, ama onları denetleyen kimse olmadığı görüşündeydi.⁵ Evyeniadis İttihat ve Terakki'nin idare üzerindeki etkisinin, en azından devlet üzerinde anayasaya uygun olarak denetim kurabilecek bir Osmanlı meclisinin seçilmesine kadar süreceğini iddia etmekteydi. Öte yandan İttihat ve Terakki faaliyetlerini hâlâ gizliden gizliye yürütüyordu. Yerel İttihat ve Terakki komitesi üyelerinin tam listesi, Batılı diplomatlar için bir sır olarak kalacaktı. Bununla birlikte anlaşıldığı kadarıyla Fransa konsoloslu, iltimas geçtikleri bir muhataplarıydı. Blanc'ın, devam eden hareketin Fransa Cumhuriyetiyle ortak yönleri olduğuna ikna edilmesi lâzımdı. Blanc İttihat ve Terakki'nin yerel teşkilâtının üyeleriyle ilişkilerinin iyi olduğunu sık sık belirtmiştir.⁶

İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi İzmir halkı da ufukta görünen politik değişimlere sevinmişti. Jöntürk devrimi Osmanlılık düşüncesinin alevlenmesine yol açmıştı. Farklı cemaatler sokaklarda kol kolaydı. İmparatorluğun bünyesindeki bütün topluluklar için yepyeni bir devrin başlamasının onuruna, çeşitli dillerde sloganlar yükseliyordu. Haber, herkesin iş hayatının potasında kaynaştığı İzmir çarşısında da heyecan yaratmıştı. İttihat ve Terakki'nin bir üyesi İzmir'de

3 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 160 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan FBE'ye, 14.8.1908, "Nazım Bey'le görüşme".

4 AYE-1908 / 111, 3756 numaralı telgraf, Yunan BK Evyeniadis'den Atina, Dışişleri Bakanlığı'na, 25.7. – 7.8.1908.

5 AYE-1908 / 111, 3566 numaralı telgraf, Yunan BK Evyeniadis'den Atina, Dışişleri Bakanlığı'na, 17/30.7.1908.

6 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 68, a.g.b., "Bugün bile valiye ve heyetin azası arasından saydığım dostlara bunu göstermeye çalıştım."

Meşrutiyet'in ilan edildiği günü şöyle anlatır: "Yolumun üstünde pırıl pırıl giyinmiş Türk delikanlılar, *Hürriyet* diye haykırarak kucaklaşıyordu. Dükkânlar yavaş yavaş bayrakları asarken, uğultular nasır bağlamış yürekleri yumuşatıyordu. *Yaşasın Hürriyet, adalet!* çığlıkları göğü tutmuştu. Otuz iki sene süren, etrafı kana ve ateşe boğan zulümden sonra nihayet kızıl hayvanın tahtı devrilmişti."⁷ Meşrutiyetin en çok takdir toplayan sonuçlarından biri seyahat tezkerelerinin kaldırılması oldu. Seyahat, toplantı ve ifade özgürlüğü İzmir'de coşkuyla karşılandı.⁸ Bununla birlikte bir Rum'la evli olan Blanc, Rum kalabalıkların devrimden gelen coşkusunu şüpheyle izliyordu: "Coşku bazen insanı yanlış yönlere sürükler. İtiraf etmeliyim ki yeni rejimin *Helenik* unsuru niye bu kadar heyecanlandırdığını pek anlayamıyorum. Bundan az buçuk kârlı mı çıkacaklar, yoksa büyük zararlara mı uğrayacaklar?"⁹

Osmanlılık, en azından 1913'e dek rejimin dilinden düşürmediği bir kavram olarak kalacaktı. 1908'de topu topu birkaç ay süren coşku yatıştıktan sonra bile siyasetçiler ortak bir Osmanlı vatanından, meşruti İmparatorluğun bütün vatandaşlarını içine alan ortak bir siyasi projeden bahsetmeyi sürdürmüşlerdir. Meclis başkanı Ahmed Rıza Bey'in 1910 Ağustosunda İzmir'i ziyareti, cemaatler arasındaki gerilimlerin sürmesine, rejim karşısında hayal kırıklıklarının giderek artmasına rağmen resmi Osmanlılık söyleminin bir gösteriye dökülmesine vesile olmuştur:

"İzmir mebusları Karolides, Said Efendi, Yako Efendi Devidas, Kasaba'daki İzmir Kumpanyası'nın ve [demiryolu] uzantısının Fransız mühendisi Mösyö Collot

- 7 BOYADJIAN H., "İzmir Bölgesinde Ermeni Devrimci Federasyonu", *Hayrenik*, Boston, XI.58, s. 81 (Ermenice).
- 8 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 116, 32 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 15.3.1909, "Küçük Asya'da vaziyet".
- 9 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 72, 117 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 29.8.1908, "İzmir'de vaziyet". Blanc'ın "*Helenik*" sıfatını kullanması, terimin modern Yunan dilinde nasıl kullanıldığını ortaya koyuyor. Blanc bununla İzmir'deki bütün Helenleri ifade ediyor, yani sadece Yunanlıları değil, Küçük Asya'ya yerleşmiş Yunanlılar gibi Rumları da. Bu dil sürçmesi bu diplomatın gözünde insanlığın tarihle ilgisi olmayan milli bütünleri ayrıldığını açıkça ortaya koyuyor.

ve benim çevremden pek çok nüfuzlu kimse kendisini karşılamak üzere Manisa'ya gitmişlerdi. O günün şerefine bayraklarla donatılmış olan Basmahane garında trenden iner inmez son derece sıcak bir gösteriyle karşılandı. Mösyö Karolides herkes adına kendisine, ziyaretinin İzmir'i sevince boğduğunu söyledi."¹⁰

Fransa konsolosunun raporu, Osmanlı mebuslarının her birinin kendi etnik-dini cemaatlerine bağlı kaldıklarını ortaya koyuyor. Cemaat aidiyetleri ağır basıyor, Osmanlı ulusunu temsil etme meselesi ise teoride kalıyordu. Osmanlı kabinesinin reisi de zaten bu durumun farkındaydı. Öğleden sonra vaktinin bir kısmını şehirdeki dini cemaatlerin reislerini ziyaret etmeye ayırmıştı: "Reis Bey, belediye reisi ve İzmir mebusu Said Bey'in eşliğinde metropolite, Ermeni episkoposuna ve hahambaşına iade-i ziyarette bulundu."¹¹ Ahmed Rıza Bey, İzmir'in Müslüman mebusuyla belediye reisini yanına aldığına göre kendi de aynı mantıkla hareket ediyordu. Bölgenin Müslüman temsilcileri iktidara ötekilerden çok daha yakındılar.

1908 Temmuzundaki kitlesel kutlamalardan kısa bir süre sonra Rumlarda kuş-kular baş gösterdi.¹² Birbirlerinden kurumsal olarak ayrılmış, ayrı oldukları toplumsal hayatta da hissedilen dini grupların bir bütün olduğu hissedilemiyordu. Osmanlı topraklarında bir değil, pek çok kamuoyu vardı. Batılı diplomatlar da bütün bunları gözler önüne sermeyi tercih ettiler. Her şeye rağmen Osmanlıların tamamını coşkuda birleşen milli bir bütün olarak görmek mümkündü, zira eski Abdülhamid rejiminin lağvedilmesine herkes birlikte sevinmişti: "[...] Rum reaya, yıllarca Türkiye'nin üzerine çöreklenmiş olan hafiyelik, yıldırma, terör düzeninden kendilerini kurtaran yeni rejimi coşkuyla selâmlıyor. Bu açıdan bakıldığında Müslüman hemşerileriyle el ele yürümeye hazırlar. Fakat bu ancak şimdilik böyle, hayallerini ise gelecekte olacaklar süslüyor."¹³ Bazı Rum çevreleri İmparatorluğun

10 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 21, 51 numaralı telgraf, FBK Colomiès'ten Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 29.8.1910, "Meclis-i Mebusan reisi Ali Rıza Bey'in İzmir'e gelişi".

11 a.y.

12 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 175 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan FBE'ye, 8.9.1908, "Türkiye'de Kanun-ı Esasi".

13 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 177 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan FBE'ye, 10.9.1908, "Yunan unsur ve meşruti rejim".

ansızın dirilmesinden korkuyordu, bu Bizans ayarında modern, Hristiyan bir Yunanistan'ın doğmasını engelleyebilirdi kimilerine göre.¹⁴ Osmanlı Rumlarının İmparatorluğun tazelenip canlandırılması gibi bir hedefi safça benimsemesi mümkün değildi: "Onlara göre her ne olursa olsun, Müslümanlar tekrar tekrar, çok ilgi çekici beyanlarda bulunsalar da daima muzaffer soy olarak kalmayı isteyecek, Hristiyan unsurun yardımına ihtiyaç duymayacak kadar güç kazandıkları gün 'Türkok-rası'yi yegâne hedef olarak belleyecek, çünkü müttefiklerini 'fethedilmiş toprağın insanları' olarak görecektlerdi."¹⁵ Konsolos Osmanlı milliyetçiliğine alabildiğine şüpheli yaklaşıyor, bu alternatifin hayata geçirilebileceğine kesinlikle inanmıyordu. Ona göre fiilen Osmanlı ulusu diye bir şey yoktu, olsa olsa ancak üç-beş hayalperestin düşlerinde var olabilirdi. Gerek "Fransız", gerek "Alman" ulus tanıımıyla, bir Osmanlı yurdunun doğması fikri birbiriyle çelişiyordu. İmparatorluk ahali-si, farklı etnik kökenlere bağlı, üstelik kendilerini böyle görmeye kararlı insanlardan oluşuyordu. Politik özlemleri ayırırdı ve daha şimdiden federatif projelere karşı çıkmaktaydılar. Blanc aralarındaki kardeşliğin sınırlarını açıkça görüyordu: "[...] Rum unsur kendi içine kapanacak, gelecekte mecliste, 'Osmanlı vatandaşlarının' eşit hale gelmesi için cemaatlerin ayrıcalıklarının kaldırılması, hatta azaltılması teklif edilecek olursa derhal zulüm diye haykırmaya başlayacaktır."

1908 Temmuzunun coşkusu seçimlerden sonra yerini hızla hayal kırıklığına bıraktı. 1909'un başlarında, yerel Rum basını rejimden uzaklaşmaya başlamıştı. Blanc'a göre: "Rum gazeteler şimdiki rejime en ufak bir güvenlerinin kalmadığını, hükümdarın otokrasinin yerini alt tarafı, tek hedefi Hristiyan unsuru köleleştirmek olan küçük, isimsiz zorbaların zulmünün aldığını açıkça yazıyorlar. İşler böyle giderse çok büyük karışıklıklara hazırlıklı olmalı diye de ilân ediyorlar."¹⁶ Buna paralel olarak Yunanistan devrime gafil avlanmıştı. Yunanistan'ın durumdan pek haberdar olmaması, iki komşu devletin çoktan birbirinden uzaklaşmış

14 GEORGIADES D., *La Régénération de la Turquie est-elle possible?*, Paris, 1909.

15 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 177 numaralı telgraf, a. g. b. Blanc'ın kelime hazinesi, özellikle "Türkok-rası" terimini kullanması modern Yunan dünyasıyla olan yakınlığını açıkça ortaya koyuyor.

16 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 97, 11 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 3.2.1909, "Türklerle Yunanlılar arasında tahrik".

olduğunu gösteriyor. Başta krallığın resmi zevatı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendini yenileyecek kaynaklara sahip olduğunu ne düşünüyor, ne de böyle olmasını diliyordu. Bir sonraki yıl bütün uyum, duygu birliği hayalleri yıkılmış durumdaydı. Yeni rejim kuruluşunu kutlamak istiyor, fakat uyruklarının tamamını işin içine katamıyordu. Ermenilerle Rumlar, İzmirli Yahudilerin aksine şenliklere katılmadılar.¹⁷ Gayrimüslimler yeni iktidara karşı ortak bir politik çizgide buluşmuş değildi. İzmirli Yahudilerin meşruti rejimle bütünleşmesi şaşırtıcı değildir. Siyonizm İmparatorluk topraklarına hemen hiç girmemişti. Bir uluslaşma projelerinin olmadığı göz önüne alınırsa, Yahudilerin neden resmi olarak yeni oyuna katılmayı seçtikleri kolayca anlaşılabilir.¹⁸

Peki kimler sahiden, "millî" devrimin tam ortasındaki yeni "Osmanlı halkının" bir parçasıydı? Bunun pek çok cevabı vardır. Çoğu diplomatik yazışmada, bu bağlamda kavramda net bir kayma olduğu görülür. Osmanlı'nın bütününü oluşturan farklı "unsurların", çeşitli toplulukların yeri, anlamı alabildiğine daralmış, hepsinin yerini sadece Türkçe konuşan Müslümanları ifade eden bir "halk", bir "topluluk" anlayışı almıştı. İttihat ve Terakki'nin İzmir genel müfettişi Doktor Nazım Bey Blanc'la konuşurken, sadece dindaşlarını halkı olarak görüyordu. Fransız devrimine sıcak baktığını ilan eden İttihat ve Terakki hareketi, Doğudaki din temelli ulus tanımını miras almış ve benimsemişti. Öte yandan genellikle pek dindar olmayan, Batılılaşmış askeri çevrelerin eseri olan bir devrimi, Müslümanlara hizmet eden bir halk devrimi olarak gösterme kaygısı vardı. İttihat ve Terakki Osmanlı "halkını" sadece "Müslüman", ardından "Türk" boyutuna indirgeyerek yeniden şekillendirecekti. Osmanlı'nın geri kalan tebaası hoş görülen konuklar, esasen üzerinde hiçbir hakka sahip olmadıkları bir toprakta yaşayan insanlardı sadece. Hukukun sunduğu kardeşlik ve eşitlik, giderek pek güven uyandırmayan, lütfen bahşedilmiş statülere dönüşmekteydi. Dolayısıyla söylem otoktonluk durumunu ortadan kaldırıyordu; bunu İmparatorluk topraklarında, özellikle de İzmir'de bir zamanlar hâkimiyet altına alınmış halkların meşru olarak yaşayabilme-

17 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 146, 110 numaralı telgraf, FBK Dallemagne'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 26.7.1909, "27 Temmuz'da İzmir'de, Osmanlı millî bayramı".

18 a.y.

si olarak anlamak lâzım. Hatta Doktor Nazım Bey İmparatorluk topraklarında yaşayan Hristiyanlar hakkında ayrıntılı bir retorik eleştirisi kaleme almış, Müslümanları uzun uzun övdükten sonra Hristiyanların ayrıntılı, toplu bir portresini çizmişti. Onlara güven olmazdı, zayıftılar, Müslüman Osmanlıların kararlılığı onlarda yoktu, üstelik inandıkları şey yanlıştı [*sic*]. Müslüman Osmanlılardan başkası gerçek anlamda Batının muhatabı olamazdı. İmparatorluğun Osmanlılaştırılması görüntüsü altında yeni politika Türk olmayan toplulukların Türkleştirilmesine, İslamiyet'in yegâne ulusal din olarak resmileştirilmesine doğru kayıyordu. Doktor Nazım daha 1908 Eylülünde İslamiyet'i "Osmanlı'nın dini" olarak anıyordu. Nitekim devrim sürecindeki İmparatorluk'ta Hristiyanların konumunun ne kadar sallantıda olduğunu gözlemciler çok kısa sürede fark etmişlerdir.¹⁹

SEÇİMLER

Osmanlı anayasası iki aşamalı seçim öngörüyordu. Seçim sürecinin ilk aşamasında, sadece erkeklerin oy kullanacağı genel seçimlere gidilecekti. Rejimin hayata geçirmek istediği oylama sistemi, cemaat gerçeğinden ötürü, yani politik açıdan herkes aynı seviyede gelişmediği için Türklerin üstünlüğünü tehlikeye atabilirdi. Öte yandan, başta Müslümanlar olmak üzere toplum parlamenter yapılarla ilk defa karşı karşıya geliyordu. Sonuç olarak bir oylama sisteminde karar kılındı; seçimler iki dereceli olacaktı. Osmanlı vatandaşları her idari birimde büyük seçmenleri belirlemeye çağrıldı, onlar da daha sonra mebusları seçecekti. İttihat ve Terakki'nin desteklemediği adayların meclise girme şansı fiilen yok gibiydi.²⁰ Cemaatlerin temsilcilerinin sayısı, nüfuslarının ağırlığıyla orantılı olmayacaktı. Osmanlı halkı, en azından kâğıt üstünde büyük bir bütün halinde kaynaştırılmıştı, zira gayrimüslimler; İttihat ve Terakki ile gayrimüslim cemaatlerin

19 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 160 numaralı telgraf, a.g.b. Nazım Bey özellikle Osmanlı Ermeni dünyasının sistemli bir şekilde tahrip edilmesinde oynadığı aktif rolle öne çıkmıştır. 1908 yılında sarf ettiği sözlerde son derece samimidir.

20 AHMAD F., *The Young Turks, The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*. Oxford, 1969, s. 28: "[...] onun desteği olmadan sandalye kazanmak zordu." Türkçe baskı: *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986.

yetkili makamları, patrikhaneler ya da siyasi partiler arasındaki pazarlıklarla belirlenen rakamlar oranında temsil edilecekti. İttihat ve Terakki üstü kapalı olarak, temsil nispetinin belli bir asgarinin altına düşmemesi gerektiğini kabul ediyordu. Seçmenlerin birliğinin teoride kalmasının bir başka sebebi daha vardı. İttihat ve Terakki, gayrimüslimlerin Osmanlı Meclisi'nde Türk ve Müslüman üstünlüğünü zedeleyebilecek kadar sandalye edinmesine izin vermeyecekti. Seçim bölgelerinin sınırları, Hristiyanlara avantaj sağlayacak şekilde çizilmemişti. Rumlar kıyı şeridinde yoğundu. Ermeniler çoktan Kafkasya'dan gelen göçmenlerle ve Kürtlerle karışmıştı. Bu ilkelere ek olarak bir de, İttihat ve Terakki'nin Rumlar için ekümenik Patriklikle ve Ermeni partileriyle seçimler konusunda anlaşmaya varıp varamaması gibi bir mesele mevcuttu. Bu yolla en güçlü, en bağımsız şahısların saf dışı edilmiş olduğu düşünülebilir. Osmanlı seçimlerinin çerçevesi İttihat ve Terakki tarafından mili milimine belirlenmişti; Osmanlı topraklarının tamamında etkin bir faaliyet yürütebilecek, seçim sürecinde rol oynayabilecek tek yapı oydu.²¹

Halkın iradesinin önüne çıkarılan bütün engellere rağmen, ilk meşruti seçimlerin baş galibi Hristiyanlar oldu. Hristiyan ahalî bu tür yoklamaların getireceği kazanımların bilincindeydi, üstelik kendi kurumlarında zaten uygulanmakta olan bu yöntemlere yabancı da değildi. Demokratik yollardan İmparatorluk, Hristiyan bir kitlenin başa geçmesi riskiyle karşı karşıya kalmış durumdaydı.²² Bu olasılığı kabul edilemez olarak gören İttihat ve Terakki, büyük seçmenlerin seçimine müdahale etti. Parti demokrasiyi istiyordu, fakat belli bir ulusal çerçevede: Müslümanlığa, ama özellikle Türklüğe dayanacaktı bu. İttihat ve Terakki'nin seçimlere müdahalesi "toplumsal unsurların" politik olarak seviyelerinin bir olmadığı iddiasına dayanıyordu. 1908 yılında Müslümanlar meşruti düzene geçmeye

21 AHMAD F., a.g.e., s. 27: "Temmuz devriminden hemen sonra, komite hareketin terkipini anlatmak ve kendi adaylarının seçilmesini garantiye alacak teşkilâtlar kurdurmak üzere vilayetlere temsilciler yolladı."

22 AHMAD F., a.g.e., s. 28, seçim sonuçları bir tek Rumları memnun etmemiş gibi gösterir. Bununla birlikte Hüseyin Cahit YALÇIN'dan da şu alıntıyı yapar: "İttihat ve Terakki İstanbul'da seçimlere müdahale etmemiş olsa, oradan tek bir Türk mebusun çıkacağı bile şüpheliydi. [...] Rumlar çok iyi teşkilâtlanmıştı, ayrıca seçim meselesinde büyük tecrübe sahibiydiler."

ve seçilmişler tarafından temsil edilmeye en az hazır olanlardı, oysa devrim görünüşte onlar adına, onların çıkarı için yapılmıştı.²³ Müslüman ahalinin büyük çoğunluğu, düzenin değişmesinden ne kazançları olacağını kavrayamamış durumdaydı:

"[Komite üyeleri] hâlâ hatırı sayılır bir güce sahip olmalarını ve bütün memurlara söz geçirebilmelerini fırsat bilerek, keyfi bir kararla harekete geçip ilk seçimleri iptal ettiler, kendi çıkarlarına göre seçim bölgelerini böldüler, ayırdılar ya da birleştirdiler; Hristiyan unsuru da öyle bir ezdiler ki, artık Müslümanların şaşkınlığından istifade edip sayısal üstünlüklerine dayanarak, daha yüksek bir konuma erişmelerinin imkânsız hale gelmesi bir yana, hakları olan sandalye sayısını bile koruyamayacaklardı. Hristiyanların itirazları işe yaramadı; Jöntürklerin kibirli, tepeden bakan tavırlarından Türk'ün niyetinin efendi olarak, tartışmasız fatih olarak kalmak olduğunu, razı olacağı anlaşmayla yetinmek gerektiğini çabucak anladılar [...].

Jöntürklerin bu olaydaki sert ve adaletsiz tutumuna rağmen, iyi niyetle bir anlaşmaya varılsa son tahlilde bunun üzerine ileride bir uzlaşma inşa edilebilirdi. Fakat o zamanlar Jöntürklerin, eski düzeni savunan Türk klikten korkmalarına sebep kalmayınca nasıl ikiyüzlüce davrandıklarını, sözlerinde durmadıklarını, yaptıkları bütün anlaşmaları nasıl rezilce unutuverdiklerini size anlatmıştım."²⁴

İttihat ve Terakki'nin müdahalesi, demokrasiye inandıklarını söyleyenleri ne derece ciddiye almak gerektiğini ortaya koyuyor. Amaç demokratik bir rejim inşa etmekten çok, yeni kurumların çarklarında Türklerin ezici bir çoğunluğu ele geçirmesini sağlamaktı. İttihat ve Terakki demokrasinin tesis edilmesi yerine, Türk unsurun üstünlük kazanmasına öncelik tanımıştı. Bu dürüstlük sınavı, yeni Osmanlılık düşüncesini benimsemiş olan gayrimüslimlerin gözlerini açtı. Kurulacak yeni düzende dini ve milli grupların eşit hale getirilmesi fiilen reddedilmiş-

23 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 82, 192 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 7.10.1908, "Konsolos olarak yetki alanımda ruhi vaziyet".

24 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 26 numaralı telgraf, Fransa başkonsolosluğundan sorumlu orta elçi Blanc'dan Fransa Büyükelçisi'ne, 15.2.1909, "Müslüman ahali ve 'şeriat'".

ti; bu kısa vadede inşa edilecek devletin yapısını zedeleyebilirdi. Hıristiyan gazeteler, hatta Ekümenik Patriklik seçimlerdeki yolsuzlukları ifşa ettilerse de hiçbir sonuç alamadılar.²⁵ Fransa başkonsolosuna göre Jöntürk iktidarı, Müslüman ahaliye karşı da kaypak davranıyordu. İttihat ve Terakki "milli" iktidarı oturtabilmek için seçim mekanizmasını zorlamış, kayıtsız seçmeni harekete geçirebilmek için dini söylemi kullanmıştı. Ne var ki mükemmel olmasa da parlamenter bir sistem kurmak, değişmez birtakım yasaları esas alarak Osmanlı hukukunu tesis etmekle tam olarak aynı şey değildi; hatta ikisi taban tabana birbirine zıttı. Blanc nüfuzlu Türklerle olan ilişkilerine dayanarak, parlamenter sistemin Türk kültürüyle uyuşmadığı yolundaki iddiayı tekrar mercek altına alıyordu:

"Dolayısıyla iç kesimlerde yaşayan Müslüman topluluklar Osmanlı parlamentosunun tek işlevinin Sultan'ın ve kamusal güçlerin mutlak Şeriat hukukuna uymasını sağlamak, bu yasayı olduğu gibi tekrardan canlandırmak ve daha da katı kurallar getirmek olduğuna inanmış durumdaydılar [...].

Ne var ki konuştuğum kişiye bakılırsa şeriatın en ufak bir hakarete uğradığı, Müslümanların da o aldattıcı eşitlik bahanesi yüzünden akıllarına bile gelmeyen bir şeyi kavrayarak, artık fethedilmiş toprakların halklarının "efendileri" olarak kabul edilmeyeceklerinin, alt tarafı "gâvurlarla" eşit sayılacaklarının farkına vardıkları gün Müslümanlar kitle halinde öyle bir şiddetle ayaklanacak, Hıristiyanları bekleyen tehlikeler bir yana, milletvekilleri öyle bir öfkeyle karşı karşıya kalacak ki, dindaşlarının sopaları altında ölüp gitmemek için yabancı ülkelere sığınmaktan başka çareleri kalmayacak."²⁶

Blanc bu nüfuzlu beyefendinin söylediklerini onaylıyor, kendi de Türk halkında modernizasyonu tamamen engelleyen bir durağanlık olduğunu düşünüyordu. Bu esansiyalist görüş doğru çıkmamış, zira şeriat yeniden kurulmamış, tam aksine parlamenter pratikler gelişmişti. Buna karşılık, tam da daha o zamandan hissettiği gibi, başka etnik ya da dini gruplarla politik ilişkiler kurmaktaki zorluğa karşı radikal bir "çözüm" geliştirilmesi gerekecekti. Buna göre Öteki'yle ilişki ya-

25 BOURA, "Les elections...", a.g.m.

26 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 26 numaralı telgraf, a.g.b.

salaşmış ya da geleneksel bir üstünlük ilişkisi kurularak, hatta cemaatlerden geriye kalanları marjinalleştirerek değil, öteki'nin tamamen ortadan kaldırılmasıyla düzene sokulacaktı.

DEVİRİMCİ ÖZELLİKLER

Düzenin değişmesinin devrimci tarafları vardı. Mesele sadece 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin tekrar hayata geçirilmesi değildi, uzun soluklu bir çalışma söz konusuydu: "Komite kararlı bir şekilde hareket ediyor, iktidarın tamamını elinde tuttuğu için de diğerlerini korkutuyor."²⁷ Aktivistlerin kontrolü altındaki idare değişmekteydi: "Komite her yerde olduğu gibi burada da yüksek zevatın yaptıklarını denetliyor ve kendini kabul ettiriyor."²⁸ "Meşrutiyetin ilanından itibaren İzmir'e iki başlı bir iktidar hâkim olmuştu."²⁹ Vali, İttihat ve Terakki'ye boyun eğmeye mecbur kalmıştı. İdare, bu politik yapıya karşı koyacak imkânlara sahip değildi. İkinci Meşrutiyet'in ilk valisinin, kendi başına karar alma gücünü ve bağımsızlığını korumaya bile hevesi yoktu: "[Rauf Paşa] bütün işlerden elini eteğini çekmiş, vilayetinin idari olarak yıkılışını sıradan bir seyirci gibi seyrediyor."³⁰

Liberal bir vezir olan Kâmil Paşa'nın 1909 Şubat sonu-Mart başı gibi görevden azledilmesiyle komite daha da güçlendi. Yeni vezir Hüseyin Hilmi Paşa komitenin keyfine göre hareket ediyordu. İdari yapıların çoğu İttihat ve Terakki'nin kontrolü altına girdi; hatta fırka yargı kurumlarına hâkim olabilmek için de atağa kalktı: "Hâkimler birkaç hafta boyunca eski hatalarına, geçmişteki yozlaşmış alışkanlıklarına sırt çevirmiş gibi yaptıktan sonra arayı kapatmaktan, kaçır-dıkları parayı geri kazanmaktan başka şey düşünmez olmuşlardı [...]. Baskıcı ada-

27 AYE-1908 / 111, 3756 numaralı telgraf, Yunan BK Evyeniadis'den, 25.7.1908 ve 7.8.1908.

28 AYE-1908 / 111, 3566 numaralı telgraf, Yunan BK Evyeniadis'den Atina, Dışişleri Bakanlığı'na, 17.7.1908 ve 30.7.1908.

29 SKOPETEA E., *Şark'ın Garbı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Devrinden İmgeler*, Atina, 1992 (Yunanca), s. 166.

30 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 27, FBK Blanc'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na telgraf, 10.3.1909, "Yeni valinin gelişi, şu andaki vaziyet".

let sistemine gelince, en azından İzmir’de bu da tamamen fırkanın hâkimiyetine girmiş durumdaydı; fırka bir taraftan iç kesimlerdeki diğer kazaların mahkeme-lerini de ele geçirmeye çalışıyordu [...]”³¹ Blanc durumu abartmış da olabilir. Kısa süre sonra görevi değişecekti, bundan dolayı giderken içinde bulunduğu koşulları dramatize etmek istemiş olabilir. Fakat sonuç olarak İttihat ve Terakki’nin kapitülasyonları kaldırma niyetinin farkındaydı. Konsolosluğun yetki alanındaki şahısların bütün diğer Osmanlıların durumuna düşmesi ihtimali hoşuna gitmiyordu. Gönderdiği mektuplardaki üsluptan anlaşıldığına göre, söz konusu proje gerçekleşecek gibi görünüyordu artık.

Kimi toplumsal sınıflar rejim değişikliğiyle gelen özgürlüklerden yararlanarak siyasi arenada boy göstermeye başlamıştı. Devrim süreci yavaş işliyordu. 1908 Ağustosunda bölgede toplumsal karışıklıklar patlak verdi. Toplumun düzeni tehdit altındaydı. Grevler, Abdülhamid zamanında bu kadar serbestçe ifade edilemeyen toplumsal sorunları ortaya çıkarmıştı: "Grevler devam ediyor. İskele hamallarının, marangozların, vatmanların ve daha birtakım loncaların grevleri, işverenle işçinin anlaşmaya varmasıyla sona erdi. İplikçilerin ve kumaş boyacılarının greviyse tüm hızıyla sürüyor. Kasaba demiryolunda çalışan memurlarla işçilerin greve gitmesinin an meselesi olduğu söyleniyor, ardından da Aydın demiryolunda genel grev başlayacakmış.”³² Grevleri sadece Türk milli hareketinin bir parçası olarak düşünmemek gerek; gayrimüslimler grevlerde belirleyici bir rol oynamıştır.³³ Blanc’a göre grevcilerin çoğu, Türk olmayanların önderlik ettiği gayrimüslimlerdi. Öte yandan, Blanc’ın daha ziyade Osmanlı erkânıyla ilişkide olduğunu düşünürsek, değerlendirmeleri ne ölçüde gerçeğe dayanıyor olabilir?

"[Grevlerin] başında, bu çatışmalara bir çözüm yolu getirmeye hiç niyetli görünmeyen, aksine şahsi hırslarını tatmin için iyice uzasın diye uğraşan elebaşılardan var; böylece gelecekte kurulacak Osmanlı meclisinde, daha şimdiden çok re-

31 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 116, 32 numaralı telgraf, FBK Blanc’dan, Paris, Dışişleri Bakanlığı’na, 15.3.1909, "Küçük Asya’da vaziyet".

32 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 118 vd., 115 numaralı telgraf, FBK Blanc’dan Paris, Dışişleri Bakanlığı’na, 24.8.1908.

33 GEORGEON, *Aux origines du nationalisme turc : Yusuf Akçura (1876-1935)*, Paris, 1980.

vaçta olan mebusluk makamı için adaylıklarını garantilemiş olacaklar. Elebaşların çoğu, vakitlerini millete nutuk atıp bağıra çağıra kendi reklâmlarını yapmakla geçiren Rum reayadan gazeteciler.”³⁴

Blanc sürmekte olan hareketleri tam olarak çözememişti. Şehirdeki işçilerin maddi koşullarına üzülse de, çıkarlarını temsil ettiği tüccarlar için de kaygılanıyor, grevcileri müthiş sıkıntıların beklediğini düşünüyordu. Ticaretin en canlı olduğu yaz mevsiminde grevlerin giderek yayılmasından çok büyük endişe duyuyordu. 1908 Ekiminde hâlâ devam eden olayları şöyle yorumluyordu: “İzmir’de tam bir keşmekeş hâkim, vaziyetin tehlikesiz olduğu da söylenemez.”³⁵ Blanc genel lokavt uygulamaya karar vermiş olan Aydın Demiryolu Şirketi’nde İtalyan işçilerin oynadığı önemli role getiriyordu sözü. İşçilerin İtalyan olduğunu vurgulamasının sebebi, o dönemde İtalya ile Fransa arasında, eğitim ve dinin yanı sıra, ekonomik ve siyasi alanda da rekabetin hüküm sürmesi olabilir. Vali Rauf Bey’in emriyle harekete geçen ordu grevcilere müdahale ederken, başındaki Kafkas kökenli subay Eşref kalabalığın üzerine ateş açtırdı, başıboş dolaşan bir İtalyan öldü. Subay sonuç olarak Enver Bey’in araya girmesiyle ceza almadan kurtulmuştur.³⁶ Grevcilerin taleplerinden biri Osmanlıların işe alınması, İngiliz personelin işten çıkarılmasıydı.³⁷ Bu kime yarar sağladı? “Osmanlılaşmayı” nasıl yorumlamalıyız? Olayın her kahramanı buna farklı bir anlam yüklüyordu mutlaka. İttihat ve Terakki fırkasının grevlere verdiği destek, personelin Osmanlılardan seçilmesi meselesinin sonunun Türkleştirmeye gideceğini akla getiriyor. Fa-

34 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 118 vd., 115 numaralı telgraf, FBK Blanc’dan Paris, Dışişleri Bakanlığı’na, 24.8.1908.

35 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 82, a.g.b.

36 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 97, a.g.b.: “İzmir’deki son grevler sırasında sebepsiz yere askerlerine halkın üzerine ateş açtıran, sadece seyretmek için meydanda bulunan bir İtalyan’ı öldüren ve bu yüzden tutuklandığında bizzat hürriyet kahramanı Enver Bey tarafından affedilen de gene aynı subaydı.”

37 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 78, 129 numaralı telgraf, FBK Blanc’dan Paris, Dışişleri Bakanlığı’na, 2.10.1908, “İzmir’de grevler ve vaziyet”: “Çoğu İtalyan yirmi kadar işçinin önderlik ettiği grevciler şirketin müdürünün ve bütün İngiliz çalışanlarının gönderilmesi yolundaki taleplerini hararetle savunuyorlar.”

kat gayrimüslim işçilerin kesinlikle arzu etmediği bir ihtimaldi bu: "[...] 'İttihat ve Terakki Fırkası' grevcilere destek veriyor, şu anda İzmir'de bulunan, meşhur Kanun-ı Esasi kahramanı Enver Bey Aydın Şirketi'nin garına gidip askerlerle konuştu, işçi kardeşlerine ateş açtıkları için sitemde bulundu ve ateş emri veren subaya tenzil-i rütbe cezası verdi."³⁸

Batılılar iş başı yapılması için Vali Rauf Bey'e baskı yaparken greve destek vermek, göreve yeni atanmış olan valinin otoritesini sarsmak demektir. Nitekim onun koltuğuna hiçbiri görevde fazla uzun kalmayacak olan bir dizi vali oturacak, bu da Batılı konsoloslarda İttihat ve Terakki'nin şehirden elini çektiği izlenimini uyandıracaktı. Esasen fırka yabancı işletmelerdeki grevleri destekliyor, kamusal hizmetler söz konusu olduğunda ise baskı uyguluyordu. Genel olarak birkaç ay sonra tesis edilen özgürlükler kısıtlanacak, hatta masaya yatırılacaktı.³⁹ Grevler Hristiyanların başının altından çıkan olaylardı, maaşlı işe dünden razı olan, insanların çalışmaktan niye alıkonulduğunu da anlamayan Müslümanlar ise grevleri kınıyordu: "Zayıflıklarından dolayı ya da bir türlü harekete geçemeyerek, [yetkili merciler] durumun kötüye gitmesine ses çıkarmazlarsa piyasayı çökartecek, aynı zamanda Jöntürk fırkalarının en önemli dayanağı olan kırsal kesimde hoşnutsuzluk yaratacaklar."⁴⁰ Müslüman işçiler çoğu İtalyan olan grevdeki Hristiyan işçilerin işine taliptiler. İşçiyle işverenin karşı karşıya geldiği klasik tipte toplumsal çatışmaların, pek çok etnik grubun bir arada olduğu bir ortamda yeşermesi zordu. Milletlerden biri toplumsal ve ekonomik uzlaşmaya aykırı davranacak olursa, bir başkası onun yerini alabiliyordu, sözgelimi ulaşım teşebbüslerindeki modern işgücünün temel olarak Hristiyanlar tarafından sağlanması da bunu kolaylaştırıyordu. Kırsal kesimde bin bir zahmetle hayatını kazanan Müslümanlar onların yaptığı işlere gıptayla bakıyordu. Bu durum, gerçek anlamda toplumsal paylaşımlar üzerinde şekillenen Osmanlı hareketlerin aleyhineydi.

38 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 78, a.g.b.

39 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 116, 32 numaralı telgraf, FBK Paul Blanc'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 15.2.1909, "Küçük Asya'da vaziyet".

40 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 68, a.g.b.

JÖNTÜRK DEVRİMİ VE TÜRK OLMAYANLAR

İttihat ve Terakki ne Batıya, ne de kendi halkına bütün toplulukları kapsayan yeni bir Türkiye sunmak için herhangi bir çaba içindeydi. Ne var ki 1908 güzünde, bir gösteri boyunca sürebilen zorunlu bir uzlaşma sağlanmıştı bile, oysa Rumların gözü onlarca yıldır Yunanistan'daydı. Blanc, İttihat ve Terakki'nin 1908 Ekiminde düzenlediği, çeşitli okullardan çocukların katıldığı bir gösterinin bıraktığı "uyuşturucu etki"den bahseder.⁴¹ Kilikya'da, 14 Nisan 1909'da başlayan Ermeni kıyımının haberi İzmir'e ulaşmıştı.⁴² Telgraf ağı olup bitenleri çabucak dört bir tarafa ulaştırmıştı. Yaklaşık 30.000 kişinin öldüğü, 10.000 çocuğun yetim kaldığı yavaş yavaş duyulmaktaydı. İzmir'de öyle şeyler olmamıştı. Bununla birlikte endişeye kapılan Hristiyanlar "şehirdeki cebecilerden epey bir silah aldılar."⁴³ İttihat ve Terakki'nin 1908 Temmuzundaki, koca imparatorluğu coşkuya boğmuş olan cömert beyanları bir yana, iktidardaki icraatları bambaşka amaçları akla getiriyordu; zira anlaşıldığı kadarıyla katliamlar onların başının altından çıkmıştı, iddia edildiği üzere Abdülhamid yanlılarının bir tepkisi değildi bu. Bununla birlikte imparatorluğa sadık bir millet olarak hareket etmekten vazgeçmeyen Ermeniler, Sultan tahttan indirilirken açıkça bayram ettiler: "Hemen hemen bütün Ermeniler bayrak asmış [...]."⁴⁴ Ermenilerin Abdülhamid devrinde ne acılar çektiğini herkes biliyordu. Batılı konsolosların neden bahsettiklerini daha fazla açıklamalarına gerek yoktu. İzmir cemaatinin başına bir şey gelmediyse de, onlar da bir kez daha başka yerlerdeki Ermenilerin ıstırabının farkına varmış, içlerinden pek çok kişi uzaklarda da olsalar, aynı milletin fertleriyle dayanışma içinde hissetmişti kendilerini.

41 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 90, 147 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 29.10.1908, "Küçük Asya'da vaziyet".

42 KEVORKIAN R., "Les massacres de Cilicie d'avril 1909", *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, c.III, özel sayı, *La Cilicie (1909-1921). des massacres d'Adana au mandat français*, s. 7-141, 1999.

43 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 132, 43 numaralı telgraf, V. Carlier'den Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 15.3.1909, "İzmir'de vaziyet".

44 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 133, 45 numaralı telgraf, V. Carlier'den Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 29.4.1909, "İzmir'de vaziyet, yeni sultanın cülusu".

İzmirli Ermenilerin kolektif etkinlikleri, Ermeni monografilerinde öne çıkarılan hayırseverlikle sınırlı değildi. Ermeniler kaygılarını açıkça dile getirmekteydiler. 1912 Eylülünde liberal Osmanlılar İstanbul'da iktidarı ele aldığı zaman, yaklaşık 1.500 Ermeni altı doğu vilayetindeki durumu protesto edecekti, ki Avusturya-Macaristan konsolosunun Ermeni vilayetleri diye andığı yerlerdi bunlar. Kürtlerin hoyratlığı, ciddi noktalara varan yağmacılıkları ve yetkili mercilerin aymazlığı göstericileri ayağa kaldırmıştı. Birtakım protesto metinleri kaleme alarak telgrafla sadrazam Kâmil Paşa'ya, Harbiye Nazırı'na, Dahiliye Nazırı'na ve Şeyhülislam'a, ayrıca İzmir valisi Reşid Bey'e gönderdiler.⁴⁵ Bazı kaygılar olsa da meşrutiyetin temel unsurları hâlâ değişmemişti. Taşnaksutyun'un yönetici kadrosundan Agnuni gibi önde gelen Ermeni liderlerden İzmir'i ziyaret edenler oldu.⁴⁶ Agnuni ziyareti sırasında, 1913 Ağustosunda Avusturya-Macaristan konsolosuyla görüşürken lâfını hiç sakınmayacak, meşruti rejimin Osmanlı Ermenilerini hayal kırıklığına uğrattığını açıkça söyleyecekti. Taşnaksutyun'un dışındaki çevrelerde son derece yaygın bir görüştü bu: "Bu memlekette, sırf Kanun-ı Esasi ilan edildi diye Osmanlı halkının umumi zihinsel yapısının değişeceğine inanmak saflık olur, yani Hristiyanlar Müslümanlarla eşit sayılamaz, söz sahibi olanlar yalnız Müslümanlardır."⁴⁷

Türk milliyetçiliği yoktan var edilmiş bir olgu değildi, Müslümanlardaki kolektif kimlik duygusundan farklı olmakla birlikte onun bir uzantısıydı da.⁴⁸ "Müslüman milliyetçiliği" söylemi Türk milliyetçiliğini yaratmak için kullanılmıştı; tarihin bu iki uğraşı birbirinin devamıydı. Fransa konsolosuna bakılacak olursa, gay-

45 HHStA-K-405, İzmir'den, Avusturya-Macaristan başkonsolosu Merle'den, Avusturya-Macaristan büyükelçisi Margrave Johann von Pallavicini'ye telgraf, 10.9.1912, "Ermenilerin gösterileri".

46 HHStA-K-405, İzmir'den, Avusturya Macaristan başkonsolosu Stumvoll'den Avusturya-Macaristan büyükelçisi Margrave Johann von Pallavicini'ye telgraf, 16.8.1913, "Ermeni partisi önderlerinden Agnuni'yle yapılan görüşmeye dair".

47 Osmanlı Ermenisi edebiyatçı ve politikacı Krikor Zohrab'ın beyanı, aktaran KEVORKIAN ve PA-BOUDJIAN, a.g.e., s. 32. DAVISON da (a.g.e.), İmparatorluk'ta reform sürecini frenleyen, Müslümanların gayrimüslimlere karşı daimi temsilleri hakkında başka terimlerle aynı şeyi söylüyor.

48 İki terim arasında, laik olmakla birlikte, gayrimüslim nüfusun toplam nüfusun yüzde birinin altına düşürüldüğü bir cumhuriyette hâlâ sıkı bağlar var.

rimüslimlere karşı besledikleri düşmanca hisler bakımından Yaşlı-Türklerle Jön-türkler arasında bir fark yoktu.⁴⁹ Devam etmekte olan ideolojik değişimler, memleketteki gayrimüslimlerin, gayrı Türklerin belirsiz durumunda bir fark yaratmıyordu.⁵⁰ Sonuç olarak Hristiyanların İttihat ve Terakki'yle işbirliğini sürdürmesi imkânsızdı. Gelecekte belli bir programa bağlı olarak Türkleştirme politikasının ilan edileceği açıktı. Bunları ciddiye almak gerekli miydi?⁵¹ Blanc karamsar davranmış olabilir. Ona kalırsa Kuran, bütün yakınlaşmaların önünde bir engeldi. Farklı insanların ortak bir hayat sürmeleri meselesinde de mülkiyet konusu karanlıktı. Cemaatlerin arasında gerginliğin elle tutulur hale geldiğinden bahsedilen mektuplar, cemaatlerin birbirlerine ne kadar şüpheyle yaklaştıklarını ve Osmanlı toplumunun bağlarını zayıflatan dedikoduları göz önüne serer. İzmir yakınlarında bile olaylar patlak veriyordu artık; üstelik anlaşılan gayet sudan sebeplerle. Sözgelimi 1909 yılının ocak ayında, siyasi düzenin yeniden tanımlandığı o dönemin en büyük meşgalesi olan kimlik kavgalarının merkezinde serpuşlar vardı. Fakat Tanzimat'la gelen fesi, Avusturya-Macaristan malı olduğunu düşündüğümüzde gene de milli Osmanlı serpuşu sayabilir miyiz?

"[Sevdiköy'de] millet ana meydanda toplanmış cambaz seyrederken, çocuğun biri seyircilerden birinin kafasından düşmüş olan bir fesi ayağıyla itiverdi.

O sırada orada bulunan bir jandarma çocuğu hırpalayıp götürmeye kalkınca, seyircilerden biri eften püften bir şaka için bu kadar sertliğe lüzum yok, diye karşı çıktı. — kaldı ki daha birkaç hafta önce, Müslüman güruhun İzmir rıhtımında gelip geçen bütün feslilerin peşine takıldığını hatırlatsa yeri vardı, onlar fesleri yırtarken ya da denize atarken, İzmir zabitanı da bu hoyrat oyunu hoşgörülle seyretmişti."⁵²

49 AMAEF-CPC-NS-69-dosya 97, a.g.b.

50 AMAEF-AT-CES-1906-19116, 177 numaralı telgraf, a.g.b.

51 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 148, 114 numaralı telgraf, Dallemagne'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 31.7.1909, "Midilli'de 23 Temmuz bayramı".

52 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 95, 5 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 25.1.1909, "Sevdiköy'de kanlı çatışma, Rum unsurla Müslüman unsur arasında zıtlık".

Jandarma Sevdiköy'de kalabalığın üzerine ateş açtı; kimi Müslüman köylüler jandarmayla birlik olmaya niyetlendi. O civardaki Gerece köyü Hristiyanların yaşadığı köye saldırmaya kalktı. Diplomatik mektuplarda genel olarak mantıklı davrandıkları görülen nüfuzlu Müslümanlar galeyana gelmiş olan kalabalığı durdurdular. İzmir civarında kasıtlı saldırılar meydana gelirken, Rumlar gelecekte ümidi kesmişti.⁵³ Bu arada büyük olasılıkla Rum milletinden olan Sevdiköylü meraklıların kaba davranan jandarmaya müdahale etmekten çekinmediklerine de mim koyalım; o civardaki güç ilişkilerini açığa vuran bir şey bu. İzmir polisi ise Blanc'ın deyimiyle "Müslüman ajanların" feshlerinin peşine düşmesine ses çıkarmıyordu; rıhtımdaki feshlerinin çoğu büyük olasılıkla gayrimüslimdi. Bu iki durum, kamusal gücün toplumsal alanda tarafsız hareket etmediğini, aşırılığa kaçmak pahasına Osmanlı milletine, hatta daha o zamandan Türk milletine bağlılığı ifade eden sembolleri korumaya önem verdiğini ortaya koyuyor. Osmanlı milletine bağlı olmak ise, milletin bütün mensupları için aynı anlama gelmiyordu!

1908'de tek taraflı olarak Enosis'in ilân edilmesiyle birlikte Girit meselesi tekrar ön plana çıkınca Müslümanlar gerek Osmanlı Rumlarına, gerekse Yunanistan Krallığı'ndaki Yunanlılara karşı birleştiler. Fransa konsolosuna Adalya'dan (Antalya) kaygı verici haberler geliyordu. Siyasi kaynaşma, cami avlularında düzenlenen mitingler gibi modern formlarda ifadesini buluyordu. Boykotçular iki taraf arasında fark gözetmiyordu. Türkler Rum komşularına açıkça meydan okumaya başlamıştı. Antalya'daki Fransız konsolosluk ajanına göre boykot İttihat ve Terakki Fırkası'nın işiydi.⁵⁴

53 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 97, 11 numaralı telgraf, FBK Blanc'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 3.2.1909, "Türklerle Rumlar arasında öfke".

54 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 155, 133 numaralı telgraf, Dallemagne'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 17.8.1909, "Adalya'da vaziyet".

YENİDEN CANLANDIRILAN "OSMANLILIK"IN TAMAMEN REDDİ VE GÂVUR İZMİR'İN YAKLAŞAN SONU

TÜRK MİLLETİNİN EDİNDİĞİ SOMUT TECRÜBE

Bütün İmparatorluğa yayılan boykotlar örgütlenirken, belli bir toprağa sahip bir "vatan" haline gelmekte olan memleketteki eylemler arasında da eşgüdüm sağlanmış oldu. Türk tarihinde, birtakım ideolojik zorluklar barındıran yeni bir süreçti bu.¹ Meşrutî dönem boyunca arka arkaya pek çok boykot oldu. Bunlardan birincisi 1908'de Avusturya-Macaristan'a karşı, iki ülkeyi barındıran bu imparatorluğun, Berlin Kongresi'nden beri hâkimiyeti altında bulundurduğu Bosna-Hersek'i ilhak etmesi üzerine yapıldı. İkinci boykotun hedefi Yunanistan, amaçsa gene 1908'de tek taraflı bir kararla Girit'le Yunan Krallığı'nın birleşmesini protesto etmekte. 1911'de, Trablusgarp savaşının ve On İki Ada'nın işgalinin ardından İtalya'yı hedef alan üçüncü boykot, İtalya'yla ilişkilerin normale döndüğü 1912'ye kadar sürdü; İmparatorluk ise o sırada Balkanlar'da saldırıya uğramış durumdaydı. Nihayet 1913'te Balkan savaşlarından ve Osmanlı İmparatorluğu'nun itirazına rağmen Ege Adaları'nın işgalinden sonra Yunanistan'ın ürünleri, ama en önemlisi gemileri boykot edilecekti. 1908'den Birinci Dünya Savaşı'na kadar, alttan alta da olsa bu böyle devam etti. Boykotlar İmparatorluğun en önde gelen limanı olan İzmir'e büyük darbe indirmişti: "Avusturya mallarına karşı boykot giderek yayılıyor; insanlar şu anda bir Lloyd gemisinin limana yanaşmasını engellemeye çalışıyor."² Avusturya boykotu amacına ulaşmıştı, zira krizin daha çabuk aşılmasını sağladı, tabii Bosna-Hersek İmparatorluğa geri dön-

1 COPEAUX E., *Espaces et temps de la nation turque*. Paris, CNRS Editions, Méditerranée, 1997, s. 287: "Toprağı temel alan bir kimlik söylemi geliştirmek [...] zor. Bunun için tarih kurgusunun Anadolu'nun bütün geçmişini göz önüne alması gerekiyor ki, durum böyle değil..."

2 AMAEF-CPC-NS-69, dosya 87, 23 numaralı telgraf, Blanc'dan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 16.10.1908.

medi, fakat Osmanlı tazminat hakkı elde etti.³ Elde edilen sonucun ötesinde, o an olmasa da o topraklarda yaşayan Türklere yalnız olmadıklarını hissettirmek önemliydi. Bu güç gösterileri, Batının yarı sömürgesi konumunda olmaktan duyulan rahatsızlığı gösteriyordu. İtalya'ya karşı boykotun yanı sıra İtalyan uyruk- luların kapitülasyonlardan gelen güvenceleri de ellerinden alındı. Kapitülasyon- ların kaldırılması siyasi hayatın bir *leitmotiv*'iydi; her fırsatta tekrar gündeme getirilmekteydi bu. Üstelik başka ülkelerle yaşanan bu gerilimler toplumu ve İm- paratorluğun ekonomisini de etkiliyordu, zira boykot edilen ülkelerin çoğunun Osmanlı topraklarına yerleşmiş kolonileri vardı, ayrıca bazıları da Osmanlı teba- asından kimi insanları himayelerine aldıkları iddiasındaydı. Dolayısıyla Yunanis- tan boykotu sadece İmparatorluk bünyesindeki Yunan vatandaşlarının değil, sık sık Krallığa duydukları yakınlığı vurgulayan Rumların da maddi durumunu sars- maktaydı. İttihat ve Terakki boykota karşı çıkan valileri, iyi bir idareci olup ol- mamalarına ya da siyasi itibarlarına bakmadan görevden alıyordu.⁴ Ekonomi, milli görüş çerçevesinde ele alınıyordu.⁵ Topluluklar kitlesel olarak siyasi haya- ta girmektedir. Siyasi alana karşı değişen tavrın yegâne tezahürü boykotlar de- ğildi; Ortodokslar Konak'a karşı kitlesel gösterilere başlamışlardı bile. Osman- lı'nın bünyesindeki topluluklar arka arkaya, farklı yollardan siyasi olarak moder- nize oluyordu. Siyasi tatminsizliklerini bazen aynı –kitlesel gösterilerle–, bazen de özgün yollarla –Yunan gemilerinin ve mallarının boykot edilmesi– dile getir- mekteydiler.

- 3 AHMAD F., a.g.e., s. 162: "Halk bir kez organize olduğunda, Avusturya mallarının boykotundaki gibi, çok etkiliydi ve insanlar Yunanistan ve İtalya'ya karşı da aynı şekilde kullanıldılar."
- 4 AMAEF-CPC-NS-69, forma 155, 145 numaralı telgraf, Fransa konsolosluğu maslahatgüzarı Dalle- magne tarafından İzmir'den, Paris'e, Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiş, 6.9.1909, "Yeni vali Mah- mud Muhtar Bey'in gelişi": "Kesinlikle hak etmediği ters tepkilerden son derece müteessir olmuş olan Kâzım Paşa, halefi gelene kadar işleri yürütmeye bile gönüllü değildi, esasen tepkiler de Yu- nan boykotunu durdurmak için gösterdiği çabalardan kaynaklanıyordu, zira kendisi boykot sürer- se memleketin çökeceğinin gayet farkında olduğu için bunu hiç tasvip etmemekteydi."
- 5 GEORGE LIN, "Boycottage des non-musulmans à Smyrne et dans le vilayet d'Aydın, d'après les archives diplomatiques", s. 7-22, *Revue du monde arménien moderne et contemporain*, c. IV, Paris, 1998.

Blanc'a göre ikinci meclis deneyimi içinden çıkılmaz bir çelişkiydi. Jöntürklerin projesi, Müslümanların toplumsal olarak Hristiyanlardan daha az gelişmiş olmaları engeline çarpmıştı. Milli projeyle demokrasi projesi birbiriyle çatışyordu. Batılılar ve Yunanlılar diplomatik yazışmalarında uzun zamandır Osmanlı İmparatorluğu'na son derece doğal bir şekilde "Türkiye" diyorlardı, oysa nüfusun sayısı kabarık bileşenleri, aynı uzamda kendi milliyetçiliklerini geliştirmektedirler. İdeolojik durum o devirde yaşayan herkes için karışık. Prens Sabahattin'in şahsında somutlaştırdığı, liberal denen projeleri nereye koymalı? İmparatorluk halkları birleştiren bir federasyona doğru evrilebilir miydi? "Halkların kendi kaderlerini tayin hakkı" ya da "ulusal kimlikler" olaylarda değilse bile zihinlerde iyice oturmuşken, 1908 yılında artık her şey için çok geç değil miydi?

İttihat ve Terakki, Müslüman Türk kültürüyle pek bağdaşmamasına rağmen pozitivistlerin materyalizmini benimsemişti.⁶ İzmirli Müslümanlarla daha doğudaki şehirlerde yaşayanlar arasında bir fark vardı elbette. Müslümanlarla gayrimüslimlerin hukuken eşit olmasına Konya'da hiç sıcak bakılmıyordu.⁷ Fakat İttihat ve Terakki, ne İzmir'de ne de herhangi başka bir yerde homojen bir politik söyleme sahip değildi. Söylemin ayan beyan ortada olan çelişkileri sayesinde toplumun farklı katmanlarına seslenebiliyor, ideolojisinin şu ya da bu bileşenini öne çıkarabiliyordu. İttihat ve Terakki için, demokrasiye ne kadar uygun olduğu tartışmalı olsa da düzenli olarak seçimlerin düzenlendiği, teorik olarak İmparatorluğun iplerini elinden kaçırabileceği bir ortamda farklı gruplarla iletişim

6 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 37, 14 numaralı telgraf, FBK maslahatgüzarı Thierry de Witasse'tan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 22.4.1911. "İzmir'de gizli cemiyetler", gizli.

7 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 175 numaralı telgraf, a.g.b.: "Bundan birkaç hafta evvel İzmir komitesi Konya vilayetindeki zihniyetten dolayı eni konu endişeliydi. Bu vilayetteki Müslümanlar gayet gerici, fanatik insanlardır ve ilk anda fatihlerinin soyunun üstünlüğünü bir kalemde silmeye, temellerini ırkların ve dinlerin eşitliği prensibi üzerine oturtmaya heveslenen bir rejimin getirilerini beğenmiş gibi görünmüyorlardı. Neticede bu inatçı vilayete temsilciler gönderildi, bunlar için doğrusunu telkin ettiler, bana söylediklerine göre başarılı da olmuşlar. Sonuç olarak geri adım atmaz görünen memurların otoritesini sifıra indirmeyi, askerlerle muvazzafların emniyetini kazanmayı becermişler. Bütün endişeyi bir kenara bırakmak için bu kadarı fazla bile, zira nüfusun azamisi, Küçük Asya'nın kim onlara boyunduruk vurmuşsa onun gösterdiği yolda fazla tartışmadan yürüyen koyun cinsine mensup."

kurabilmek önemliydi. Dolayısıyla gayrimüslim topluluklara karşı meselenin demokratik, ilerici yönleri öne çıkarılmalıydı. İçinden çıktığı aydın, modernist üst tabaka hariç Müslüman nüfusun içinden, ideolojik evreni hâlâ teokrasiyle çizilen insanları yeni rejime bağlamak gerekliydi.⁸ İttihat ve Terakki'nin söyleminin en güçlü yanı her duruma uyarlanabilir olması, iç çelişkilerinin de pek önemsenmemesi idi. Söylemin pek çok farklı yüzüne karşı, tarihçi İttihat ve Terakki'nin hayata geçirdiği somut tedbirleri ortaya koyabilir ve 1908'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda fiilen iktidarı elinde tutan hareketin gerçek eylemlerine eşlik eden söylemlerle dile getirilenlerin etkisi arasındaki farkı tespit edebilir.

İzmir'deki Türk nüfus, başta İttihat ve Terakki'ye bağlı çok sayıda boykot komitesi, İzmir'deki Şehir Kulübü ve Türklere dağıtılan el ilânları gibi modern yöntemlerle hareket ediyordu;⁹ o uyuşuk Doğu imgesiyle hiç ilgisi olmayan siyaset yollarıydı bunlar.¹⁰ Yasallık ve yasadışılık ya da resmi eylemlerle kendiliğinden patlak verenler arasındaki sınırlar net değildi. İktidar güç gösterilerini destekliyordu, fakat başka devletler karşı çıkınca temkinli bir dil kullanıyordu.¹¹ Türkler adına, özellikle Rumlara karşı açık bir şiddet uygulanıyor, şiddet olayları da ulusal bağ yaratıyordu.¹² Ortak eylem, birliğin temelini güçlendiriyordu. Şiddet olaylarına İzmir'in dışında sık sık rastlanıyor, ama şehrin içinde de eksik olmu-

8 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 26 numaralı telgraf, a.g.b.: "Daha raporumu yeni bitirmiştik ki, Stamboul'un 12 Şubat nüshasına göz gezdirirken şu habere rastladım: 'Konya, 8 Şubat 1909. Son olarak yaklaşık 10.000 kadar Müslüman din adamı Aziziye Camii'nde toplandı ve namazdan sonra uzun bir toplantı yaparak, Meclis'e adli kanunun yerine Şariat'ı yürürlüğe sokmalarını teklif etmeye karar verdiler. Hükümete hitaben bir dilekçeye imza atıldı.'"

9 "Hayali cemaat" burada kısmen yaşanan bir cemaat haline geliyor. Sınıflamalar Anderson'dan alınmıştır.

10 AHMAD F., a.g.e., s. 162: "Komite İmparatorlukta kitle desteği olan ve günün politikalarını halk temelinde saptayan ilk politik örgüttü."

11 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 127, 16 numaralı telgraf, FBK Colomiès'ten Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 3.3.1914, "Boykotlara dair".

12 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 167, 23 numaralı telgraf, FBK Colomiès'ten Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 21.3.1914. "Sarıköylü bir Osmanlı Rum'unun idama mahkum edilmesi, Hristiyan unsurda heyecan".

yordu. İmparatorluğun tamamına yayılan hareketler, modern Türk ulusunun üyelerinin tarihi aynı anda yaşamasını sağlıyordu.¹³ Küçük Asya'nın batı kesiminde, kuzeyde Edremit'in güneyinde, Burdur'a kadar her yerde 1914 yılında, Rumların ekonomik faaliyetleri boykot edildi.¹⁴

İttihat ve Terakki gözünü eğitim kurumlarına dikmişti.¹⁵ İmparatorluğun bünyesinde meydana gelen diğer milliyetçi hareketlerde olduğu gibi modern Türk okuluna da, yepyeni, genç ve modern bir ulusun kaynaştığı bir pota olmak gibi önemli bir rol yüklenmişti. İttihat ve Terakki öğrenci kitlesini kullanarak, cezalandırılması daha zor eylem yolları yaratıyordu. Türk milliyetçiliğinin farklı yüzleri vardı. Bir taraftan siyasi aygıtın ve milliyetçi söyleminin modernliği göze çarpıyor, fakat öbür taraftan da, en azından kısa vadeli olarak geleneksel yöntem ve kurumlar yeni baştan ele alınıyordu. Sözelimi din adamları İslamiyet adına, Hristiyanları boykot etme çağrısında bulunabiliyorlardı. Sembolik bir tavır olarak, Gâvur İzmir'de haftanın günlerinin kullanımı İslamiyet'e uygun hale getirilmeye çalışıldı; mesele hafta tatilinin pazardan cumaya alınmasıydı.¹⁶ Bunu yapanların hedefi, şehrin zamanını sahiplenmekti. Bu gayet düşmanca bir tavırdı, çünkü İzmir'de halkın büyük çoğunluğu pazar tatiline önem verirdi. İttihat ve Terakki'nin arzusu, Müslüman nüfusu mümkün olduğu kadar tek bir bütün haline getirmekti. Sözelimi Balkan savaşlarından sonra Küçük Asya'da kalmış olan Arnavutlar, Türklerle aynı kurallara bağlıydılar.¹⁷ Onlara da nüfus cüzdanı verilir, bu kimlik belgesi sayesinde İmparatorluğun kalan Müslüman tebaasından, yani Türklerden hiçbir farkları kalmazdı.

13 AHMAD, a.g.e., s. 162: "Yığınları harekete geçirme fikri imparatorluğun politikası için bir devrimdi."

14 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 127, a.g.b.

15 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 168, 24 numaralı telgraf, FBK Colomiès'ten Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 23.3.1914, "Vilayette emniyetsizlik ve boykot".

16 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 186, 52 numaralı telgraf, FBK Colomiès'ten Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 6.6.1914, "Yetkili makamların cumayı tatil ilan etme teşebbüsü."

17 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 87, 1 numaralı telgraf, FBK Colomiès'ten Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 8.1.1914, "Siyasi vaziyet".

OSMANLI MODERNLEŞMESİ VE RUMLAR

Dünya savaşından hemen önce seçimler sıklaşmıştı. Ne var ki bu ülkenin demokratikleştiğini değil hep aynı kaldığını, yasama erkinin, yavaş yavaş İttihat ve Terakki'nin tekeline aldığı yürütme erkinin hükmünde olduğunu ortaya koyuyordu. Osmanlı meclisinde ilk seçim 1908'de yapıldı. Oy sistemi, her cemaatin orantılı olarak temsil edilmesi ilkesine uygun değildi. 1912 seçimleri Türk tarih-yazımında "sopalı seçimler" diye geçer. İngiltere'nin Manastır-Bitola konsolosunun değerlendirmesini genelleştirebiliriz: "[seçimlerin] sonuçlarını garantiye almak için bütün yasal ve yasadışı yöntemlerin seferber edildiğini söylememe gerek yok."¹⁸ 1912'de İttihat ve Terakki tamamen denetimi altında olan bir meclisin seçilmesini sağladıysa da, subayların baskısından ötürü 1912 Ağustosunda iktidardan düştü, meclis de aynı tarihte dağıtıldı. Yeni meclis İttihat ve Terakki'nin 1913 yılının ocak ayında iktidarı tekrar ele geçirmesinin, hazıranda da zorbalığa dayalı bir rejim tesis etmesinin ardından, aynı yılın sonlarında seçilebildi. 1913 seçimlerine katılan tek parti İttihat ve Terakki'ydi. 30 Ekim 1913'te Ermeniler, İmparatorluk topraklarındaki Ermenilerin nüfusunu öne sürerek meclisten yirmi sandalye talep ettiler; Ermeni nüfusunu iki milyon olarak tahmin ediyorlardı. Rumlar da benzer bir maruzatta bulundular, ne var ki Bâb-ı Âli bunları reddetti.¹⁹ Osmanlı mebusları kendi milletlerini değil, topyekun Osmanlı ulusunun temsil edeceklerdi. Tabii bu noktada, bu evrenselci yaklaşımın sırf Türk ulusunun çıkarları için mi kullanıldığı sorusu akla gelebilir.

1908'de İzmir mebusu vali yardımcısı A. Yorgancıoğlu'ydu. 1910 yılında kendisi Meclis-i Ayan üyesi olunca, yeğeni Emmanuil Emmanuilidis de, onun yerine mebus koltuğuna oturdu. Şehir üç yasama döneminde Osmanlı meclisine bir de Yahudi mebus gönderdi.²⁰ 1912'de İzmir'i daha önce memleketi Siyas'tan mebus

18 FO371/1495/3463, Morgan'dan Lowther'e, Manastır-Bitola, 18.5.12, Lowther'in Grey'e eki, 435 numara göz önüne alınmıştır, İstanbul, 24.5.12, aktaran AHMAD F., a.g.e., s. 104.

19 AHMAD, a.g.e., s. 144-145.

20 TRIETSCH D., "Les Juifs de Turquie", *Länder und Völker der Türkei. Schriften des Deutschen Vorderasienkomitees*, n. 8, Leipzig, 1915, s. 23: "Yeni rejim de Yahudilerin haklarına hürmet ediyor, bütün diğer memleketlerde halkın temsilcilerinin fiiliyatta yaptığından çok daha fazla."

seçilmiş olan, Atina Üniversitesi Tarih Bölümü'nde kürsü sahibi Pavlos Karolidis ile Emmanuil Emmanuilidis temsil ediyordu.²¹ 1912'de İttihat ve Terakki'nin iktidarı bırakmasına fazla sevinenlerin hepsi bertaraf edilecekti. Karolidis Yunanistan'a çekildi. 1914'te İzmir, tüccar S. Simeonoğlu'nu, mühendis E. Mimaroglu'nu ve savaş sırasında İmparatorluk'tan ayrılmayacak olan Emmanuil Emmanuilidis'i mebus çıkardı. 1913'ten sonra Rumların devletleriyle olan siyasi ilişkilerinin amansızca gevşediğini söyleyebiliriz.²² 1914'ten 1918'e dek Osmanlı meclisinin normal faaliyetleri askıda kaldı. Rum mebuslar Rum gençlerinin amele taburlarına alınmasına engel olamadılar. Buna karşılık Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, Osmanlı meclisi lağvedilene kadar Hristiyan mebuslar söz hakkına tekrar kavuşarak, savaş sırasında kendi milletlerinden insanlara rêva görülen tavrı gündeme getirdiler.²³ Osmanlı meclisinin o dönemde, seferberlik kapsamında Rumların sürülmesini, tehcir edilmesini, yok edilmesini, ya da 1915'ten itibaren Osmanlı Ermenilerinin planlı bir şekilde ortadan kaldırılmasını hasır altı edebilecek durumu kalmamıştı.

İttihat ve Terakki'nin nüfuzlu azalarından olan Doktor Nazım İzmir'de faaliyetlerini sürdürmekteydi. 1914'te, Rum-Osmanlı mebusların kırsal kesimde göçü teşvik için güvensizliğin kasten tırmandırıldığı yolundaki şikâyetleri üzerine, o sıralar Dahiliye Nazırı olan Talat Bey Sadrazam Said Halim Paşa tarafından İzmir bölgesini teftişe ve asayişe sağlamaya gönderildi. Talat Bey görev dönüşü Meclis kürsüsünde Urla'nın tam bir Rum şehrine benzediğine dikkat çekiyordu. Daha savaşın öncesinde de, Rumların Küçük Asya'daki varlığına yönelik tehditler havada uçuşuyordu.²⁴ Bununla birlikte bölgedeki Rumlar birtakım sıkıntılar

21 Karolidis'in Osmanlı "tabiyeti" tartışma konusu olmuştu, zira kendisi aynı zamanda Yunan Kralı'ğının vatandaşıydı.

22 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 20 numaralı telgraf, FBK Colomiers'ten Fransa maslahatgüzarı Boppe'a, 28.1.1914, "Ortodokslara yönelik baskı".

23 *Les Persécutions antihelléniques en Turquie depuis le début de la guerre européenne, d'après les rapports officiels des agents diplomatiques et consulaires*, Paris, 1918.

24 EMMANOULIDIS E., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Seneleri*, Atina, 1924 (Yunanca), s. 311: "[Talat Bey] Urla'ya lâfi getirdi; 'pek latif şehir, dedi, Yunanistan'ın Asya'daki bir parçası', İzmir Körfezi'ndeki gelişkin Rum kasabası hakkında kasıtlı bir dokundurma seziliyordu bu sözlerde."

çekse de İzmir şehrinin genel çehresi Rum'du ve bu 1912'de Yunanistan'a geçmiş olan Selânik'ten gelme, İttihatçı vali Rahmi Bey'in yüreğini yakıyordu.

Balkan savaşları biterken, İzmir'in Osmanlı bünyesindeki coğrafi konumu alabildiğine değişmişti. İzmir, Ege Adaları kimine göre Yunan Krallığı'na bağlanalı, kimine göre Yunan işgaline uğrayalı beri bir sınır şehri haline gelmişti. Türkiye'nin Avrupa'daki toprakları İkinci Balkan Savaşı sırasında Bulgaristan'dan geri alınmış olan Doğu Trakya'yla sınırlıydı artık; İkinci Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlı'nın lehine birtakım anlaşmalar yapılmıştır. İmparatorluğun ilk başkentlerinden biri olan Edirne de bu esnada tekrar ülkeye katılmıştır. Yabancı işgaline uğrama korkusu, İzmir'deki Osmanlı ahalisinin içindeki farklı unsurların ne dereceye kadar birbirine kenetlenmesini sağladı acaba? Edirne'nin alınmasıyla İzmir'de bütün cemaatler birlikte gösteriler yaptılar.²⁵ Kışla meydanında 15.000 ila 50.000 kişi bir araya gelmişti. İzmir'in yüreği İstanbul'la bir atıyordu.²⁶ Gösteriyi düzenleyenler ve konuşmacılar arasında başı Türkler çekse de Rumlar da işin içinde vardı. Hem zaten, Doğu Trakya'nın Bulgaristan'a kalması'nın sevindirici bir tarafı olamazdı. Osmanlı Rumları Osmanlı İmparatorluğu'nun huzura kavuşmasını Rumların huzura kavuşmasıyla bir tutuyor, dengeleri bozan, irredantist "Megali İdea"ya da bir "Helenizm fikri"yle karşı çıkıyorlardı. Bu düşünce sadece İmparatorluk'la uzlaşabilir olmakla kalmıyordu, o zaten Osmanlı gerçekliğinden doğmuştu.²⁷ Slav tehdidi yayınlarda üzerinde en çok durulan konuydu. Rum hastanesinin personeli gösteride düzeni sağlama işini üstlenmişti; Ermenilerle Yahudiler arasından da Bulgarlara karşı ateşli konuşmalar yapanlar vardı. Gösteri İstanbul'daki idari makamlara ve yabancı devletlerin konsolosluklarına gönderilen mektuplarla sona erdi.

Osmanlılık üzerine kurulu retorik Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarıyla birlikte somut zeminini büyük oranda kaybederken, bu gösteri ne ölçüde kendili-

25 HHStA-K-405, 16.8.1913 tarihli telgraf, a.g.b.

26 Selânik'in kaybedilmesi hiç şüphesiz İzmir'de de sarsıntı yaratmıştı. Selânik İmparatorluğun en az Müslüman şehri olsa da, bir taraftan da İttihat ve Terakki'ye beşiklik etmişti. Fakat Balkanlar'daki bu metropolün geri alınması için teşebbüste bulunulmadı, mağlubiyet kesindi, oysa Osmanlı'nın eski başkenti Edirne'nin kaderi hâlâ belirsizdi.

27 NICOLAIDES N., *Les Grecs et la Turquie*, Brüksel, 1910.

ğinden, bir anda patlak vermiş olabilirdi?²⁸ Gayrimüslimler, İmparatorluğun pek yakında, ansızın ortadan kalkabileceğinden korktukları için harekete geçmiş olabilirler. Gösteride parmağı olan İttihat ve Terakki ise anlaşıldığı kadarıyla bütün Osmanlıların katılımını engellemek için birtakım yöntemler geliştirmişti bile. Kimin nasıl katılacağı artık çok belliydi: Önce dar tutulan bir komite organizasyonunu yapacak, ardından savunulan davayı meşrulaştırmak için kitlesel gösteriye geçilecek ve son olarak sadece gücü elinde tutanlara değil, özellikle toprak meselesinde Bulgarların toprak kazanmasını destekleyebilecek ya da hukuken geçersiz kılabilecek durumdaki Batılılara mektup gönderilecekti.

İttihatçıların iktidarı, rejimin serbestliğinden fayda sağlayabilecek rakip milliyetçi düşüncelerle savaşıyordu. Nitekim İzmir metropoliti Hrisostomos, vali Rahmi Bey'in talebi üzerine 1914 Ağustosunda görevden alındı; Osmanlı makamlarının Makedonya'da, Drama metropolitikeni yaptıklarından ötürü iyi tanıdığı Hrisostomos Ortodoks ruhban arasında Yunan milliyetçiliğinin öncüsüydü. İzmir Rum cemaati, bundan böyle iktidarın hoşgörüsüne bel bağlayamayacağını kavramış durumdaydı. Rum unsura karşı şüpheler açığa vuruldukça Osmanlı devletiyle aralarındaki bağlar gevşemişti.²⁹ 1914 Haziranında vali, Konstantinos'un ruhuna *Teu deum* okunmasına izin vermedi. Bundan böyle resmi makamlar Yunan Krallığı lehine her türden eyleme set çekecekti.³⁰ Savaşa kadar Rumlar huzursuzluklarını dışarı vurmak için fırsat kollayacaklardı.

28 Ternon'un şu sözü: "Madem Balkanlar Balkan halklarına verildi, öyleyse Türkiye de Türklerin olsun!" Balkan savaşlarının ardından İmparatorluğun bünyesinde meydana gelen kesin ideolojik değişimin iyi bir özeti. TERNON Y., *Empire ottoman : le déclin, la chute, l'effacement*, Paris, 2002.

29 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 79, 9 numaralı telgraf, FBK idare eden, vekâleten konsolosluğu yürüten Dollo'tan Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 30.7.1913, "İzmir'de 14 Temmuz bayramı".

30 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 185, 46 numaralı telgraf, FBK Colomiès'ten Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 3.6.1914, "Kral Konstantin'in şerefine *Te deum* okunmasının yasaklanması": "Geleneğe uygun olarak Yunan başkonsolosluğu bütün Yunan kolonisini bu sabah Aya Fotini Kilisesi'nde Kral Konstantin şerefine okunacak *Te deum* duasına davet etmişti; son dakikada vali ayını yasakladı. Yetkili makamların Yunan unsuruna olan düşmanlığını çarpıcı bir şekilde ortaya koyan bu yasak, konutumda büyük heyecan yarattı."

Balkan savaşlarından sonra Ortodokslara karşı boykot iyice şiddetlenmiş olarak tekrar başladı; 1913-1914 yılları çok yoğun geçti. Yunan Krallığı'nın Ege Denizi'ndeki Osmanlı adalarını işgal etmesini hazmetmek çok zordu. Rumeli'nin elden gitmesi, kaybedilen yerlerden Müslüman muhacirlerin gelmesiyle, Türklerdeki haksızlığa uğramışlık duygusu iyice keskinleşti. Bundan böyle, gerek basın, gerekse İttihatçı idare Rumlarla Yunanistan halkı arasında hiçbir fark gözetmeyecekti. Yunanlıların Asya'daki Osmanlı topraklarını bile tehdit etmeye başlayan ilerleyişi karşısında Türk milliyetçiliği de sertleşmeye başlamıştı. Milliyetçi söylemde, o güne dek ne klasik Osmanlı kültüründe, ne göçebe Türk kültüründe önem verilmiş olan toprağa bağlılığa övgüler düzmek gibi, bütün milliyetçi düşüncelerde ortak olan retorik ifadeler öne çıkıyordu artık.³¹ İttihat ve Terakki ile basın organları milliyetçi görüşü açıkça dile getirmekteydi; Balkan savaşlarından sonra olgunlaşarak kitle karşısında kelimelere dökülebilir hale gelmişti.³² Hangi milletten olursa olsun, bütün Ortodokslara karşı taarruz çağrısı yapılıyordu; böylece İmparatorluğun kaderini etkileyebilecek bir kan emici bertaraf edilmiş olacaktı:

"Yunanistan dinimizin, tarihimizin, şerefimizin, vatanımızın düşmanıdır, tek kelimeyle maddi ve manevi varlığımızın düşmanıdır. Gerekirse öl, çıplak dolaş, aç kal, çuvallara sarın, ama Yunan'dan ya da Yunan'a benzeyenlerden bir çöp bile alma. Unutma ki o haine vereceğin beş kuruşun bir kuruşu, göğsümüzde, onurumuzda, dinimizde patlayacak bir kurşundan daha fenadır. Biz malını almazsak Yunanistan aç kalır. Burada topladıkları para Yunanistan'da top olur, tüfek olur, kafamızda patlayan kurşun olur. Bundan böyle açalım gözümüzü, gerçeği görelim, bize düşmanlık edene biz de düşmanlık edelim. Onlar bize beş kuruş olsun verir mi? Bizden mal alır mı? Biz tam tersine, sanki bize bir faydaları varmış gibi davranıyoruz. Köylerimizde bakkal yoksa açalım. İmalathanemiz yoksa bulalım. Yeni şeyler satan bir mağaza lazımsa, kuralım. Canımız pahasına, Yunan'a tek kuruş vermeyelim. Vatanın ve dinin şerefi ancak böyle kurtulur. Kadınlarımızın, kızlarımızın namusu ancak böyle kurtulur."³³

31 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 87, a.g.b.

32 "Yaşasın intikam", *Köylü*, 20 Teşrinievvel 1329, 2.1.1914, aktaran AMAEF-CPC-NS-70, dosya 87, a.g.b.

33 *Köylü*, a.g.y., İzmir İttihat ve Terakki'nin yayın organı, 20 teşrinievvel 1329, 2.1.14.

Boykot iç kesimlere de yayılmaktaydı; en küçük Rum bakkallar bile boykot kapsamındaydı.³⁴ Hareket demiryollarını, Ortodoksların varlığını Küçük Asya'nın içlerine taşıyan eksenleri izliyordu.³⁵ Siyasi talimatlar modern iletişim ve ulaşım yöntemleriyle iletilmekteydi.³⁶ İmparatorluk Rumları ekonomik alanda dışlama siyasetinin bir devamı olarak, Avrupa'da uğradığı bozgunun üzerine, Anadolu'nun batı kesimindeki Ortodoksları yerinden sürmeye de başlamıştı:

- 34 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 125, 15 numaralı telgraf, FBK Colomiès'ten Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 2.3.1914, "Boykota dair": "Boykotun en fazla hissedildiği yerler şunlar: Manisa, Azar, Kırkağaç, Yayaköy (Azar yakınında), Soma, Bergama, Edremit ve civarı, Aydın, Nazilli ve civarı, Konya, Burdur. Fakat vaziyetin en ağır olduğu mevki İzmir-Manisa-Soma-Bandırma demiryolunun çevresi. Boykot bu kesimde duyulmamış bir katılık ve hoyratlıkla yürütülüyor. Bana rapor edildiğine göre Manisa'da, Azar'da, Kırkağaç'ta, Soma'da ve Bergama'da boykotçular Hristiyanlara ait bütün mağazaları gözetiyor, bir Hristiyan'ın mağazasına girmeye cüret eden bütün Müslümanları *herkesin içinde, yerel makamların gözü önünde* hırpalıyorlarmış. Üstelik satın alınan nesneyi de tahrip ediyor, ya da el koyup sahipleniyorlarmış. Boykota katılmak istemeyen kimi Müslümanlar, boykotun elebaşları tarafından para cezasına çarptırılmışlar.
- 35 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 157, 21 numaralı telgraf, FBK Colomiès'ten Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 13.3.1914, "İzmir korkonsüleri tarafından boykotla ilgili bir layihanın oylanması". "[Kapsamnelis Bey] meslektaşlarına sadece şunu belirtmek ister ki şu sıra son derece yoğun bir şekilde İzmir-Kasaba hattını kasıp kavuran boykot, şimdi Aydın hattına ve bizzat İzmir'e yayılma eğilimindedir. Yunanistan konsolosu vekili bazı noktalarda boykotun ne dereceye vardığını, öte yandan Müslüman fanatizmini tahrik etmek için kullanılan yöntemleri ortaya koyan iki belgeyi açıklamakla kendini yükümlü sayar. Bunlardan biri Somali tüccarların İzmir'deki tedarikçilerine yolladıkları, boykotun ardından anlaşmalarını yerine getiremez olduklarını belirttikleri basılı bir bildiridir. İkincisi ise *Yunanlılar Müslümanlara Nasıl Muamele Eder* başlıklı, parlak renklerle boyanmış bir gravürdür ki son savaşta Yunanlıların güya Müslümanları katlettikleri sahneleri canlandırmaktadır."
- 36 İşi Rum tüccarların Müslümanların boykotundan fayda sağladığını söylemeye kadar varıranlar vardır. İncelediğimiz belgeler ise tam tersini ortaya koyuyor. Bkz. FRANGAKIS-SYRETT E., "The Economic Activities of the Greek Community of İzmir in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism : Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century* (ed. GONDICAS D. ve ISSAWI), s. 17-44, Princeton (New Jersey), The Darwin Pres, 1999, s. 26: "En açık şekilde zarar gören taşımacılığı, ancak boykot edilen denizcilik hatlarının çoğu daha karlı başka yerlerde yeniden kuruldu: Yunan tüccarlar, ya başkalarıyla ticaret yapmanın yollarını bularak ya da vatandaşlık değiştirip Avusturyalı veya İtalyan olarak bu boykotlardan çok az etkilendiler. Son bir yıl zarfında Yunanlılara ait tonaj arttı..." İfade-sini desteklemek için araştırmacı şu tekil İngiliz belgesini ileri sürüyor: FO.195.2383, Konsolos Barnham'dan İstanbul'daki İngiliz elçisine, İzmir, 28.11.1911.

"Amerika başkonsolosu çok ilginç bir vakadan bahsetti bana, zaten konsolosluğuna da bildirmiş. Geçen sene Adamopoulos diye, ömrünün büyük bir kısmını Amerika'da geçirdikten sonra Aydın hattı üzerindeki Develiköy'e yerleşmiş olan bir Amerikan vatandaşı, Gelibolu'dan on beş Rum haneyi oraya getirtmiş. Esasen bölgede iş gücü bulamadığı için topraklarını işleyemiyormuş. Bu on beş aile hiçbir gerekçe gösterilmeden sürülmüş. Mösyö Horton derhal dragomanını vilayete koşturup, Osmanlı makamlarının bu göçmenlerden bir şikâyeti olup olmadığını sordurmuş. Cevap olarak haklarında hiçbir şikâyet olmadığını söylemişler. Tamamen siyasi bir tavır var ortada."³⁷

Yunanlıların kaleme aldığı araştırmalarda, kendi ne kadar inkâr etse de, jeopolitik alandaki yeni hedefleri dikkatle izleyen Liman von Sanders'in bu meselede önemli bir rol oynadığı kaydedilir.³⁸ Artık hortlatılmış bir Osmanlılık düşüncesini yaymak değildi amaç; Türk milliyetçiliği açıkça ortadaydı ve her milliyetçi görüş gibi tekelciydi: "İdare Hristiyan karşıtı oldukları söz götürmez duygularla hareket ediyor. Katoliklere de Ortodokslara olduğu kadar düşman olsa da, en sert yüzünü Osmanlı Rumlarına saklıyor."³⁹ İktidar, gayrimüslimleri kendi alanından uzaklaştırmaya çalışıyordu. Kendi de 1912'de Selânik yakınlarındaki memleketinden sürülmüş olan Vali Rahmi Bey de bu siyasete taraftardı.⁴⁰ Makedonya'daki arazisine karşılık hiçbir tazminat alamayınca hemen atılmıştı: "'Derdimiz bu olsun, dedi Rahmi Bey, ben kendim alırım tazminatımı' ve Manisa civarında iki yüz bin franklık bir araziye el koydu."⁴¹ Devlet kendi tebaasından insanlara karşı harekete geçmişti:

37 AMAEF-AT-CES-1906-1916, 16 numaralı telgraf, İzmir'den FBK Colomiers'ten Fransa büyükelçiliğine, maslahatgüzar Boppe'a, 23.1.1914, "Ortodokslara yönelik baskılar".

38 Von SANDERS L., *Fünf Jahre in der Türkei*. Berlin, 1919.

39 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 87, a.g.b.

40 HUMBERT, a.g.b., s. 77. Almanya'nın Atina'daki büyükelçisi Kont Arco, validen Atina'ya sığınmış olan yaşlı bir Yunan çiftinin geri dönmesini kolaylaştırmasını istemişti. Rahmi Bey izin verdi, fakat Almanya sefirinin "evlerine dönerlerse ortamı bıraktıkları gibi bulmayacaklarını" ekledi. "Komşu olarak Çeşme'de sadece Türkçe konuşan yabancılar bulacak ve her halükârda o zamana kadar sürdürdüklerinden bambaşka bir hayata alışmak zorunda kalacaklarmış. — Kont Arco'nun himayesindekilerin adını bir daha hiç duymadım."

41 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 196, 81 numaralı telgraf, FBK Jean-Marie Colomiers'ten Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 24.9.1914, "Aydın vilayeti valisi Rahmi Bey'in siyaseti".

"Rahmi Bey'in idaresinde İzmir vilayeti tam bir satraplık haline geldi. Valinin siyasetini özetlemeye üç-beş kelime yeter: İster Yunanlı, ister reaya olsun, adaların ve Makedonya'nın elden gitmesini gerekçe göstererek Ortodokslara hayatı zehir etmek. Rahmi Bey, Yunanistan'ı bu ikilemle karşı karşıya getirmek gerektiği görüşünde, nitekim daha dün bunu metropolün başındakine söylüyordu gene: 'Ya Sakız ile Midilli'yi Türkiye'ye geri verir, ya da İzmir'deki ve kıyı şeridindeki sadece kendi tebaasından insanlar değil, bütün Rumlar sürgün edilir, mallarına da el konur.' Fiilen işler şimdi böyle yürüyor. Sudan bahanelerle jandarmalar evlere göz koyuyor, ev sahibini dışarı atıp kendileri yerleşiyor, birkaç gün sonra da bir Müslüman aileye yerlerini bırakıyorlar. Şu sıra taşınmak için tanınan mühlet üç ila dört saat. İzmir zaten Avrupa'nın en iyi korunan şehirlerinden biri. On karakolumuz vardı, şimdi dört yüz oldu; sokak köşesindeki evlere, şansına Avrupalı'ya ait değilse derhal el konuyor. Dolayısıyla şehri terk eden Rumlar giderek çoğalıyor. Yunan Pantaleon kumpanyasının bugün demir alan gemisi tıka basa muhacir dolu."⁴²

İmparatorluk sınırlarında yaşayan Ortodokslara yönelik siyaset, Krallığa karşı benimsenen dış siyasetle her zaman paralel olmuyordu. Devlet kâh Kral Konstantin'in Yunanistan'ıyla yakınlaşmayı, kâh mümkün olduğu kadar Ortodoksların İmparatorluk içindeki ekonomik ve demografik gücünü kırmayı faydalı görüyordu.⁴³ Milliyetçilik çağında devletler ve devletlerin gerekçeleri, esasen korumakla yükümlü oldukları grupların haklarının fersah fersah önündeydi. Sonuç olarak yeni, milliyetçi Türkiye keyfine göre hareket edebilirdi, Yunan krallığı bunda çok büyük bir sakınca görmüyordu. Elefterios Venizelos bile daha o zamandan, her ne kadar tamamen gönüllük temelinde yürümesinden yana olsa da Yunanistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında nüfus mübadelesine gidilmesini kabul ediyordu.⁴⁴ Böylece Yunanistan'ın kuzeydeki ve Ege'nin doğusundaki ye-

42 a.y.

43 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 125, a. g. b.

44 MOURELOS Yiannis G., "The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, s. 389-413, Selânik, Institute for Balkan Studies, cilt 26, sayı 2, 1985, s. 393: "7/20 Mayıs'ta Atina'daki Türkiye temsilcisi Galib Kemal Bey başbakan Elefteros Venizelos'la görüşerek Aydın vilayetindeki Rumlarla Makedonya ve Epir'deki Müslümanları mübadele etmeyi önerdi, önerisinin iki ülke arası ilişkilerdeki krizi çözmeye yö-

ni topraklarında eli rahatlamış olur, ulus-devlet mantığı çerçevesinde sorun olarak gördüğü gayrı Ortodoks ve gayrı Yunan kitlelerden kurtulabilirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlarda yenilgiye uğramasıyla, halen İmparatorluğun tebaasından olan gayrimüslim topluluklara karşı misillemeler başladı; Osmanlı İmparatorluğu bir bütün olarak giderek Müslümanlaşıyor, siyasi elit de bunu, öteden beri kullanılan Batılı söylemlere uygun olarak ulusal Türk devletinin bir nüvesi olarak görüyordu. Ortodokslara yönelik baskılar 1914 Haziranında yoğunlaştı. Ekümenik Patriklik kilisenin zulüm altında, *en diogmo* olduğunu ilan ettikten sonra, matem işareti olarak ülke çapında bütün Rum kiliselerinin ve okullarının kapatılmasına karar erdi.⁴⁵ Rumlar önce Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarından arta kalan Doğu Trakya'dan kovulmuştu; İmparatorluk bu toprakları elinden kaçırmak istemiyor, bundan dolayı sonradan gelebilecek taleplere karşı nüfus tabanını dağıtıyordu; ardından sıra Küçük Asya'da yaşayan Rumlara gelmişti. Patriklik himaye altına girmek ya da vatandaşlık almak için başka ülke uyruğuna geçenler (modern Yunanistan'ın, Rusya'nın, hatta Batılı devletlerin vatandaşı olanlar) de dahil, İmparatorluk sınırlarındaki bütün Ortodokslar için yegâne resmi kurum olarak kalmıştı.

Venizelos'un Yunanistan'ıyla İttihat ve Terakki'nin Türkiye'si arasında bir nüfus mübadelesi fikrine Osmanlı Rumları kuşkuyla bakıyordu, özellikle de cemaatin Osmanlı meclisindeki temsilcileri; ne var ki iktidar sahipleri oturumlarda bu konuda soru sormayı onlara derhal yasak etmişlerdi. Fakat Ege Denizi'nin iki yakasındaki devlet adamlarına göre çözüm ortadaydı. Adeta iş hızlansın diye Müslüman Balkan muhacirleri Hristiyan mahallelerine yerleştirilmişti. Osmanlı iktidarı sığınmacıların mallarına karşılık alacağı tazminatları hazırlamakla yükümlü komisyonlar kurmuş, bir taraftan da isteyen Rumlar daha çabuk gitsinler diye

nelik daha genel bir çabanın bir parçası olduğu iddiasındaydı. 8/21 Mayıs'ta projesini yazılı olarak ilettiler, ertesi gün de olumlu bir cevap aldılar."

45 AMAEF-C-SI-1914-133, 209 numaralı şifreli telgraf, Pera'dan, maslahatgüzar Boppe'tan Paris'e, Dışişleri Bakanı Doumergues'e, 8.6.1914, saat 18.15, "Türkiye'de anayasa": "Rumların Anadolu'da uğradığı tacizlerden ötürü Patrikhane matem manasında kiliseleri ve okulları kapatmaya karar verdi. Aydın ve Bursa vilayetleri esasen Rumlara dehşet saçan, mallarını tahrip eden Müslüman muhacirlerin hareketleri yüzünden derin bir sarsıntı geçirmekte."

uğraşıyordu.⁴⁶ Yunan Krallığı'na yerleşmiş olan Anadolu Rumlar diplomasi yoluyla tepkilerini göstermeyi deneyerek, Yunan hükümetine, ayrıca büyük Batılı devletlere, ve tabii Amerika Birleşik Devletleri'ne şiddetli bir üslupla kaleme alınmış bir metin yolladılar.

"[Küçük Asyalı Yunanlılar Ulusal Birliği] Osmanlı hükümetinin desteklediği, iki ülke arasında nüfus ve mal mübadelesini kapsayan projeyi nefretle kınar; bunun yanı sıra şu an yürürlüğe konulmuş olan, Küçük Asya'da ve Trakya'da Yunan toplulukların yaşadığı yerlere yapay bir şekilde gayri Hristiyan ve gayri Yunan yığınların yerleştirilmesi projesini de nefretle kınar; zira kadim, barışsever Yunan milletin ün ve zenginlik kazandırdığı topraklarda yüzlerce yıldır harcanan emeklerin semeresini İmparatorluğun en geri kalmış vilayetlerinden toplanmış yabancıların toplamasının kabul edilebileceğinin düşünülmesi bile gariptir."⁴⁷

1914 öncesi ortamda iki devletin nüfus mübadelesine gidebileceğine mümkün gözüyle bakılıyordu artık, çünkü bu, homojen ulus-devlet idealinin bir parçasıydı. Daha 1871'de, yeni Alman imparatorluğunun Alsace-Lorraine'i almasından sonra Fransız kalmak isteyenler Fransa'nın yanında yer alabilmiş, ama bölgeden ayrılmak zorunda kalmışlardı. Mübadele olmadıysa da bu uygulamanın amacının Alman bölgesinde homojen ve sadık bir nüfus yaratmak olduğu açıktı. Alsace'ın 17. yüzyılda Fransa krallığı tarafından alınmasına aynı çerçevede bakılamaz. Bu örnek, nüfusla devlet arasındaki ilişkilerin zaman geçtikçe ne kadar farklı anlamlar kazandığını ortaya koyuyor. Mübadele artık yeni modern devletlerin ulusal projelerini gerçekleştirebilmeleri için pratik bir ihtiyaç olarak görülüyordu. Bu ideale ulaşmak için her yol mubahtı. 1914 yılında ne Yunanistan, yani Elefterios Venizelos ile Kral Konstantin, ne de Osmanlı İmparatorluğu bu projenin önünde ciddi bir engel görüyordu.

46 EMMANOULIDIS, a.g.e., s. 312.

47 AYE-1915/B/43-45, "Küçük Asyalılar Milli Birliği"nin Atina, Dışişleri Bakanlığı'na 12 numaralı mektubu, 14/21.1.1915. "Yığın" (mêteque) kelimesi acaba o devirde Fransızcada taşıdığı manada, yani çok aşağılayıcı bir terim olarak mı kullanılıyordu, yoksa Yunanca 'muhacir' anlamında mı? Her ne olursa olsun alıntılarımız metin Türk karşıtı ırkçılığın mevcudiyetini ortaya koyuyor.

KAPİTÜLASYONLAR KARŞISINDA İTTİHAT VE TERAKKİ

İttihat ve Terakki, imparatorluk bünyesinde hukuksal alanı homojen bir hale getirmek amacıyla, dört koldan kapitülasyonları masaya yatırmanın yolunu aramaktaydı.⁴⁸ Osmanlılar öteden beri, imparatorluk topraklarına yerleşmiş yabancıların sınırların ötesindeki hukuksal sistemlere göre hareket etmelerine son vermek için uğraşırlardı. Ne var ki liberal Osmanlı tavrı, imparatorlukta idare ve adalet aygıtını iyileştirmeye çalışmak, böylece Avrupalıların güvenini kazanmak, yabancıların sahip oldukları ayrıcalıkları gereksiz hale getirmek iken, İttihat ve Terakki 1913'ten itibaren bu siyasetin ötesine geçti.⁴⁹ Avrupalı devletler kapitülasyonlara zarar gelmesin diye Osmanlı kabinesinin hukuk alanındaki çalışmalarını düzenli olarak kontrol ederdi. Ne var ki valinin girişimiyle kapitülasyonlara aykırı davranışlar giderek çoğalmaya başlamıştı. Pek çok farklı sonuçları olan yasal bir düzenlemenin sonunun geldiğini gösteriyordu bu ama, ömrünü tamamlayan belki de sadece yarı-sömürge bir *Belle Époque* ortamıydı. Vatandaşlarının ayrıcalıklarına dokunulmamasını isteyen Batılı devletlerin tehditleri, anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı idarecilerini artık korkutmuyordu.⁵⁰ Eskiden Osmanlı'ya ait olan, giderek 1909'da Bulgaristan'a, ya da 1914'te Yunan Krallığı'na bağlanan topraklarda kapitülasyonların kaldırılmış olması Jöntürkleri bunlardan iyice soğutuyordu.⁵¹ Toprakları küçülmüş olan, İttihat ve Terakki tarafından tek elden idare edilen Osmanlı İmparatorluğu 9 Eylül 1914'te tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırdı.

Batıyla Osmanlı arasındaki ilişkilerin değişmesiyle güç sahiplerinin beklentileri de değişmişti. Bunlar otokton Hristiyanlardan kopuyor, aralarındaki eski yöneten-yönetilen ilişkilerini masaya yatırıyorlardı. Şimdi elmalarla armutları

48 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 122, n. 122, maslahatgüzar Boppe'un Pera'dan, Paris, Dışişleri Bakanlığı'na telgrafı, 26.2.1914, "Aydın valisinin tutumu".

49 AHMAD, a.g.e., s. 22.

50 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 123, 139 numaralı telgraf, Paris'ten, Dışişleri Bakanlığı'ndan FBK'ya, 10.2.14, İzmir'e ulaştığı tarih: 27.2.1914, "Osmanlı makamlarının genel tavrı konusunda".

51 AMAEF-AT-CES-1906-1916, Samos alt dosyası, Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın FBE Bompard'a telgrafı, numarasız, 2.9.1914, "Samos'taki temsilcilik".

ayırma zamanıydı. Bundan böyle farklı yerlerden Rumlar alt kademelere yardımcı personel olarak alınmayacaktı.⁵² Türklerle görüşmelerde arada aracı olmayacaktı. Ne var ki bu türden diplomatik düzenlemeler yürürlüğe konurken, bir taraftan da memleketteki Batılı diplomatlar Helenistlerin Yunanistan'ıyla ya da Hıristiyanlıkla aralarındaki kültürel ve ideolojik bağları koruyabiliyorlardı da.⁵³

52 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 163, 22 numaralı telgraf, FBK Colomiès'ten Paris, Dışişleri Bakanlığı'na, 21.3.1914, "Adalya'daki konsolosluk temsilcisi konusunda".

53 AMAEF-CPC-NS-70, dosya 196, a. g. b.

Vilayetteki siyasi işler, yerel ölçekte, açık bir politik hayatın doğmasını teşvik edecek şekilde yönetilmiyordu. Osmanlı'nın Altın Çağ'ında sadece cemaatlerin önde gelenleri İstanbul'dan atanmış, keyfince hareket eden idarecilere sesini duyurma imkânına sahipti. Bu durum idarecilerle idare edilenler arasında çıkara dayalı birtakım ilişkilerin gelişmesine yol açıyor, Bâb-ı Âli'nin atadığı valinin yakın adamlarından olan Rum metropoliti ve Ermeni episkoposu bundan etkileniyordu. Osmanlı'da kamusal hayatın olmayışı yüzünden kimse kendi cemaatinin dışına çıkmıyor, farklı gruplara bağlı diğer İzmirliyle ortak bir çıkarlarının olup olmadığını anlayamıyordu; savaştan sonra ABD vatandaşlarının yaptığı araştırmada da buna işaret edilmiştir.¹ Sistemin getirdiği sınırlamalar, Rumlardaki gösterişli Yunan vatanseverliği ya da İzmirli Ermenilerin devrimci eylemleri gibi radikal hareketlere zemin hazırlıyordu. Geleneklerle ve Abdülhamid'in baskısıyla asayiş sağlanıyorsa da, İmparatorluk İzmir gibi parlak bir şehirde bile siyasi birliğin krize girdiğini görmezden gelemiyor, İzmir'de âdeta diken üstünde oturuyordu.

1908'de meşrutiyetin tekrar ilan edilmesinden sonra da İzmir'deki topluluklar siyasi karar mekanizmalarının dışında kaldılar, toplumun cemaatlara dayalı yapısını aşacak yerel siyasi hareketler de örgütlenemedi. Kuşkusuz 1908'le 1913 arasında farklı görüşler daha serbestçe dile getirilebilmiştir; fakat 1913 Ocağında kurulan, ancak Mondros Mütarekesi'yle sona erecek olan dikta rejimi ilk anda gelen bu serbestliğin etkisini azaltacaktı.

1 BIRGE, A Survey.... a.g.e. Araştırmanın bütün bir bölümü İzmir'in idaresine ayrılmış. Araştırma 1920 tarihinde J.K. Birge tarafından, yani bizzat teşebbüsün sorumlusu tarafından kaleme alınmıştır. Okura yönelik genel tavsiyelerden ilki, anlaşıldığı kadarıyla o zaman Yunanlıların elinde olan politik iktidara dairdir, politik alanla ilişkilidir: "Daha iyi bir İzmir yaratmak amacıyla kurulan "şehir kulübü" yada "şehir refah derneği", herkesin yararı için, [...] tabiyet, inanç ve sınıf farklılıklarını hiç göz önünde bulundurmada iş yaptı." ABD'ninki gibi cemaatler sistemiyle bağlarını koparmış olan gözlemciler için bile, Osmanlı İzmir'inin yıkılmasından hemen önce uzlaşma zihniyetinin yokluğu son derece çarpıcıydı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

~

ÖLÜMCÜL SON

Osmanlı devrinin İzmir'i hakkında bir kitap yazıp da şehrin yıkılışını ve bunun tarihyazımında yarattığı sorunları es geçmek mümkün değildir. Özgür bir ülkede tarihçi, konumu itibarıyla bunları ele almaya mecburdur âdeta. İnsan tarihçiliğin siyasi boyutunu reddedebileceğine inanıp rahatlayabilir, ama sadece kısa bir süre için.

Bu parlak şehir savaştan sonra Osmanlı idaresinde, eskisine göre daha serbest bir dönem geçirdi, ardından Versailles Konferansı'nda, savaştan galip çıkanların kararı üzerine 15 Mayıs 1919'dan itibaren Yunan idaresine geçti. Gemiler şehre yanaşırken son derece tatsız birtakım çatışmalar yaşandı, ahalinin çoğunluğunu oluşturan Rum Ortodokslar ise sevinç içindeydi. Elefteros Venizelos tarafından seçilmiş olan Yunan vali Aristidis Steryadis şehrin krallığa bağlanması için hazırlık yapıyor, bu doğrultuda ilk başta, kraliyet askerlerinin İzmir'e gelmesi sırasında çıkan taşkınlıklara rağmen Müslümanların toplumsal haklarıyla ilgili düzenlemelerle uğraşıyordu.¹ Bu noktada taviz vermez tutumu nedeniyle Rumlar arasında hiç sevilmedi.² Aralarında Rum gençlerin de bulunduğu, teyakkuz halindeki askerlerin davranışlarının sorumlusu o değildi. Daha sonra Yunan ordusu dura dura Sakarya Nehri üzerinden Ankara'ya kadar ilerledi (23 Ağustos – 13 Eylül 1921); fakat arkasından geri çekilecek, bu sırada yangınlar

1 ATAY C., *Tarih İçinde İzmir*, 1978, s. 89. Pek Helensever izlenimi vermemekle birlikte yazar, asayışı yeniden sağlamak için Steryadis'in önderlik ettiği işlerin alttan alta hakkını verir: "... yangının sorumlularını adalete teslim ederek göreve başladı, ceza görmelerini sağlamayı başardı, zarar görmüş olanlara tazminat ödedi, küçük memurları yeniden işe aldı ve Türklere saldırmış olan yerli Rumlara karşı tedbirler aldı."

2 AMAEF-L-T-22, dosya 58, FBK Laporte'un Defrance'a telgrafı, 11.11.1920, "Siyasi vaziyet": "Müslümanlara karşı ılımlı, hatta ayrıcalıklı tavrını bağışlamayan bir tek İzmirli Rumlar, aslında Müslümanlara gizli bir zaafı var. 'Bunlar,' diyor, 'bu memlekette şükretmeyi bilen yegâne insanlar.'"

çıkacak, kimi yerler yağmalanacaktı.³ Rumlar da Yunan ordusuyla birlikte kaçmaya çalışıyordu. Yunanistan Venizelos'u muhalefete gönderip (Ekim 1920) sabık Kaiser'in kayınbiraderi olan Kral Konstantin'i göreve çağırdı, böylece diplomatik açıdan yalnız kaldı. Anadolu'da, Mustafa Kemal'in önderlik ettiği milli hareket kendi tavrını ortaya koyduğu gibi, büyük bir ustalıkla başka ülkelerden de destek bulmuştu: Bolşevik Rusya (Ruslar 8 Eylül 1920'de, Erzurum'da teslim oldular, 16 Mart 1921'de Türk-Sovyet dostluk ve kardeşlik anlaşması imzalandı), İtalya (Şubat 1921) ve Fransa (20 Ekim 1921), böylece kötü görünen bir durum Anadolu'daki milli hareketin lehine dönmüştü.

8 Eylül 1922'de Steryiadis'in üç yıldır görev yaptığı şehirden ayrılmasıyla şehirdeki son sivil idareci gitmiş oluyordu.⁴ Yunan idaresi akşam saat onda sona erdi. Şehir alınmayı bekliyordu. Yunanistan Küçük Asya'da idaresi altında olan bölgede Rumları, Müslümanları, Yahudileri, Roma'ya bağlı Hristiyanları bir araya getirecek siyasi bir bağ kurmayı başaramamıştı. Öncü Türk birlikleri 8 Eylül 1922 günü, akşam saatlerinde şehre ulaştılar.

İZMİR'İ KİM YAKTI?

Diplomatik kaynaklar bu konuda hemfikir değildir. Söylenenlerin birbirini tutmaması tesadüfi olmadığı gibi, diplomatik servislerin iyi çalışmadığını ya da o sırada görev başında olan diplomatların yetersiz olduğunu da göstermez. Fransız diplomatik arşivlerini incelediğimizde konsolosluğun başındaki daimi temsilci Graillet ile, merkezin siyasi kararlarına yakın biri olan, Cumhuriyet'in Doğudaki komiseri General Pellé'nin farklı kaynaklardan haber aldığını görürüz. Grail-

- 3 İç kesimdeki bütün şehirler –Eskişehir, Uşak, Manisa, Kasaba– yağmalandı ve yakıldı. AMAEF-L-T-55. 1380 numaralı mikrofilmin başlığı "İzmir ve başka yerlerdeki yangın". Araştırılmayı bekleyen bir konudur bu.
- 4 Steryiadis İzmir'den *Iron Duke* adlı bir Amerikan gemisiyle, rıhtımda yuhalanarak ayrıldı. Rotasını önce İstanbul'a çevirdi, ardından Romen limanı Köstence'ye yöneldi. Oradan 1922 Eylül sonunda Paris'e vardı. 1927'de *Eleftheros Tipos*'a tek bir röportaj verdi. Can güvenliği endişesi yüzünden bir daha hiç Yunanistan'a gidemeden, sefil bir sürgün hayatı sürdükten sonra 1950'de öldü.

let, Kilikya'nın Kemalist iktidara devriyle meşgul olmak üzere gitmiş olan Lapor-te'un yerine henüz yeni İzmir konsolosu olmuştu. General Pellé ise İzmir'e Poincaré'nin isteği üzerine, yangının sebeplerini araştırmak için gönderilmişti. Soruşturma ancak, Fransız sığınmacıların Avrupa'ya varmasından sonra başladı; onlar yangından ötürü yeni iktidarı suçluyor, basın da onların görüşlerine yer veriyordu. General Pellé Poincaré'den, "durumu ortaya çıkaracak"⁵ bir mektup gönderme emrini almıştı. General emri yerine getirdi ve mektubunda yangında Türklerin bir sorumluluğu olmadığını, Amiral Dumesnil'in kendi hikâyesine ters düşen tanıklıkları "hiç saydığını" belirtti.⁶ İzmir limanındaki Fransız filosuna komuta eden Amiral Dumesnil esasen diplomaside önemli bir rol üstlenmişti; zira Paris telgrafları onun gemisi *Edgar-Quinet*'den gönderilmekteydi. Amiral'in raporları Pellé'ninkilerden de, Graillet'ninkilerden de farklıdır. Paris'e gönderdiği belgelerin başında *Yangının sorumluları kimlerdir?* başlıklı uzun metin gelir; burada özellikle Ermenilere yönelik eski, ırkçı argümanları kullanarak, defalarca şehri onların ateşe verdiğini söyler: "Alışkanlıkları ve karakterleri göz önüne alındığında sorumluluğun büyük kısmının onlarda olduğuna içtenlikle inanıyorum."⁷ Graillet'nin imzasını taşıyan raporlarda ise tam tersine, yangının müsebbibi olarak Türkler gösterilmiştir: "Frerlerin söylediğine göre yangını [...] Türk askerler çıkarmış, Ermeni mahallesini olduğu gibi petrole ve yanıcı maddelere bulamışlar."⁸ Daha sonraları yazılmış bazı diplomatik mektuplardan, Graillet'nin en sonunda resmi Türk tezine ikna olduğu anlaşılrsa da, kendi elinden çıkmış hiçbir belgede bu yönde bir ifadeye rastlanmıyor. 17 Eylül 1922'de vatana dönen ve sözgelimi şunları yazan bir Graillet nasıl olup da çark etmiş olabilir:

5 AMAEF-L-T-55, dosya 81, Dışişleri Bakanı'nın Fransa Yüksek Komiseri General Pellé'ye telgrafı, 21.9.1922.

6 AMAEF-L-T-55, dosya 96, FYK General Pellé'nin Fransa Dışişleri Bakanlığı'na telgrafı, 23.9.1922.

7 AMAEF-L-T-55, dosya 127-129, Amiral Dumesnil'in 28.9.1922 tarihli bir raporundan alıntı, "Yangının mimarları kimler?" Dönemin raporlarının çoğunda ırkçı eğilimler vardır. Bu açıdan bakıldığında Dumesnil'in yazdıkları son derece doğaldır. Raporunun gayet zayıf olmasının sebebiyse, felâketin ateşlenip yayılmasını bu bölümde sayılmış olan pek çok tanık kadar net olarak anlatamamış olmasıdır.

8 AMAEF-L-T-55, dosya 20 vd., a. g. b.

"Türkler önlerine gelen herkese canla başla yangını kendilerinin çıkarmadığını, İzmir'i mahvetmekten bir çıkarları olmadığını söylüyorlar. Buna cevap olarak felâkete set çekmenin de onların çıkarına olduğu söylenebilir. Ne var ki bu yönde en ufak bir çaba bile harcanmadı. Birliğin tek yaptığı savunmasız insanları önce ateş açarak, ardından ses çıkmasın diye dipçiklerle vurarak katletmek, sonra da boşaltılmış olan evleri yağmalamak oldu."⁹

Pek çok Batılı, Rum ve Ermeni,¹⁰ *Phyrgie* vapuruyla tahliye edilen Sacré-Coeur Lazaristleri tarikatından frerler,¹¹ Amerikan okullarının müdürleri anılarında ağız birliği etmişçesine yangından Kemalist birlikleri sorumlu tutmuşlardır.¹² Yabancı okullarda okumuş, olup biteceklerin gayet farkında olan kimi Müslümanlar, öğretmenlerine duydukları minnetin hatırına tehlikeden onları haberdar etmişlerdi.¹³ Birbirinden bu kadar farklı kaynakların uydurma bir söylentinin üzerine inşa edildiğini hayal etmek zor. 13 Eylül 1922'den itibaren İzmir'i yerle bir eden yangının galiplerin ordusu tarafından çıkarıldığı konusunda hepsi hemfikirdir. Hepsinde olaylar birkaç ayrıntı hariç, aynı şekilde anlatılmıştır. O zamanı yaşamış olanlarla ya da İzmir'in köklü ailelerinin torunlarıyla yapılmış söyleşiler, düzenli ve düzensiz ordunun, ayrıca Türklerden bazılarının bu işin sorumlusu olduğunu, şehri petrolle ateşe verdiklerini kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde ortaya koyuyor. Hristiyan İzmir'in mahvedilmesi siyasi bir karardı. Graillet bunun ardından İzmir'deki görevinden alınmıştır. Pellé gayet yerinde olarak "cezalandırıldığı izlenimi uyandırılmaksızın"¹⁴ yerine başkasının atanmasını istemiştir. İzmir'deki Amerikan konsolosu George Horton'la, Amerika'nın merkezi diplomatik ve siyasi servisleri arasında da görüş ayrılığı vardı.¹⁵

Alliance israélite universelle'in belgelerine bakarak, Yahudilerin Yunan id-

9 AMAEF-L-T-55, dosya 70 vd., a. g. b.

10 AMAEF-L-T-55, dosya 23, a. g. b.

11 BNu.IV.45.3 (1), a. g. b., B.8, "Yangının sorumlulukları".

12 HORTON G., a. g. e. ve BNu.IV.45.3 (1), a. g. e., A.5., "Türklerin şehre girişi", s. 2.

13 BNu.IV.45.3 (1), a. g. b., A.5., "Türklerin şehre girişi", s. 2-3.

14 Dışişleri Bakanı'nın şahsi dosyası, "Michel Auguste Graillet".

15 HORTON G., a. g. e., "ABD'nin sorumlulukları...", s. 231-237.

resine de, cemaat kurumlarının sorumlularına da pek yakınlık duymamasına rağmen, yangını Hristiyanların ya da hangi Hristiyanların çıkardığını söylemek mümkün değildir. Yahudilerdeki antipatiyi yaratan Rumların Yahudi karşıtı olması, ayrıca 1912'den beri Yunan idaresi altında yaşayan Selânikli Yahudilerin karşılaştığı zorluklardı. Yanan İzmir'le dış dünya arasındaki posta hizmetleri tekrar başladıktan sonra, Alliance mektuplarını ancak Türk postasıyla gönderme mecburiyetinde kalmıştır. Mektuplar Fransa'ya artık yabancı postalarla —Alliance Fransız postasını kullanırdı— ulaştırılamayacaktı. Bu iletişim yolu açık olduğu sürece, durum hakkındaki değerlendirmeler diplomatik mektuplardakilerden hiç farklı değildi. Yunan ordusunun dağılması, Ege'ye doğru çekilirken verdikleri zararlar çok açık bir dille dile getirilmekteydi. Belli bir etnik grubun penceresinden bakan bir metinde biraz marjinal kaçsa da, şehre her din ve millettten muhacirin geldiğinden de bahsediliyordu. Benaroya'nın Alliance'ın idaresine gönderdiği 18.9.1922 tarihli mektup ise tamamen farklıdır. Benaroya felâketin sebeplerini çözümlemekle hiç uğraşmıyor, lâfı dolandırarak işin içinden sıyrılmaya çalışıyor: "Son günlerde neler çektiğimizi size anlatmanın ne zamanı ne yeri."¹⁶ Alliance'da yaptığımız araştırmalara rağmen, daha ayrıntılı bir açıklama yapmak için nasıl bir "zaman" ve "yer" kullandığını tespit edemedik. Müdür büyük olasılıkla ihtiyat tedbiri olarak Türk makamlarını anmaktan kaçınıyordu; çünkü mektuplar kontrol ediliyordu. Benaroya, yeni rejimde işine devam edebilmek derdindeydi.

Neden Benaroya bazı Rumları ya da Ermenileri açıkça suçlu ilân etmiyordu? Mektuplarını sansürleyenlerin buna hiçbir itirazları olmazdı. Anlaşıldığı kadarıyla dürüstlüğünden ötürü yangından en çok zarar görenleri suçlamaya gönlü elvermiyordu, oysa öteki türlü yapsa yeni rejimin iddialarını desteklemiş olurdu. Benaroya Yahudi mahallesini yanmaktan kurtarmak için derhal harekete geçen Türk makamlarına övgüler yağdırıyor, fakat kundakçıların kimler olduğunu söylemiyor, muğlak konuşuyordu: "Şunu bilseniz yeter ki, eğer bütün şehir küle dönmediyse, bu tam zamanında yetişen Türk ordusu sayesinde." ¹⁷ Mektupla-

16 AAIU, LXXVIII-E, İzmir, 66/189 numaralı mektup, 18.9.1922, İzmir'den, I. Benaroya tarafından Paris'e, Alliance Israélite Universelle'e gönderilmiş.

17 a.y.

rında Hristiyanların adı bile geçmez olmuştu. Etnik-dini âlem iki ayrı kutupla özetleniyordu artık: Museviler, yani "biz", ve iktidar ve Türkler, yani bundan böyle tek bir unsuru ifade eden "onlar": "Geriye bir tek Türk mahallesiyle Yahudi mahallesi kaldı."¹⁸ Aslında büyük baskı ve şiddet görmüş olmalarına rağmen Hristiyanların başına gelenler hakkında tek kelime yoktu. Hristiyanların uğradığı zararlar ise maddi bir veri olarak anılıyordu: "Ama sonuç olarak İzmir'in kalbi, şehrin en güzel, en zengin yeri ortadan kalktı; Frenk, Rum ve Ermeni mahalleleri, ticarethaneler, bankalar, rıhtımlar, hatta Avrupalıların konsoloslukları, hepsi kül oldu. [...] Zarar milyonlarca Türk lirasıyla ifade ediliyor." Hristiyan İzmir'in, yani diğer bir deyişle ticari, modern ve Avrupalı İzmir'in harap olmasının, ucu Yahudilere dokunmadıkça bir önemi yoktu: "Kundaklanan mahallerde gerek evleri, gerekse iş yerleri olan çok sayıda dindaşımız her şeyini yitirdi."¹⁹

TARİHYAZIMINDAKİ BOŞLUKLAR

Türk tarihçileri ve Batılı meslektaşlarının bazıları halen şehrin harap olmasını soğukkanlılıkla inceleyebilmiş değiller. Tahmin edilebileceği üzere "Türksever" yazarlar, bazı noktalarda temkinli konuşsalar da, büyük bir rahatlıkla resmi tarihin tezlerine sarılıyor. Shaw, modern Türkiye'nin suçsuz olduğunu en hareketle savunanlar arasındadır. Her fırsatta güçlü olanın yardımına koşar: Önce 1894-1896'da Abdülhamit'in Anadolu ve Osmanlı Ermenistanı'nda yaptığı katliamlarda,²⁰ ardından 1915'teki soykırım sırasında, ki tabii ki aslında soykırım değildir,²¹ ve nihayet 1925'te, münasip yöntemlerle ucu ucuna bastırılabil-

18 a.y.

19 a.y.

20 SHAW S. J. ve KURALSHAW E., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. II, *Reform, Revolution and Republic : The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge, 1977, s. 204.

21 a.g.e., s. 315 vd. Olayların seyri ibretliktir. Shaw'a göre Ermeniler sayıca çok azdılar, fakat İmparatorluk Rusya sınırındaki bölgelerde her an patlayabilecek bir *Taşnag* ayaklanmasına karşı tedbir almak zorundaydı; hiç kuşkusuz tehcir Osmanlı ordusu tarafından özenle hazırlanmıştı, yıllar boyunca Ermeni terörüne maruz kalmış Müslüman sivillere karşı onları korumak ordunun göreviydi; öte yandan özellikle açlık, hastalık ve askeri hareketler sırasında ölen az sayıdaki Ermeni'den çok daha fazla Müslüman aynı zaman diliminde ölmüştü vb...

len Kürt ayaklanmasında.²² Shaw bu meselede de galiplerin tarafını tutmaktan vazgeçmez. Ona göre İzmir yangını fatihlerin başının altından çıkmış olamaz, Shaw'ın *petitio principii*'dir [sebebi kendinden kaynaklanan iddia —ed.] bu. Batı basını muzaffer orduların zalimliğini ifşa etmekle hainlik etmiştir.²³ Bununla birlikte bilinmedik bir sebeple Shaw meseleyi hakkında hüküm verilmesi mümkün olmayanlar kategorisine atmıştır.²⁴ Konuyla ilgili pasaj tamamen önermeler üzerine kuruludur. Shaw iddiasını destekleyecek pek az belge kullanmış, pek çok farklı dilde yazılmış, çelişkili belgelere ise hiç başvurmamıştır. Öte yandan yakın tarihte yapılmış akademik çalışmalarda doğrudan resmi ansiklopedilerden²⁵ alınmış birtakım iddiaların hâlâ kendine yer bulabilmesi şaşırtıcı.²⁶ Bununla birlikte Shaw'dan sonra temkinli konuşan, ihtimalleri gözde alan tarihçiler geldi ki, bu da başlı başına bir ilerlemedir.²⁷

22 a.y., s. 381 vd.: "[İsyan], artık Ermenileri karışıklık çıkarmakta bir silah olarak kullanamayan Rus komünistler tarafından başlatıldı..."

23 a.y., s. 363: "Muhtemelen savaşın, Batı basını tarafından da hemen ele alınan son mezalimi, eski imparatorluğun fethedilen ikinci şehrinin yakılmasından muzaffer Türk ordusunun sorumlu olduğu iddiasıydı."

24 a.y., s. 363: "Gerçek suçlu hiçbir zaman saptanamadı."

25 *Yurt Ansiklopedisi, Türkiye, il il, Dünyü, Bugünü, Yarını*, c. 6 (İstanbul, İzmir, Karş. Kustamonu, Kayseri), İstanbul, 1982-1983, s. 4294-4296, "Gâvur İzmir yandırıyor".

26 BİLSEL C., a.g.e., s. 317-318.

27 GEORGEON ve DUMONT, *Histoire de l'Empire ottoman*'daki İmparatorluğun sonu hakkında kalem aldıkları bölümde (ed. MANTRAN, Paris, Fayard, 1989, s. 645) yangından ve onunla gelen olaylardan bahsetmiyorlar. DUMONT, 1919-1924. *Mustafa Kemal*'de (Brüksel, s. 127) yangının sebeplerine dair iki olası versiyonu da anıyor. İki versiyon aynı ölçüde geçerli gibi sunulmuşlar. Buna karşılık hiç çekinmeden bu dönemde Batılı güçlerin pasif kaldığını belirtiyor. ZÜRCHER Erik J., *Türkey, A Modern History*'de (Londra, 1988, s. 162) çok açık değil. 9 Eylül 1922'de şehrin fethedilmesini anlatırken yangını göz ardı ediyor, sonra 172. sayfada parantez içinde, Küçük Asya'daki tahribatların bilançosunu çıkarırken önemli bir örnek olarak İzmir'in tahribinden de bahsediyor. Ardından bu tahribatın genellikle çekilmekte olan Yunan ordusunun eseri olduğunu söylüyor. Her ne kadar açıkça kâğıda dökülmese de İzmir yangının sorumluluğu da âdeta Yunan birliklerine atılmış gibi. Bu durumda Zürcher'in on sayfa önce anlattığı Türklerin zaferiyle karşılaştırıldığında kronolojik bir tutarsızlık ortaya çıkıyor.

Tarih yazımı ilerleme kaydediyor, zira olayların üzerinden zaman geçmesi, ülkedeki, ama en önemlisi üçüncü ülkelerdeki tarihçilerin olgunluğa erişmesi gelişmeye zemin yaratıyor. Birinci Dünya Savaşı'na uluslararası ve karşılaştırmalı yaklaşım ile, bütün toplumların zarar gördüğü kavrayışı sayesinde, gerek Avrupa'da, gerekse başka yerlerde bütün ulus-devletlerin yarattığı, kendilerini kahraman, ama bazen de kurban olarak gösterdikleri efsaneler bertaraf edilebiliyor.²⁸ Türk tarihinin resmi kuramlarından kurtulabilmiş olan, özellikle Balkan tarihi gibi yakın alanlarda çalışanlar var. Amerikalı tarihçi Dennis Hupchick'in bu konudaki görüşü çok kesindir. Yazar, Yunan askerlerinin Küçük Asya'yı işgal ederken ve geri çekilirken ne kadar zalim davrandıklarını hatırlatmakla birlikte, çok açık bir dille yangını galiplerin ordusunun çıkardığını belirtir.²⁹ Türk âlemine körlemesine düşmanlık barındırmakla suçlanması mümkün olmayan³⁰ daha başka akademik çalışmalarda da resmi tezin en büyük hatası gözler önüne serilmiştir: Buna göre yangından zarar görenler, kundakçılarla aynı millettten olmalıdırlar ki, bu da akla yatkın değildir.³¹

28 AUDOIN-ROUZEAU S. ve BECKER A., 14-18, *Retrouver la guerre*, Paris, 2000, s. 105: "Savaşlar sırasında çekilen acıların iyice büyüdüğü anıların karşısında, Birinci Dünya Savaşı'nın sivil kurbanlarına yapılanların hiç hatırlanmaz oluşu, [sivil halka uygulanan şiddetin] belleğin derinliklerine itilmesinin temeline oturuyor. Sivillere yönelik baskıların, ya da Ermeni kıyımının uzun süre hatırlanmamasından ötürü, daha sonra bu türden davranışlarda inat edenler cezasız kaldı."

29 HUPCHICK, *The Balkans from Constantinople to Communism*, New York, 2002, s. 336: "İzmir Türklerin eline geçtiğinde (Eylül ayı), şehrin Rum mahalleleri yağma edildi ve yakıldı. Ve birçok Rum sivil, Yunan birliklerinin Türkleri kovarken yaptığının aynısı bir harekete maruz kaldılar."

30 Clogg Doğudaki Yunanlılar hakkındaki derin bilgisiyle ve Osmanlı Türk âlemine içtenlikli katkısıyla tanınır.

31 CLOGG R., *A Concise History of Greece*, Cambridge, 1992, 2002, s. 97: "Şehrin Türkler tarafından işgali 30.000 Rum ve Ermeni Hristiyan'ın kırımıyla devam etti. Ardından sadece Türk ve Yahudi bölgelerinin kurtulduğu büyük yangın meydana geldi. Yoğun gayrimüslim nüfusu nedeniyle Türklerin adlandırdığı şekilde, 'Gâvur İzmir', komşu Yunan adlarına kaçmanın yollarını arayan panik halindeki mültecilerin sebep olduğu büyük felakette yakılıp yıkıldı."

Kemalizm ve Tarihsel Söylemin İnşası

Bağımsız tarihyazıcılığı Türkiye’de, inkâr tavrına karşı koymakta zorlanıyor.³² Bizzat İzmir’deki okullarda yangının Yunanlılarla Ermenilerin işi olduğu öğretiliyor hâlâ.³³ Bu tez çok erken bir tarihte, yeni rejimin en üst makamları tarafından inşa edilmiştir. Konsolos Graillet, 15 Eylül 1922’de, Amiral Dumesnil’in önünde Mustafa Kemal’le yaptığı görüşmeyi şöyle anlatır: "Sohbetimizin (konusu) yangın(in) sebepleri(nin aranmasıydı). Mustafa Kemal suçu tamamen Ermenilerle Yunanlıların (üzerine yıktı), söylediğine göre onlar şehri kundaklamak üzere (okunamayan kelime) silahlı bir birlik kurmuşlardı."³⁴ Batıda, Fransız hükümetinin benimsediği milliyetçi Türkiye’yle uzlaşma politikasının taraftarları bu söylemi hemen sahiplenmiş, diğer hükümetler de bir bir aynı politikaya tutunmuştu. Amiral Dumesnil 15 Eylül tarihli telgrafında, başkasından duyduklarıyla kendi değerlendirmeleri arasındaki sınırları tamamen muğlak bırakarak, son derece müphem bir tavır sergiliyordu: "Türk gazeteleri, İzmir yangınından Ermenileri sorumlu tutan resmi bildiriler yayınlamaya başladı –Yunanlıların işbirliği yaptığından ise pek söz edilmiyor."³⁵

Fransa’nın yeni rejimle uyumlu söyleminin ülke içinde sınırları vardı. İktidarın yeni sahiplerinin Rumların ya da Ermenilerin kundakçılık yaptığına dair kanıtları olduğu söyleniyor, fakat bundan öteye geçilmiyordu.³⁶ "[yangında] kasıt

32 BERBER E. (*Sancılı Jıllar. İzmir 1918-1922. Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*. Ankara, 1997) bu konudan hiç bahsetmiyor. Seçtiği zaman sınırları, şehrin yangınla tahrip olmasını göz ardı etmesini sağlıyor. Berber son derece derin bir tarihçidir; modern Yunancayı öğrenmekten bile kaçınmamıştır. Bu konuda sessiz kalması ilginç.

33 Paris’te, biri kırklarında, diğeri otuzlarında iki İzmirliyle yapılan söyleşiler.

34 AMAEF-L-T-55, dosya 31, Fransa Başkonsolosluğundan sorumlu Graillet’in Dışişleri Bakanı R. Poincaré’ye 16.9.1922 tarihli telgrafı, 18.9.1922 tarihinde, saat 16.45’te iletilmiştir. Silinmiş olan kelimenin "...’nun" ya da "ajanlardan" olduğu düşünülebilir; bunun dışında telgrafın ne anlam taşıdığı çok açıktır.

35 AMAEF-L-T-55, dosya 19, Deniz Bakanlığı’nın Dışişleri Bakanlığı’na telgrafı, 15.9.1922, Amiral Dumesnil’in İzmir limanından Paris, DB’ye gönderdiği 23.9.1922 tarihli telgrafı alıntılanmış.

36 AMAEF-L-TT-55, dosya 96, a. g. b.

olduğu³⁷ bir keşif gibi sunuluyor, kanıt niyetine birtakım hikâyelerden parçalar araya karıştırılıyor, böylece tutarlı bir bütün ortaya konulmaya çalışılıyordu. Yangın sırasında Türk ordusunun "oldukça tepkisiz kaldığı" ise zar zor, yarım ağır kabul ediliyor, üstelik bu da bu ordunun biricik kabahati olarak anılıyordu.³⁸ Birtakım dış gerçeklerden ötürü, olaylara uzak bir okura bu ifadeler mantıklı gelebilirdi. Dahası, iç kesimdeki pek çok şehrin Yunan ordusu tarafından ateşe verildiği özellikle vurgulanmaktaydı. Daha önce meydana gelen bu olaylara bakarak İzmir'de de benzer taşkınlıkların olacağı tahmin edilebilirdi. Gerek Graillet, gerekse Amerika ve İtalya konsolosları, İzmir'i ziyarete gelmiş olan Yunan Harp Nazırı Theodoris'i, Yunan ordusunun İzmir'i herhangi bir yağma ya da kundaklama olayına karışmaksızın boşaltacağına dair güvence vermesi için sıkıştırmışlardı.³⁹ Bakan ise o zaman böyle bir güvence veremeyeceğini ifade etmişti. Yunan yetkili makamları birliklere artık söz geçiremez hale gelmişti. Ne var ki eski olaylardan kaynaklanan yerinde kaygının dışında, Türk ordusundan başkasının suçlu olduğunu düşündürecek net bir tanıklık mevcut değildir.

Her ne kadar gerçeğe uygun görünmese de yangından Ermenilerin ya da Rumların sorumlu tutulduğu resmi tezi kabul etmek, o devrin diplomatik ilişkileri bakımından en rahat çözümdü. Mantık, Küçük Asya'daki otokton Hristiyan toplulukları ve Kürt bölgesini ortadan kaldıracak olan Lozan Antlaşması'nın altında yatan mantıkla birdi. Öte yandan, daha kaba bir bakış açısıyla, bu sayede sigorta şirketlerinin yeni rejimden tazminat talep etmesi de engellenmiş oluyordu. Fransa'nın bu konudaki tavrı, eylül sonunda Washington'daki temsilciliğine gönderdiği telgraftan anlaşılmaktadır.⁴⁰ Fransa şehri kesinlikle Ermenilerin ya da Rumların kundakladığını, aksi yöndeki tanıklıkların "ıstısr" kabul edildiğini ilan etmek-

37 AMAEF-L-T-55, dosya 77, Yüksek Fransız Komiseri Pellé'nin İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığı'na telgrafı, 21.9.1922 tarihinde 19.30'da yerine ulaşmış.

38 a.y.

39 AMAEF-L-TT-55, dosya 1, FK Graillet'den Paris, Dışişleri Bakanlığı'na telgraf, 6.9.22'de gönderilmiş, 7.9.1922'de, saat 00.50'de yerine ulaşmış.

40 AMAEF-L-T-55, dosya 111, Dışişleri Bakanlığı'ndan Washington maslahatgüzârına tarihsiz telgraf. Anlaşıldığı kadarıyla 1922 Eylülünün sonlarında gönderilmiştir.

teydi. Telgrafın üç paragrafından sonuncusunda Yunan birliklerinin işgal ettikleri alanda, iç kesimde pek çok şehri ateşe verdiği kesinlikle bilindiği hatırlatılıyor, iddia benimsensin diye gerçeğe ne kadar yakın olduğu vurgulanıyordu.

Savunması Zor Bir Mevzi

Yangın sırasında Yunan ordusu artık İzmir'de değildi. Geriye sadece muhacirlerin ve evsizlerin oluşturduğu kalabalığın içine dağılmış başı boş subaylar ve erler kalmıştı. Bozguna uğrayan ordu şehri yakıp yıkmayı planlamış olsa, yangın 9 Eylül'den önce çıkardı. Hristiyanlar, Türk birliklerinin şehre girdiği gün, öğleden sonra meydana gelen birtakım şiddet olayları yüzünden zaten dehşete kapılmış durumdaydı. Evinde saklanma imkânı olup da şehre çıkmaya cesaret edenler nadirdi. Dolayısıyla sivil Hristiyanlar yangın tezgâhlayacak durumda değildi. Sokakta bin türlü tehlike onları bekliyordu. Milli Ermeni Heyeti'nin raporunda açıkça şöyle yazıyordu: "[Türkler] tesadüf ettikleri Ermeni'yi, Rum'u katlediyordu."⁴¹ Oysa Gâvur İzmir'in farklı noktalarında yangın başlatmak bir organizasyon işiydi. Düzenli ve düzensiz Türk birlikleri, orduya destek veren sivil Türkler bütün köşeleri tutmuşken, birtakım insanların ellerinde bidonlar ve patlayıcı maddelerle şehirde kendilerini belli etmeden dolaşabileceklerini hayal etmek zor.

Öte yandan yangın neden 9 Eylül 1922 günü sabahında, birlikler girer girmez değil de, 13 Eylül 1922 Çarşamba günü çıktı? Kaynaklarda 13 Eylül'e kadar denizden karaya doğru imbat estiği, bu yüzden Hristiyan mahallelerinde çıkacak bir yangının Türk ve Yahudi mahallelerini de tehdit edeceği belirtiliyor. Ne var ki 13 Eylülde rüzgâr döndü, bu sefer kuzeybatıdan sert bir karayel esmeye başlamıştı. Yanan bölgenin bitişiğindeki Yahudi ve Türk mahallelerinin yangından etkilenmemesi kafa karıştırıcıdır. Kundakçılar Hristiyan olsa, en azından oraları da harap etmeyi düşünürlerdi. Hristiyanlar, şehrin onlara ait olan kısmını yakmakla kendilerini de çok büyük bir tehlikeye atmış oluyorlardı. Hâlâ orada ikamet ediyorlardı; evlerine ya da cemaate ait ortak binalara sığınmış, yahut limana dolmuş, farazi bir gemiyi bekliyorlardı. Yangın intihar manasına gelebi-

41 BNU.IV.45.3 (1), a. g. b. B.8, "Yangının sorumluları", s.1.

leceği gibi, Türkleri de gazaba getirebilir, onlar da intikam almaktan geri durmazlardı. Küçük Asyalı Hristiyanlardan, büyük bir saflıkla yeni Türk rejimi altındaki İzmir'de kalabileceklerini sananlar çok olmuştu. Çoğunun bütün malı mülkü buradaydı. Öteden beri burada yaşamış, ya da savaştan sonra normal hayata burada yeniden başlamışlardı. Hristiyanların yangın çıkarmaktan bir tek psikolojik açıdan çıkarları olabilir, kısa vadede yeni Türkiye'nin ekonomisini zayıflatmış olacakları için. Otokton Hristiyan topluluğu İzmir'de sıkışıp kalmışken böyle hesaplar yapmış olabilir mi?

Buna karşılık yeni iktidarın İzmir'i yakmasına geçerli sebepler bulunabilir. Orta vadede yeni Türkiye'nin politik ve ekonomik olarak kazançlı çıkacağı kesindi. Yangın, katliamlar, tehcirlerle, kimilerinin de Türk topraklarından çıkarılmasıyla Ege kıyılarındaki Rumlar meselesi, Türkiye'nin içinde ve dışında, her iki boyutta da çözülmüş oluyordu. Öteden beri Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde politik ve kültürel olarak kendini korumayı bilmiş, başarmış olan, birbiriyle kaynaşmış Hristiyan topluluklar bertaraf edilmişti. Küçük Asya ekonomisinde Rumlar üstünlüklerini tamamen yitirmişti.⁴² 19. yüzyılda resmi bir çerçeveye oturmuş olan millet sistemi fiilen son ermişti. Ege kıyılarının, Küçük Asya'nın Yunanistan'a bağlanmasını desteklemiş olan nüfus silinip gitmişti. Yaşam alanı bir daha yeşermemek üzere ortadan kalkmış, böylece Anadolu'nun tamamında hak iddia eden genç milli devletin güvenliği iyice sağlama alınmıştı. İzmirli gazeteci Hrant Mamuryan yıkımdan birkaç gün sonra şöyle yazıyordu: "Hristiyan unsur bir daha gelmemek üzere Türk topraklarından uzaklaşmaya mecburdur, zaten yağma, katliam ve akla gelebilecek daha başka her şeyde amaç buydu, yani Hristiyanları uzaklaştırmak ve mümkün olduğu kadar köklerini kazımak."⁴³

İZMİR'DE HİRİSTİYAN VARLIĞININ SONU

Hristiyanlara yönelik şiddet giderek yayılacaktı. Basit yağmalama olayları gibi kendiliğinden, ilkel yöntemlere başvurulsa da, gelişmenin planlı, sistematik

42 ISSAWI CH., *The Economic History of Turkey. 1800-1914*. Chicago, 1980, s. 366-367.

43 MAMOURIAN, a. g. m., sayı 1 ve 2.

bir tarafı vardı. Kimileri şehrin ekonomik hayatına hâkim olan bir topluluğu bir kenara iterek zenginleşmekteydi. Ermeni ve Rumlara ait dükkânların yağmalanması 9 Eylül'de, öğleden sonra başladı.⁴⁴ En arkadaki Türk birlikleri şehre girerken kapanmış olan mağazalar zorla açtırıldı. Topuzlarla, patlayıcılarla camekânlar yerle bir edildi. Ermeni kaynaklarında Ermeni iş dünyasının İzmir'deki medar-ı iftihar *Manuḡatura*'nın adı tekrar tekrar karşımıza çıkar.⁴⁵ Buradan alınan mallar, kumaşlar, mobilyalar, yiyecekler iç kesimlere gönderilmek üzere büyük kamyonlarla garlara doğru taşınmıştır.⁴⁶ Frenk mahallesi de yağmadan nasibini aldı. Mahalledeki kuyumcular ve saatçiler yağmacıların en çok rağbet ettiği yerlerdi. "Yağmadan sonra çarşıdan geçen tanıkların anlattığına göre o dev depolarda üç beş kırık masadan, sandalyeden başka bir şey kalmamış."⁴⁷ Ermeni episkoposu 12 Eylül Salı günü Rumlara ya da Ermenilere ait dükkânlardan sağlam kalan olmadığını belirtir. Bununla birlikte Türk makamları bazı depoları koruma altına almışlardı; Near East Relief'e ait olanlara hiç el sürülmemişti. O tarafta boy gösteren yağmacılar geri çevrilmiş, kendilerine yetkili makamların "istisnai lütfuyla" bu depoların muhafaza altına alındığı söylenmişti.⁴⁸

Hristiyan mahallelerin yağmalanmasının ardından yangın da, gayrimüslimlerin varlığının maddi temellerinin kökünü kazıyacaktı. Ülkeyi yarı sömürge duruma düşüren kapitülasyon rejimiyle bütünleşmiş olan gayrimüslim burjuvazinin bertaraf edilmesi, İttihat ve Terakki'nin ideologlarının açıkça dile getirdiği üzere Jöntürk ihtilâlinde beri üzerinde en çok durulan meselelerden biriydi.⁴⁹

44 BNu.IV.45.3 (1), a. g. b., B.6, "Yağma ve katliam", s. 1.

45 AMADYAN, "İzmir felâketi – İzmir nasıl harap edildi", sayı 2, *Arev*. Iskenderiye (Ermenice), 13.10.22, ayrıca BNu.IV.45.3 (2), a. g. b., 4, s. 4.

46 MAMOURIAN, a. g. m., s. 1.

47 BNu.IV.453 (1), a. g. b., B.6, "Yağma ve katliam", s. 2.

48 PUAUX, *La Mort...*, *Daily News*'teki alıntı, s. 10.

49 Bkz. Ziya Gökalp, ama ayrıca Yusuf Akçura. Bkz. GEORGEON François, *Aux origines du nationalisme turc*, Paris, Institut d'études anatoliennes, Edition ADPF, 1980. Özellikle 2. bölüme bkz: "Pantürkizm için savaş (1905-1914); 4: *Sosyal devrim*", en başta "Türk milli burjuvazisinin yükselişi", s. 53 vd., ve şu sonuç satırları: "19. yüzyılın entelektüel cephanesinden var gücüyle projesine en uygun silahları çekip aldı; milliyetçilik teorileri arasında *etnisiteyi* öne çıkaran,

1908'deki boykot kampanyalarından beri sürekli bu yönde teşebbüsler olmuştu.⁵⁰ Jöntürk çevrelerinin ekonomideki milliyetçiliğini Kemalizm fiilen devam ettirmişti.⁵¹

Ateşle Yok Etmek

1922 Eylülünün başında İzmir'de bir yangın korkusu hâkimdi. Halk Yunan ordusunun ya da daha ziyade geri çekilmekte olan askerlerinin, tıpkı iç kesimde, Afyon, Uşak, Alaşehir ya da Salihli'de yaptığı gibi şehri ateşe verebileceğini düşünüyordu.⁵² Yunanlı birliklerle Kemalist birlikler arasındaki çatışmalar da şehrin kaderini değiştirebilirdi. Ne var ki Yunan ordusu bölgenin içlerinden gelen Hristiyan sığınmacılarla dolup taşan bir Hristiyan metropolü olan İzmir'i yakmadı. Kemalist birlikler İzmir'e girdikleri zaman ortalıkta başı boş askerlerden, mağlup ordudan firar etmiş olanlardan başka kimse yoktu. Dolayısıyla şehrin içinde herhangi bir çatışma olmadı. Yunan ordusunun 1922 Ağustosunun sonunda Afyon-Karahisar'da yenildiğinden beri neredeyse savaşmaktan vazgeçtiği, bozgunun bu raddeye vardığı düşünülürse bunda şaşırtıcı bir taraf yoktur zaten.⁵³ Düzenli olarak ricat eden son Yunan birlikleri Plastiras'ın kumanda ettikleriydi. Son kurşunlar da Çeşme yarımadasında sıkılmıştı.

dolayısıyla Türk milliyetçiliği davasına en yatkın olanını benimsedi. Marksizmden sınıf savaşları kavramını ödünç aldıysa da tek amacı bunu milli burjuvazinin hizmetine sunmaktır." (Vurgular bana ait.)

50 GEORGELIN, "Boycottage...", a. g. m.

51 İkinci Dünya Savaşı sırasında *Varlık Vergisi* diye özel bir verginin konulması, meselenin siyasi devamlılığına bir örnektir. Bkz. ÖKTE K., *The Tragedy of the Turkish Capital Tax* (Türkçeden çeviren COX G., Londra, Sidney, Croom Helm, 1987). Türkçesi: *Varlık Vergisi Faciası*.

52 AMAEF-L-T-55, telgraf 3-7, İzmir'den gelen mektuplardan bölümler, 1922 Eylül başına ait telgraf. Belge imzasızdır. Metinlerin havasına bakıldığında bir subay, belki Dumesnil tarafından kaleme alındıkları düşünülebilir. İçlerinden sadece bazı parçaların alıntılanmış olması DB'nin Dışişleri Bakanlığı'na karşı ihtiyatlı tutumuyla açıklanabilir.

53 AMADYAN, "İzmir Felâketi – İzmir Nasıl Harap Edildi", sayı 1, *Arev*. Iskenderiye (Ermenice), 11.10.22.

Resuli Ermeni *araçnort*'u Episkopos Turyan'a göre daha 10 Eylül Pazar sabahı Ermeni mahallesinin ucunda, Türk mahallesine yakın bir noktada bir yangın başlamıştı. İtfaiyeciler yanlarında İngiliz denizcilerle gelip derhal felâketi engellemişlerdi. 12 Eylül 1922, Salı günü Rum mahallesinde, Rum kilisesi Aya Konstantinos'un yanı başında başka bir yangın çıktı ve çabucak kontrol altına alındı. Aynı gün İzmir'in dışında beş yüz hanelik bir Rum köyü olan Kokluca Türkler tarafından ateşe verildi.⁵⁴ Şehir içinden ve İzmir rıhtımındaki binalardan görülebilecek boyutta bir felâketti bu.⁵⁵ 13 Eylül 1922 Çarşamba günü Türk tellâllar Ermeni mahallesine gidip, başta Yahudilerle Türkler olmak üzere, harabeye dönüşecek mahalleyi yağmalamaya kalkışacaklar da dahil Ermeni olmayan herkesi acilen uzaklaşmaları için uyardılar. Episkopos Turyan durumu şöyle değerlendiriyordu: "Bu duyurunun ne anlama geldiğini Türkler gittikten sonra, öğlene doğru Ermeni mahallesinde yangın başlayınca anladık."⁵⁶

13 Eylül 1922 Çarşamba günü, öğleden sonra saat ikiye doğru yangın alarmı verildi.⁵⁷ Gözden geçirdiğimiz bütün kaynaklarda yangının aynı anda, pek çok noktada başladığının belirtilmesi dikkat çekicidir. Hiçbir kaynakta kendiliğinden başlayan bir yangından bahsedilmiyor. Pek çok yazar ve tanık bu işin ancak teşkilâtlı bir ekibin başının altından çıkmış olabileceğini ileri sürüyor. Bütün kaynaklar yangının Ermeni mahallesinde başladığı konusunda hemfikirdir. Mahallenin içinde de tanıkların birbirlerinden bir parça farklı tarif ettiği, yangının başladığı pek çok nokta vardır. Bunlar Basmahane garının, Gregoryen Surp Stepanos Kilisesi'nin, Ermeni hastanesinin ve Aya Paraskevi Rum kilisesinin karşısındaki sokaklardır.⁵⁸ Ermeni mahallesi bir anda, dört bir yandan alevler içinde kalmıştı. Milli Ermeni Heyeti kançılıryası bunu Ermenileri şehirden silmeyi amaçlayan, kasıtlı bir hareket olarak yorumluyordu: "Yangın kesinlikle Ermeni mahallesinden başladı, çünkü alevlerin arasından Surp Stepanos Kilisesi'nin çan

54 Bu yangından PUAUX da bahsediyor, *Les Derniers...*, s. 14.

55 BNU.IV.45.3 (1), a.g.b., B7, "Yangın".

56 BNU.IV.45.3 (2), a.g.b., p. 6, s.7.

57 BNU.IV.45.3 (1), a.g.b., B.7, "Yangın", s. 1.

58 MAMOURIAN, a.g.m., sayı 1.

kulesi rahatça görülebiliyordu.”⁵⁹ Ne var ki aynı rapora göre o sırada Ermeni mahallesinde yaşayan hemen hiç Ermeni yoktu: “Katledilecek olanlar katledilmiş, kaçabilenler kaçmış, bütün evler yağmalanmıştı.”⁶⁰

Episkopos Turyan’a göre felâket şu güzergâhtan yayılmıştı: Ermeni mahallesinden sonra sıra mahallenin batısında, kıyıya daha yakın bir noktadaki bedestenlere, özellikle Aya Yorgi Rum Kilisesi’nin etrafındakilere gelmişti. Bunun ardından daha doğudaki Tabakhane mahallesi alevlere teslim olmuştu. Hripsimyan Ermeni Kız Lisesi ve Amerikan kız ortaokulunun bulunduğu yerdi burası. Yangın Avrupalılara ait önemli kurumların çoğunun yer aldığı kıyıdan uzak mahallelere de sıçramıştı.⁶¹ Fransa konsolosu Graillet, *Edgar-Quinet*’nin güvertesinden seyrettiği yangını hafifçe farklı tasvir eder; Fransız bakışıyla İzmir’den daha fazla aklında kalan kerterizlere göre uzamın sınırlarını çizer:⁶² “Yangın biri şehrin göbeğinde, Ermeni mahallesinde, diğeri İzmir-Kasaba demiryolumuz üzerindeki gara yakın iki noktadan başladı. Sonra Orozdibak civarında üçüncü bir yer tutuştu. Kısa süre sonra üç yangın birleşti, dehşet verici görüntü geceyle, şafakla, günle birlikte ilerledi.”⁶³

Rüzgâr alevlerin yayılmasına elverişliydi, zira kuvvetliydi ve kuzeybatıya doğru, yani Rum ve Frenk mahallelerine doğru esiyordu. Bedestenler ve Frenk mahallesinde dükkânların olduğu sokaklar yağmalandıktan sonra kül oldu. Akşam beşe doğru yangının kolları birleşmişti. Sadece şehrin en kuzey ucundaki Punto zarar görmemişti. Alevler çok hızlı ilerliyordu. Türk birlikleri şehre girdiğinden beri sular kesikti.⁶⁴ Yangın sırasında kulağa gelen düzenli patlama sesleri, bu işin tesadüfi değil, yangın bombalarının marifetiyle çıkarılıp yayılmış olabilece-

59 BNu.IV.45.3 (1), a.g.b., B. 7, “Yangın”, s. 1.

60 BNu.IV.45.3 (1), a.g.b., B. 8, “Yangının sorumlulukları”, s. 1.

61 BNu.IV.45.3 (2), a.g.b., p 7, s. 7.

62 Horton’un İzmir’in coğrafyası, şehirdeki Amerikan varlığının üzerinde şekillenmiştir.

63 AMAEF-L-T-55, dosya 20 vd., 15.9.22 tarihli mektup, FK Graillet’den Paris, Dışişleri Bakanlığı’na, Kabine Başkanı R. Poincaré’ye, “Yunan-Türk savaşı (devam), İzmir yangını”.

64 MAMOURIAN, a.g.m., sayı 1 ve 2.

ğini düşündürüyor.⁶⁵ Bunun yanı sıra felâketin önünü kesebilecek binalar da havaya uçurulmuştu. Yanan mahalleler esasen en çok taş binanın olduğu yerlerdi.⁶⁶ Ne var ki Amerikan konsolosu George Horton'a göre depreme karşı bir tedbir olarak binalar kâgir olarak inşa edilmişti. Duvarlardaki ahşap hatıllar yapının esnekliğini artırıyordu. Öte yandan yangına karşı çok dayanıksız olan bu düzenek binaların bir anda çökmesine, tutuşmasına sebep olabiliyordu.

Türk ordusuna bağlı nizami ya da başı boş askerlerin şehri yakmak için her yere gaz döktüğünü anlatan sayısız tanık vardır. Amerikan *Collegiate Institute*'un müdiresi Miss Minnie Mill'in anlattıkları pek çok eserde referans gösterilmiştir.⁶⁷ Gaz ya doğrudan yakılacak eve boca edilmekte, ya da içine bezler batırılıp hedeflenen binalara konulmaktaydı. Krikor Bağcıyan olup bitenleri en net tarif eden tanıklardan biridir. Üzerinde Kudüs YMCA üniformasıyla Ermeni mahallesinin ana caddesi Reşidiye'de, bir Rum evinin çatısına sığınmıştı. 13 Eylül günü tanık olduklarını şöyle aktarır:

"Öğlene doğru [Türklerin] arabalarla petrol varilleri getirdiklerini gördüm. İçini göremiyordum, ama rengine, şekline bakılırsa "İzmir Petrol Kumpanyası"nın varillerinin aynısıydı bunlar. Her varil 2-3 Türk askeri tarafından gözetleniyor, Reşidiye Caddesi'nden, Ermeni episkoposluğuna doğru arabalarla taşınıyordu. [...] Reşidiye'nin öbür ucundaki öbür Ermeni kulübü Krya Vrissi'ye doğru da varil taşıdıklarını gördüm.⁶⁸ Operasyonun sonunda bütün variller dizildikten sonra (200-300 metrede bir, bir tane) ancak 'çatıya vuran yağmur sesi' diye tarif edebileceğim bir gürültü duydum. Arkadaşlarımla, saklandığımız yerden kaçmaktan umudu kesiyorduk neredeyse. Sığınağımızın etrafındaki çatılardan kaçmak için yol aramaya başlamıştık ki üzerimize bir şey yağdığını hissettik, aşağıda, sokakta askerler duvarla-

65 ArRe, cilt 35, sayı 4-140, a.g.m., s. 372.

66 BNu.IV.45.3 (1), a.g.b., "Yangın", s. 2.

67 Aktaran Horton, s. 65: "Türk askerlerin gaz dolu bidonlarla evlere girdiklerini, onlar dışarı çıkar çıkmaz yangının başladığını gördüm. Hiçbir yerde Ermeni yoktu. Bir tek Türk askerleri gidip geliyordu —düzenli ordunun zarif üniformasını giymiş askerler.", ayrıca bkz. PUAUX, *Ölüm...* s. 13.

68 "Soğuk Pınar", İzmir'in bir semti.

rın tepesine doğru kovayla bir sıvı boşaltıyordu. Islak kıyafetlerimin üzerinde o sıvının kokusunu alır almaz, bunun petrol olduğundan hiç şüphem kalmadı.”⁶⁹

Esasen çok iyi örgütlenmiş olan, pompalarla donatılmış, hatta modern donanımlarıyla kartpostallara bile konu olmuş itfaiyecilerin çalışmasına da Türk birlikleri köstek olmuştu. Amerikan konsolosu George Horton’a göre itfaiyeciler duruma müdahale edememiş ya da dişe dokunur bir iş yapamamışlardır.⁷⁰ Tanıklar İzmirli itfaiyecileri felce uğratmak için başvurulmuş pek çok farklı yöntemden bahsederler. Yangın hortumları delinmiş, pompalar da tahrip edilmişti. Türk askerleri pompaları binaların üzerine petrol sıkmak için kullanmışlardı.⁷¹ Yangınla mücadele etmeye niyetlenen İzmirli itfaiyecileri vazgeçirmek için üzerlerine ateş açmışlardı.

Ne var ki böyle durumlarda alışlageldiği üzere bu sefer de alarm verilmişti. Milli Ermeni Heyeti Kaçılıryası’nın raporuna göre: "Birden Ermeni mahallesinin içinden üç duman sütunu yükseldiğini gördük. Aynı anda İzmir’in kadim âdeti üzere üç pare top atılarak yangın alarmı verildi.”⁷² O sırada bir itfaiyeci birliği harekete geçmişti. Fakat bu sefer, İngiliz amiral birliklerini karadan çektiği için yanlarında İngiliz denizciler yoktu. Monsenyör Turyan’ın ifadesine göre Türk askerler hızla olay yerine hareket eden itfaiyecilerin üzerine ateş açarak felâketi durdurmalarına engel olmuşlardı.⁷³ Oysa Türk makamlar aciz durumda değildi; Guiffray fabrikası, Crédit lyonnais, Yunan Milli Bankası ya da İtalyan okulu gibi alevlere kolayca yem olabilecek durumdaki birtakım binaları kurtarmayı başarmışlardı.⁷⁴ Monsenyör Turyan, bu kurumların kurtulması için özellikle çaba harcadığını belirtir. Aynı şekilde Alliance israélite universelle okullarının müdürü Israil Benaroya da 18 Eylül tarihli mektubunda Yahudi mahallesinin Türklerin gayretleriyle kurtulduğunu belirtir; üstelik Yahudi mahallesi Ermenilerinkine bitişikti.

69 ArRe, cilt 35, sayı 4-140, a.g.m., s. 388.

70 HORTON, a.g.e., s. 172: "Onların herhangi bir şey yaptığını görmedim."

71 PUAUX, Son..., s. 19-21, Viyana’daki Mihitaristlerin başrahiplerinden birinin raporundan alıntı.

72 BNU.IV.45.3 (1), a.g.b., B.7, "Yangın", s. 1.

73 BNU.IV.45.3 (2), Monsenyör TURYAN, Rapor..., 7, s. 7.

74 a.y.

14 Eylül 1922 Perşembe günü yangın rıhtıma yaklaşmıştı; Küçük Asya'nın içlerinden gelen muhacirler, Hristiyan mahallelerini ateş sardıkça, Türk askerleri engellemediği sürece kıyıya inip onlara katılanlar hep buraya akmıştı. Alevler içinde kalan zavallılar haykırmaya başlamış, dalgakıran boyunca kuzeye çıkarak Punto'ya varmaya çalışmaktaydılar. İçlerinden kâh intihar etmek için, kâh İzmir limanındaki onlara kucak açabilecek gemilere varmak için suya atlayanlar oldu. Limandaki müttefik gemilerinden bazıları yol göstermek için projektörlerini yakmışlardı. Müracaat ettiğimiz kaynaklar yangının mümkün olduğu kadar çok Hristiyanı öldürmek için araç olarak kullanıldığında ısrar etmektedir. Tutuşmuş evlerin içindeki Hristiyanların bazı sokakların dışına çıkması engellenmekteydi. Aya Fotini gibi kiliselere sığınıp da çıkması yasak edilenler diri diri yandılar. Limandan ayrılmakta olan gemilerden mitralyöz sesleri geliyordu. Türk askerleri rıhtımdaki muhacir kalabalığına ateş ediyordu. Şehrin her köşesinde, yanmış cesetler yerlerde yatıyordu.⁷⁵

14 Eylül 1922 sabahı yangının bilançosunda yanan binaların sayısı elli bini bulmuştu bile; aralarında yirmi bir kilise, otuz iki okul, beş konsolosluk, yedi kulüp, beş banka, beş hastane bulunuyordu.⁷⁶ Yangın 17 Eylül Pazar gününe kadar sürdü; o âna dek İzmir'in dörtte üçü yanmış bulunuyordu. Şehrin ticari altyapısı mahvolmuştu. Yangın bittiğinde rıhtımda evsiz kalmış yaklaşık 200.000 Hristiyan bekliyordu. Küle dönmüş şehrin sokaklarında, eylül sıcaklığında çürüyen çok sayıda ceset vardı. Bazı sokaklarda koku dayanılır gibi değildi. Bu mezarsız ölümler büyük bir salgına yol açabilirdi.

Yerli Elitin Ortadan Kaldırılması

İzmir metropoliti Hrisostomos, irredantist Rumları simgeleyen simaydı. Küçük Asya'nın bağımsız Yunanistan'a bağlanması için canla başla mücadele vermişti. Yunan ordusunun durumu tehlikeye girdiğinde, kimi Rum çevreleri de Yunan krallığının onları kaderlerine terk ettiğini kabullenemezken, Hrisostomos

75 BNu.IV.45.3 (1), a.g.b.. B. 7, "Yangın", s. 2.

76 BNu.IV.45.3 (2), a.g.b.. 7, s. 7.

Küçük Asya'nın savunulmasına yönelik hareketin içinde yer almıştı. Yazar İlias Venezis ona Küçük Asya'nın *etnarkos*'u der; bu unvanı sadece ekümenik İstanbul patriği, geleneklere göre bir de Kıbrıs metropoliti taşıyabilirdi. Kemalist birliklerin şehre girmesinden önce defalarca teklif edilmesine karşın gitmeyi reddetmişti.⁷⁷ Esasen amacı cemaatiyle sonuna kadar kader birliğini etmekti. Acılar içinde ölmeye de hazırdı, inancına göre kendince bir yorumu da vardı bununla ilgili:⁷⁸ "Öteden beri şehit olarak öleceğimi hissetmişimdir."⁷⁹

Metropolitin bir yakını olan Ermeni episkoposu Hrisostomos'un son gününe bizzat tanıklık etmiştir.⁸⁰ Ona göre metropolitle galip kumandan Nureddin Paşa bir değil, iki kez görüşmüşlerdir.⁸¹ İlk görüşme 9 Eylül 1922'de, öğleden sonra gerçekleşmişti.⁸² Metropolit Nureddin Paşa'nın huzuruna, yeni iktidara biat etmek ve talimat almak üzere çıkmıştı. Önde gelen Rumlardan Çürükoğlu ile Klimanoğlu da yanındaydı.⁸³ Nureddin Paşa onları karşıladı ve İzmirli Rumlardan üç istekte bulundu: Silahlı olanlar silahlarını iktidarın yeni sahiplerine teslim edecekti, firari askerler teslim edilecek, halk korkmayacak, hayatına kaldığı yerden devam edecekti. Hrisostomos Nureddin Paşa'yı tebrik etti, teşekkür edip yanından ayrıldı ve derhal başkumandanın talimatlarını yerine getirmek üzere harekete geçti. Görüşmede hazır bulunan iki güçlü simayı göz önüne aldığımızda tarif edilen sahne tuhaftır, fakat bir Rum metropolitin görev başındaki herhangi

77 VENEZİS, *Selâm Sana...* s. 30-35. Nihayetinde Fransa konsolosu Hrisostomos'un Sacré-Coeur pederlerinin yanına, ya da hatta konsolosluga sığınması için ısrar eder, fakat diğeri reddeder. PUAUX, *La Mort*. s. 21-22'de aynı bilgiyi verir.

78 VENESİZ, a.g.e., "Kiliseye ve millete hizmet edeceğim", s. 9-36.

79 VENESİZ, a.g.e., s. 31, Hrisostomos'un büyük ihtimalle onu şehri terk etmeye teşvik eden İzmir eşrafından, G.I. Anastasiadis'e söyledikleri.

80 BNu.IV.45.3 (2), a.g.b., 9, s. 8-9.

81 Episkopos Turyan bu ilk görüşmeyi Nureddin Paşa'yı sıkıntıya sokmak için icat etmiş olabilir mi? Bilgi kaynakları kimlerdi?

82 Puaux metropolitin 10.11.1922'de öldüğünü belirtir; metropolit pazar gününün büyük kısmını ayinde geçirmiş olmalıdır. Ne var ki o pazar ayin olmadı.

83 VENEZİS, *Selâm Sana...* s. 34, ve Monsenyör TURİYAN, a.g.b., s. 8'de birkaç imla farkıyla aynı adları sayarlar.

bir dünyevi iktidara boyun eğmesi şaşırtıcı değil. Bunun yanı sıra Türk makamlarının dini önderleri etnik-dini grupların bir numaralı önderleri olarak kabul etmesi âdettendi. Burada da gene bu kültürel *millet* yapısı işlemektedir. Olağanın dışında olaylar yaşandıktan sonra normal hayata dönülebilmesini sağlayan da bu sistemdi. Koyu Yunan milliyetçisinin şehrin askeri valisine yönelik tebrikleri, teşekkürleri, 1908'e kadar Osmanlı Hristiyanlarının dillerinde yapılan yayınların Sultan'a yaltaklanan başlıklarıyla aynı tondaydı. Sahne İmparatorluğun mekanizmalarının hayata dönüşünü sergiliyordu.

Ne var ki metropolitin dönmesinden iki saat sonra askerlerle polisler peyda olup onu tekrar kumandanın huzuruna çağırdılar. Akşam saat altıya doğru Hrisostomos yanında gene iki nüfuzlu Rum'la Nureddin Paşa'ya, yani yanı başında Türklerden oluşan bir kalabalığın toplandığı Konak'a gitti. Nureddin Paşa'yla Hrisostomos'un görüşmesi ya da görüşmelerine dair bin türlü hikâye, söylenti ya da kurgu hep aşağı yukarı aynı kapıya çıkar. Görüşmelere tanıklık edip de sonradan hayatta kalabilen olmuş mudur gerçekten? Metropolitte eşlik eden nüfuzlu Rumlar da sonradan öldürülmüştür. Her ne olursa olsun arkasından bu kadar çok yorum yapılması, söz konusu din adamının bir simgeye dönüştüğünü kanıtlar; İzmir halkı yüksek komiser Steriadis'ten çok onu temsilcisi sayıyordu. Yorumlar aşağı yukarı, birkaç ayrıntı dışında birbirini tutar. Milli Ermeni Heyeti'nin raporunda Atina'da çıkan *Eleftheros Tipos* gazetesine dayanılarak, Nureddin Paşa'nın 1918'de İngiliz amiral Dixon'a düzenlenen sıcak karşılamının intikamını almak istediği öne sürülüyordu. Nureddin, Hrisostomos'un kaderini Türklerin kararına bırakmış, din adamı Konak'tan çıkarken saldırıya uğramıştı.⁸⁴ Puaux'un bahsettiği Fransız bir görgü tanığına göre, kalabalığı Nureddin Paşa kıskırtmıştı: "Size iyilik yaptıysa iyi, kötülük yaptıysa kötü olun!"⁸⁵

Episkopos Turyan sahneyi biraz farklı anlatır. Buna göre Nureddin Paşa Hrisostomos'tan Yunan idaresi sırasındaki tutumu için, özellikle Türklere kötü muame-

84 BNU.IV.45.3 (I), a.g.b., B. 9, "Rum episkoposunun öldürülmesi".

85 PUAUX, *La Mort...*, IV. Monsenyör Hrisostomos'un öldürülmesi, bir Fransız'ın tartışmasız tanıklığı, s. 20-25.

le ettiği yönündeki suçlamalar hakkında açıklama istemiştir. Hrisostomos açıklamaya çalıştıysa da kendisine tutuklu yargılanacağı söylenmiş; sıkıca bağlanmış ve Nureddin Paşa onu hapishaneye nakledilmek üzere memurlara teslim etmiştir. Bunun üzerine Hrisostomos, nakil sırasında askerlerin onu kalabalıktan korumasını talep etmiştir. Metropolit Konak'tan çıkar çıkmaz kalabalık onun ve yanındaki iki nüfuzlu Rum'un üzerine yürür. Hrisostomos sürüklenerek Başoturak mahallesine getirildiğinde yarı çıplak kalmış, yürüyemez hale gelmiştir, ardından İki Çeşmelik mahallesinde ahali onu ve iki yoldaşını paramparça eder.⁸⁶ İlias Venezis'e göre ise metropolit bir eşeğe bindirilmiş, tükürük yağmuru altında Türk mahallesinin içlerine sürüklenmiştir. Saçı sakalı bir berberde tıraş edilmiş, üzerine beyaz bir gömlek geçirilmiştir; arkasından kulaklarıyla burnu kesilecek, gözleri oyulacak ve nihayet parça parça edilecekti. Cesedi Türk mahallesinde, köpeklere bırakıldı. İncelediğimiz kaynakların hiçbirinde Hrisostomos'un katillerinin adı geçmiyor. Hep bir kalabalıktan, etnik-dini kimliğiyle tarif edilen bir topluluktan bahsediliyor, linç olayına erkeklerin, kadınların, hatta çocukların bile karıştığı özellikle vurgulanıyor. Cinayet kolektif, anonim bir eylem olarak aktarılıyor.⁸⁷ İki belgede metropolit işkence görürken iki Fransız devriye gemisinin orada olduğu belirtiliyor; olaylara müdahale etmekten men edilmişlerdi.⁸⁸

Türklerin Hristiyan din adamlarına hınçla saldırdığı çok açıktır, ki bu da bu toplumda dini önderlerin politik bir rol üstlendiğinin bir kanıtıdır. Surp Stepanos Kilisesi'ndeki Ermeni papazlar rıhtıma inmeden önce tedbir olarak sakallarını kesmişlerdi.⁸⁹ Nitekim Episkopos Turyan da papaz başlığını çıkardıktan sonra daha rahat hareket edebilmişti. 10 Eylül 1922'den itibaren Türk makamları, Rum ve Ermeni cemaatlerinin başlarının peşine düştüler. Ünlü İzmirli Ermeni gazeteci Hrant Mamuryan, bertaraf edilecek nüfuzlu Rumlarla Ermenileri içeren bir kara liste olduğunu belirtir.⁹⁰ Basın çalışanları, başta gelen hedefler arasındaydı.

86 BNU.IV.45.3 (2), a.g.b., 9, s. 9.

87 VENEZIS, *Selâm Sana....*, a.g.e., s. 35.

88 PUAUX, *La Mort*, s. 23, ve *Les Derniers....*, s. 12-13, ve VENEZIS, *Selâm Sana....*, a.g.e., s. 35.

89 BNU.IV.45.3 (1), a.g.b., "Nefsi müdafaa meselesi", s. 2.

90 MAMOURIAN, a.g.m., sayı 1.

Fransızca *Réforme* gazetesinin müdürü Çürükoğlu ayakları bir arabaya bağlanarak ölene kadar yerlerde sürüklenmişti.⁹¹ Hrisostomos'un yanındaki, gene basın-
da çalışan adamların da kaderi farklı olmadı.⁹² Ermenice *Horizon* gazetesinin ya-
zı işleri müdürü Zareh Kavezyan Surp Stepanos civarında katledildi. Esasen Yu-
nanlılara soğukbakan Ermeni Meclisi üyesi avukat Nazaret Hilmi Nersesyan, Türk
askerlerin kaçırmaya yeltendiği kızını korumaya çalışırken öldürüldü.⁹³

Aşağılama ve Tecavüz

Hristiyan ahaliye yönelik şiddetin tonu cinsiyete göre değişiyordu. Olaylar-
dan dehşete kapılmış durumdaki, savunmasız Hristiyan halk, uzun zamandır sa-
vaşta olan, cinselliğini evlilik çerçevesinde yaşaması imkânsız hale gelmiş as-
kerlerin açlığına çare olabilirdi. Kaynaklarda şiddetin cinsel içeriği sürekli vur-
gulanır, her türden tecavüzlerin yaşandığı belirtilir. Tanıklar arasında bunu biz-
zat yaşamış olanlar nadirdir, zira tecavüz hem kurban, hem de yakınları için bir
utanç kaynağıdır.⁹⁴ Buna karşılık başkalarının kızlarının ya da karılarının başı-
na gelenleri anlatan çoktur. Uregyan şöyle aktarır: "Türk gruplar [...] genç kızla-
rı kaçırdı. O korkunç günlerde İzmir'de kim bilir kaç kadının ırzına geçilmiş-
tir."⁹⁵ Böyle durumlarda hep yaşanan bir olaydı bu. Osmanlı ya da Türk kaynak-
larında da Yunan askerlerinin Müslüman ahaliye cinsel şiddet uyguladığı kay-

91 PUAUX, *La mort...* s. 23.

92 PUAUX, *Les Derniers...* s. 13.

93 BNU.IV.45.3 (1), a.g.b.. "Öldürülen ünlü Ermeniler".

94 VIGARELLO G., *Histoire du viol, XVIe-XX. Siècles*, Paris, Seuil, 1998, s. 284-285: "Ancien Régi-
me devrinde suçun kalıcı olarak ahlâki bir kisveye büründürülmesi kurbanın eylemin öfkesi için-
de iyice susmasına sebep olur ve salt mahkum edilen tecavüzü duyuları ve hareketleriyle yaşa-
dığı gerçeğini utanca dönüştürür. Kurbanı koşullardan bağımsız olarak ortaya koymaya yönelik
kaçınılmaz eğilim, şüpheyi yok etmenin karşısındaki bu değişmez güçlük de buradan kaynakla-
nır: Başına gelenler, tecavüze uğrayan kadının rızasıyla olmuş bir şeye dönüşür."

95 UREGIAN H., "Smyrna Diary, 1922, Memories of an Armenian Eyewitness", s. 362-384, ve BAGH-
DIJIAN K., "Court Evidence of the Responsibilities for the Holocaust of Smyrna Presented at the
Famous Trial Pitting the American Tobacco Company vs. the Guardian Assurance Co. Ltd in
1924", s. 384-389, "Two Unpublished Eyewitnesses Accounts of the Holocaust of Smyrna, Sep-
tember 1922", s. 362-389, *The Armenian Review*, Boston, cilt 35, sayı 4-140, 1982 kış.

dedilir.⁹⁶ George Horton'un kitabındaki, M.C. Eliot adında Amerikalı bir kadın doktorun bir mektubuna dayanan iddialar pek inandırıcı değildir: "Türkiye'de çalıştığım dört sene içinde, hiçbir Müslüman kadının tecavüze uğramaması beni çok etkiledi."⁹⁷ Savaşın bütün hızıyla sürdüğü bir yerde ırzına geçilen bir kadının bir kadın doktora, üstelik Amerikalı bir doktora görünme olasılığı var mıdır? Yunan askerleri mutlak hâkimiyeti ele geçirdikleri bir yerde niye dört dört-lük davranmış olsunlar?

Bununla birlikte 1922 Eylülünde İzmir'de olup bitenler, savaş zamanlarına özgü aşırılıkların sınırını aşmıştı; cinsel şiddet düşman sivil halka karşı yürütülen savaşın ayrılmaz bir parçasıydı.⁹⁸ 9 Eylül 1922'den itibaren cinsel şiddet Hristiyan ahaliyle mücadelenin bir yolu, hedef grupları imha mekanizmasının önemli bir dişlisi haline geldi. George Horton'un bahsettiği hanım doktor şöyle belirtir: "Kendi gözlerimle gördüklerime dayanarak, İzmir'de çoğu genç kızın tecavüze uğradığını kesinlikle söyleyebilirim. Bu kötü olayı yaşamış onlarca kurbanı muayene ettim, o bahtsız genç kızların ağzından başlarından geçenleri dinledim [...]. Yaralarına bakarken kızların doğru söylediğini, hiçbir şeyi abartmadıklarını tespit ettim. [...]"⁹⁹

Erkeklerin Öldürülmesi ve Sürülmesi

18 ila 45 yaş arası Hristiyan erkekler, memleketin iç kesimlerine sürülmek üzere kadın, çocuk ve ihtiyarlardan ayrılmıştı. Bazı kaynaklarda yaş aralıkları farklı verilir. Türk askerleri doğal olarak dış görünüme bakarak kabaca seçim yap-

96 LIGUE POUR LA DEFENSE DES DROITS DES OTTOMANS yay., *Atrocités grecques dans le vilayet de Smyrne (mai 1919). documents inédits et témoignages des officiers anglais et français*, Cenevre, Imprimerie nationale, 1919, s. 10, Ek, Denizli'den İzmir'e giden tren.

97 HORTON, a.g.e., s. 183, Dr. M.C. Elliott'tan G. Horton'a mektup, 2.6.23.

98 AUDOIN-ROUZEAU, *L'Enfant de l'ennemi (1914-1918)*, Paris, Aubier, 1995, s. 69 vd.: "Bütün tecavüzler gibi 1914'te meydana gelen tecavüzler de öncelikle bir iktidarı kanıtlama ve aşağılama isteğinin ürünü gibi görünüyor. [...] Kadın bedeninin zorla ele geçirilmesi onların fethedildiği gerçeğinin, düşmana karşı zaferi kazanmanın an meselesi olduğunun kanıtlarından yalnızca biri, ama önemlilerindendir."

99 HORTON, a.g.e., s. 183, Dr. M.C. Elliott'tan G. Horton'a mektup, 2.6.23.

maktaydılar; yaş sınırlarına da tam olarak riayet edilmiyordu. Güçlü kuvvetli erkekler alıkonuyordu; resmi hedef, Yunan kuvvetlerinin geri çekilirken yakıp yıktığı yerleri yeniden inşa edilmesi idi. Yerli Hristiyanların Yunan Krallığı'nın kuvvetleriyle bir tutulduğu anlaşıyordu: "Mustafa Kemal 'tahrip ettikleri' bölgeleri düzeltmeye memur edileceklerini açıkladı."¹⁰⁰ Bunun yanı sıra bir amaç da bu erkeklerin Yunan ordusuna katılmasını engellemektir. 15 Eylül 1922'de Mustafa Kemal, konsolos Graillet ve Amiral Dumesnil'le bir görüşme yaptı. Fransız konsolos şöyle kaydeder: "[Mustafa Kemal Paşa] Yunan topraklarında ya da Trakya'da Yunan ordusuna katılmasınlar diye 16 ila 45 yaş arası Rumların mecburi hizmete tabi tutulmasını emretti."¹⁰¹ Bu açıklama kararı kabul edilebilir, hatta meşru gibi gösterse de, tutuklamalar sırasında insanlara gerçekte nasıl muamele edildiği ya da olayın gerçek boyutu hakkında hiçbir fikir vermiyor. Anadolu'nun içlerine giden erkeklerin sayısı 150.000 olarak tahmin ediliyor.¹⁰² Tutuklamalar stratejik bir ihtiyaç gibi yansıtılsa da, mahpusların büyük bir kısmı şehrin dışında katledilecek, hayatta kalabilenler ise yarı köle muamelesi görecekti. 16 Eylül 1922'de bölgeye gelen Fransız konsolos Graillet gördüklerini şöyle aktarır: "Rum sivillerden oluşan bir kabileyle karşılaştım, etraflarını sarmış olan askerler itip kakarak götürüyorlardı. Kafiledeki bir ihtiyar o kadar çok sopa yemişti ki yüzü kan içinde kalmıştı."¹⁰³ Yunan kuvvetlerinden zaman zaman kötü muamele görmüş olan Türk ahali de, her ne kadar askerlerin hareketlerinden sorumlu olmasalar da bu muhacirler sayesinde Yunanlılardan intikam alma fırsatına kavuşmuş durumdaydı. Tahrip edilmiş kasabalardan geçmek muhacirler için özellikle tehlikeliydi, sivil halk üzerlerine saldırıyordu.

İzmirli bir Yunanlı fotoğrafçının belirttiği üzere hapislik ve çalışma koşulları son derece sertti; fotoğrafçı yabancı uyruklu olduğu için 1922 Kasımına kadar şehirde kalabilmiş, pek çok paşaya hizmet vermişti:

100 Manşetteki haber, "İzmir'deki korkunç felâket – Yangın ve sebepleri" (Paris, *Abaka* gazetesi), *Arev*, İskenderiye (Ermenice), 20.10.1922.

101 AMAEF-L-T-55, dosya 70 vd., FBK maslahatgüzarı Graillet'den Hükümet başkanı, Dışişleri Bakanı R. Poincaré'ye telgraf, 20.9.1922, "Yunan-Türk savaşı, İzmir yangını".

102 PUAUX, *Son....*, s. 30-31.

103 AMAEF-L-T-55, dosya 70 vd., a.g.b.

"Rum mahpusların, özellikle Küçük Asya'nın iç taraflarında olanların durumu her bakımdan acıklı ve dayanılmaz. Mahpuslara yemek vermiyorlar, verirlerse de günde bir kez ekmek; dahası hepsi yalın ayak, çıplak, kollarına bacaklarına çuval geçiriyorlar, vb. Osmanlı askerleri onlara çok hoyrat davranıyor, hakaretlere uğruyor, vahşice dövülüyorlar. Her gün açlıktan, zulümden, soğuktan, çeşit çeşit hastalıktan kırılıyorlar."¹⁰⁴

Anadolu'nun içlerine sürgün gidenlerden pek azı geri dönecekti. Yazar Venezis'e göre 1922 Eylülünde tutuklanan Ayvalıklı 3.000 erkekten sadece 23'ü, yani sürülen erkek nüfusun yaklaşık yüzde 8'i Yunanistan'a varabilmiştir.¹⁰⁵ Bu olayda Ermeni soykırımında kullanılan bazı yöntemlere rastlıyoruz; onda da halkın gücünü kırmak için kadınlarla erkekler birbirinden ayrılmıştı.¹⁰⁶ Ortadan kaldırılacak topluluklar, önce potansiyel elitleri, ardından onları koruyabilecek erkekleri ellerinden alınarak zayıflatılıyordu. İzmirli Rumlar, Ermeni kadınlarla çocuklar gibi Suriye çöllerine "tehcir" edilmek yerine, soygunlar, tecavüzler gibi zalimliklerden sonra Yunanistan Krallığı'na gönderilmişlerdi. İzmir'den sadece çoğu iyice tükenmiş haldeki kadınların, çocukların ve şoka uğramış olan yaşlıların gitmesine izin verilmişti; böylece Yunanistan iş gücü sınırlı, ihtiyaçları ise çok büyük olan muhacirlerin akınına uğrayacak, bu da gücünü iyice kıracaktı. Kadın, çocuk ve ihtiyarların yurt dışına çıkarılmasına 30 Eylül 1922'de karar verildi. İzmir'den gidenler, Punto rıhtımından yola çıktılar.¹⁰⁷

İzmir'deki ve Küçük Asya'nın batısındaki farklı etnik kökenleri barındıran nüfusun yok edilmesinde her türden şiddet hareketi de rol oynadı. Hristiyanların geleceğin Türkiye'sinin topraklarından silinmesine an meselesi gözüyle bakıldığı için şiddete başvurmak kolaydı da. Bu anlayış yüzünden Hristiyanların bütün hakları ellerinden gitti. Suçlulara cezasız kalacaklarına dair güvence verilmişti.

104 AYE-1922/A/5/VI/4, Atina, 21.12.22 ve 3.1.23, "İzmir'den yeni gelmiş olan ünlü fotoğrafçı Mösyö G. Prokopios'un ayrıntılı olarak anlattıklarına dayanarak Küçük Asya'daki durum hakkında değerlendirme".

105 VENEZİS, *Selâm Sana...*, s. 48-49.

106 MORLEY B. B., *Marsovan 1915. The Diaries of Bertha Morley*, KAISER Hilmar (ed.), Reading, 1999, s. 10 vd. Kıyım planının Ermenilere uygulanışı hakkında monografik bir örnek.

107 PUAUX, *Son...*, s. 28, ve KHATCHERIAN, *a.g.e.*, s. 53-57.

BATILILAR VE ÇOĞUL İZMİR'İN SONU

1922'de Batı hiç olmadığı kadar varlığını hissettiriyordu İzmir'de. Şehirde sayısız ticari işletmeleri, eğitim, sağlık kurumları, diplomatik temsilcilikleriyle Levanten kolonileri bir aradaydı. Levanten âlemi, Yunan idaresi sırasında kapitülasyonların fiilen tekrar yürürlüğe konmasından istifade etmiş, o üç yıl boyunca şehirde güven içinde yaşamıştı. Eylül ayında Batılı diplomatlar deniz kuvvetlerini İzmir limanına getirmeyi başarmıştı. İzmir açıklarında bekleyen gemiler şunlardı: Fransız amiral gemisi *Edgar-Quinet*, *Jean-Bart* zırhlısı, *Ernest-Renan*, *Hova*, torpil tarayıcı *Tonkinois*; bunun dışında İngiltere'den *Iron Duke*, *Cardiff*, *King Georges* ve *Tumult*; Amerika Birleşik Devletleri'nden de *Simpson* ve *Lighthouse* destroyerleri. İtalya da limanda pek çok savaş gemisi bulunduruyordu: *Re Umberto*, *Venetia*, *Vittorio Emmanuelle*, *Solferino*. Limanda ayrıca pek çok ticaret gemisi mevcuttu.¹⁰⁸

İzmir yangını Levantenlerin İzmir'deki kaderini tayin etti. Levantenlerin küçük dünyasının ve Levantenlere özgü liman ticaretinin şehirden silinmesinin sorumlusu bu olaydır. Frenk İzmir'in hemen hemen tamamı alevlere kurban gitti. Fransa konsolosu Graillet felâketin ardından durumu şöyle tarif ediyordu:

"Bu bizim için hatırı sayılır bir kayıp, her şey gitti. Katedral, Fransız hastanesi, Providence rahibelerinin, Lazaristlerin, frerlerin, Notre-Dame de Sion'un, Sacré-Coeur'ün binaları, Saint-Polycarpe Kilisesi, Petites Soeurs des Pauvres, Saint-Roch huzurevi, Saint-Roch Fransiskanlarının, Karmelitlerin mülkleri. Alevler hepsini yuttu; bu kurumların müdürlerinin ve personelinin onca emeği küle döndü."¹⁰⁹

Alliance israélite universelle okullarının müdürü, Fransız okulları yok olduğuna göre kısa vadede öğrencilerin kendi kurumlarına akın edeceğini hesapla-

108 LA LOGE "MELES", Or.: De Smyrne, Asie Mineure, *Liberté-Egalité-Fraternité, au nom et sous les auspices du Grand-Orient de France, Suprême Conseil pour la France et les possessions françaises, apel à la franc-maçonnerie universelle pour le désastre de Smyrne*, Ekim 1922.

109 AMAEF-L-T-55, dosya 23, FBK maslahatgüzarı Graillet'den, *Edgar-Quinet* zırhlısından Hükümet başkanı, Dışişleri Bakanı R. Poincaré'ye, Paris'e mektup, 15.9.1922, "Yunan-Türk savaşı (devam), İzmir yangını".

mişti. Yakında ne büyük bir kitlenin sürgüne gideceğini kimse hayal edemiyordu.¹¹⁰ Öte yandan Batılılar da hem fatihlerin şiddetinden, hem de yangından payını almıştı. İzmir'in içindeki koloniler Batılı askerlere güveniyordu; yabancılar gerekirse koruma altına alınmak ya da şehirden çıkarılmak üzere belli yerlerde toplanmışlardı. Burnabat, Buca ve Kordelyo gibi banliyölerde can kaybı daha yüksek olmuştu.¹¹¹ Hrant Mamuryan şöyle yazar: "[Batılı] ecnebilere de yaralanan ve ölen çok kişi olmuştu. [...] Burnabat köyünde çok İngiliz öldürülmüş, güzel kadınlar kaçırılmış, tecavüze uğramıştı."¹¹² Türk birlikleri, yabancı statüsünde olmalarına rağmen Kordelyo'daki Avrupalılara da acımadılar.¹¹³ Levanten nüfusu zaten düşük olduğu için ölü sayısı da çok fazla artmış olmuyordu. Kötü muameleye maruz kalan ya da öldürülen Levantenler, toplum içindeki ayırt edici, seçkin görevlerinden ötürü belgelerde isim isim sayılmıştır.

Levanten İzmir'in yıkılışının en elle tutulur kanıtlarından biri, binalara çekilen bayraklarla ya da pasaportlarla gözler önüne serilen Avrupalı kimliğinin koruyucu özelliğini kaybetmiş olmasıydı. Avrupalı olmanın insanı herkesle aynı kaderi paylaşmaktan kurtardığı yarı-sömürge ortamı artık yoktu. Puaux şöyle der: "Gelip geçenlerin, *hatta Avrupalıların* tutuklanması, soyulması âdet olmuştu."¹¹⁴ Kapitülasyonlar zihinlerde bitmişti. Cemaatler arasındaki ilişkilerin alt üst olması Batılı kaynaklarda bir şaşkınlık, belli bir kızgınlık yarattı. René Puaux Fransız bir tanıgın şu sözlerini aktarır: "Rum, Ermeni ya da Avrupalı, hepsini bir tutuyorlardı; onlar için topu Hristiyan yahut 'gâvur'du."¹¹⁵ Kendince bir Osmanlı Altın Çağı'nın bütün hiyerarşik düzeniydi alt üst olan. Latin episkopos Monsenyör Vallega derhal tanık olduğu çalkantının boyutlarını hesaplamaya çalışmıştı. Katolikler için kapitülasyonlar olmadan yaşamak, Türkiye'nin geri kala-

110 AAU, LXXVIII-E, İzmir, AU'nun bölge müdürü I. Benaroya'dan Alliance'ın Paris'teki başkanına mektup, n. 67/190, 21.9.1922.

111 PUAUX, *La Mort...*, III. İzmir'in banliyösünde, s. 17-19.

112 MAMOURIAN, a.g.m., sayı 1 ve 2.

113 PUAUX, *Les Derniers...*, s. 10-11.

114 PUAUX, *La Mort...*, s. 10-11.

115 PUAUX, *Les Derniers...*, s. 16.

nıyla aynı yasalara tâbi olmak düşünülemezdi bile. Fransa başkonsolosluğunun sorumlusu kendi kendine soruyordu: "Katolikleri himaye eden Fransız ve İtalyan makamları İzmir'den gitmek zorunda olduğuna göre, canlarını, mallarını kim koruyacak?"¹¹⁶

Epeyce geminin toplanmış olduğu İzmir limanında Batılı denizciler olaylara hiç müdahale etmeden bekliyordu. Yakındoğu'da savaşın son epizotlarından biri yaşanırken sessiz kalmak, tarafsız olmak anlamına gelmiyordu. İtalya, Fransa, ayrıca daha sessizce de olsa ABD Kemalist rejimle uzlaşmışlardı.¹¹⁷ Politika değiştirirken bölgedeki sivil halkın kaderini göz ardı etmişlerdi. Batılı ticarethanelerin, eğitim kurumlarının hedef kitlesi olan eski müşteriler, politik konumlarını kaybettikten sonra yüz üstü bırakılmıştı. Batılı devletler yardım hazırlıkları yaparken, el değiştiren şehirden kaçıp müttefik gemilerinden birine binmeye niyetlenecek yerli gayrimüslimleri hesaba katmamışlardı. Sağ kalan Ermenilerden biri başından geçenleri şöyle anlatır:

"Yüzerek bir Fransız gemisine vardım, ama beni almadılar. Gücüm tükenmişti, iki saattir suyun içinde olduğum için vücudum soğuktan ve yorgunluktan tır tır titriyordu. Gelgelelim o adamlarda merhametin kııntısı yoktu, kılları kıpırdamadan, hayvan gibi halimi seyrediyorlardı. Takatsizce bir İtalyan gemisine gittim, uzun zaman bekledikten sonra beni kabul ettiler neyse ki; çıplaktım, kıyafet verdiler, üç gün önce de beni Pire'ye çıkardılar."¹¹⁸

Fransa'nın yeni Türkiye politikası, İzmir limanına demirlemiş olan gemilerde elle tutulur pratik sonuçlar vermişti. Hrant Mamuryan'a göre Türk müfettişler Fransız makamlarıyla işbirliği içinde *Ernest-Renan*'ı teftişe gelmişlerdi. Ne var ki Episkopos Turyan da Fransız frerler sayesinde gemiye binmiş bulunuyordu. Episkopos kamarasına kapatıldı, kapısına iki muhafız dikilerek kimseyi içeri sok-

116 AMAEF-L-T-55, dosya 68, 20.9.1922'de, saat 18.10'da yerine ulaşmış olan telgraf, Latin episkoposu Vallega'dan Kardinal Gasparri'ye; telgraf Konsolos Michel Graillet sayesinde gönderilmiştir.

117 HORTON, a.g.e., "ABD'nin sorumlulukları...", s. 231-237.

118 "İzmir'deki korkunç felâket – Kurtulanlar ne diyor?", *Arev*, İskenderiye, sayı 1, 6.10.1922 ve sayı 2., 19.10.1922.

mamaları emredildi. Ermeni episkopos böylece şehre geri götürmek üzere Rum ve Ermeni arayan müfettişlerin elinden kıl payı kurtulmuş oldu.¹¹⁹

Batılı gemiciler limandaki gemilerinde müzik dinlerken, İzmir rıhtımlarında iç kesimlerden gelen muhacir kalabalığı felâketzedelerle iyice büyüyordu. Gemiciler kül olan şehri filme bile çektiler. Geceleyin projektörlerini şehre çeviriyorlardı. Karanlığı böyle aydınlatmalarının pek çok sebebi olabilir. Türklerin saldıracağını önceden görüp rıhtımda ileri geri kaçabilmelerine fırsat yaratarak rıhtıma yığılmış insanları korumaya mı çalışıyorlardı acaba? Yoksa Türk kuvvetlerinin yaptıklarını rahatça gözleyebilmek, bir bakıma röntgencilik ihtiyaçlarını gidermek miydi niyetleri?¹²⁰ Şehirdekiler ışıklara önce şaşırdılar, sonra alabildiğine dehşete kapıldılar. Khatcherian şöyle belirtiyordu: "Medeni Avrupa'yla Amerika'nın umut ettiğimiz askeri ve maddi yardımın yerine bize lâayık gördüğü, yapabildiği buydu işte."¹²¹

Yeni Kemalist düzenin işine gelen bu umursamazlık, Batılıların ahlâkına olan bütün güveni sarstı.

119 MAMOURIAN, *a.g.m.*, sayı 2.

120 KHATCHERIAN, *a.g.e.*, s: 24-25 ve SOTIRIYU, *a.g.e.*, s. 314.

121 KHATCHERIAN, *a.g.e.*, s. 25.

Kemalist orduların zaferi, Osmanlı toplumunun çöküşünün son epizotlarından biridir. Kıyım, tehcir ya da sürgünle Ege kıyılarındaki Hristiyanların bertaraf edilmesi, homojen değilse de homojenleşme yolunda olan ulusal Türk cumhuriyetinin kuruluşu yolunda son adımlardan biriydi.¹ İzmir Latin başepiskoposu Monsenyör Vallega 9 Eylül 1922'den sonra şehrin kapılarının eski sakinlerinin çoğuna kapanacağını anlamıştı: "Son günlerde Rumlarla Ermenilere yönelik zulüm ve baskılara bakınca, insan Türklerin niyetinin milli programı hayata geçirerek Katoliklerden kurtulmak olmasından korkuyor: Türk olmayan her şeyi, malı, mülkü yok ederek."² 1922'de bütün emareler sadece homojen bir Türk nüfusun yerinden olmayacağını gösteriyordu. Halk tek bir kimliğin içinde eriyecekti: Kemalist cumhuriyetin vücuda getirdiği Türk ulusunun içinde.

Açık şiddet dalgası ve İzmir'in tahrip edilmesi deyim yerindeyse şehrin kozmopolit karakterinin tarihsel olarak tükenişinin simgesi olmuştur. Ne var ki milliyetçiliklerin öncesine giden uzak bir geçmişe, ya da daha yakın, yani daha bilinen bir geçmişe ait parçalar zaman zaman su yüzüne vurmaktadır. Rumların elinden çıkmış pek çok metinde birbirine sapına kadar düşman cemaatler arasındaki çatışmalarla ilgisi olmayan, bambaşka bir geçmişin anıları canlanır. Ahenkli değilse de en azından imkânsız olmayan, yan yana yaşanan bir ortamın anıları gerek baskılardan sağ kalanların, gerekse romancıların kaleminde beklenmedik bir şekilde dile gelir.³ Kökü eskiye dayanan o kölelik söyleminin yerini alttan alta, farklılıkların belli ölçüde uzlaştırılabildiği bir modus vivendi almıştır.

1 MATUZ J., *Das Osmanische Reich, Grundlinien seiner Geschichte*, Darmstadt, 1985, 1990, 354 s.

2 AMAEF-L-T-55, f. n: 68, a.g.b.

3 MITROPULOS Y., *On yaşındaki bir çocuğun anılarında Küçük Asya felâketi*, Atina, XI. 80 (Yunanca), s. 16.

SONUÇ

Osmanlı'nın İzmir'inde Batıyla sıkı ilişkileri olan, Küçük Asya'nın batı kesimi-
nin tamamına hâkim konumda, karmaşık ve çoğul bir toplum yaşıyordu. 19. yüzyı-
lın sonunda halkın içinde yörede kökü eskiye dayanan farklı gruplar vardı. Büt-
tün cemaatler en geç 15. yüzyıldan, İspanya'dan kovulan Yahudiler geldiğinden
beri buradaydılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun çizdiği çerçevede beraber yaşı-
yor, üstelik görüldüğü kadarıyla İmparatorluğun her yerindekinden daha iyi ba-
şarıyorlardı bunu. 1839'den itibaren din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlı te-
baasına eşitlik getirmeyi hedefleyen Tanzimat reformları İzmir'de lâıkiyla haya-
ta geçirilmişti. Şehirde Batılıların ve himaye ettikleri kişilerin bulunması, bunla-
rın şehrin ekonomik ve sosyal hayatında bir yere sahip olmaları, Batılı savaş ge-
milerinin İzmir'e uğraması da gayrimüslimlerin lehine bir statüko yaratıyordu.
19. yüzyılda İzmir'in nüfusunda Türkler giderek azalmış, Hristiyanların ağırlığı
artmıştı. Bölgenin yerlisi olup olmamanın toplumsal, politik ve ekonomik açı-
dan pek bir önemi yoktu. Bu gelişme en azından 1908'e dek bu şekilde devam
etti. Bir Fransız konsolosunun İzmir'i bir Avrupa şehri olarak andığı bile vakidir!¹

Dolayısıyla İzmir'in en sonunda yaşadığı felâket, tarihi açıdan bir kader de-
ğildi. Bununla birlikte şehirdeki farklı gruplar arasında, söylemlerinden gayet ra-
hat yakalanabilen gerilimler mevcuttu. Bölgenin tamamına yayılan ideolojik ve
tarihi hareketlerin, farklı etnik kökenleri ve dinleri kendinde toplayan limanları
yok etmeyi hedef bellemek gibi ortak bir yönü vardı; teşekkül halindeki milli po-
litik bütünlerin içinde bunlara yer kalmamıştı. Hem zaten Osmanlı İmparatorlu-
ğu'nun bağrında farklı toplulukları yan yana tutan şey, insansever yaklaşımlar

1 AMAEF-CPC-NS-70, f. N 196, Colomiès'in telgrafı, n.81, CGF, MAE'de, 24.9.1914 tarihli, "Aydın vilayeti valisi Rahmi Bey'in politikası": "İzmir zaten Avrupa'nın en iyi korunan şehirlerinden bi-
ridir."

değildi.² İzmir’de bu varoluş biçimi mimari, kolektif kutlamalar, dil ya da eğlen-
ce alanındaki ayırt edici pratikler gibi birbirinden çok farklı mecralardan bile
açıkça anlaşılabilir hale gelmiş, Osmanlı iktidarının ayak uydurmayı, hatta ya-
rarlanmayı bildiği fayda sağlama özelliğinin ötesine geçmişti. İzmir, Osmanlı fa-
tihlerinin torunlarının gayrimüslimlere tepeden bakan yaklaşımına uymayan bir
yerdi.³ Esasen İzmir’in zenginliğinin kaynağı Müslümanlar değildi ve Şark’ın bu
şehrinde gelişmiş olan gösterişli burjuva modelleri, Osmanlı Türklerinin çoğuna
kapalıydı. Eğitimdeki atılım, politik modernizasyon, eğlenme ve dinlenme za-
manlarının Avrupa’yla bir hale getirilmesi, kıyafetlerde Batıya öykünmeler, top-
lumun iki büyük grubu arasındaki mesafeyi iyice artırdı. Avrupa’nın modernizmi-
ne ulaşmaya can atan İzmirli cemaatler birbirlerine rakip hale geldiler, böyle ol-
duğunun da farkındaydılar.

Şarktaki kozmopolit ortam böyle gerilimler barındırır,⁴ her ne kadar bazı ya-
zarlar bu toplumsal gerçeklikten bir rahatsızlık duysalar da.⁵ Avrupa’nın *Belle*
Époque’unun bütün dünyaya ihraç ettiği değer hiyerarşisi, farklılık kıstasları İm-

- 2 BRAUDE ve LEWIS, "Giriş"; BRAUDE ve LEWIS (ed.), *Christians and Jews in the Otoman Empire, The Functioning of a Plural Society*. Holmes and Meier, New York, c.I: *The Central Lands*, s. 9: "Bu aynı zamanda olumlu bir fikre, zimmilerin yararlı olduğuna dair pratik değerlendirme-ye katkıda bulunuyordu."
- 3 BRAUDE ve LEWIS, a.g.m., s. 8: "Sonuç olarak Hristiyanlıktaki antisemitizmin aksine [Osmanlı Müslümanların] tavrına [yön veren] kıskançlık, korku ya da nefret değil, sadece aşağılamaydı."
- 4 VALENSI L., "Les Autres, Autour de la Méditerranée", s. 207-232, *Mémoires juives* (ed. VALENSI L. ve WACHTEL N.), Paris, 1986, s. 207: "... nüfusun farklı bileşenleri birbirine denk olarak algı-
lanmaz ve temsil edilmez. Tam tersine seviyelerde eşitsizlikler, bir hiyerarşi olduğu, bunun bir
sonucu olarak da insanların alt seviyelerden kaçınmaya ya da daha yükseğe tırmanmaya gayret
ettiği görülür. Barış içinde, yan yana yaşama görüntüsünün altından farklı grupları karşı karşıya
getiren sessiz bir rekabet uç verir."
- 5 YANNAKAKIS I., "Adieu Alexandrie", s. 125-142, *Alexandrie 1860-1960* (ed. ILBERT ve YANNA-
KAKIS), Paris, 1992. Yannakakis 137. sayfada şöyle belirtiyor: "Yıllar geçtikçe yabancılar ara-
sında kolonyalizm karşıtı bir zihniyet gelişti. İskenderiye’de yaşamış olan herkesin bugüne dek
içtenlikle paylaşılmıştır bunu." Sonra, daha ileride: "Bu [cemaat] kimliği sayesinde yoksul katman-
lara mensup yabancılar, Mısırlı’ya karşı herhangi bir üstünlük hissetmeden İskenderiye toplumu-
na karışabiliyordu."

paratorluk toplumuna taban tabana zıttı. Gayrimüslim burjuvazi, bütün Müslümanların toplumsal mevkiine zarar veriyordu.⁶ Toplumsal ilişkiler, etnik kökenlere göre şekillenmeye başlamıştı. Bu kopuşun somut olarak ne kadar hissedildiği tartışmalıdır, çünkü büyük dini gruplar kendi içlerinde de toplumsal tabakalara ayrılmıştı; fakat ayrımın sembolik bir etkisi vardı, sözgelimi Türkler politik bir eylem olarak, Yunanlıları boykot ettiği zaman böyle olmuştu. Batının ekonomik, teknik ve ideolojik modernizasyonundan pay alan dar bir Türk eliti varsa da, Türk-Müslüman nüfusun büyük kısmı bunun dışında bırakılmıştı. Gayrimüslimlerin hayat tarzlarının Batıdakilere alabildiğine benzemesi yüzünden, onlarla komşu olmak bir mesele haline gelmişti. Yerli gayrimüslimlerin göstere göstere Batılılaşması, Osmanlı topraklarında yaşamalarının meşru zeminini ortadan kaldırıyordu: "Bunlar artık Kuran'ın değil, ecnebi devletlerin koruduğu milletler. İslamiyet'in alanından çıkıp dar-ül harb'e tâbi oluyorlar. İkinci sınıf vatandaş olarak himaye edilmeyi talep edemezler artık. Çatışmayı azaltması gereken Osmanlılık fikri ve reformlar başarısızlıkla sonuçlandı."⁷

İmparatorluğa bağlı Müslüman bir idarenin çekip çevirdiği Osmanlı şehri, Rum cemaatinin elitini de tatmin etmez olmuştu. İzmir, artık küçük Yunan kralığının etrafında örülen Yunan dünyasının Doğudaki bir uzantısı olarak kabul ediliyordu. İzmir için, yeni ulus-devletin bünyesine katılmak dışında bir akıbet düşünülemezdi. Rumlar arasındaki Osmanlılık yanlısı sesler giderek marjinal kalacaktı. Bir imparatorluk kurumu olan Rum Kilisesi bile, Hrisostomos'un İzmir metropolitliğine gelmesinden sonra Yunan milliyetçiliğinin propagandasını yapmaya başlamıştı. Öte yandan nesnel olarak Ermeni nüfusu da iyi karşılamasına rağmen şehir bu cemaatin bağrında filizlenen milliyetçi hedeflere de aykırıydı. Onlara göre Ermeni halkının tamamı, gelecekte kurulacak Ermeni devletinde yaşamalıydı, devletin kurulmasının yolu ise şiddetten geçiyordu. İzmirli Ermenile-

6 WINOCK M., *La Belle Époque. la France de 1900 à 1914*, Paris, 2002, s. 134: "Burjuvaziyi farklı kılan nedir? Farklılıktır. Farklılık nedir? Sıradan olanın karşıtıdır, burjuvaziyi sıradan olandan ayıran görülebilir ya da algılanabilir bir işaretler sistemidir. [...] "Barones" Staffe'in el kitabından ve daha nicelerinden anlaşıldığı üzere adab-ı muaşeret alabildiğine kurallara bağlanmıştır [...]".

7 BRAUDE ve LEWIS, *a.g.m.*, s. 32.

rin huzurunun, entelektüel canlılığının, maddi zenginliğinin onlar için bir önemi yoktu. Milliyetçiler Ermenilerin Osmanlı topraklarına dağılmış olmasını, düzeltilmesi gereken tarihi bir hata olarak görüyorlardı.

Şehrin tahrip edilmesinden sonra Küçük Asya'dan giden Rum muhacirler, Yunanistan'ın gelişmesinde birinci dereceden rol oynadılar. Atina'nın banliyösündeki Nea Smyrna gibi pek çok yerleşmeyi yoktan var ettiler. Yunanistan Makedonyası ve Atina gibi bazı bölgelerin karakteri, onların gelmesiyle değişti.⁸ Yunanistan'lı Yunanlılarla bazıları onlardan daha eğitilmiş olan, vaktiyle daha büyük servetlere kavuşmuş Küçük Asyalı Rumların birlikteliği güllük gülistanlık olmadı elbet.⁹ Yunan devleti Küçük Asya'dan gelenleri bağrına basmakta zorlanıyor, muhacir meselesinin üstesinden gelmek için toprak ve konut dağıtımında sert tedbirlere başvuruyordu. Bugün, ulus-devletin sınırları dışındaki Yunanlıların pek bilinmeyen tarihine yönelik bir nostalji dalgasından ötürü hâlâ kendilerine has bir haleyle çevrili gibiler. Torunları yeni Türkiye'yle bağlarını korumasızın milli bütünün içinde eridiler. İçlerinden bazıları Yunanistan'da kendilerine yer bulamayarak Batıya gittiler. Armatör Aristoteles Onassis'in Amerika'daki başarısı, ya da Sartrouville'de bir Ortodoks cemaatinin yaşıyor olması bu göçlerin sonuçlarıdır.

Yunanistan'daki küçük Ermeni cemaatinin mensubu birkaç bin kişiden çoğu aslen İzmir'lidir. İzmirli Ermeniler arasında episkopos Gevont Turyan gibi ABD'ye, akademisyenler yetiştiren Dedeyan'lar gibi Fransa'ya gidenler olmuştur. Torunları diasporadaki diğer Batılı Ermenilerle aynı kaderi paylaşmıştır ki, bu da gözle görülür bir asimilasyon ve buna ek olarak cemaate bağlı yaşamak demektir. İzmir'in Yahudi cemaati yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin milli çerçevesine ayak

8 DARQUES R., *Salonique au XXe siècle, de la cité ottomane à la métropole grecque*. Paris, 2000, s. 75: "Selanik'in tamamen Helenleştirilmesi, şehre etnik açıdan çoğul karakterini veren toplulukların gitmesini ve yurtlarından olmuş muhacirlerin buraya yerleşmesini içeren sürecin iki yönlü sonucudur. Şehir bir bütün olarak bu dışarıklı toplulukların kitlesel olarak, ansızın akın etmelerinden derinden etkilenmiştir."

9 Onların farklı olduklarını, onlara iyi gözle bakılmadığını ortaya koymak için, yerli halk onlara "Türk tohumu" derdi.

uydurarak hayatlarını oldukları yerde sürdürdüler. Zaman içinde eğitim kurumlarını, konuştuğu Ladino dilini, Fransızca'yı ve gazetelerini kaybeden cemaatin içinde Fransa'ya, Amerika'ya, daha sonra da İsrail'e sessizce göçenler oldu. Cemaat bugün sadece yirmi- otuz bireyden ibarettir.

İzmir, çoğul Smyrna'yı çağrıştırmıyor. Şehrin nüfusu kısmen Anadolu'nun içlerinden gelenlerden, kısmen de Yunanistan'la yapılan nüfus mübadelesiyle göçenlerden oluşuyor. Kemalist ordunun şehri ele geçirmesi, tarihin akışının normal çizgisine çekilmesi olarak kabul ediliyor. Yıkılmış olan şehrin büyük kısmı, eski dokunun hiç hesaba katılmadığı bir plana göre yeniden inşa edildi. Şehirde modern Yunan ya da Ermeni tarihine dair bir iz yakalayabilmek için inatla, tarihçi inadıyla çalışmak gerekiyor. 1960'lardan bu yana şehir, manzarası değişecek kadar büyümüş durumda. İzmir, mesafelerin İzmirlilerin bildikleriyle pek ilgisi-nin kalmadığı çok merkezli, modern bir yerleşmedir.

İzmir'in yıkılışı, Doğu Akdeniz'deki kozmopolit şehirleri ortadan kaldıran genel hareketin bir parçasıdır. 20. yüzyılın başında Odessa'nın ve İzmir'in, Nazi iş-gali sırasında Selânik'in, son olarak da 1950'lerde Mısır ve Türk milliyetçiliğinin kabardığı İskenderiye ve İstanbul'un çoğul toplumları, genellikle şiddet içeren koşullarda bir bir ortadan kalktılar. Beyrut, jeopolitik kararsızlığına ve Hristi-yanlarla Müslümanlar arasındaki eşitsizliğin ortadan kalkmasına rağmen Müslü-man ağırlıklı olarak kaldı. Beyrut'taki cemaatlerin hepsinin Arapça konuştuğunu, Ermeni cemaatinin de ihtiyatlı davranarak politik açıdan tarafsızlığını koruduğu-nu da kabul etmek gerekir. Fakat Yahudi topluluğu çoktan bertaraf edilmiş du-rumdadır; kültürlü, işinin ehli ve Batılı elit kesim de imkân bulduğunda göç et-

- 10 KHOSRADOVAR F., "L'universel abstrait, le politique et la construction de l'islamisme comme forme d'altérité", s. 113-151, *Une société fragmentée?* (ed. WIEVIORKA), Paris, 1997, s. 151: "Ulus-devletin sınırlarına dayandığı noktada bireylerin travmatik bir modernizasyona göğüs ge-rebilmesi için cumhuriyetçiliği ve demokratiği içeren yeni bir sentez gereklidir. Mesele aynı za-manda, toplumsal hayatın birbirinden apayrı cemaatlerden oluşan, kapalı bir bütüne dönüşme-mesi için duygu yönetiminin cemaatlere özgü yeni biçimlerine sınırlar biçmektir de. Bunun için, en azından Fransa'da, evrenselliği gasp ederek bunu kendiliğinden meşrulaştıran ve bu meşru-luğun üzerinden çoğu zaman itiraf edilmemiş bir etnosantrizm, diyalog karşıtlığı barındıran ev-renselciliğin baskısından kurtulabilmek gerekir."

mekte. Yerel nüfusun bileşiminin sadeleşmeye devam etmesinden fayda sağlayan "otokton" elit, yavaş yavaş somut ve sembolik olarak bertaraf edilmiş olan cemaatlerin ekonomik işlevlerine ve hayat tarzlarının bazı yönlerine sahip çıkıyor. Bununla eş zamanlı olarak, Batıda, büyük şehirlerdeki nüfus âdeta geriye giderek, farklı unsurlarla doluyor, bu nedenle çok belirgin farklılıkları olan grupları yan yana yaşatmak için yollar bulmak gerekiyor, dolayısıyla ister istemez dini ayrılıklar tekrar politika alanına girmiş oluyor.

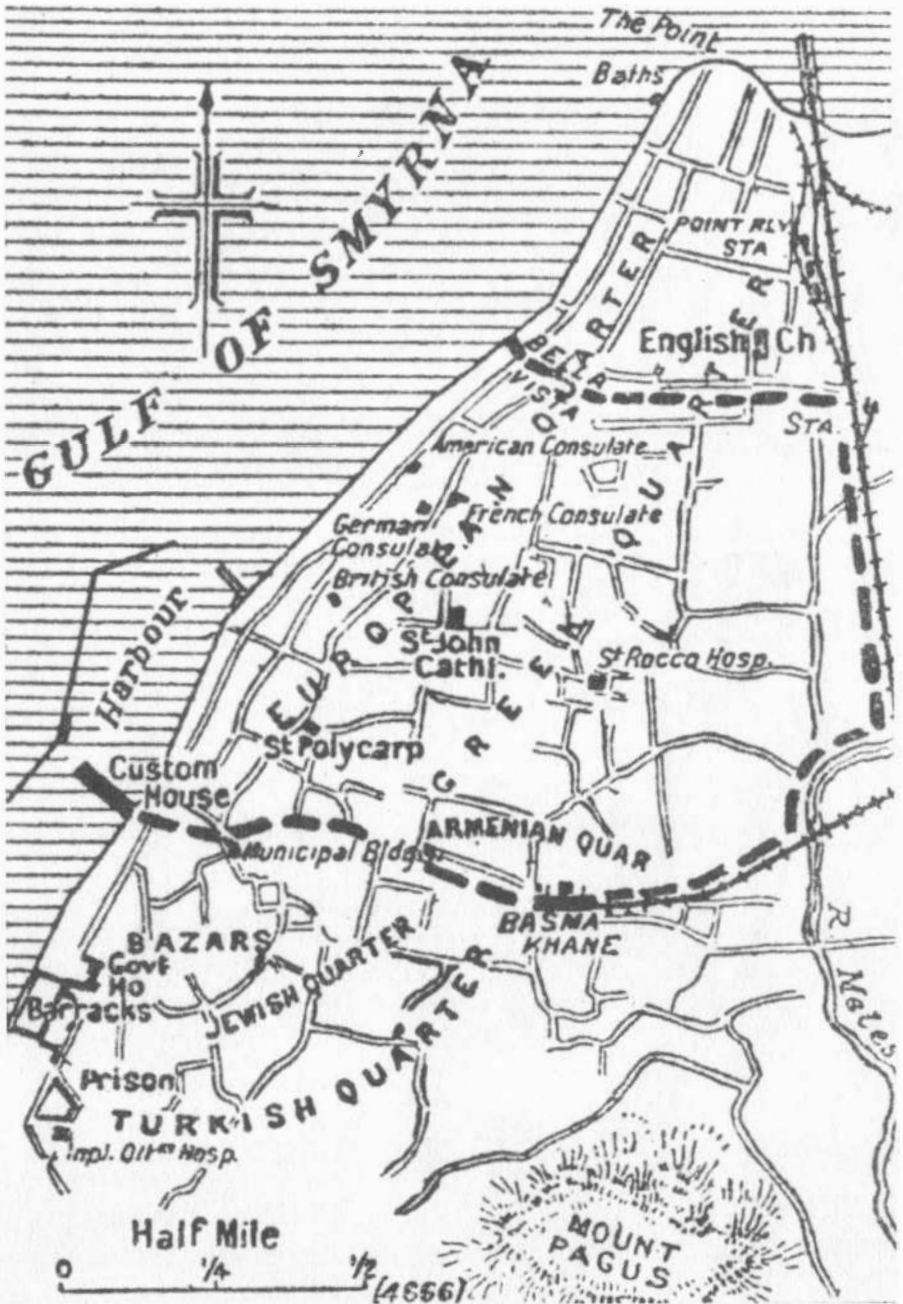
İzmir'in parlak bir örnek oluşturduğu eski Levanten kozmopolit ortamın kırıl-
ganlığına bakarak, bugün yürürlükte olan süreçlerin ne büyük zorluklar barındırdığını ve neler kazandırabileceğini ölçmek mümkündür.¹⁰

HARİTA VE FOTOĞRAFLAR

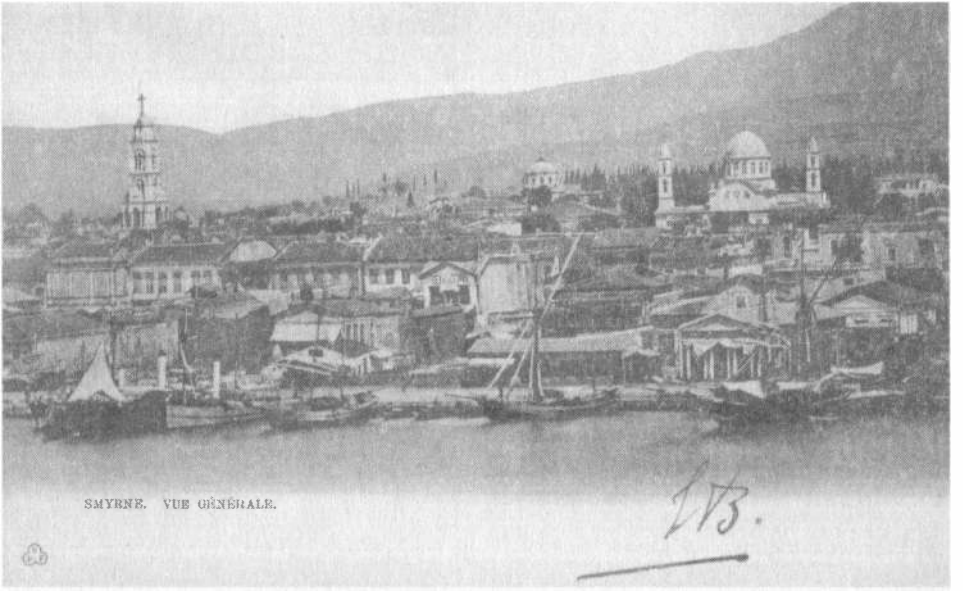
Aydın vilayeti: Osmanlı haritacılığında modernizm.

Mehmed Nasrullah, Mehmed Rüştü, Mehmed Eşref, Memâlik-i Mahruse-i Şâhâneye Mahsus
Mükemmel ve Muḫassâl Atlas. İstanbul, 1325 [1909].

Yangının ardından İzmir'in planı.

Times'ın 22 Eylül 1922 tarihli nüshasından.

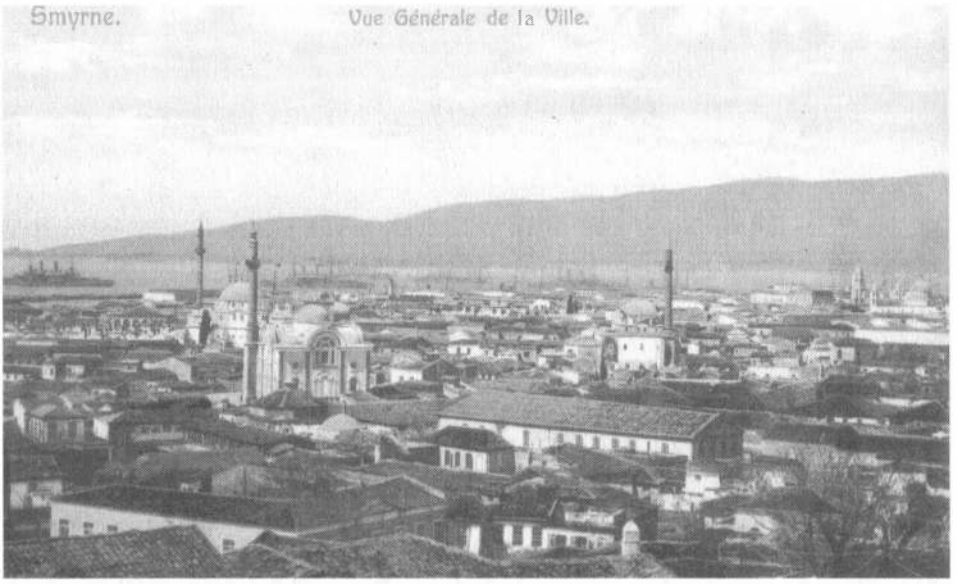
İzmir'de Doğu Hristiyanlığı. [İzmir. Genel görünüm].

Michel Pabuodjian Koleksiyonu, eski kartpostal, Au Bon Marché, İzmir, 19. yüzyıl sonu.

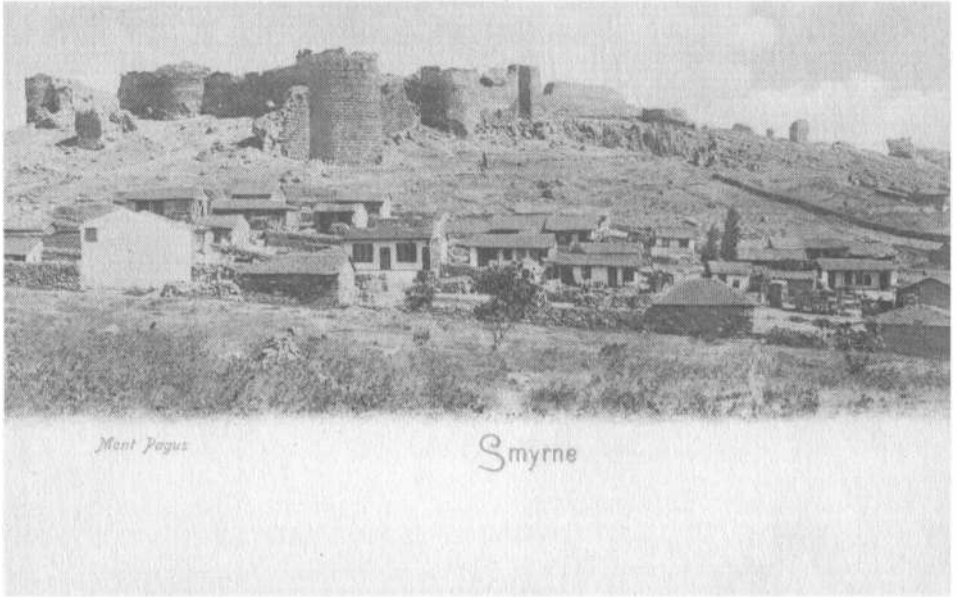

Osmanlı devletinin modernite anlayışı. [Büyük Kışla ve şehir]

Michel Pabuodjian koleksiyonu, eski kartpostal, Au Bon Marché, İzmir, 19. yüzyıl sonu.

Şehir dokusunda dinin damgası ve limandaki faaliyetler. [Şehrin genel görünümü]
Michel Paboudjian Koleksiyonu, eski kartpostal, anonim.

Modernitenin kıyısında Ortaçağ kalıntıları ve "Türk mahallesi". [Pagos Dağı]
Michel Paboudjian Koleksiyonu, eski kartpostal, anonim.

Rıhtımlar: Modern şehircilik ve uluslararası bir zemin. [Rıhtımların görünümü]
Michel Paboudjian Koleksiyonu, eski kartpostal, anonim.

İç kesimlerin modern şehirle buluştuğu yer. [İzmir - Rıhtımlarda tahıl çarşısı.]
Michel Paboudjian Koleksiyonu, eski kartpostal, Maison Homère, İzmir.

"Doğu"ya bakış.

Michel Paboudjian Koleksiyonu, eski kartpostal, anonim.

Sanayileşme ve eski usul nakliyecilik. [İzmir'den selamlar - Deve kervanı]

Michel Pabuodjian koleksiyonu, eski kartpostal, J. Molko, İzmir.

Şehirdeki "Batı". [İzmir - Frenk Sokağı]

Michel Paboudjian Koleksiyonu, eski kartpostal, anonim.

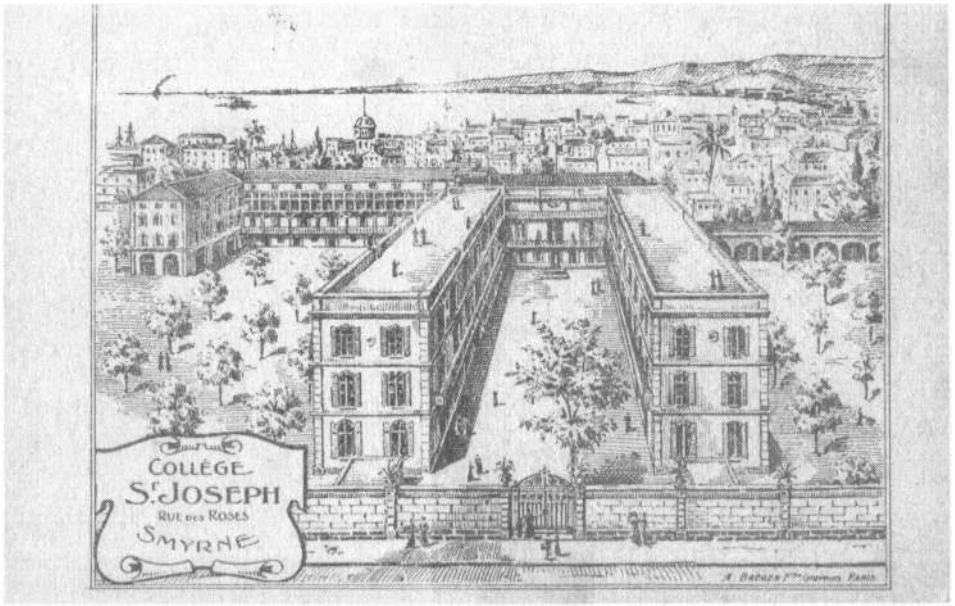
Uluslararası limanda otelciliğin normları. [İzmir - Rıhtımlardan bir kesit]

Michel Pabuodjian Koleksiyonu, eski kartpostal, Decripis, İzmir.

Osmanlı'da modern okul. [Hamidiye Sanayi Mektebi - İzmir hatırası]

Michel Pabuodjian koleksiyonu, eski kartpostal, J. Molke, İzmir.

Fransızca eğitim veren Katolik okul geleneği. [St. Joseph Koleji - Güller Sokağı - İzmir]
Michel Paboudjian Koleksiyonu, eski kartpostal, anonim.

Amerikan Kız Okulu'nda beden eğitimi. [İzmir - Amerikan Kız Koleji]
Michel Paboudjian Koleksiyonu, eski kartpostal, anonim.

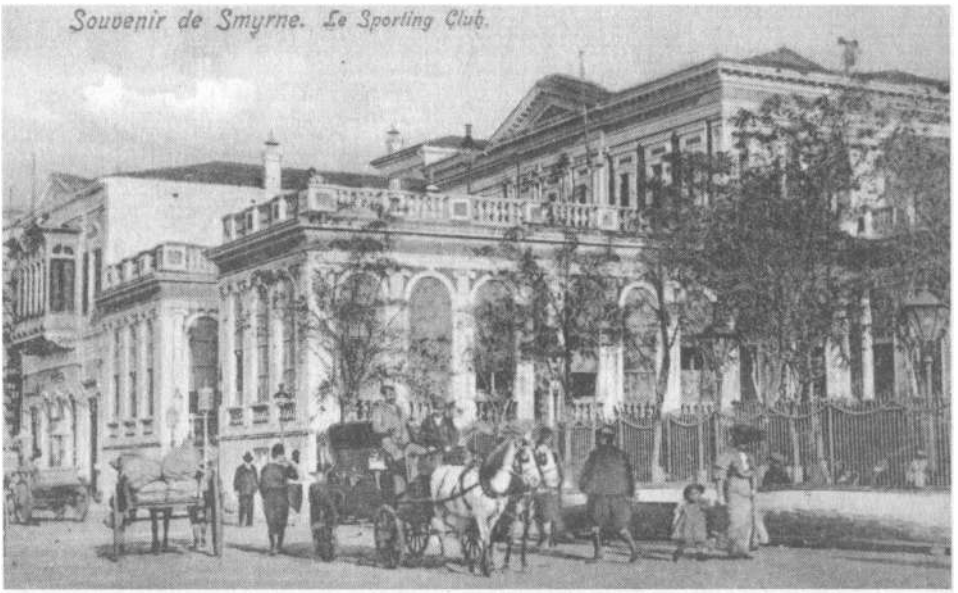
Pehlivanların "egzotikliği". [Pehlivan güreşi - İzmir]

Michel Paboudjian Koleksiyonu, eski kartpostal, Acropole Fotoğrafçısı, İzmir, 1890'lar.

Eğlence anlayışının modernizasyonu. [İzmir - Rıhtımlar]

Michel Paboudjian Koleksiyonu, eski kartpostal, anonim.

Gösterişli, ayrıcalıklı bir topluluk. [İzmir hatırası - Sporting Club]
Michel Paboudjian Koleksiyonu, eski kartpostal, Librairie Zachariou ve Koury, İzmir.

Batı'nın toplumsal ve teknik anlamdaki modernliği öne çıkarılıyor. [Café de Paris]
Michel Paboudjian Koleksiyonu, eski kartpostal, Librairie Zachariou ve Koury, İzmir.

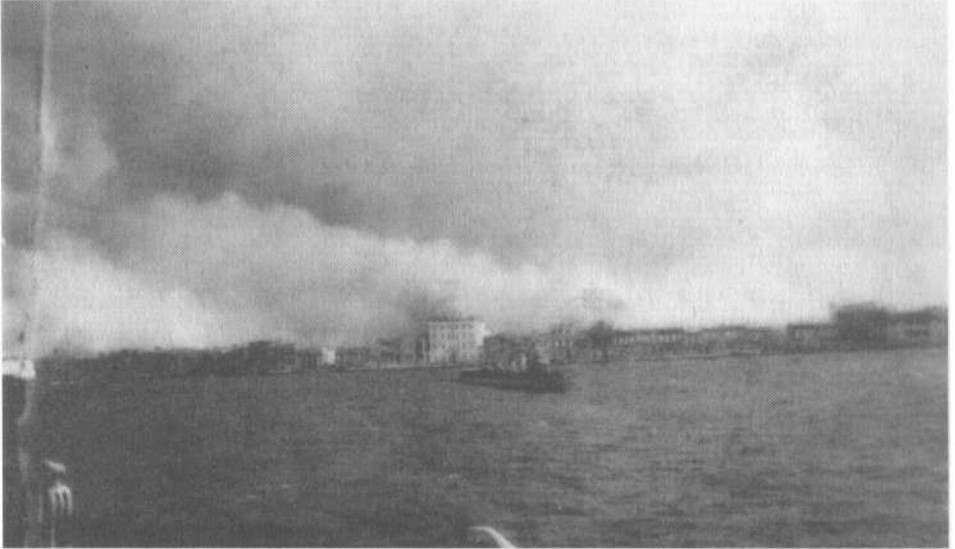
1908: Coşku veren eşitlik ve kardeşlik hayali. [Rum göstericilerin Konak'a gelişi]
Michel Paboudjian koleksiyonu, eski kartpostal, Editions CSD.

Smyrne - Débarquement des Troupes Helléniques

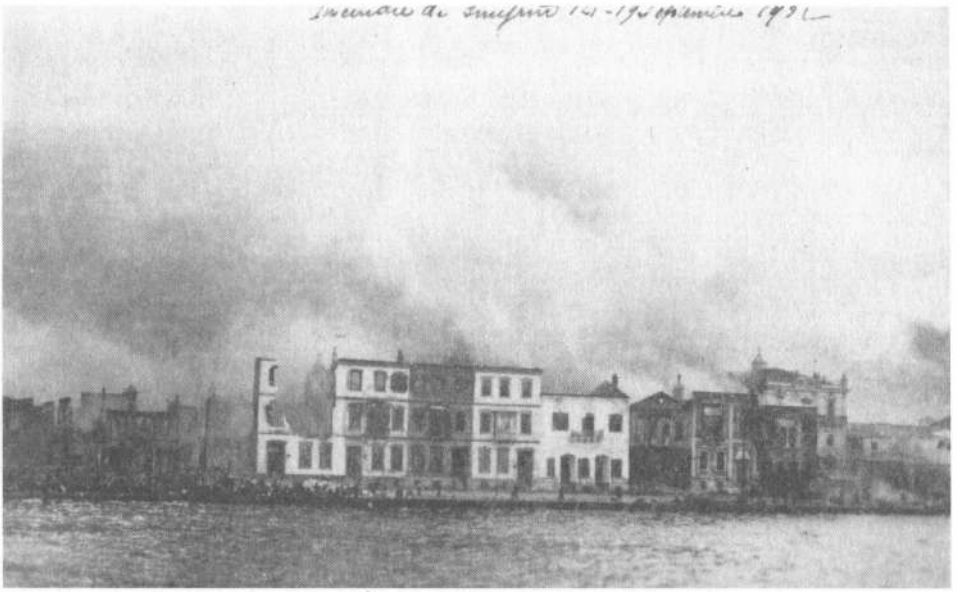
Megali Idea yürüyor. [Yunan birliklerinin karaya çıkışı.]

Michel Paboudjian koleksiyonu, eski kartpostal, anonim.

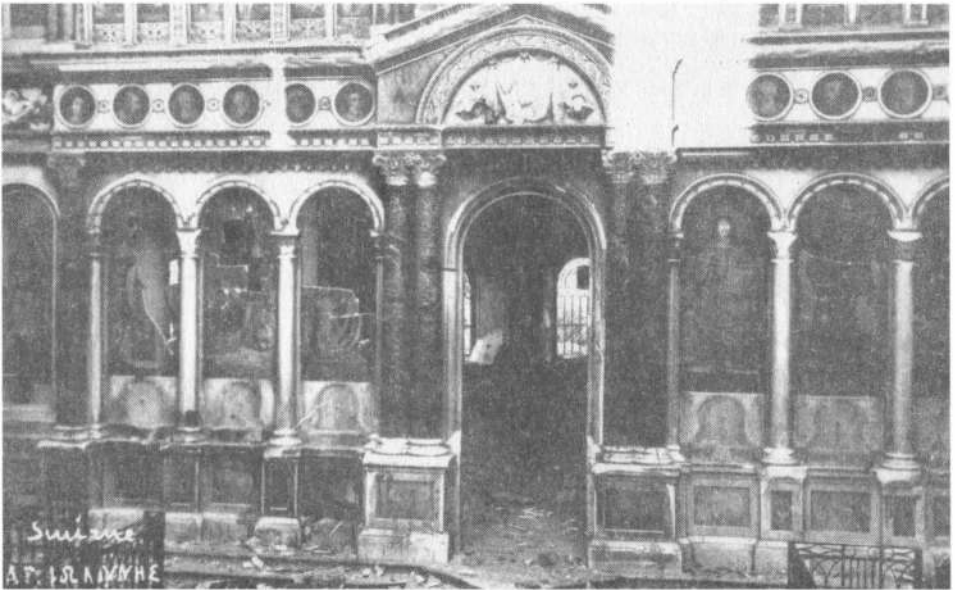
İzmir'in çöküşü. İtilâf devletlerinin donanmaları beklemede.

Michel Paboudjian Koleksiyonu, fotoğraf, S/S Gastein'den, 14 Eylül 1922 sabahı çekilmiş.

Yangın sönerken.

Michel Paboudjian Koleksiyonu, fotokart, Sebah ve Joaillier, İstanbul.

Hristiyanlar sembollerinin ortadan kaldırılması.

Michel Paboudjian Koleksiyonu, fotokart, anonim, İtalyan serisi.

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

ARŞİVLER

A. Fransız diplomatik belgeleri, Dışişleri Bakanlığı Arşivi¹

1. Yeni *Turquie* serisi, Correspondance politique et commerciale; Politique intérieure, Asie Mineure. Archipel: AMAEF-CPC-NS-67; AMAEF-CPC-NS-68; AMAEF-CPC-NS-69; AMAEF-CPC-NS-70.
2. *E-Levant 1918-1929* serisi, *Turquie* alt serisi, Corps diplomatique, Consulat de Smyrne: AMAEF-L-T-22; AMAEF-L-T-225.
3. *E-Levant 1918-1940* serisi, *Turquie* alt serisi: AMAEF-L-T-52; AMAEF-L-T-53; AMAEF-L-T-54; AMAEF-L-T-55.

B. Fransız diplomatik belgeleri, Nantes Diplomatik Arşivler Merkezi²

1. Archives des postes, Affaires étrangères, Ambassade de Turquie, Correspondance avec les Echelles: AMAEF-AT-CES-1871-1875; AMAEF-AT-CES-1872-1899 [1889-1890 tarihli telgraflar]; AMAEF-AT-CES-1874-1891 [1884 telgrafları]; AMAEF-AT-CES-1875-1879 [1878-1879 tarihli telgraflar]; AMAEF-AT-CES-1878-1881 [1880-1881 tarihli telgraflar]; AMAEF-AT-CES-1880-1889 [1887-1889 arasındaki telgraflar]; AMAEF-AT-CES-1881-1884 [1882-1883 tarihli telgraflar]; AMAEF-AT-CES-1891-1896 [1891-1894 tarihli telgraflar]; AMAEF-AT-CES-1895-1898; AMAEF-AT-CES-1896-1902 [Mayıs 1900 – Aralık 1902 arasındaki telgraf- lar]; AMAEF-AT-CES-1903-1906; AMAEF-AT-CES-1906-1916 [1908'den Ekim 1914'e kadar olan telgraflar].
2. Dışişleri Bakanlığı, Constantinople, Situation intérieure, Boycottage: AMAEF-C-SI-1914-133.

1 MAE, Service des archives, 37, Quai d'Orsay, 75007 Paris.

2 MAE, Centre des archives diplomatiques de Nantes 17, rue du Casterneau, 44000 Nantes.

C. Alman diplomatik belgeleri, Federal Arşivler, Potsdam fonları³

1. İmparatorluğun İzmir Konsolosluğu'nun ve Bergama konsolos ajanının yıllık raporları: DJB-53 742; DJB-53 743; DJB-53 745; DJB-6 715.
2. Kaiserswerth diyakozluğu kurumları, Kudüs ve İzmir'deki yoksullar için açılmış okullar (kız okulları) ve İzmir'deki Alman erkek okulu: DS-39 668; DS-39 669.
3. İzmir'deki Alman erkek okulu: DS-39 708.
4. İzmir'deki Alman Protestan Cemaati: DG-39 580.

D. Avusturya Devlet Arşivleri, İmparatorluk, Saray ve Devlet fonlarındaki diplomatik belgeler⁴

İzmir'deki Avusturya-Macaristan imparatorluk ve kraliyet başkonsolosunun İstanbul'daki imparatorluk ve kraliyet başkonsolosuyla yazışmaları: 404 numaralı kutu, İzmir 1891-1898: HHStA-K-404; 405 numaralı kutu, İzmir 1899-1914: HHStA-K-405.

E. Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'nın tarihi arşivlerinde incelenmiş olan diplomatik belgeler⁵

AYE-1908/111; AYE-1915/B/38; AYE-1915/B/43-45; AYE-1918/A/5/VI; AYE-1919/A/5/VI; AYE-1919/A/5/VI/9; AYE-1921/A/10; AYE-1921/A/8/28; AYE-1922/A/5/VI/4.

F. Sözlü tarih arşivi, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Atina⁶

Magnesia, Eolia, AIO 18-19-20; Bayraklı, İyonya, ION 9; Pınarbaşı, İyonya, ION 27; Bornova, İyonya, ION 10; Çiftlik Aya Yorgi, İyonya, ION 15; Kordeliyo, İyonya, ION 7; Gavurköy, İyonya, ION 16; Göztepe, İyonya, ION 3; Aya Kiryaki, İyonya,

3 Bundesarchiv, Abteilungen Potsdam, Tizianstrasse 13, 14 467 Potsdam. Fonlar sonradan Berlin'e taşınmıştır.

4 Österreichisches Staatsarchiv, Habs-, Hof-und Staatsarchiv, Minoritenplatz 1, 1010 Viyana.

5 Dışişleri Bakanlığı, Tarihi Arşivler ve Araştırmalar Müdürlüğü, 3, Zalokosta, Atina.

6 CEAM, 11, Kydathinaion, 10558 Atina.

ION 14; Karantina, İyonya, ION 4; Karataş, İyonya, ION 5; Kokaryalı, İyonya, ION 6; Menemen, İyonya, ION 43; Mersinli, İyonya, ION 8; İzmir, İyonya, ION 1; Kasaba, Lidya, LYD 10; Aydın, Kayra, KAR 1.

H. Ermeni Milli Heyeti belgeleri⁷

1. 1922, Milli Heyet Kançılıyası, *İzmir Felâketi*, rapor, 23 Eylül 1922. Bu rapor Ermeni Milli Heyeti tarafından, Dr. Celeb, Dr. Karakoç, Dr. İzmirliyan, Vahan Smurnagesyan, Takavor Bakırcıyan, Andon Gazel, Vosganyan, Madam Roza Nalbantyan, çocukları gibi İzmir'de hayatta kalabilmiş kimselerin anlattıklarına dayanılarak hazırlanmıştır.
2. Episkopos Gevont Turyan, *İzmir'deki korkunç trajedi vesilesiyle* [Milli Heyet Kançılıyası'na sunduğumuz] kısa rapor, Atina, 23 Ekim 1922, 10 sayfa, BNu.IV.45.3(2).
3. Doktor Karakoç, *İzmir muhacirlerinden Doktor Karakoç'un şehirdeki* [İzmir'deki] olaylar hakkında verdiği bilgiler, Atina, 20 Eylül 1922, 4 sayfa: BNu.IV.45.3(3).

G. Alliance israélite universelle'e ait belgeler⁸

AAIU, LXXVIIIIXE, İzmir; AAIU, LXXXIV-E, İzmir.

BASIN, TEZLER, TANIKLIKLAR

AKÇURA, Yusuf, "Les trois systèmes politiques", 28 Mart 1904, alıntılan ve Osmanlıca'dan çeviren: GEORGEON François, *Aux origines du nationalisme turc*, *Yusuף Akçura 1876-1935*, Paris, ADPF, 1980. (Türkçe'de: AKÇURA, Y., *Üç Tarzı Siyaset*, Türk Gazetesi, 1904. Yeni basım: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998).

AMADYAN S., "İzmir'deki Ermeni Cemaati", s. 166-181, *Teotig, Genel Almanak, Özgür Ermeni'nin Küçük Ansiklopedisi*, İstanbul, 7. yıl, 1913 (Ermenice).

7 Bibliothèque Nubar Pacha, 11, square Alboni, 75116, Paris.

8 Alliance Israélite Universelle'in merkezi, 48, rue La Bruyère, 750009 Paris.

- Annuaire des commerçants de Smyrne et de l'Anatolie*, İzmir, Joseph L. Nalpas ve Jacob de Andria, 1893.
- Annuaire oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de l'Orient*, İstanbul, The Annuaire Oriental and Printing Company Ltd, 19. baskı, 23. yıl, 1903.
- Annuaire oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de l'Orient*, İstanbul, The Annuaire Oriental and Printing Company Ltd, 20. baskı, 24. yıl, 1904.
- Annuaire oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de l'Orient*, İstanbul, The Annuaire Oriental and Printing Company Ltd, 1913.
- Annuaire oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de l'Orient*, İstanbul, The Annuaire Oriental and Printing Company Ltd, 1915.
- Arev*, Iskenderiye gazetesi, Eylül 1922 (Ermenice).
- ARYİROPULOS Athanasios K., *Savaş Hatıraları, 1917-1922*. Atina, 1985 (Yunanca).
- Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Smyrne*, 5. yıl, 30.XI.97, sayı 59.
- CLARKE Hyde, *The Imperial Ottoman Smyrna and Aidin Railway, Its Position and Prospects*, İstanbul, Koehler Brothers, Arcade Passage, Pera ve İzmir, Khan Barbaresk, 1861.
- PROGRAMLARIN REVİZYONUNDAN VE YENİDEN YAZILMASINDAN SORUMLU KOMİSYON, *İzmir Sholi Evangeliki'nin altı sınıfında verilen derslerin analitik programı*, İzmir, Amalthia matbaası, 1910 (Yunanca).
- MAGNESİA ORTODOKS CEMAATİ, *Magnesia Ortodoks Cemaati'ne ait eğitim kurumlarının tüzükleri*, Atina, 1889 (Yunanca).
- YUNAN DERNEKLERİ KONGRESİ, *1879'da Atina'da toplanmış olan kongrenin ilk bildirgesinin maddeleri*, Atina, Petros Perris matbaası, 1875 (Yunanca).
- DARNABEDIAN Hratch (ed.), *Devrimci Ermeni Federasyonu Tarihi İçin Belgeler*, c. I, Beyrut, 1984; c. II, Beyrut, 1985 (Ermenice).
- HORTON George, *Report on Turkey : USA Consular Documents*, Atina, Journalists' Union of the Athens Daily Newspapers, 1985, (İstanbul Rumcası'ndan çeviri:

Anaforika me tin Turkia, Proxenika Dokumenta ton H.P.A., Atina, Neo Syno-
ra-A.A. Livani, 1992, 243 s.).

HUMBERT G., *Konstantinopel-London-Smyrna, Skizzen aus dem Leben eines kai-
serlich deutschen Auslandsbeamten*, Berlin-Charlottenburg, Hochschule und
Ausland, 1927, 93 s.

*Indicateur ottoman illustré, annuaire-almanach du commerce, de l'industrie,
de l'administration et de la magistrature*, İstanbul, Cervati Frères ve D. Fat-
zea, 4. yıl, 1883.

*Indicateur ottoman illustré, annuaire-almanach du commerce, de l'industrie,
de l'administration et de la magistrature*, İstanbul, Cervati Frères ve D. Fat-
zea, 8. yıl, 1888.

KURTYAN Anjel, "Ermeni", *Soykırım Hakkında Üç Ermeni'nin Anlattıkları*, Atina,
Hestia, 1990 (Yunanca).

KHATCHERIAN Garabed, *1922'de, İzmir'de Çektiklerim*, Montréal, Arod Books,
1997, 80 s. (Ermenice).

MEYRIER Gustave, *Les Massacres de Diarbékir, correspondance diplomatique
du vice-consul de France, 1894-1896*, Paris, L'Inventaire, "valise diplomatiqu-
e", 2000.

MİHAİL G.N., *Faciadan Önce İzmir, Yunanca Rehber*, Atina, Kyrieris-Yiannopulos
ve Şürekası, 1920 ve (yeni baskı), Atina, Pontiki, 1992 (Yunanca).

MORLEY Bertha B., *Marsovan 1915, the Diaries of Bertha Morley*, yayınlayan KAI-
SER Hilmar, Gomidas Institute, Taredon Press, Reading, İngiltere, 1999.

NORADOUNGHIAN Gabriel, "Extraits des mémoires recueillis par Aram Andonian"
(Ermenice'den çeviren KEVORKIAN R.-H.), s. 199-245, *Revue d'histoire con-
temporaine arménienne*, Paris, Nubar Kütüphanesi yıllıkları, c.I, 1995.

OECONOMOS Dr. Lysimachos, *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christen-
dom, a File of Overwhelming Evidence, Denouncing the Misdeeds of the
Turks in Asia Minor and Showing their Responsibility for the Horrors of
Smyrna*, Londra, George Allen and Unwin Ltd, Ruskin House, 40 Museum Stre-
et, W.C. 1, 1922.

PARASİRAKİS Sokratis (?), "Türkiye'den milletlerin eğitimi ve ruhban sınıfı hakkında notlar", (ed. PARASİRAKİS Sokratis), *Panhellenic Annual*, s. 214-224, 1879 (?) (Yunanca).

PINON René, *L'Europe et l'Empire ottoman, les aspects actuels de la question d'Orient*, Paris, Perin, 1908.

İzmir Eparhosluğu'na Bağlı Okulların Analitik Programı, İzmir, Hermis Matbaası, 1911 (Yunanca).

Ferman-ı Hümayunla Kurulmuş Olan, Üniversiteler Tarafından Tanınan Kyriakos Yiannikis Rum-Alman Lisesi'nin Açıklamalı Programı, İzmir, Melis Matbaası, 1910 (Yunanca).

Kyriakos Yiannikis Rum-Alman Lisesi Tüzüğü, İzmir, Amalthia Matbaası, 1910 (Yunanca).

1870 Şubatında Kurulmuş Olan İzmir Rum Yetimhanesi'nin Tüzüğü, İzmir, "Smyrnis" Basımevi, 1874 (Yunanca).

İzmir Rum Cemaatinin Teşkilât Nizamnamesi, İzmir, İttihat yayınları, 1878.

La Renaissance, siyasi, edebî ve mali günlük gazete, İstanbul (Aralık 1918 – Şubat 1920).

SANDERS (von) Liman, *Fünf Jahre in der Türkei*, Berlin, Verlag August Scherl, 1919.

Sholi Evangeliki Müzesi ve Kütüphanesi, İzmir, Sholi Evangeliki, 1873'ten itibaren (Yunanca).

Tharos, Spiros ve Hristos Solomonidis tarafından çıkarılan günlük İzmir gazetesi, 25 Ağustos 1922 tarihli nüshası (Rumca).

Teotig, Herkes İçin Almanak, Özgür Ermeni'nin Küçük Ansiklopedisi, İstanbul (Ermenice).

UREGIAN Hovakim, "Smyrna Diary, 1922, Memories of an Armenian Eyewitness", s. 362-384, ve BAGHDJIAN Krikor, "Court Evidence of the Responsibilities for the Holocaust of Smyrna Presented at the Famous Trial Pitting the American Tobacco Company vs the Guardian Assurance Co. Ltd in 1924", s. 384-389, "Two Unpublished Eyewitnesses Accounts of the Holocaust of Smyrna, September 1922", s. 362-389, *The Armenian Review*, Boston, c. 35, sayı 4-140, kış 1982.

GEZİ REHBERLERİ, SEYAHATNAMELER

- BAEDEKER Karl, *Konstantinopel und das Westliche Kleinasien, Handbuch für Reisende*, Leipzig, Verlag von Karl Baedeker, 1905.
- BURNABY Fred, *On Horseback through Asia Minor*, Londra, Sampson Low, Marston and Company, 1898.
- DESCHAMPS Gaston, *Sur les routes d'Asie*, Paris, Armand Colin et Cie, 1894.
- EUDEL Paul, *Constantinople, Smyrne et Athènes, journal de voyage, illustration de Frédéric Régamey et A. Giralton*, Paris, E. Dentu éditeur, Librairie de la Société des gens de Lettres, Palais Royal, 15, 17, 19, galerie d'Orléans, 1885.
- GALLAND Antoine, *Le Voyage à Smyrne*, Paris, Chandeigne (manuscrit de 1678), 2000.
- GELZER Heinrich, *Geistliches und Weltliches aus dem Türkisch-Griechischen Orient*, Leipzig, B.G. Teubner, 1900.
- Griechenland und Kleinasien*, Leipzig ve Viyana, Bibliographisches Institut, Meyers Reisebücher, 1901.
- Handbook for Travellers in Turkey in Asia including Constantinople, the Bosphorus, Plain of Troy, Isles of Cyprus, Rhodes, etc., Smyrna, Ephesus, and the Routes to Persia, Bagdad, Moosool, etc.*, Londra, John Murray, 1878.
- JEANCARD Paul, *L'Anatolie*, Paris, Librairie française, 1919.
- KRUMBACHER Karl, *Griechische Reise, Blätter aus dem Tagebuche einer Reise in Griechenland und in der Türkei*, Berlin, August Hettler, 1886.
- MARISON Fiscar, *O'er the Oceans and Continents with the Setting Sun*, Chicago, Geo J. Blatter, 1909.
- MEYERS REISEBÜCHER, *Griechenland und Kleinasien*, Leipzig ve Viyana, Bibliographisches Institut, 1901.
- OBERHUMMER Roman ve ZIMMERER Heinrich (ed.), *Durch Syrien und Kleinasien, Reiseschilderungen und Studien*, Berlin, Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1899.
- REINACH Joseph, *Voyage en Orient*, Paris, G. Charpentier, 1879.

REYNAUD Charles, *D'Athènes à Balbeck (1844)*, Paris, Furne et Cie, 1846.

STARK, Karl Bernhard, *Nach dem Griechischen Orient, Reise-Studien*, Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchlandlug, 1874.

TAVERNIER Jean Baptiste, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, écuyer d'Aubonne, en Turquie, en Perse et aux Indes, pendant l'espace de quarante ans, et par toutes les routes que l'on peut tenir: accompagnez d'observations particulières sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coutumes et le commerce de chaque païs, avec les figures, le poids, et la valeur des monnoyes* qui y ont cours, sadece Türkiye ile İran'ın ele alındığı birinci bölüm, Paris, Gervais Clouzier ve Claude Barbir, MDCLXXVI (1676).

TEXIER Charles Félix, Institut temsilcisi, *Description de l'Asie Mineure: faite par ordre du gouvernement français de 1833 à 1837 et publiée par le ministère de l'Instruction publique*, İkinci Bölüm: Beaux-Arts, monuments historiques, plans et topographie des cités antiques, Paris, Typographie de Firmin-Didot Frères, Libraires, 1839-1849.

BÖLGENİN GENEL TARİHİ VE COĞRAFYASI HAKKINDA

ACRITAS D., *Peuples et races d'Asie Mineure*, İstanbul, 1922.

AHRWEILER Hélène, "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle", *Travaux et Mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines*, sayı 1, Paris, 1965, yeni basım: *Byzance: les pays et les territoires*, Variorum Reprints, Londra, 1976, 338 s.

ASKİTOPULOS YEORGİOS, "Küçük Asya Etnografyası", *DKMS*, c. VII, s. 303-312, 1988-1989 (Yunanca).

BRAUDEL Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, c. I, *La Part du Milieu*, Paris, Armand Colin, 1949 ve Paris, Armand Colin, Le Livre de Poche, 1990. (Türkçe'de: *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, İmge Kitabevi, 1994).

CHAMPTON R.J., *A Short History of Modern Bulgaria*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

CUINET Vital, *La Turquie d'Asie*, c. III, Paris, 1894.

DAVISON Roderic, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton (New Jersey), Princeton University Press, 1963.

FINDLEY Carter V., "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, the Functioning of a Plural Society* (BRAUDE Benjamin ve LEWIS Bernard), XVI. Bölüm, c. I, *The Central Lands*, New York / Londra, Holmes / Meier Publishers, Inc., 1982.

GEORGIADES Demetrius, *La Turquie actuelle. Les peuples affranchis du joug ottoman et les intérêts français en Orient*, Paris, Calmann Lévy, 1892.

GIA, "Çiftlik Aya Yorgi", *MCh*, c. V, s. 288-194, 1952 (Yunanca).

GUILLOU André, *La Civilisation byzantine*, Paris, Arthaud, 1990.

HEYBERGER Bernard, *Les Chrétiens du Proche-Orient au temps de la réforme catholique (Syrie, Liban, Paletsine, XVIIe-XVIIIe siècles)*, Ecole française de Rome, Palais Farnèse, 1994.

HOBBSAWM Eric, *The Age of Empire, 1875-1914*, Weidenfeld and Nicolson Ltd, 1987. (Türkçe'de: *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, çev. Vedat Aslan, Dost Yayınları, 1999).

HUPCHICK Dennis P., *The Balkans from Constantinople to Communism*, New York, Palgrave, 2002.

JELAVICH Barbara, *History of the Balkans, twentieth century*, c. II, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1983, 1991

KAISER Hilmar, *Imperialism, Racism, and Development Theories*, Ann Harbor (Michigan), Gomidas Institute Books, 1997.

KALFOGLUS Ioannis, *Küçük Asya Yarımadası'nın Tarihi Coğrafyası*, İstanbul, 1899 (Türkçe), Atina, CEAM, 2003 (Yunanca).

KİTSİKİS Dimitris, *20. Yüzyılda Yunanistan ve Türkiye'nin Karşılaştırmalı Tarihi*, Atina, Atina, Hestia, 1990 (Yunanca).

KOLODNY Emile, "Des musulmans dans une île grecque : Les 'Turcocrétois'", *Mediterranean World*, sayı XIV, s. 1-15, Tokyo, Mediterranean Studies Group, Hitotsubashi University, 1995.

- KONTOYANNİS Pant., *Küçük Asya Coğrafyası*, Atina, Faydalı Kitapların Yayınlaştırılması Derneği, 1921, 2000 (Yunanca).
- LEMERLE Paul, *L'Émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, recherche sur la "geste d'Umur Pacha"*, Paris, PUF, 1957.
- LEWIS Bernard, *İslam et Laïcité, la naissance de la Turquie moderne*, Paris, Fayard, 1988. (or.: *The Emergence of Modern Turkey*, 1961, Londra / New York, Oxford University Press; Türkçe'de: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, 2000.)
- LEWIS Bernard, *La Formation du Moyen-Orient moderne*, Paris, Aubier, "Histoires", 1995. (veya: *The Shaping of the Middle East*, Oxford University Press, 1994.)
- MANSOUR Cheikh, *Éléments d'histoire: présence et rôle de la marine française au Levant de 1870 à 1914 autour des Cyclades, de la Crète, des Archipels de la mer Égée, ceux des côtes d'Asie Mineure et des Échelles du Levant*, DEA tezi: Güney Akdeniz ülkelerinde toplumlar, alışverişler ve kültür, 1992-1993.
- MANTRAN Robert, *L'Expansion musulmane, VIIe – XIe siècles*, Paris, PUF, "Nouvelle Clio", 1969 ve 1991.
- MANTRAN Robert (ed.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, Librairie Arthème Fayard, 1989.
- MATUZ Josef, *Das Osmanische Reich, Grundlinien seiner Geschichte*, Darmsadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1985, 1990.
- MINASSIAN Gaïdz F., "Les relations entre le CUP et la FRA à la veille de la Première Guerre mondiale d'après les sources arméniennes", *Revue d'histoire arménienne contemporaine, Annales de la bibliothèque Nubar de l'Union arménienne de bienfaisance*, s. 83-94, Paris, c. I, 1995.
- NICOLAİDES N., *Les Grecs et la Turquie*, Brüksel, Th. Dewarichet Matbaası, 1910.
- OKTAY Cemil, "De la Taxis et de l'Oikonomia au Cercle de justice : de l'idéologie politique byzantine à l'idéologie politique ottomane", *Méditerranées*, Association Méditerranées'nin dergisi, sayı 20, s. 83-94, *L'Image grecque et l'empire ottoman*, Paris, L'Harmattan, 1999.
- OSTROGORSKY Georges, *Histoire de l'État byzantin*, Paris, Payot, "Histoire Payot",

- 1956, 1996 (or: *Geschichte des Byzantinischen Staates*, 1940, 1952; Türkçe'de: *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999).
- RECLUS Elisée, *Nouvelle Géographie universelle, la Terre et les hommes*, c. IX, *L'Asie antérieure*, Paris, Hachette, 1884.
- SAID Edward W., *Orientalism*, New York, Random House, 1978, 1979 (göz önüne alınan baskı). (Türkçe'de: *Şarkiyatçılık*, Metis Yayınevi, çev. Berna Ülner, 1999.)
- SKOPETEA Elli, *Şark'ın Garb'ı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Devrinden İmgeleler*, Atina, Gnosi, 1992 (Yunanca).
- TERNON Yves, *Empire ottoman: le déclin, la chute, l'effacement*, Paris, éditions du Félin, 2002.
- VEINSTEIN Gilles, " 'Ayân' de la région d'Izmir et commerce du Levant (deuxième moitié du XVIII siècle)", *Études balkaniques*, sayı 3, Sofya, Bulgar Bilimler Akademisi, Balkan Enstitüsü, 1976, s. 71-83.
- VRONIS Speros Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley / Los Angeles / Londra, University of California Press, 1971.
- WIKAN Unni, *Tomorrow God Willing: Self-Made Destinies in Cairo*, Chicago, The University of Chicago Press, 1996.
- YERASIMOS Stéphane, *Hommes et idées dans l'espace ottoman*, İstanbul, İsis, 1997.
- ZACHARIADOU Elizabeth A., *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirate of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venedik, Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, sayı 11, 1983.
- ZORLU Ilgaz, *Evet, Ben Selânikliyim*, İstanbul, Belge, Mare Nostrum, 1998.

ŞEHİR TARİHİ, MONOGRAFİLER

- ANASTASSIADOU Meropi, *Salonique, 1830-1912, une ville ottomane à l'âge des réformes*, Leiden, Brill, 1997. (Türkçe'de: *Selânik, Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri*, çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.)
- ATAY Çınar, *Tarih İçinde İzmir*, İzmir, Tifset Basım ve Yayın Sanayi A.Ş., 1978.

- BERBER Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918 – 1922, Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1997.
- BIRGE J.K. (ed.), *A Survey of some Social Conditions in Smyrna, Asia Minor*, İzmir, 1921.
- BILSEL Fatma Cânâ, *Cultures et fonctionnalités: l'évolution de la morphologie urbaine de la ville d'Izmir aux XIXe et début XXe siècles*, Guy BURGEL idaresinde yazılmış, Paris X Üniversitesi'nde sunulmuş ve savunulmuş olan doktora tezi, Nanterre, Ekim 1996.
- BOYADJIAN Kurken, "Egeli Tanrıça: İzmir ve İzmir Ermeni Cemaati", *Haraç*, Paris, 12519 – 12559 arasındaki sayılar, 20.IX – 8.XI.72 (Ermenice).
- DARQUES Régis, *Salonique au XIXe siècle, de la cité ottomane à la métropole grecque*, Paris, CNRS Editions, "Espaces & Milieux", 2000.
- DUMONT Paul ve GEORGEON François (ed.), *Villes ottomanes à la fin de l'Empire*, Paris, L'Harmattan, 1982. (Türkçe'de: *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.)
- ERSOY Bozkurt, *İzmir Hanları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1991.
- FALBOS FİLİPPOS, *İzmir Frenk Mahallesi*, Atina, İzmirli Birliği, 1961 (Yunanca).
- GEORGELIN Hervé, *La Lente Disparition d'un monde ethnique complexe : Smyrne à la fin de l'Empire ottoman, 1894-1922*, EHESS, Tarih ve Medeniyet kürsüsünde yazılan DEA tezi, yöneten VALENSI, raportör GEORGEON. Gözden geçirilmiş basım: GEORGELIN Hervé, "Aperçu sur les relations entre millets à Smyrne, à la fin de l'Empire ottoman, d'après les sources diplomatiques", s. 113-202, *DKMS*, c. XIV, 2004.
- GEORGELIN Hervé, "Smyrne à la fin de l'Empire ottoman: un cosmopolitisme si voyant", *Cahiers de la Méditerranée*, CMMC, Nice, sayı 67, Aralık 2003, s. 125-147.
- GEORGEON François, "Selanik musulmane et dönme", *Salonique, 1850-1918, la "ville des Juifs" et le réveil des Balkans* (ed. VEINSTEIN Gilles), s. 105 vd., Paris, Autrement, "Anılar" dizisi, sayı 12, 1992.
- GOFFMAN Daniel, *Izmir and the Levantine World*, Seattle/Londra, University of Washington Press, 1990.

- HERLIHY Patricia, *Odessa: A History, 1794-1914*, Harvard Ukrainian Research Institute, Cambridge, 1995.
- HOUSEPIAN-DOBKIN Marjorie, *Smyrna 1922: The Destruction of a City*, Kent, The Kent State University Press, 1988.
- ILBERT Robert, *Alexandrie 1830-1930, histoire d'une communauté citadine*, Kahire, Institut français d'archéologie orientale, 1996.
- JOHNSON Clarence Richard (ed.), *Constantinople to-day or The Pathfinder Survey of Constantinople*, New York, 1922.
- KALUSDIYAN C.O., "İzmir ve İzmir Ermeni Cemaati", *Yunanistan Ermeni Almanığı*, s. 276-351, Atina, Nor Or, 2. yıl, 1928 (Ermenice).
- KARARAS Nikos, *Burnabat, Tarihçe – anılar*, Atina, 1955 (Yunanca).
- KARARAS Nikos, *Burnabat Köyleri: Narlıköy – Pınarbaşı – Kokluca – Naldikeni*, Atina, 1958 (Yunanca).
- KARARAS Nikos, *Buca, İzmir'in Çiçekli Köyü, Tarihi – Hayatı*, Atina, İzmirli Birliği, 1962, 170 sayfa (Yunanca).
- KARARAS Nikos, *Kordelyo, İzmir'in Gururu, Tarihi-Folkloru*, Atina, İzmirli Birliği, 1971 (Yunanca).
- KLEANTIS Fanis, *Yunan İzmir*, Atina, Hestia, 1996 (Yunanca).
- KOSYAN Peder Hagop, *İzmir ve Civarında Ermeniler*, c. I: *İzmir ve Ermeniler*, c. II: *İzmir Episkoposluğuna Bağlı Belli Başlı Şehirler ve Ermeniler*, Viyana, Mekitarist matbaası, Milli Kütüphane, 1901-1902 (Ermenice).
- MANTRAN Robert (ed.), *Histoire d'Istanbul*, Paris, Librairie Arthème Fayard, 1996. (Türkçe'de: *İstanbul Tarihi*, çev. Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayıncılık, 2001.)
- NAHUM Henri, *Les Juifs de Smyrne, XIXe-XXe siècles*, Paris, Aubier, "Histoires", 1997.
- Bizim İzmir*, New York, *İzmir Ermeni Cemiyeti Yayını*, 1960 (Ermenice).
- ODIAN KASPARIAN Alice, *Ankara ve Sdanoz Ermenilerinin Tarihi*, Beyrut, Doniguan Yayınevi, 1968 (Ermenice).
- PANZAC Daniel (ed.), *Les Villes dans l'Empire ottoman: activités et sociétés*, c. I, Marsilya, CNRS, 1992.
- PAPAYEORGİOS Vassilis, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Döneminde Selânik'te-

- ki Küçük Etnik Cemaatler", *Historika*, fasikül 26, c. XIV, s. 103-120, Haziran 1997, Atina (Yunanca).
- SCHERZAR (DE) Charles, *La Province de Smyrne considérée du point de vue géographique, économique et intellectuel*, çev. SILAS Ferdinand, Viyana, Alfred Hölder, 1873.
- SERÇE Erkan, *İzmir'de Belediye (1868-1945) Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 1998.
- SIMONYAN Bedros, *Anılar Kitabı, Ermeni İzmir*, Paris, İzmir ve Civarı Hemşeriler Cemiyeti Yayınları, 1936 (Ermenice).
- SMYRNELIS Marie-Carmen, *Une société hors de soi: identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles*, doktora tezi, 27 Şubat 2000'de EHESS'te sunulup savunulmuştur, yöneten AYMARD Maurice.
- TAMDOĞAN-ABEL Işık, *Les Modalités de l'urbanité dans une ville ottomane: les habitants d'Adana au XVIIIe siècle d'après les registres des cadis*, 22 Mayıs 1998'de, EHESS'te sunulup savunulmuş olan doktora tezi, yöneten VEINSTEIN Gilles.
- TARAZI FAWAZ Leila, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, Harvard University Press, Cambridge (ABD) ve Londra, 1983.
- VEINSTEIN Gilles (ed.), *Salonique 1850-1918, la "ville des Juifs" et le réveil des Balkans*, Paris, Autrement, 1992. (Türkçe'de: *Selanik 1850-1918, Yahudilerin Kenti ve Balkanlar'ın Uyanışı*, çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınevi, 1999.)
- YANNAKAKIS Ilios, "Adieu Alexandrie", *Alexandrie 1860-1960* (ed. ILBERT Robert ve YANNAKAKIS Ilios), s. 125-142, Paris, Autrement, 1992.
- YERASIMOS Stéphane, "Occidentalisation de l'espace urbain: İstanbul, 1839-1871", *Les Villes dans l'Empire ottoman: activités et société*, (ed. PANZAC Daniel), c. I., s. 97-119, Marsilya, CNRS, 1992.
- YERASIMOS Stéphane, "A propos des réformes urbaines des Tanzimat", *Villes ottomanes à la fin de l'Empire* (ed. DUMONT Paul ve GEORGEON François), s. 17-31, Paris, L'Harmattan, 1992.
- YERASIMOS Stéphane, "La communauté grecque de Trabzon au XIXe siècle", *Actes du Congrès du CIEPO*, S. 241-267, Pecs 1986, Ankara, TTK, 1994.

MİLLİYETÇİLİK, ETNİK AİDİYET

ANDERSON Benedict, *Imagined Communities, Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra / New York, Verso, 1983, 1996.

BRAUDE Benjamin, LEWIS Bernard (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, the Functioning of a Plural Society*, c. I: *The Central Lands*, Holmes and Meier, New York / Londra, 1982.

GEORGELIN Hervé, "Boycottage des non-musulmans à Smyrne et dans le vilayet d'Aydın, d'après les archives diplomatiques", *Revue du monde arménien moderne et contemporain*, c. 4, s. 7-22, Paris, Société des études arméniennes, 1998.

GEORGELIN Hervé, "La fin de la société ottomane multiethnique dans les récits en grec", *Revue du monde arménien moderne et contemporain*, c. 6, s. 97-129, Paris, Société des études arméniennes, 2001.

GEORGEON François, "La montée du nationalisme turc dans l'Empire ottoman (1908-1914)", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, sayı 50, *Turquie: la croisée des chemins*, 1988 (4), s. 30 vd.

KHOSRADOVAR Farhad, "L'Universel abstrait, le politique et la construction de l'islamisme comme forme de l'altérité", s. 113-151, *Une société fragmentée?* (ed. WIEVIORKA Michel), Paris, La Découverte, "Poche Essais", 1997.

ÖKTE Faik, *The Tragedy of the Turkish Capital Tax* (Türkçe'den çev. COX Geoffrey), Londra / Sidney, Croom Helm, 1987. (or.: *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951.)

EKONOMİ TARİHİ

FALBOS FİLİPPOS K., "İzmir'de bedestenler ve hanlar", *MCh*, c. IX, s. 130-195, İzmirli Birliği, Atina, 1961 (Yunanca).

FALBOS FİLİPPOS K. "İzmir'in çarşıları ve pazarları", *MCh*, c. X, s. 334-349, İzmirli Birliği, Atina, 1963 (Yunanca).

FRANGAKIS-SYRETT Elena, *The Commerce of Smyrna in the eighteenth century (1700-1820)*, Atina, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, 1992.

FRANGAKIS-SYRETT Elena, "The Economic Activities of the Greek Community of İzmir

in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism : Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, s. 17-44, Princeton (New Jersey), The Darwin Press, 1999.

GEORGIADES Demetrius, *Smyrne et l'Asie Mineure au point de vue économique et commercial, ouvrage accompagné d'une carte de l'Asie Mineure et d'un plan de la ville de Smyrne, préface de M. Arthur Mangin*, Paris, Imprimerie et librairie centrales des chemins de fer (Demiryolları Merkez Matbaası ve Kitapçısı), Imprimerie Chaix, 1885.

ISSAWI Charles, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago / Londra, The University of Chicago Press, Center for Middle Eastern Studies Yayınları, 1980.

ROUGON Firmin, *Smyrne, situation commerciale et économique des pays compris dans la circonscription du consulat général de France (vilayet d'Aidin, de Konieh et des Îles)*, Paris/Nancy, Berger-Levrault, 1892.

TOPLUMSAL TARİH

AGULHON Maurice, *Le Cerele dans la France bourgeoise, étude d'une mutation de la sociabilité*, Paris, Armand Colin, 1977.

ANGOLAMATİS Ch., "Kökünden koparılmış Rumlar özlemle İzmir karnavalını anıyor", *Thisavros* (gazete), 27 Şubat 1979, s. 18 (Yunanca).

ARIES Philippe ve DUBY Georges (ed.), *Histoire de la vie privée*, c. IV: *De la Révolution à la Grande Guerre*, Paris, Seuil, 1987 (1999 baskısından yararlanılmıştır). (Türkçe'de: *Özel Hayatın Tarihi 4: Fransız Devrimi'nden Büyük Savaş'a*, çev. Roza Hakmen, YKY, 2006.)

BOURDIEU Pierre, *La Distinction, critique sociale et jugement*, Paris, Editions de Minuit, 1979.

CORBIN Alain, *Le Territoire du vide, l'Occident et le désir du rivage, 1750-1840*, Paris, Flammarion, "Champs", 1988.

DESMET-GREGOIRE Hélène ve GEORGEON François, *Cafés d'Orient revisités*, Paris, CNRS, "CNRS-Ethnologie", 1997.

GEORGEON François ve DUMONT Paul (ed.), *Vivre dans l'Empire ottoman, sociabilités et relations internationales (XVIIIe-XXe siècles)*, Paris, L'Harmattan, 1997.

- KALIFA Dominique, *La Culture de masse en France*, Paris, La Découverte, "Repères", sayı 323, 2001.
- KOULOURI Christina, "Voluntary Associations and New Forms of Sociability: Greek Sports, Clubs at the Turn of the Nineteenth Century", *Greek Society in the Making, 1863-1913 : Realities, Symbols and Visions*, s. 145-160, Londra, Publications for the Center for Hellenic Studies, King's College, c. III, 1997.
- SEVINÇLİ Efdal, *İzmir'de Tiyatro*, İzmir, Ege Yayıncılık, 1994.
- SOLOMONİDİS Hristos, *İzmir'de Tiyatro (1657-1922)*, Atina, 1954 (Yunanca).
- TER MINASSIAN Anahide, "Les jeux des adolescents arméniens dans l'Empire ottoman", *Vivre dans l'Empire ottoman* (ed. GEORGEON François ve DUMONT Paul), s. 195-212, Paris, L'Harmattan, 1997.
- TOURAINE Alain, "Faux et vrais problèmes", s. 291-319, *Une société fragmentée?* (ed. WIEVIORKA Michel), Paris, La Découverte, "Poche Essais", 1997.
- VIGARELLO Georges, *Histoire du viol, XVIe-XXe siècles*, Paris, Seuil, "L'Univers historique", 1998.
- WINOCK Michel, *La Belle Époque, La France de 1900 à 1914*, Paris, Perin, "Pour l'Histoire", 2002.

ERMENİ TARİHİ

- HEWSEN Robert H. Ve SALVATICO Christopher C. (harita uzmanı), *Armenia, A Historical Atlas*, Chicago/Londra, The University of Chicago Press, 2001.
- KEISER Hans-Lukas, *Die armenische Frage und die Schweiz (1896-1923)*, Zürich, Chronos, 1999.
- KEVORKIAN Raymond-Haroutioun ve PABOUDJIAN Paul, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Paris, Editions d'Art et d'Histoire, 1992.
- KEVORKIAN Raymond H., "Les massacres de Cilicie d'Avril 1909", *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, Paris, Annales de la bibliothèque Nubar, c. III: *La Cilicie (1909-1921) des massacres d'Adana au Mandat Français*, s. 7-141, 1999.

KRIKORIAN Mesrob K., *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, Londra / Henley / Boston, Routledge Direct Editions, 1978.

TOQADJIAN H., "İzmir Devrimci Ermeni Federasyonu", *Aylık Hayrenik Dergisi*, Boston, Temmuz 1936, s. 138-146. (Ermenice)

TOQADJIAN H., "İzmir Devrimci Ermeni Federasyonu", *Aylık Hayrenik Dergisi*, Boston, Ağustos 1936, s. 127-138. (Ermenice)

TOQADJIAN Mgrditch, "Eylemler, Geçmişten Anılar", *Aylık Hayrenik Dergisi*, Boston, Eylül 1960, c. 38, sayı 9. (Ermenice)

Episkopos Torkon, *Patrik Yegişe Turyan*, Kudüs, Turyan Kütüphanesi, sayı 1, Surp Agop Manastırı matbaası, 1932 (Ermenice).

VERHEIJ Jelle, "Die armenischen Massaker von 1894-1896, Anatomie und Hintergründe einer Krise", *Die armenische Frage und die Schweiz (1896-1923)* (ed. KIESER Hans-Lukas), s. 69-129, Zürich, Chronos, 1999.

YUNAN TARİHİ

ANAGNOSTOPULU Sia, *XIX. Yüzyıldan 1919'a Küçük Asya, Rum Ortodoks Cemaatleri, Rum Milletinden Yunan Ulusuna*, Atina, Hellinika Grammata, 1997 (Yunanca).

AUGUSTINOS Gerasimos, *The Greeks of Asia Minor*, Kent, Ohio, The Kent State University Press, 1992.

AVLAMI Chryssanthi (ed.), *L'Antiquité grecque au XXe siècle, un exemplum contesté?*, Paris / Montréal, L'Harmattan, La Philosophie en commun, 2000.

BURA Katerina, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seçimler: Rum Vekiller 1908-1918", *DKMS*, c. IV, s. 69-85, 1983 (Yunanca).

BOURA Catherine, "The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism : Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century* (ed. GONDICAS Dimitri ve ISAWI Charles), Princeton (New Jersey), The Darwin Press, 2000.

CLOGG Richard, "Sense of the Past in Pre-independence Greece", *Balkan Society in the Age of Greek Independence* (ed. CLOGG Richard), s. 85-110, Londra, Macmillan, 1981.

GONDICAS Dimitri ve ISSAWI Charles (ed.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism : Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, Princeton (New Jersey), The Darwin Press, 1999.

KİTROMİLİDES Paschalis M., *Modern Yunan Aydınlanması, Siyasi ve Toplumsal Düşünceler*, Yunanca'ya çeviren LİKOLUDİ Stella, Atina, Yunanistan Milli Bankası Kültürel Vakfı, 1996 (or. *Tradition, Enlightenment and Revolution*, Harvard Üniversitesi'ne sunulmuş olan doktora tezi, 1978).

KITROMILIDES Paschalis M., "On the Intellectual Content of Greek Nationalism: Parrigopoulos, Byzantium and the Great Idea", s. 25-33, *Byzantium and the Modern Greek Identity* (ed. RICKS David ve MAGDALINO Paul), Londra, Center for Hellenic Studies, King's College, 1998.

KONTOYANNIS P., *Bursa ve İzmir Vilayetlerinde Yunanca*, Atina, ADLU, 1919 (Yunanca).

LAUNAY (DE) Louis, *Chez les Grecs de Turquie, autour de la mer Égée*, Paris, Edouard Cornély, Librairie d'éducation moderne, 1897.

MILIORIS Nikos E., "Küçük Asyalı Yunanlıların Derneği 'Anatoli', *MCh*, c. XII, s. 337-367, 1965 (Yunanca).

PALLIS A. A., "Balkanlar'da Irkların Göçleri ve Helenizm'in Baskısı", *DKMS*, Atina, CEAM, c. I, s. 75-88, 1977 (Yunanca).

PETROPULU Ioanna, "Kapadokya'da 19. Yüzyılda Helenleştirilmiş, Antik Çağ'ı Hatırlatan İsimlerin Kullanılışı", *DKMS*, c. 8, s. 141-200, 1988-1989 (Yunanca).

PUAUX René, *La Mort de Smyrne*, Paris, Editions de la revue des Balkans, 1922.

PUAUX René, *Les Derniers Jours de Smyrne*, Paris, yazarın kendi yayını, 1923.

RICKS David ve MAGDALINO Paul (ed.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Londra, Centre for Hellenic Studies, King's College, 1998.

SIGALAS Nikos, "Hellénistes, hellénisme et idéologie nationale. De la formation du concept d'"hellénisme" en grec moderne.", *L'Antiquité grecque au XXe siècle, un exemplum contesté?* (ed. AVLAMI Chryssanthi), s. 239-291, Paris / Montréal, L'Harmattan, La Philosophie en commun, 2000.

SKOPETEA Elli, *Örnek Krallık ve Megali İdea, Yunanistan'da Milliyetçilik Meselesinin Çeşitli Yönleri (1830-1880)*, Atina, Polytypo, 1988 (Yunanca).

YAHUDİLERİN TARİHİ

- BENBASSA Esther ve RODRIGUE Aron, *Une vie judéo-espagnole à l'Est: Gabriel Arié (1863-1939), autobiographie, journal et correspondance*, Paris, Le Cerf, Todelot-Judaïsmes, 1992.
- BENBASSA Esther ve RODRIGUE Aron, *Juişs des Balkans, espaces judéo-ibériques, XIVe-XXe siècles*, Paris, La Découverte, "Histoire" 1993. (Türkçe'de: *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi (14. – 20. Yüzyıllar)*, çev. Ayşe Atasoy, İletişim Yayınları, 2003.
- BEN ZVI Isaac, *Les Tribus dispersées*, Paris, Editions de Minuit, 1959.
- CHOURAQUI André, *Cent ans d'histoire, l'Alliance israélite universelle et la renaissance juive contemporaine (1860-1960)*, Paris, PUF, 1965.
- DUMONT Paul, "Jewish Communities in Turkey during the last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israélite universelle", *Christians and Jews in the Öttoman Empire, the Functioning of a Plural Society* (ed. BRAUDE ve LEWIS), c. I: *The Central Lands*, New York / Londra, Holmes and Meier Publishers, Inc., s. 209 vd.
- HERZI Theodor, *Der Judenstaat, Versuch einer modernen Lösung der Judenfrage*, Zürich, Manesse Verlag, 1998 (Leipzig / Viyana, 1896).
- LESSING Theodor, *Jüdischer Selbsthass*, Berlin, Jüdischer Verlag, 1930.
- MOLHO Anthony, "The Jewish Community of Salonika : The End of a Long History", *Diaspora, A Journal of Transnational Studies*, c. 1, sayı 1, Bahar 1991, s. 100-122.
- PIERRON Bernard, *Juişs et chrétiens de la Grèce moderne, histoire des relations intercommunautaires de 1821 à 1945*, Paris, L'Harmattan, "Histoire et perspectives Méditerranéennes", 1996.
- RODRIGUE Aron, *De l'instruction à l'émancipation, les enseignants de l'Alliance israélite universelle et les Juişs d'Orient, 1860 – 1939*, (İngilizce'den Fransızca'ya çeviren CARNAUD Jacqueline), Paris, Calmann-Lévy, "Diaspora", 1989.
- TRIETSCH Davis, "Die Juden ter Türkei", *Länder und Völker der Türkei, Schriften des Deutschen Vorderasienkomitees*, defter no: 8, Leipzig, Verlag von Veit & Comp., 1915.

TÜRKİYE TARİHİ

- BRICE W.C., "The Turkish Colonization of Anatolia", *Bulletin of the John Rylands Library*, c. 38, sayı 1, s. 18-44, Eylül 1955.
- COPEAUX Etienne, *Espaces et temps de la nation turque, analyse d'une historiographie nationaliste, 1931-1993*, Paris, CNRS, 1997.
- DUMONT Paul, 1919-1924, *Mustafa Kemal*, Brüksel, Complexe, n. 26, 1982. (Türkçe'de: *Mustafa Kemal – Çağdaş Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Zeki Çelikkol, Remzi Kitabevi, 1993)
- GEORGEON François, *Aux origines du nationalisme turc, Yusuף Akçura, 1876-1935*, Paris, ADPF, 1980. (Türkçe'de: *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuף Akçura*, çev. Alev Er, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005)
- GEORGEON François, "Un intellectuel turc admirateur des Lumières et de la Révolution : Ahmet Aaolu", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, sayı 50, *Les Arabes, les Turcs et la Révolution française*, s. 186-197, 1989 (2-3).
- ZÜRCHER Erik J., *Turkey, a Modern History*, Londra / New York, I.B. Tauris, 1998. (Türkçe'de: *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 2008, 22. baskı)

DİLLER TARİHİ

- ANDRIOTIS Nikolaos P., *Yunan Dilinin Tarihi*, Selânik Aristoteles Üniversitesi Modern Yunanca Araştırmaları Enstitüsü, 1992.
- DAWKINS R. M., *Modern Greek in Asia Minor, A Study of the Dialects of Sili, Capadocia and Phárasa, with Grammar, Texts, Translations and Glossary*, Cambridge, Cambridge University Press, 1916.
- DRETTAS Georges, *Aspects pontiques*, Paris, Associations de recherches pluridisciplinaires, 1997.
- SEPHIHA Haïm Vidal, *L'Agonie des Judéo-Espagnols*, Paris, Entente, 1977.
- TONNET Henri, *Histoire du grec moderne*, Paris, L'Asiathèque, "Langues-INALCO", 1993.

EĞİTİM TARİHİ

ANASTASSIADİS Mihail Ath., "İzmir Sholi Evangeliki'nin Son Mezunları", *MCh*, c. VII-I, s. 227-240, Atina, İzmirli Birliği (Yunanca).

ANASTASSIADİS Spyr., "İzmir Merkez Kız Okulu", *MCh*, c. III, s. 162-171, 1940 (Yunanca).

ARONİS Nikolaos, *İzmir'de Eğitim Tarihine Katkı, Aronis Okulunun Tarihçesi*, Atina, 1963 (Yunanca).

ATHİNOYENİS Ant., O., "İzmir Homirion Kız Okulu", *MCh*, c. I, s. 137-158, Atina, ES, 1938 (Yunanca).

BAŞGÖZ İlhan ve WILSON Howard E., *Educational Problems in Turkey, 1920-1940*, Bloomington, Indiana University, 1968.

BELİTSOS Theodoros, *20. Yüzyılın Başında İzmir'deki Rum Okulları*, Atina, 1993 (Yunanca).

CHANET Jean-François, *L'Ecole républicaine et les petites patries*, Paris, Aubier, "Histoire", 1996.

FORTNA Benjamin C., *Imperial Classroom, İslam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford, Oxford University Press, 2002.

İSSİGONİS Ant., "İzmir Rum Pedagoji Enstitüsü", *MCh*, c. XII, s. 79-113 (Yunanca).

OZOUF Mona, *L'Ecole, l'Eglise et la République, 1871-1914*, Paris, Armand Colin, 1963 (2. baskı göz önüne alınmıştır), Paris, Editions Cana-Jean Offedo, 1982.

PARANİKAS Mattahaiaos, *Kaynaklara Dayanarak İzmir'deki Sholi Evangeliki'nin Tarihi*, Atina, Alitias matbaası, 1885 (Yunanca).

SOLOMONİDİS Hristos, *İzmir'de Eğitim*, Atina, 1961 (Yunanca).

TINAL Melih, "Yunan İşgali Döneminde İzmir Mekteb-i Sultanisi", *Tarih ve Toplum*, sayı 188, Ağustos 1999.

VURİ SOFYA, *Balkanlarda Eğitim ve Milliyetçilik, Kuzeybatı Makedonya Örneği, 1870-1904*, Atina, Paraskinio, 1992 (Yunanca).

DİNLER TARİHİ

BIRD Samuel W. H., *And Unto Smyrna, the Story of a Church in Asia Minor*, Londra, James Clarkes ve Co, tarihsiz, 1955 [?].

DWIGHT Henry O., "Die amerikanischen Missionen in der asiatischen Türkei" (metin İngilizce'dir), *Durch Syrien und Kleinasien, Reiseschilderungen und Studien* (ed. OBERHUMMER Roman ve ZIMMERER Heinrich), Berlin, Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1899.

FRAZEE Charles A., *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-1852*, Cambridge, Cambridge University Press, 1969.

SOLOMONİDİS Hristos, *İzmir'de Kilise*, Atina, 1960 (Yunanca).

SOLOMONİDİS Hristos, *İzmir'li Hrisostomos*, Atina, Mnimosynis, iki cilt, tarihsiz (Yunanca).

DEMOGRAFIK TARİH

ALEXANDRIS ALEXIS, "The Greek Census of Anatolia and Thrace (1910-1912): A Contribution to Ottoman Historical Demography", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism : Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century* (ed. GONDICAS Dimitri ve ISSAWI Charles), Princeton (New Jersey), The Darwin Press, 1999.

COURBAGE Youssef, FARGUES Philippe, *Chrétien et Juifs dans l'islam arabe et turc*, Paris, Payot et Rivages, 1992.

MCCARTHY Justin, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton (New Jersey), The Darwin Press, 1995.

MOURELOS Yannis G., "The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, s. 389-412, Institute for Balkan Studies, c. 26, sayı 2, 1985.

PANZAC Daniel, "L'enjeu du nombre. La Population de la Turquie de 1914 à 1927", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, sayı 50, *Turquie : la croisée des chemins*, 1988 (4).

PAULIN Frédéric, "Négationnisme et théorie des populations stables : le cas du génocide arménien", *Populatique*, internet dergisi:
<http://www.ehess.fr/populatique.Numero1.PAULIN.html>

SFİOERA Vas. VI., "Kiklad Adaları Ahalisinin Türk Egemenliği Sırasında İzmir'e Göçü ve Yerleşmesi", *MCh*, c. X, s. 164-199, Atina, 1962 (Yunanca).

EDEBİ ESERLER

MİTROPULOS Yorgi, *On Yaşında Bir Çocuğun Anılarında Küçük Asya Faciası*, Atina, Kasım 1980 (Yunanca).

KAZAN Elia, *Beyond the Aegean*, New York, Knopf, 1994 (bu kitapta Fransızca çevirisinden yararlanılmıştır: *Au-delà la mer Égée*, Paris, Grasset, 1997).

KLEANTHİS Fanis, "O Korkunç Eylül Ayı", *Aiolika Grammata*, Atina, 1973 (Yunanca).

MORIN Edgar, *Vidal et les siens*, Paris, Seuil, 1989.

PERGAUD Louis, *La Guerre des boutons : roman de ma douzième année*, Paris, Mercure de France, 1912.

POLİTİS Kosmas, *Şatzişraku Mahallesinde*, Atina, Hermes, 1962, 1988 (Yunanca).

RAISSIS Emmanouil, *Roman Gibi Bir Hayat (Özyaşamöyküsü)*, Atina, 1987 (Yunanca).

SOTİRİYU DİDO, *Kanlı Topraklar*, Atina, Kedros, 1967, 1983 (Yunanca). (Türkçe'de: *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, çev. Atilla Tokatlı, Can Yayınları, 2002).

THEOTOKAS GEORGES, *Leonis, enfant grec de Constantinople*, Pris, Belles-Lettres, 1985. [or. TEOTOKOS YORGOS, *Leonis*, Atina, Ikaros, 1946 (Yunanca)].

VENEZİS İlias, *Selam sana Küçük Asya! Olanların Hikâyesi*, Hestia, Itana, 1931, 1992 (Yunanca).

VENEZİS İlias, *31328 Numara*, Hestia, Atina, 1956, 1995 (Yunanca).

YUNANCA ALBÜMLER

Great Voices of Constantinople, Cambridge (Massachussets), Rounder Records Corp., 1997.

Armenians, Jews, Turks and Gipsies in Old Recordings, 8. albüm, FM Records, The Greek Archives, 634, Atina, tarihsiz (albüm 1990'larda piyasaya sürülmüştür).

Kozmopolit Smyrna bir Yunan şehri değildi, fakat Osmanlının İzmir'i de bir Türk şehri değildi. İzmir'in Ermenileri yabancı değillerdi bu şehirde, ayrıca burası Yahudi nüfusun da kendi eviydi. İzmir'i Levantenler olmadan hayal etmek mümkün müdür peki? Kimi Avrupa'dan yeni gelmiş, kiminin ailesi kuşaklar boyunca yerli Hristiyanlarla karışmış, belki de Batı Avrupa'yla yeniden bağlar kurmuş ya da olan bağları zorunlu olarak korumuştur. Çingeneler ya da Siyahlar gibi, pek fazla yazılı belge üretmeksizin yaşamış, bugün hâlâ yaşayan topluluklar nasıl bir kenara atılabilir? Geç devir Osmanlısının İzmir'i, cazibesini herkesin birlikte yarattığı sinerjiden alıyordu.

Bununla birlikte bu kitap nostaljik bir güzelleme de değildir.

Ege'nin bu şehrindeki ve etrafındaki dinamik hiyerarşik yapıları, gerilimleri saklamıyor; tersine farklı toplulukların yaşamasının siyasi bir mesele olduğunu, o dönem şehir halkını cezbeden kutuplaşmaların uzun vadede ölümcül sonuçlar doğurduğunu ortaya koyuyor.

Bu kitabın önemi, okurlara, özellikle de bu şehirde yaşayanlara İzmir'in, yüz yıldan kısa bir süre önce ne kadar farklı olduğunu; ne kadar hoyrat, acımasız, hatta pek de övünülecek bir yanı olmayan bir dönüşüm yaşandığını hatırlatmasından geliyor.

ISBN 978-975-6158-10-4

9 789756 158104